Co-funded by the European Union
Erasmus+ Jean Monnet Programme
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ЄВРОПЕЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ ТА УКРАЇНА: ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ТА МІГРАЦІЙНІ ВИКЛИКИ. НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

EUROPEAN INTEGRATION AND UKRAINE: HISTORICAL MEMORY AND MIGRATION CHALLENGES. TEXTBOOK

За фінансової підтримки Європейського Союзу

Житомир
«Видавничий дім "Бук-Друк"»
2026

УДК 94(477)(075.8)
Є 24

Рекомендовано до друку Вченою радою
Житомирського державного університету імені Івана Франка,
протокол № 12 від 26 червня 2026 р.

Рецензенти:
доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка **О. А. Буравський**;
доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Сумського державного університету **С. І. Дегтярьов**;
доктор історичних наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин і політичного менеджменту Державного університету «Житомирська політехніка» **А. В. Шевчук.**

Є 24 *Європейська інтеграція та Україна: історична пам'ять та міграційні виклики. Навчальний посібник* / О. М. Білобровець, В. О. Венгерська, І. В. Ковальчук, О. В. Максимов, С. В. Стельникович; за редакцією В. О. Венгерської. Житомир: Видавничий дім «Бук-Друк», 2026. 480 с.

ISBN 978-617-560-389-5

У навчальному посібнику представлено матеріали лекцій трьох навчальних курсів для всіх рівнів вищої освіти – бакалаврського, магістерського та доктора філософії. Він став результатом реалізації проєкту Еразмус+ Модуль Жана Моне «Європейська інтеграція та Україна: історична пам'ять та міграційні виклики». Авторами лекцій є викладачі кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка. У лекціях зосереджено увагу на історії та сучасності Європейського Союзу, історичній пам'яті й історичній політиці країн ЄС та України, міграційних викликах, що стоять перед Європейським Союзом і Україною.

Для здобувачів вищої освіти першого, другого та третього рівнів, викладачів, науковців, усіх, хто цікавиться історією, політикою та перспективами розвитку Європейського Союзу та України.

УДК 94(477)(075.8)

© О. М. Білобровець, В. О. Венгерська, І. В. Ковальчук,
О. В. Максимов, С. В. Стельникович, 2026
© Житомирський державний університет імені Івана Франка, 2026

ISBN 978-617-560-389-5

ЗМІСТ

Передмова. 6

ЄВРОПЕЙСЬКІ СТУДІЇ

ЛЕКЦІЯ 1. Концептуальні засади створення та сучасні практики розвитку і функціонування Європейського Союзу *(О. Білобровець)* 6

ЛЕКЦІЯ 2. Еволюційні етапи розвитку ЄС та його структурні інституції *(О. Максимов)* 25

ЛЕКЦІЯ 3. Європейська ідентичність та цінності *(О. Білобровець)* 43

ЛЕКЦІЯ 4. Економічні та соціальні аспекти розвитку ЄС *(О. Максимов)*. 59

ЛЕКЦІЯ 5. Безпекова політика Європейського Союзу: інформаційна, енергетична, екологічна *(О. Білобровець)*. . . . 76

ЛЕКЦІЯ 6. Військова безпека ЄС. Виникнення і еволюція Північно-Атлантичного альянсу *(О. Максимов)*. 94

ЛЕКЦІЯ 7. Політика ЄС в галузі освіти і культури *(О. Білобровець)* 111

ЛЕКЦІЯ 8. Європейські міграційні процеси та розв'язання демографічних проблем *(О. Білобровець)* 125

ЛЕКЦІЯ 9. Європейська інтеграція України та співробітництво з ЄС *(О. Максимов)*. 138

ЛЕКЦІЯ 10. Україна – НАТО: стан, проблеми та перспективи *(О. Максимов)* 151

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ТА ІСТОРИЧНА ПОЛІТИКА КРАЇН ЄС ТА УКРАЇНИ

ЛЕКЦІЯ 1. Вступ до курсу. Теорія і методологія пам'яттєвих студій та політики пам'яті *(В. Венгерська)* 164

ЛЕКЦІЯ 2. Форми політики пам'яті та історичної свідомості *(І. Ковальчук)* 183

ЛЕКЦІЯ 3–4. Ключові актори політики пам'яті: європейський досвід та український вимір *(І. Ковальчук)* . . 198

ЛЕКЦІЯ 5. Державні та громадські комеморативні практики: європейський та український виміри *(В. Венгерська)* 231

ЛЕКЦІЯ 6. «Війни пам'яті» та конфлікти пам'яті: загальна теорія та практичний вимір *(І. Ковальчук)* 249

ЛЕКЦІЯ 7. Пам'ять про Другу світову війну у сучасній міжнародній політиці. «Пакти про забуття» *(В. Венгерська)* 279

ЛЕКЦІЯ 8. Формування меморіальної культури Голокосту та вшанування жертв нацистських геноцидів *(В. Венгерська)* 295

ЛЕКЦІЯ 9. Світові та європейські практики у сфері політики пам'яті *(І. Ковальчук)* 310

ЛЕКЦІЯ 10. Політика пам'яті та комеморативні практики в незалежній Україні *(В. Венгерська)* 335

УКРАЇНА В ЄВРОПЕЙСЬКИХ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ

ЛЕКЦІЯ 1. Сучасні міграційні процеси: теоретичні засади та європейський контекст *(С. Стельникович)*. 350

ЛЕКЦІЯ 2. Міграційна політика України *(С. Стельникович)*. 365

ЛЕКЦІЯ 3. Українці в європейських міграційних процесах XI – початку XX ст. *(С. Стельникович)* 377

ЛЕКЦІЯ 4. Українці в європейських міграційних процесах у 1920-х – на початку 1940-х років *(С. Стельникович)* 388

ЛЕКЦІЯ 5. Українці в європейських міграційних процесах в умовах нацистського та комуністичного тоталітаризму (1940-ві – 1950-ті роки) *(С. Стельникович)* 401

ЛЕКЦІЯ 6. Українська міграція до країн Європейського Союзу у 1990-х – на початку 2020-х років *(С. Стельникович)* 413

ЛЕКЦІЯ 7. Європейська міграційна криза в умовах повномасштабної російсько-української війни *(С. Стельникович)* . . . 427

ЛЕКЦІЯ 8. Умови перебування українських біженців в країнах Європейського Союзу *(С. Стельникович)* 439

ЛЕКЦІЯ 9. Європейці в українських міграційних процесах від найдавніших часів до початку XX ст. *(С. Стельникович)* 453

ЛЕКЦІЯ 10. Європейці в українських міграційних процесах кінця XX – першої чверті XXI ст. *(С. Стельникович)* 466

ПЕРЕДМОВА

Цей навчальний посібник є одним із результатів реалізації проєкту «Європейська інтеграція та Україна: історична пам'ять та міграційні виклики» у межах європейської програми Еразмус+ Модуль Жан Моне.

Над лекціями «Європейські студії» (для бакалаврів), «Історична пам'ять та історична політика країн ЄС та України» (для магістрів), «Україна в європейських міграційних процесах» (для здобувачів PhD-рівня) працювали викладачі кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка, які входять до проєктної команди. Також упродовж періоду реалізації проєкту викладачі мали можливість удосконалювати свої методичні матеріали у межах проведення курсів підвищення кваліфікації для вчителів, літньої школи, круглих столів. Відповідні активності об'єднували не лише освітян і науковців, й представників влади та громадського сектору.

Авторами навчального курсу для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти «Європейські студії» є професорка Ольга Білобровець та доцент Олександр Максимов. Над текстами лекцій другого (магістерського) рівня вищої освіти «Історична пам'ять та історична політика країн ЄС та України» працювали професорка Вікторія Венгерська та доцент Іван Ковальчук. Професор Сергій Стельникович підготував цикл лекцій для здобувачів PhD-рівня «Україна в європейських міграційних процесах».

Здобувачі першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, вивчаючи «Європейські студії», отримують базові знання про концептуальні засади створення Європейського Союзу, еволюцію його розвитку та функціонування структурних інституцій. Для розуміння сутності політики, базових засад і успішності реалізованих програм ЄС важливим є розгляд економічних та соціальних аспектів його розвитку, європейської ідентичності, цінностей, питання безпекової політики.

Упродовж останніх десятиліть зусилля України спрямовані на інтеграцію в Європейський Союз. Із часу підписання Україною Угоди про Асоціацію з ЄС, попри російсько-українську війну, євроінтеграційні процеси успішно розвиваються. Наразі Україна перебуває на стадії відкриття першого кластеру переговорів з країнами ЄС. Виклад матеріалу про історію відносин з НАТО, перспективи членства, співпрацю у військовій галузі є актуальним з огляду на отриманий воєнний досвід, розвиток новітніх технологій та сучасних стратегій і тактик воєнних дій.

Метою курсу «Історична пам'ять та історична політика країн ЄС та України» для другого (магістерського) рівня вищої освіти є ознайомлення як з теоретичними засадами пам'яттєвих студій, так і з практичними підходами у сфері реалізації політики пам'яті. У лекціях (із широким використанням існуючих напрацювань представниками західної та української історіографії у галузі memory studies) розглядається роль політики пам'яті у сучасних геополітичних процесах та зміни, які спричинила у цій сфері російсько-українська війна. Аналізується діяльність та роль ключових акторів політики пам'яті, зміст державних та громадських комеморативних практик. Окремі сюжети присвячені розгляду суті конфліктів пам'яті, які у різних європейських країнах та в Україні мають свою специфіку. У переважній більшості ці конфлікти пов'язуються із ключовими подіями XX ст., Другою світовою війною та функціонуванням авторитарних режимів; стосунками із двома тоталітарними системами – гітлерівською Німеччиною та СРСР (не лише сталінського періоду). У межах курсу розглядаються європейські та українські практики репрезентації минулого, формування культури пам'яті, проблематика Голокосту як одна із ключова пам'яттєвих рамок ЄС.

Курс лекцій «Історична пам'ять та історична політика країн ЄС та України» орієнтований на формування критичного мислення та розуміння взаємозв'язку між індивідуальною, колективною (суспільною) пам'яттю, політичними процесами та політикою пам'яті.

Лекційний курс «Україна в європейських міграційних процесах» для здобувачів ступеня доктора філософії (PhD) присвячений комплексному розгляду міграцій як важливого суспільного явища та його ролі в історичному розвитку України і Європи. У межах курсу висвітлюються теоретичні засади міграційних процесів, еволюція міграційної політики Європейського Союзу та України, особливості сучасних міграційних тенденцій, а також нормативно-правові та інституційні механізми регулювання міграцій. Значну увагу приділено історичному досвіду участі українців у європейських міграційних процесах від доби Середньовіччя до сьогодення. Окремі лекції присвячені наслідкам повномасштабної російсько-української війни, європейській міграційній кризі, правовому становищу українських біженців у державах-членах Європейського Союзу та проблемам їхньої соціальної адаптації. Водночас розглядається участь європейців в українських міграційних процесах.

Курс лекцій «Україна в європейських міграційних процесах» спрямований на формування цілісного розуміння історичних та сучасних міграційних процесів. Він також передбачає розвиток аналітичного мислення та здатності оцінювати вплив міграцій на демографічний, економічний, соціальний, безпековий розвиток держави.

ЛЕКЦІЯ 1
Теоретичні засади європейських інтеграційних процесів, передумови та створення ЄС

1. Теоретичні засади європейських інтеграційних процесів.
2. Створення Європейських співтовариств.
3. Маастрихтський договір 1992 р. як втілення ідеї об'єднаної Європи.
4. Реформування та розширення ЄС. Амстердамський (1997 р.) та Ніццький (1999 р.) договори.
5. Лісабонський договір 2007 р.

1. Теоретичні засади європейських інтеграційних процесів

Витоки ідей європейської єдності варто розглядати крізь розуміння системи буржуазних цінностей в Європі від початку Модерної історії. Основними мотивами історичного поступу та зміни в політичному устрої стали буржуазні революції в Нідерландах та Англії, які значно послабили абсолютистський устрій в Європі, здійснивши ротацію цінностей й політичних еліт. На зміну абсолютистським та монополістичним основам існування держав прийшли ідеї парламентаризму та фрітрейду. Окрім цього у XVII столітті Європа пережила одне з найбільш спустошливих протистоянь – Тридцятирічну війну (1618–1648 рр.). Цей загальноєвропейський конфлікт по суті став кульмінацією протистояння[1].

На межі XVII–XVIII ст. протистояння католицьких держав з протестантськими в поєднані з територіальними, політичними й економічними протиріччями в Європі виходить за межі кон-

[1] Завадський В. М. (2018). Витоки та рушійні сили європейської інтеграції: ретроспективний аналіз. *Політичне життя.* № 1. С. 128.

тиненту і набуває все більш глобального характеру. Ціла низка війн, Французька революція кінця XVIII століття та прихід до влади Наполеона Бонапарта стали серйозними передумовами глобальних європейських війн (1799–1815 рр.), що знову охопили територію Європи. У 1870–1871 рр. на фоні агресивної політики Пруссії та об'єднання Німеччини відбулася Франко-прусська війна. Перша світова війна втягнула у свою орбіту більшість країн світу (1914–1918 рр.)[2].

Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин, яка остаточно сформувалася на початку 1920-х років й Ліга Націй, що мали забезпечити післявоєнний устрій, виявилися неефективними. Після Першої світової війни в країнах Європи з-поміж політиків, філософів та істориків активізувалися пошуки моделі мирного співіснування держав. Одним з найбільш амбітних проектів стало створення у 1922 р. *Пан'європейського Союзу* – суспільно-політичної організації, заснованої герцогом Річардом Куденгофе-Калергі у Відні. Основною метою Союзу було утворення економічного та політичного об'єднання європейських народів. Головними принципами консолідації мали стати демократичні цінності, рівноправ'я. Окрім цього пропонувалося владнати вічну ворожнечу між Францією та Німеччиною, об'єднавши обидві країни спільним інтересами[3]. Ідеї Річарда Куденгофе-Калергі були активно підтримані політиками та науковою спільнотою, до складу організації входили: А. Ейнштейн, А. Бріан, К. Аденауер. У 1920–1930-х рр. відбулася ціла низка Пан'європейських конгресів. Одним з результатів роботи Союзу стало просування ідеї єдності Європи у Лізі Націй, а у 1927 р. це питання неодноразово обговорювалося на засіданнях організації. Але втілити в життя ідеї Р. Куденхов-Каллергі не вдалося внаслідок світової економічної кризи кінця 1920–1930-х рр. Таким чином, підґрунтя для післявоєнної євроінтеграції було закладено між двома світовими війнами.

Після завершення Другої світової війни перед державами Європи повстали складні виклики: відновлення економік,

[2] Там само. С. 131.

[3] Там само. С. 132.

забезпечення рівномірного сталого економічного розвитку країн, запобігання військовим конфліктам в Європі, створення системи безпеки. Окрім цього Європа після війни перебувала у доволі складному геополітичному становищі, яке з одного боку характеризувалося загрозою від блоку комуністичних держав, з іншого протистоянням США та Радянського Союзу[4].

Серед найважливіших причин європейської інтеґрації можна виділити наступні: необхідність протидії цілковитому домінуванню США у світовому господарстві; потреба взаємного порозуміння між країнами, зокрема між Німеччиною та Францією; потреба миру та безпеки. Нова Європа та країни цієї Європи повинні були ґарантувати, що більше ніколи не повториться жорстокість обох світових воєн; сподівання на економічний розвиток та добробут. Співпраця і спільний ринок мали стати ґарантією вільного руху осіб, капіталу, товарів та послуг; утримання економічного та політичного значення на міжнародній арені[5].

Значний внесок у розвиток співпраці зробив план відбудови європейської економіки, який був запропонований Державним секретарем США Джорджем Маршаллом. Метою плану була фінансова та технологічна допомога країнам Європи, а умовою її надання було створення спільної комісії, яка мала складатися із представників країн, які отримуватимуть допомогу[6]. З цією метою була створена *Європейська організація економічної співпраці*. До 1952 р. з цієї допомоги у вигляді кредитів скористалося 18 держав, а загальна сума допомоги становила близько 14 мільярдів американських доларів.

[4] Завадський (2018). С. 134.

[5] Палагнюк Ю. (2014). Державна євроінтеграційна політика України: теорія, методологія, механізми. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили. С. 94.

[6] Документи і матеріали з історії міжнародних відносин періоду холодної війни. Укл. О. І. Сич і А. О. Мінаєв. Чернівці, 2008. С. 31.

2. Створення Європейських співтовариств

Питання європейської єдності задля запобігання війнам стало розглядатись на різних рівнях. Так, У. Черчилль, у вересні 1946 р., виступаючи у Цюріхському університеті, запропонував ідею створення «Об'єднаних штатів Європи»[7]. Внаслідок висловлених ним ідей 05 травня 1949 р. було створено Раду Європи – організацію, в якій рамках якої мало б відбуватись обговорення питань інтеграції Європи[8]. Однак, вона не відіграла провідної ролі в подальшій інтеграції європейських країн. Одночасно з поширенням ідеї Пан'європеїзму, проводилася активна робота з підготовки практичних кроків до «примирення» вічних ворогів Франції та Німеччини. Важливим напрямом роботи мало стати забезпечення якості життя й створення потужного середнього класу для запобіганню поширенню радикальних ідеологій. Нова система мала сформувати такий лад, при якому роль кордонів поступово нівелювалася, поступаючись ідеї наддержавного утворення.

Відповіддю на виклики післявоєнного облаштування Європи стала ідея французького підприємця, політичного діяча, керівника комісії з планування Жана Моне. Оскільки для Європи після Другої світової війни ключовими ресурсами для відновлення економік були вугілля та сталь, було запропоновано організувати єдиний центр з координації видобутку та розподілу цих ресурсів. Цей крок дозволив би спільно використовувати ресурсну базу та потенціал Ельзасу та Лотарингії (які у черговий раз відійшли до Франції) і відновити економіку ФРН і Франції. Окрім цього, спільний ринок вугілля та сталі не мав би використовувати ці ресурси у військових цілях. Глибокий зміст цієї ідеї мав багатовекторний характер з доволі інноваційним геополітичним компонентом[9].

---

[7] Грубінко А. (2021). Європейський Союз після Brexit: продовження історії. Тернопіль: Осадца Ю. В. С. 11.

[8] Європейська інтеграція: Навчальний посібник (2013). Кол. авт.; за заг. ред. проф. І. А. Грицяка та Д. І. Дзвінчука. Івано-Франківськ. С. 17.

[9] Жан Моне – Гуманітарна енциклопедія // https://humanidades.com/en/jean-monnet-1888-1979/

Ідея Ж. Моне після обговорення у правлячих колах Франції та Німеччини набула офіційного оформлення у декларації французького міністра закордонних справ – Р. Шумана, отримавши назву – «Декларація Шумана»[10]. Основні ідеї консолідації держав Західної Європи були проголошені 9 травня 1950 р. У Декларації були наступні пропозиції: передання французької та німецької видобувної та металургійної галузей під спільне наддержавне керівництво; створення спільної економічної бази як передумови утворення європейської федерації; звільнення від усіх митних платежів у переміщенні вугілля та сталі між країнами-членами новоствореної організації; скликання міжнародної конференції, яка підготує договір, що міститиме вищезгадані пропозиції[11].

План передбачав, що майбутня організація буде відкрита для всіх країн, бажаючих в неї вступити. План Шумана та Моне був реалізований 18 квітня 1951 р., коли було підписано *Паризький договір про створення Європейського співтовариства вугілля і сталі (ЄОВС)* (англ. Treaty of Paris; фр. Traité de Paris), який набрав чинності в липні 1952 р. Договір був підписаний на термін 50 років[12].

Членами нової організації стали: Франція, ФРН, Італія, Голландія, Бельгія та Люксембург. Органами Європейського співтовариства вугілля і сталі стали: Висока Влада (першим головою був Жан Моне); Рада Міністрів; Парламентська Асамблея; Суд. Договір окреслив принципи співпраці між країнами-членами. Вони базувалися на 4 групах заборон: на встановлення імпортного та експортного мита чи схожих оплат на вугілля та сталь (а також кількісних обмежень) у межах організації; на застосування практики протекціонізму, обмежуючого конкуренцію; на податкові пільги чи будь-яку іншу допомогу з боку держави; на застосовування обмежень щодо поділу ринків[13].

[10] The Schuman Declaration – 9 May 1950. Режим доступу: https://europa.eu/european-union/about-eu/symbols/europe-day/schuman-declaration_en.

[11] Палагнюк Ю. (2014). С. 97.

[12] Грубінко А. (2021). С. 12.

[13] Палагнюк Ю. (2014). С. 98.

Батьки-засновники Європейського Союзу. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%83

Створення спільного ринку вугілля, залізних руд і металобрухту було завершено 9 лютого 1958 р.[14]. Паризький договір про заснування Європейського об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС) визначив також спільне реґулювання обсягів виробництва і рівня цін, інвестиційні програми і раціональне використання робочої сили. ЄОВС контролювало 60% виплавки сталі і 50% видобутку вугілля у Західній Європі[15].

Діяльність Співтовариства та його економічні успіхи заохотили країни-члени до поглиблення процесів інтеґрації, і не лише економічної. З'явилися інтеґраційні ініціативи у різних сферах. У Парижі – 1952 р. був підписаний *Договір про створення Європейського оборонного союзу (ЄОС).* Ідею цього Договору Франція висловлювала ще в 1950 р., т. зв. *План Плевена* (Pleven). Членами нового Співтовариства мали стати країни-члени ЄОВС, а його структура була схожа до структури організації-попередниці. Згідно з Договором, солдати ЄОС мали мати єдину військову форму, а військові частини були б перемішані з огляду на національність. Однак після підписання Договору, Франція його не ратифікувала через побоювання обмеження суверенітету, результатом чого була відмова від цілої ініціативи. Через два роки зі схожою ініціативою виступив міністр закордонних справ Великобританії Ентоні Еден. Як результат, 23 жовтня 1954 р.

[14] Європейський Союз: навч. посібник. (2020). За ред. А. О. Бояра, С. В. Федонюка. Київ: ФОП Маслаков. С. 13.

[15] Палагнюк Ю. (2014). С. 98.

був підписаний договір про утворення *Західноєвропейського Союзу (ЗЄС)*[16].

Розвиток економічної співпраці у Європі (1955–1969 рр.). Наступний етап економічної інтеґрації країн Західної Європи розпочався відразу після початку конференції в Мессіні (Італія), яка відбулася в червні 1955 р. Учасниками конференції були міністри закордонних справ країн-членів ЄСВС. На конференції було утворено групу експертів на чолі з бельгійцем Паулем Генрі Спааком, яка мала підготувати доповідь про можливість розширення інтеґрації і яка була представлена на черговій зустрічі «шістки» в 1956 р. у Венеції[17].

У 1956 р. в ЄОВС виник план перетворення цієї організації на зону вільної торгівлі, але суперечності між країнами, особливо між Англією і Францією, призвели до підписання 25 березня 1957 р. в Римі лише шістьма (з 17) країнами-членами двох договорів: *Договору про створення Європейського економічного співтовариства (ЄЕС) та Договору про створення Європейського співтовариства з питань атомної енергії (Євратом),* потреба у створенні якого була викликана необхідністю контролювати мирне використання ядерної енергії. *(Римські договори)* (англ. Treaties of Rome)[18].

Обидва договори набрали чинності 1 січня 1958 р. Окрім вищезгаданих договорів, було також підписано *Конвенцію про Деякі Спільні Інституції.* Відтак, з'явилися: Європейський Парламент та Європейський Суд. Наступним етапом стало підписання 8 квітня 1965 р. (набрав чинності 1 липня 1967 р.) Об'єднавчого договору, згідно з яким утворилася спільна для трьох Співтовариств Комісія (замінивши Високу Владу ЄСВС та Комісії ЄЕС і Євратому). Європейські Співтовариства (ЄЕС) – «Спільний ринок» було засновано з перспективною програмою економічної і політичної інтеґрації. Кінцевою

[16] Європейський Союз: загальна інформація, організаційна структура, правова система: словник-довідник (2019). Уклад. Кононенко Ю. С., Лубко І. М. Черкаси. С. 37.

[17] Палагнюк Ю. (2014). С. 101.

[18] Ґрубінко А. (2021). С. 14.

метою ЄЕС було проголошено створення Сполучених Штатів Західної Європи[19].

Розвиток співробітництва у межах ЄОВС та Євратому підштовхнув країни до зняття цілої низки бар'єрів, що перешкоджали розширенню торгівлі між ними, а також проведенню політики гармонізації реґулювання зовнішньоторговельної діяльності. Було створено Митний союз. Митні тарифи замінювались єдиним тарифом, який почали застосовувати з 1 липня 1968 р. з одночасним усуненням мита у ЄС[20].

У цей же період у межах «Спільного ринку» здійснювався процес формування спільної сільськогосподарської політики, прийнятої під тиском Франції, зацікавленої у розширенні збуту своєї сільськогосподарської продукції у самому Співтоваристві: були введені єдині ціни і правила реґулювання ринків основних сільськогосподарських товарів, а також створений протекціоністський механізм торгівлі з третіми країнами[21].

У 1969–1971 рр. розроблено «План Вернера» спеціальною комісією на чолі з президентом Ради Міністрів Люксембургу П. Вернером і затверджено в березні 1971 р. Його мета – розроблення програми створення Економічного та Валютного союзу в Європі[22].

Аспекти розширення Співтовариств (1970–1989 рр.). У 1967 р. внаслідок злиття органів управління ЄОВС, ЄЕС і Євратому утворилась триєдина інтеґраційна організація з офіційною назвою Європейські Співтовариства, або *Європейське Співтовариство.* Співтовариства максимально розвивали свою співпрацю. Країни Західної Європи, які не належали до Співтовариств, усе частіше й частіше висловлювали своє бажання вступити до них. Перше розширення Співтовариств відбулося 1 січня 1973 р., коли до них приєдналися Великобританія, Данія та Ірландія[23].

[19] Палагнюк Ю. (2014). С. 102.
[20] Європейський Союз (2019). С. 18.
[21] Палагнюк Ю. (2014). С. 103.
[22] Європейський Союз (2019). С. 20.
[23] Грубінко А. (2021). С. 16.

Приєднання, окрім певних привілеїв, зобов'язало нових членів до певних дій. Усі нові члени отримали п'ятирічний перехідний період для пристосування національного законодавства до норм Спільнот, які виникають з членства. Хоча вони й отримали для себе певну свободу в питаннях, пов'язаних з рухом капіталу, що було додано до Договорів про вступ у вигляді Додатків. 1 січня 1981 р. до Співтовариства приєдналася Греція, 1 січня 1986 р. – Іспанія та Португалія, в 1995 р., вже до Європейського Союзу, – Австрія, Швеція та Фінляндія[24].

У 1973 р. створено *Європейський фонд валютної співпраці,* а в 1978 р. *Європейську валютну систему.* Спільна митно-тарифна політика забезпечила утворення у 1970-х роках власних коштів Співтовариства, головним чином, за рахунок надходжень від митних виплат і компенсаційних зборів, що стягувались при імпорті товарів з третіх країн. Важливим елементом подальшої інтеґрації стало створення *Європейської валютної системи* (ЄВС), що почала функціонувати з березня 1979 р.[25]

3. Заснування і розвиток «Європи без кордонів» (1990–1999 рр.)

Політичні зміни, спричинені засіданнями «круглого столу», падіння Берлінської стіни та об'єднання Німеччини призвели до того, що політична інтеґрація набрала обертів. У 1990 р. Бельгія запропонувала організувати конференцію, на якій можна було напрацювати принципи для поглиблення політичного союзу та впровадження спільної валюти (ЕКЮ)[26].

У 1988 р. група експертів під керівництвом Президента Європейської Комісії Жака Делора розробила план створення Європейського валютного союзу. Цей план дістав назву «звіт Делора» і передбачав три етапи[27]. Після доопрацювання й уточнень звіт було схвалено главами держав та урядів на конференції, що розпочалася у грудні 1991 р. в Римі і завер-

[24] Палагнюк Ю. (2014). С. 107.

[25] Там само. С. 109.

[26] Там само. С. 111.

[27] Грубінко А. (2021). С. 20.

шилася 7 лютого 1992 р. у Маастрихті підписанням *Договору про створення Європейського Союзу,* який, за місцем його прийняття, одержав назву «*Маастрихтський договір*» (англ. Maastricht Treaty). Цей Договір офіційно об'єднав усі раніше згадані Європейські Співтовариства, виділив серед інших дві найважливіші сфери співробітництва – у сфері вироблення і проведення єдиної зовнішньої політики і політики безпеки та у сфері юстиції і внутрішніх справ[28]. Згідно з Маастрихтським договором, ЄС базується на трьох стовпах.

Повноваження *першого стовпа* дуже широкі, а саме: спільний внутрішній ринок, тобто вільний рух осіб, капіталу, товарів та послуг; митний союз; спільна торговельна політика; спільна сільськогосподарська політика та політика рибальства; спільна транспортна та енергетична політика; Європейський соціальний фонд; спільна політика з питань охорони навколишнього середовища; захист конкуренції; підтримка наукового та технологічного розвитку; охорона здоров'я та споживачів; цивільна оборона; туризм та спорт[29].

Другий стовп – це Спільна зовнішня політика та Політика безпеки (СЗППБ). Її завданням є зміцнення єдності та незалежності Європи, що повинно сприяти збереженню миру, безпеки, проґресу на цілому континенті та у світі.

Третій стовп – співпраця у сфері юстиції та внутрішніх справ. У його рамках ЄС зобов'язувався: забезпечити громадянам ЄС високий рівень охорони з питань свобод, безпеки та юстиції; запобігати расизму і ксенофобії, а також боротися з цими явищами; запобігати організованій злочинності та боротися з ними; боротися з тероризмом, торгівлею людьми, торгівлею наркотиками, торгівлею зброєю, корупцією та зловживаннями. З метою боротьби з цими явищами створено Європейську поліцію – *Європол*[30].

[28] Європейський Союз: навч. посіб. (2020). С. 25.

[29] Європейський Союз (2019). С. 55.

[30] Палагнюк Ю. (2014). С. 114.

4. Реформування ЄС. Амстердамський (1997 р.) та Ніццький (1999 р.) договори

Підготовка до чергової Міжнародної конференції була розпочата вже в грудні 1995 р. Офіційно ця конференція почалася 29 березня 1996 р. в Туріні, а її результатом стало рішення про вдосконалення системи інституцій з огляду на майбутнє прийняття нових членів, наближення ЄС до його громадян, а також надання ЄС нових функцій у сфері юстиції та внутрішніх справ. Усі ці питання були включені до *Амстердамського договору* (англ. Treaty of Amsterdam), парафованого 17 червня 1997 р., який набрав чинності 1 травня 1999 р.[31]

В Амстердамському договорі йдеться про основні права громадян, поступове встановлення зони свободи, безпеки та справедливості, містяться декларації про політичну співпрацю та судову співпрацю в карних справах, впроваджуються нові положення з питань працевлаштування, соціальної політики, охорони навколишнього середовища, здоров'я та споживачів, піднімається проблематика європейського громадянства, підкреслюється важливість дотримання принципів субсидіарності та пропорційності, містяться положення, які зміцнюють другий стовп ЄС, а також впроваджуються досить обмежені зміни, якщо йдеться про інституції ЄС та зобов'язальний процес прийняття рішень. Виконуючи положення Амстердамського договору у сфері СЗППБ, визначено кандидатуру Високого Представника у справах СЗППБ, яким став Хав'єр Солана[32].

Особливу роль у розвитку ЄС відіграло укладення *Шенгенської угоди* про вільне (безвізове) пересування громадян у його межах. Згідно з умовами Амстердамського договору від жовтня 1997 р., Шенгенська угода про кордони є обов'язковим елементом для держав, які є членами Європейського Союзу. Підписання Амстердамського договору надало ґарантії того, що розширення ЄС не послабить захищеність Союзу від імпорту товарів за демпінговими цінами, нелегальної міграції та організованої

[31] Європейський Союз (2019). С. 25.

[32] Палагнюк Ю. (2014). С. 119.

злочинності та буде сприяти вільному пересуванню громадян у межах Шенгенської зони.

Шенгенська угода – договір *«Про відміну паспортного митного контролю між країнами Європейського Союзу»*, первинно підписана 14 липня 1985 р. сімома європейськими державами (Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Франція, Німеччина, Португалія та Іспанія) в Шенгені, маленькому містечку в Люксембурзі. Угода вступила в дію 26 березня 1995 р. В цьому ж році до Договору і Конвенції приєдналися Іспанія і Португалія. Пізніше – Італія, Греція і Австрія. Лише в 2001 р. до Шенгенської угоди приєдналися скандинавські країни – Данія, Ісландія, Норвегія, Фінляндія і Швеція. З розширенням Євросоюзу в 2004 р. ряди учасників Шенгенського договору поповнилися 10 країнами Центральної і Східної Європи. 15 березня 2006 р. було прийнято Шангенський кодекс про кордони, що змінював Шенгенську конвенцію. До Шенгенського простору входять 22 із 27 держав-членів ЄС[33].

Шенгенська угода. URL: https://www.jnsm.com.ua/h/0614P/

Створення єдиної Валютної системи. Єдина європейська валюта – євро – стала реальністю 1 січня 2002 р., коли банкноти та монети євро замінили національні валюти у 12 з 15 країн ЄС (Бельгії, Німеччині, Греції, Іспанії, Франції, Ірландії, Італії, Люксембурзі, Нідерландах, Австрії, Португалії та Фінляндії). З 1 січня 2007 р. до єврозони приєдналась і Словенія[34].

Історія валютних союзів та їх вплив на глобальну економіку. URL: https://garant.money/uk-UA/statti/istoriia-valiutnykh-soiuziv-ta-yikhnii-vplyv-na-hlobalnu-ekonomiku

[33] Там само. С. 121.

[34] Там само. С. 123.

У червні 1999 р. на саміті в Кельні було прийняте рішення про організацію Міжнародної конференції, присвяченої справам інституцій та прийняттю нових членів. Як і було заплановано, конференція розпочалася 14 лютого 2000 р. й завершилася зустріччю Європейської Ради в Ніцці, що тривала з 7 до 11 грудня 2000 р. Міжнародна конференція завершилася підписанням 11 грудня 2000 р. нового Договору, який спрямовувався на вирішення інституційних проблем ЄС, пов'язаних із розширенням (зміна кількості голосів, якими володіють держави в Раді ЄС тощо). Декларація визначила три кроки реформи: відкриття дебатів про майбутнє ЄС; Конвент для підготовки інституційної реформи; і нарешті, скликання міжурядової конференції 2004 р.[35]

Положення *Ніццького договору* (англ. Treaty of Nice) були офіційно визнані такими, яких цілком достатньо для потреб розширення ЄС. Після підписання Договір підлягав процедурі ратифікації як в національних парламентах, так і в Європейському Парламенті. Готуючи фінансові рамки діяльності Співтовариства, Європейська Комісія визначила, що країни Центральної та Східної Європи будуть готові до вступу вже до 2002 р. У липні 1999 р. Комісія розподілила між кандидатами наявні «передвступні» кошти, які мали допомогти країнам-кандидатам у підготовці до повного членства[36].

13 грудня 2002 р. під час саміту в Копенгагені ЄС завершив переговори з 10 країнами-кандидатами. Офіційну дату прийняття нових країн було призначено на 1 травня 2004 р., після ратифіка-

[35] Там само. С. 126.

[36] Ніццький договір про внесення змін і доповнень до Договору про Європейський Союз, Договорів про заснування Європейських Співтовариств. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_261

ції сторонами Договору про вступ. Цього дня членами Європейського Союзу стали Польща, Угорщина, Чеська Республіка, Словаччина, Словенія, Кіпр, Мальта, Естонія, Литва, Латвія. Таким чином, відбулося п'яте розширення ЄС. Шосте розширення ЄС було здійснене 1 січня 2007 р. Новими членами ЄС стали Болгарія та Румунія. Хорватія шлях до членства в ЄС подолала за 8 років з моменту подачі заявки у 2005 р. до вступу у 2013 р.[37]

Лісабонський договір. На Лаекенському саміті (Брюсель) в грудні 2001 р. глави держав та урядів ухвалили рішення про створення *Конвенту за майбутнє Європи.* Згідно з *Лаекенською декларацією* він мав розглянути чотири ключові питання щодо майбутнього Союзу: розподіл повноважень, спрощення договорів, роль національних парламентів та статус Хартії основних прав. До складу Конвенту увійшли представники всіх інституцій ЄС, а також члени національних парламентів і представники урядів держав-членів. Очолював його колишній Президент Франції Валері Жискар д'Естен. Інавґураційне засідання Конвенту відбулося 28 лютого 2002 р., а завершив він свою роботу в липні 2003 р.[38]

У червні 2003 р. на Європейській Раді в Салоніках Жискар д'Естен представив проект Конституційного договору Європейського Союзу – кінцевий документ Конвенту за майбутнє Європи. Проект Конституції ЄС (European Constitution) упродовж року широко обговорювався публічно і на міжурядовій конференції, зазнав певних змін, і зрештою був ухвалений 18 червня 2004 р. главами держав та урядів 25 країн ЄС. Урочисте підписання *Конституційного договору* відбулося 29 жовтня 2004 р. в Римі[39].

Серед головних нововведень Конституції – юридичний статус ЄС; запровадження посади Президента Європейської Ради та Міністра закордонних справ ЄС; подальше обмеження за-

[37] Європейський Союз у міжнародних відносинах. Навч. посіб. (2021). / За ред. В. В. Копійки. Київ. С. 309.

[38] Лісабонська угода (Договір про реформування Європейського Союзу). URL: https://infocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/29057.pdf

[39] Дір І. Ю. (2023). Договір про створення Конституції Європи як етап у поглибленні інтеграції держав-членів Європейського Союзу. *Аналітично-порівняльне правознавство.* № 4. С. 535.

стосування права вето за ухвалювання рішень; залучення до ухвалювання рішень в ЄС національних парламентів; вдосконалення інституційної структур; включення до самого договору Хартії основних прав тощо. Внаслідок того, що референдуми про ратифікацію у Франції (травень 2005 р.) і Нідерландах (червень 2005 р.) дали негативний результат, доля Конституційного договору залишилася невизначеною[40].

Договір реформування або Лісабонська угода – нова базова угода щодо принципів функціонування Європейського Союзу. Офіційно іменується *Проект договору, що поліпшує Договір про Євросоюз і Договір про становлення Європейського Співтовариства* (англ. Draft Treaty amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community). Офіційне підписання *Лісабонської угоди* відбулось 13 грудня 2007 р.[41]

Новий договір замінив Європейську Конституцію, прийняття якої практично провалилося. Угода містить положення про інституційну реформу в Євросоюзі. Передбачалося створення посади Президента ЄС, який обиратиметься на 5 років і презентуватиме ЄС на міжнародних заходах. Договір містить положення про скорочення кількості єврокомісарів і депутатів Європарламенту. Європейські керівні інституції отримали більшу повноту влади у вирішенні загальних питань. До них відносять безпеку, боротьбу зі зміною клімату та міграційні проблеми. Всі дипломатичні функції опинилися в руках Верховного Представника Євросоюзу із зовнішньої політики[42].

Формально новий договір не є Конституцією – в ньому немає згадки про гімн чи прапор. Але документ зберіг всі ключові постанови про реформи, що були в первинному документі – Євроконституції. Договір був покликаний допомогти врегулювати кризу, що почалася в 2005 р., після того, як Франція та Нідерланди на своїх національних референдумах не підтримали Європейську Конституцію.

[40] Там само. С. 536.

[41] Європейський Союз. (2019). С. 28.

[42] Палагнюк Ю. Державна євроінтеграційна політика України: теорія, методологія, механізми. С. 136.

Після ратифікації документу 27 державами-членами ЄС у грудні 2009 р. *Лісабонський договір* вступив у силу.

1 липня 2013 р. 28 членом ЄС стала Хорватія. Натомість наслідок Брекситу (Brexit) зі складу Європейського Союзу вийшла Великобританія. Референдум із цього питання відбувся 23 червня 2019 р. Він ініційований консервативними та націоналістичними партіями. 51,9% виборців висловилися за вихід із ЄС, 48,1% – залишитися. Вихід Великобританії з ЄС відбувся лише 31 січня 2020 р. Сьогодні офіційні кандидати на вступ до ЄС – Північна Македонія, Чорногорія, Албанія, Сербія, Туреччина. Потенційні кандидати – Боснія і Герцеговина та Косово. 13 березня 2019 р. Європейський парламент закликав уряди Євросоюзу припинити переговори щодо вступу Туреччини, які, незважаючи на затримку з 2018 р., залишаються активними[43]. Рішенням Європейської Ради у грудні 2023 р. розпочато переговорний процес щодо вступу України до Європейського Союзу[44].

Європейський Союз поступово перетворюється на політичну спільноту з визначеною територією, громадянами, які наділені основними правами відповідно до його установчих договорів, а також постійно діючим Європейським Судом. Разом із тим, залишається проблема співвідношення національного та наднаціонального, досягнення балансу інтересів Європейського Союзу та держав-членів[45].

Як створювався Європейський Союз? WNPiSM UW. URL: https://www.youtube.com/watch?v=QLFeBAj_6bw

[43] Європейський Союз: навч. посіб. (2020). С. 30.

[44] Висновки, прийняті під час десятого Діалогу Жана Моне, 18-20 квітня 2024 р. // https://www.rada.gov.ua/uploads/documents/75048.pdf

[45] Бородін І. Теоретико-правова ідея становлення Європейського Союзу // Наукові праці Національного авіаційного університету. К.: НАУ, 2020. № 3(56). С. 49–55.

ЛЕКЦІЯ 2
Еволюційні етапи розвитку ЄС та його структурні інституції

1. Концептуальні засади побудови інституційної системи Європейського Союзу.
2. Європейська Рада.
3. Європейський Парламент.
4. Європейська Комісія.
5. Правова та судова система ЄС.
6. Принципи та практика ухвалення рішень в ЄС.

1. Концептуальні засади побудови інституційної системи Європейського Союзу

Інституційна система Європейського Союзу розвивалася на основі компромісних рішень та забезпечення короткочасних потреб. Відтак вона набула рис унікальної наднаціональної політичної системи, сформувавши гнучку систему управління, що ухвалює нормативно-правові акти та визначає політичний курс без існування формального уряду ЄС. Національні уряди 27 держав-членів ЄС залишаються ключовими правовими суб'єктами в регіоні, зберігаючи контроль над внутрішньо- та зовнішньополітичними процесами, тоді як інституції ЄС функціонують для реалізації установчих цілей[46].

Повноваження, обов'язки та діяльність інституцій ЄС закріплені в установчих договорах: Договорі про заснування Європейської Спільноти (1957 р.), Договорі про Європейський Союз (1992 р.), доповнених Лісабонським договором (2007 р.).

Відповідно до чинної редакції Лісабонського договору (2007 р.), у ст. 9 визначається, що метою інституційної структури ЄС є досягнення поставлених цілей, забезпечення інтересів організації, громадян та держав-членів, а також узгодженість, ефективність та безперервність спільної політики.

Отже, інституційну систему ЄС складають:

- Європейський Парламент;

[46] McCormick J. (2018). Understanding the European Union: A Concise Introduction. London: MacMillan Education UK. P. 67.

- Європейська Рада;
- Рада ЄС;
- Європейська Комісія;
- Суд ЄС;
- Європейський центральний банк;
- Європейська палата аудиторів (Рахункова палата)[47].

Також функціонують допоміжні органи та агенції, наприклад, Європейська агенція безпеки харчової продукції, Європейська агенція захисту середовища, Євростат, Європейський омбудсмен, Європейський інспектор захисту даних тощо. Основна різниця між ними полягає в їхньому правовому статусі, функціях, повноваженнях та значенні для ухвалення рішень.

Таким чином, інститути наділені вищою політичною владою та правосуб'єктністю для прийняття загальних рішень і формування законодавства, органи виконують спеціалізовані консультативні або допоміжні функції в межах конкретних компетенцій, тоді як агенції є автономними юридичними особами, створеними для вирішення вузькопрофільних технічних, наукових або управлінських завдань, що забезпечує оперативне впровадження політики ЄС під наглядом центральних інституцій.

Формування спільної інституційної системи ЄС розпочалося у 1950-х рр. Із заснуванням у 1952 р. Європейського об'єднання з вугілля та сталі (ЄОВС) утворилося чотири керівні установи: Вища влада, Спеціальна рада міністрів, Спільна Асамблея, Суд та дорадчий орган – Консультативний комітет. Уже в 1957 р. Римські договори про заснування Європейського економічного співтовариства (ЄЕС) та Європейського співтовариства з атомної енергії (Євратом) були доповнені конвенцією про спільні інституції, на основі яких ЄОВС, ЄЕС та Євратом утворили спільні Парламентську асамблею та Суд[48].

[47] Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007. (2007). *EUR-Lex Access to European Union law*. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12007L/TXT (дата звернення: 06.03.2026).

[48] Кірик А. (2021). Реформування інституційної системи Європейського Союзу за Лісабонським договором. *Університетські наукові записки.* № 6 (84). С. 176–177.

Ранні інституційні зміни функціонування Співтовариств пов'язані з підписанням 8 квітня 1965 р. у Брюсселі Договору про створення Єдиної ради та Єдиної комісії Європейських Співтовариств, відомого також як Договір про злиття. З набуттям чинності у 1967 р. ради міністрів ЄОВС, ЄЕС та Євратому були об'єднані в єдину Комісію Європейських Співтовариств у складі чотирьох інституцій – Комісії, Ради, Асамблеї та Суду.

Необхідність комплексної інституційної реформи, враховуючи політику розширення ЄС, актуалізувалася напередодні укладання Амстердамського договору (1997 р.). Зокрема, розглянуто широкий спектр інституційних питань, серед яких майбутній склад Комісії, система голосування тощо. Проте підписання Амстердамського договору лише забезпечило короткочасні потреби і встановило терміни підготовки нової міжурядової конференції. В результаті підписання Ніццького договору у лютому 2001 р. завершилося оновлення інституційної системи ЄС.

Одні з найважливіших змін, спрямованих на посилення інституційної системи ЄС, спричинені підписанням 13 грудня 2007 р. Лісабонського договору та набуттям ним чинності у 2009 р. Відповідно до угоди, більшість законодавчих функцій покладалися на Європарламент, запроваджувалася посада Президента Європейської Ради та Верховного представника з питань закордонних справ і політики безпеки. Крім того, офіційно новими інституціями визнано Європейську Раду та Європейський центральний банк, що дозволило збільшити кількість керівних установ до семи[49].

Інституційна система ЄС поєднує риси міжнародної організації та наднаціональної структури, забезпечуючи її цілісність через спільну організаційну структуру. На відміну від класичного поділу влади (законодавча, виконавча, судова), законодавчі функції в ЄС реалізуються Радою ЄС у взаємодії з Європейською Комісією та Європейським Парламентом, тоді як виконавчі повноваження Комісії перебувають під контролем Ради. Концептуальні засади побудови інституційної системи ЄС підкреслюють

[49] Там само. С. 177–178.

унікальність політичної природи джерел влади, якими виступають держави-члени, народи та власне інституції ЄС.

2. Європейська Рада

Європейська Рада – одна з головних інституцій ЄС, головна роль якої полягає у визначенні загального політичного курсу та пріоритетів розвитку. Рада представляє найвищий рівень політичної співпраці між державами-членами ЄС. Водночас вона не є законодавчою інституцією, а визначає питання, що викликають занепокоєння, та дії, які необхідно вжити. До складу Європейської Ради входять очільники держав або урядів країн ЄС, Голова Європейської Ради та Голова Європейської Комісії. У червні 2024 р. президентом Ради було обрано колишнього прем'єр-міністра Португалії – Антоніо Коста. Його повноваження полягають у головуванні на засіданнях інституції та координуванні її роботи. Також він забезпечує зовнішнє представництво ЄС на рівні питань спільної зовнішньої та безпекової політики[50].

Європейська Рада не передбачалася установчими договорами як офіційна інституція, однак під впливом зміни політичної кон'юнктури стала ефективною формою взаємодії держав-членів ЄС. Практика зустрічей керівників держав або урядів на вищому рівні починається з 1960-х рр. Зокрема, в Парижі та Бонні відбулися перші конференції поза інституційними структурами Співтовариств. Так, у 1960–1970-х рр. потреба в координації питань політичного характеру, що виходили за межі компетенції Співтовариств, стала більш нагальною, оскільки вони не могли бути остаточно вирішені на рівні міністрів. У лютому 1961 р. президент Франції Шарль де Голль провів у Парижі саміт глав держав та урядів шести країн. Вперше запропонував інституціоналізувати подібний формат зустрічей французький президент Жорж Помпіду на конференції в Гаазі (1969 р.), однак пропозиція знайшла належну підтримку лише на саміті в Парижі

[50] European Council. *European Union*. URL: https://european-union.europa.eu/institutions-law-budget/institutions-and-bodies/search-all-eu-institutions-and-bodies/european-council_en (дата звернення: 08.03.2026).

в 1974 р. На запрошення президента Франції Валері Жіскара д'Естена 9–10 грудня глави держав та урядів зустрілися на черговому саміті у французькій столиці, який пізніше вважатимуть моментом заснування Європейської Ради[51].

Офіційно перша міжурядова конференція Європейської Ради відбулася в Дубліні 10–11 березня 1975 р. І лише у 1986 р. Рада здобула правову основу, шляхом закріплення Єдиним європейським актом. На тлі завершення «холодної війни» у 1990-х рр. ключовим питанням стало визначення ролі майбутньої Європи. Результатами пошуків стало прийняття трьох договорів, що надали Європейській Раді більше повноважень: Маастрихтський договір (1993 р.) офіційно закріпив практику проведення засідань під головуванням країни, яка головує в Раді ЄС; Амстердамський договір (1999 р.) надав більше повноважень щодо зовнішньої політики та політики безпеки; а Ніццький договір (2003 р.) визначив м. Брюссель основним місцем проведення засідань[52].

Статус офіційної інституції ЄС Європейська Рада отримала з набуттям чинності Лісабонського договору в 2009 р. Основні положення договору визначають, що Європейська Рада надає ЄС необхідного імпульсу для його розвитку та визначає загальні політичні напрямки. Рада збирається чотири рази на рік, зазвичай у березні, червні, жовтні та грудні. Рішення Ради ухвалюються на основі консенсусу (згоди усіх учасників)[53].

Кожні п'ять років Європейська Рада ухвалює «стратегічний порядок денний», що окреслює пріоритетні сфери для довгострокових дій та спрямовує таким чином роботу інституцій ЄС.

[51] Кірик А. (2021). Реформування інституційної системи Європейського Союзу за Лісабонським договором. *Університетські наукові записки.* № 6 (84). С. 178.

[52] European Council: 50 years of working together. *European Council. Council of the European Union.* URL: https://www.consilium.europa.eu/en/50-years-of-working-together/ (дата звернення: 06.03.2026).

[53] Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007. (2007). *EUR-Lex Access to European Union law.* URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12007L/TXT (дата звернення: 06.03.2026).

На засіданні в Брюсселі в червні 2024 р. Європейська Рада узгодила стратегічний порядок денний на 2024–2029 рр. З огляду на геополітичні зміни та зростаючу нестабільність, викликані російсько-українською війною, конфліктом на Близькому Сході, кліматичними змінами та пом'якшенням наслідків COVID-19, стратегічний порядок денний зосереджується на трьох головних напрямках: вільна та демократична, сильна та безпечна, процвітаюча та конкурентоспроможна Європа. Реалізація завдань у цих сферах здійснюється через: захист верховенства права, зміцнення демократичних цінностей, боротьбу з іноземним втручанням та спробами дестабілізації; подальша підтримка України, посилення оборонної здатності та готовності ЄС, комплексний підхід до міграційних процесів; поглиблення єдиного ринку, значні колективні інвестиційні зусилля, зелений та цифровий перехід тощо[54].

Наднаціональний характер та поєднання представницьких, законодавчих та виконавчих повноважень Європейської Ради сприяє тому, що вона суттєво впливає на низку рішень та реформ ЄС. До прикладу, завдяки Раді поступово розширено та поглиблено політичну та економічну євроінтеграцію шляхом впровадження Європейської валютної системи, збільшення кількості держав-членів ЄС, розробки і просування Маастрихтської та Лісабонської угод. Крім того, саме на Європейську Раду були покладені обов'язки врегулювання наслідків світової фінансової кризи (2008 р.), європейської міграційної кризи (2015 р.) та пандемії COVID-19 (2020 р.). Водночас політична фрагментарність, зумовлена присутністю у Раді представників різних національних та європейських партій, що очолюють країни, впливають на ефективність та характер ухвалених рішень[55]. Оскільки більшість рішень потребують одноголосності, будь-

[54] Strategic agenda 2024-2029. *European Council. Council of the European Union*. URL: https://www.consilium.europa.eu/en/european-council/strategic-agenda-2024-2029/ (дата звернення: 06.03.2026).

[55] Антонюк Н., Краєвська О. (2024). Інституційна структура Європейського Союзу: формальні та політичні межі. *Науковий журнал «Політикус»*. № 4. С. 124–125.

який один лідер держави може скористатися правом вето та заблокувати навіть критично важливе рішення.

3. Європейський Парламент

Європейський Парламент – єдина у світі виборна наднаціональна асамблея. Члени Європейського Парламенту представляють інтереси громадян країн ЄС на загальноєвропейському рівні. З-поміж усіх інституцій ЄС особовий склад, структура та повноваження Європейського Парламенту зазнали найбільших змін. Фактичною датою його заснування є 1952 р., коли згідно з Паризьким договором, була створена Спільна Асамблея ЄОВС. Перше зібрання Асамблеї відбулося 10 вересня 1952 р. у складі 78 представників національних парламентів. Її повноваження були радше номінальними, хоча й передбачали демократичний контроль над верховною владою. 25 березня 1957 р., відповідно до Конвенції про спільні інституції, Асамблея була перейменована на Європейську парламентську асамблею – представницький орган ЄОВС, ЄЕС та Євратома.

19 березня 1958 р. на перших установчих зборах у Страсбурзі зібралося 142 депутати. До їх компетенції входив контроль за виконавчими органами регіональних організацій та консультативні функції. Розширення функцій Асамблеї визначило, що за результатами перевірки річних звітів вона могла висунути вотум недовіри Комісії та вимагати її відставки, а також здійснювати контроль за бюджетами Співтовариств. Сучасна назва «Європейський Парламент» утвердилася 30 березня 1962 р., однак без суттєвого розширення його впливу[56].

Пропозицію щодо проведення перших прямих парламентських виборів висунув французький президент Валері Жискар д'Естен під час саміту глав держав та урядів у грудні 1974 р. Розширення Співтовариств на початку 1970-х рр. актуалізувало питання покращення врядування, яке вбачали в

[56] Єгорова О., Рудік О. (2025). Трансформація ролі Європейського Парламенту в політиці Європейського Союзу в історичній ретроспективі. *Вісник НТУУ «КПІ» Політологія. Соціологія. Право*. № 2(66). С. 87–98.

обранні, а не призначені членів Європейського Парламенту. Врешті, перші вибори відбулися у червні 1979 р. та відзначилися високими показниками явки виборців – більше 60% або 185 млн виборців. Початковий склад інституції налічував 410 членів, що посилило авторитет загальноєвропейського представництва. Подальші зміни у функціонуванні Парламенту закріпили положення про призначення урядами держав-членів президента та членів Європейської Комісії за схваленням Парламенту (Маастрихтський договір, 1992 р. та Амстердамський договір 1997 р.), а формування Європейської Комісії визначалося положенням про схвалення кваліфікованою більшістю членів Ради ЄС та затвердженням більшістю Європарламенту (Ніццький договір, 2001 р.). Лісабонський договір 2007 р. надав Європейському Парламенту можливість звільняти Європейську Комісію голосуванням більшості у дві третини голосів[57].

Згідно з Лісабонським договором, Європейський Парламент виконує законодавчі та бюджетні функції, а також функції політичного контролю, консультування та обрання Голови Європейської Комісії. Склад Парламенту представлений громадянами країн ЄС, кількість яких не має перевищувати 750, не враховуючи президента. Представництво громадян є пропорційним до кількості населення, з мінімальним порогом у 6 членів та не більше 96 від кожної держави-члена. Члени Європейського Парламенту обираються на п'ятирічний термін шляхом прямого загального вільного та таємного голосування[58]. Європейський Парламент має три резиденції – в Люксембурзі, Страсбурзі та Брюсселі. З січня 2022 р. президенткою є мальтійська політична діячка – Роберта Мецола.

Останні вибори до Європейського Парламенту відбулися 6–9

[57] Там само. С. 88.

[58] Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007. (2007). EUR-Lex Access to European Union law. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12007L/TXT (дата звернення: 06.03.2026).

червня 2024 р. Організація виборів проводилася в межах кожної держави-члена ЄС та була об'єднана спільними правилами: вибори відбуваються протягом чотирьох днів (з четверга по неділю); кількість членів Парламенту, обраних від політичної партії, пропорційна кількості отриманих нею голосів; громадяни, що проживають в іншій країні ЄС, можуть голосувати та балотуватися на виборах у тій країні; кожен громадянин може проголосувати один раз. Загалом на виборах 2024 р. було обрано 720 членів Європейського Парламенту, що на 15 більше ніж у попередньому скликанні. Найбільшу кількість членів делегували такі країни: Німеччина – 96, Франція – 81, Італія – 76, Іспанія – 61, Польща – 53, Румунія – 33 та Нідерланди – 31. Більше ніж по 20 членів у Європейському Парламенті представляють інтереси Бельгії, Греції, Чехії, Швеції, Португалії, Угорщини та Австрії. Найменшу допустиму кількість членів представляють Кіпр, Люксембург та Мальта – по 6[59].

Члени Європейського Парламенту об'єднуються в політичні групи на основі спільних ідеалів. Вони відіграють важливу роль у формуванні порядку денного Парламенту, а також вирішують питання створення парламентських комітетів та делегацій. У чинному Європейському Парламенті вісім політичних груп: Група Європейської народної партії (Християнських демократів) (EPP) – 188 членів; Група Прогресивного альянсу соціалістів і демократів у Європейському Парламенті (S&D) – 136; Група «Патріоти Європи» (Patriots) – 84; Група європейських консерваторів та реформістів (ECR) – 78; Група «Оновити Європу» (renew europe.) – 77; Група Зелених/Європейського вільного альянсу (Group of the Greens) – 53; Ліва група в Європейському парламенті (The Left) – 46; Група «Європа суверенних націй» (ESN) – 25; а також 32 позаштатних членів (NI), що не належать до жодної групи[60].

[59] European elections. *European Parliament*. URL: https://elections.europa.eu/en/ (дата звернення: 06.03.2026).

[60] The Political groups of the European Parliament. *European Parliament*. URL: https://www.europarl.europa.eu/about-parliament/en/organisation-and-rules/organisation/political-groups (дата звернення: 05.03.2026).

Європейський Парламент, спільно з представниками держав-членів у Раді ЄС, відповідає за прийняття законодавства ЄС, рішення щодо міжнародних угод та розширення тощо. Бюджетні повноваження полягають в узгодженні річних бюджетів спільно з Радою ЄС. На початковому етапі складається проєкт бюджету, для розробки якого всі інституції ЄС до 1 липня кожного року надсилають свої кошториси. Парламентарі голосують за пропозицію Ради ЄС на пленарному засіданні в жовтні, якщо не буде запропоновано змін, бюджет вважається прийнятим[61]. За такою ж процедурою відбувається затвердження бюджетів інших установ, зокрема й власного щорічного бюджету.

Крім того, Європейський Парламент здійснює наглядові функції за роботою інституцій ЄС, зокрема, виконавчого орану ЄС – Європейської Комісії. Відповідно до Лісабонського договору, Парламент обирає кандидата на посаду Голови Комісії, а також має право затверджувати або винести вотум недовіри. Голова Парламенту має право виступати на початку кожного засідання Європейської Ради з пропозиціями інституції щодо питань для розгляду лідерами держав-членів ЄС. Відповідно після кожного саміту Голова Європейської Ради представляє Парламенту звіт про результати. Також наглядові повноваження Європарламенту поширюються на право звернення до Суду ЄС з проханнями вжити заходів проти Комісії або Ради ЄС, створення спеціалізованих судів (як-от Трибунал державної служби ЄС 2005 р.)[62]. Не менш важливо, що громадяни та резиденти країн ЄС можуть безпосередньо впливати на законодавчий процес, подаючи на розгляд петиції.

Поняття «Європейський Парламент». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/euro/en-pl/2385?lang=uk

[61] Budgetary powers. *European Parliament*. URL: https://www.europarl.europa.eu/about-parliament/en/parliaments-powers/budgetary-powers (дата звернення: 05.03.2026).

[62] Supervisory powers. *European Parliament*. URL: https://www.europarl.europa.eu/about-parliament/en/parliaments-powers/supervisory-powers (дата звернення: 05.03.2026).

4. Європейська Комісія

Європейська Комісія – головний виконавчий та керівний орган ЄС, відповідальний за виконання рішень Ради ЄС та Європейського Парламенту. Одна із перших інституцій заснована у 1957 р. на підставі Договору про злиття, перейнявши функції Верховної влади ЄСВС, Комісії ЄЕС та Комісії Євратому. Лісабонським договором визначено, що Європейська Комісія сприяє загальним інтересам ЄС та реалізовує відповідні ініціативи. Вона забезпечує виконання інституціями Договорів, контролює застосування права під контролем Суду ЄС, здійснює координаційні, виконавчі, управлінські функції, а також представляє ЄС на міжнародній арені[63]. Європейська Комісія – єдиний виконавчий орган, відповідальний за розробку та подання законодавчих ініціатив до Європейського Парламенту та Ради ЄС.

Політичне управління Європейської Комісії здійснює під керівництвом президента (з 2019 р. – Урсула фон дер Ляєн), група з 27 комісарів (по одному з кожної держави-члена ЄС), відома як «колегія», які спільно ухвалюють рішення щодо напрямів діяльності інституції. Посада президента та комісарів є виборною, а призначення відбувається за пропозицією Європейського Парламенту кожні п'ять років. Кандидатура пропонується зазвичай з представників найбільшої політичної групи Парламенту, зокрема в останні роки це правоцентристська Європейська народна партія.

[63] Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007. (2007). *EUR-Lex Access to European Union law*. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12007L/TXT (дата звернення: 06.03.2026).

Поняття «Європейська комісія» URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/euro/4156

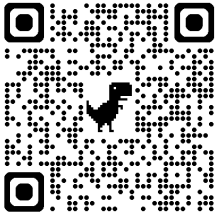

Президент Європейської Комісії покладає на членів Колегії відповідальність за конкретну політичну сферу. З 2024 р. виконавчі віцепрезиденти, Верховний представник та комісари опікуються такими напрямками: Тереза Ребера – справедливий та конкурентний економічний перехід, Ханна Вірккунен – технологічний суверенітет, Стефан Сежурне – промислова стратегія, Кая Каллас – закордонні справи та безпекова політика, Роксана Мінзату – соціальні права, Рафаеле Фітто – реформи, Марош Шефчович – торгівля та економічна безпека, Марта Кос – розширення ЄС, Йозеф Сікера – міжнародне партнерство та інші. Серед цих напрямків також охорона тварин, клімату та навколишнього середовища, господарський розвиток, соціальна рівність, міграційні процеси, стартапи та інновації, туризм, культура та спорт[64].

Окрім Колегії комісарів, Європейська Комісія організована за політичними департаментами та виконавчими агентствами. Департаменти розробляють, впроваджують та керують програмами політики, права та фінансування ЄС, а також вирішують окремі адміністративні питання. Виконавчі агентства керують створеними Комісією програмами. Нині налічується 56 департаментів та виконавчих агентств, що опікуються різноманітними сферами: бюджет, зв'язок, комунікаційні мережі, контент та технології, оборонна промисловість та космос, цифрові послуги, соціальна політика та інклюзивність, розширення та східне

[64] College of Commissioners. *European Commission*. URL: https://commission.europa.eu/about/organisation/college-commissioners_en (дата звернення: 05.03.2026).

співробітництво, цивільний захист та гуманітарна допомога, європейська освіта та культура, охорона здоров'я, Євростат, дослідницький центр, юридичні послуги тощо[65].

Загалом Європейська Комісія працює за принципом колегіальності, відтак рішення ухвалюються Колегією комісарів, яка несе колективну відповідальність перед Європейським Парламентом. Винести на обговорення пропозицію щодо зміни окремого комісара неможливо – тільки щодо всього складу Комісії. Лише одного разу через вотум недовіри було достроково розпущено склад Комісії. Зокрема, це сталося у 1999 р., коли Комісію під головуванням Жана Сантера звинуватили у некомпетентності та корупції.

Однією з найважливіших компетенцій Європейської Комісії є право законодавчої ініціативи. Інституція пропонує законопроєкти на основі політичних пріоритетів, експертних пропозицій, громадських консультацій. Також до компетенції Комісії належить зовнішнє представництво ЄС. Від імені ЄС вона виступає у міжнародних органах, зокрема у сферах торговельної політики та гуманітарної допомоги, веде переговори щодо міжнародних договорів[66]. Європейська Комісія робить внесок у вирішення глобальних проблем та є активним членом багатьох міжнародних організацій та форумів.

5. Правова та судова система ЄС

Специфіка правової системи ЄС зумовлена її статусом наднаціонального об'єднання, оскільки його інституційна структура впливає на формування системи. Взаємозалежність, що існує між інституціями ЄС та правовою системою визначає, що, ухвалюючи та застосовуючи норми права ЄС, інституції визначають

[65] Departments and executive agencies. *European Commission*. URL: https://commission.europa.eu/about/departments-and-executive-agencies_en?page=1 (дата звернення: 05.03.2026).

[66] European Commission. *European Union*. URL: https://european-union.europa.eu/institutions-law-budget/institutions-and-bodies/search-all-eu-institutions-and-bodies/european-commission_en (дата звернення: 05.03.2026).

напрямки розвитку правопорядку, який, відповідно, закріплює їхню компетенцію та правовий статус. Правовою основою ЄС є установчі договори, що визначають його організаційну структуру та розмежовують повноваження між інституціями та державами-членами. Інструментами вторинного права слугують регламенти, що ухвалюються на основі Договору про функціонування ЄС і діють у правових системах держав-членів без потреби впровадження їх у національне законодавство[67]. Таким чином, правова система ЄС поєднує міжнародні та національні правові акти, нормативні та прецедентні засади.

Ключову роль у правовій системі ЄС відіграє Суд ЄС, покликаний забезпечувати однакове тлумачення та застосування законодавства, вирішення правових спорів між національними урядами та інституціями. Створений у 1952 р. Суд спочатку був судовим органом ЄОВС. Після тривалих переговорів між урядами, місцем розташування будівлі Суду було обрано Люксембург. Перше офіційне засідання відбулося 4 грудня 1952 р. у художньому музеї Вілла Вобан, у складі – сім суддів, один генеральний адвокат та голова Массімо Пілотті. У квітні 1953 р. до Суду надійшла на розгляд перша справа Франції проти виконавчого органу Співтовариств. У ній французький уряд оскаржив рішення щодо ціноутворення та дискримінаційної політики у сталеливарному секторі. Суд виступив на боці Франції, і зрештою було затверджено попередню публікацію умов продажу та ціноутворення[68].

Кількість суддів дорівнювала кількості держав-членів, а якщо їх кількість становила парне число, то до загальної кількості держав-членів додавався ще один суддя. Так, у періоди 1952–

[67] Теремецький В., Петренко А. (2025). Правова система Європейського Союзу: особливості, сучасні тенденції та методологічні засади нормопроєктування в умовах адаптації українського законодавства до acquis ЄС. *Наукові записки. Серія: Право*. № 18. С. 297, 299.

[68] History of the Court. *Court of justice of the European Union*. URL: https://curia.europa.eu/site/jcms/d2_5100/en/history (дата звернення: 05.03.2026).

1973 рр. та 1981–1995 рр., коли кількість держав-членів була парною, Суд мав додаткового суддю, щоб під час голосування унеможливити рівну кількість голосів. До 2009 р. Суд ЄС досить рідко засідав у повному складі, а працював у межах Палати, тому в додатковому судді більше не було потреби[69].

З підписанням Римських договорів 1957 р. Суд ЄОВС був замінений на Суд Європейських Співтовариств. Протягом перших років свого існування Суд встановив низку ключових конституційних принципів, зокрема прямої дії (обов'язкове застосування без внесення змін до національного законодавства) та верховенства права Співтовариств. Із збільшенням кількості країн Співтовариств, склад Суду станом на 1986 р. зріс до 13 суддів, 6 генеральних адвокатів та 10 процесуальних мов.

Суттєве зростання кількості судових справ спонукало до створення у 1988 р. Суду першої інстанції Європейських Співтовариств. До першої інстанції надходили справи про працевлаштування, порушення європейськими держслужбовцями, тоді як Суд Європейських Співтовариств зосередився на головному завданні – забезпеченні єдиного тлумачення права. Чергові зміни відбулися під впливом найбільшого розширення ЄС у 2004 р. Рада ЄС створила Трибунал державної служби, який розглядав суперечки між інституціями ЄС, однак він проіснував лише до 2015 р., а його обов'язки передали до Загального суду.

Лісабонський договір запровадив низку важливих змін у судовій системі ЄС. Зокрема, інституцію було перейменовано на Суд ЄС, а Суд першої інстанції – на Загальний суд. Для оцінки компетентності кандидатів у судді та генеральних адвокатів було створено «Комітет 255» (за ст. 255 Договору про функціонування ЄС)[70]. Колегія складається з семи осіб, обраних із колишніх членів Суду та Загального суду, членів національних верховних судів та юристів визнаної компетентності, одного з яких пропонує Європейський Парламент[71].

[69] Там само.

[70] History of the Court. Там само.

[71] Конституційні акти Європейського Союзу (в редакції Лісабонського договору) (2010) / ред. Г. Друзенко. Київ: «К.І.С.». С. 208.

Наразі Суд ЄС складається з 27 суддів, 54 суддями у Загальному суді та 11 генеральних адвокатів. Суд ЄС безпосередньо розглядає: запити на попередні рішення від національних судів; справи передані Європейською Комісією проти держав-членів щодо порушення законодавства ЄС; справи порушені державами-членами або інституціями ЄС, що оскаржують законодавство ЄС; апеляції рішення Загального суду.

Тоді як Загальний суд розглядає справи пов'язані з конкурентним правом, державною допомогою, торгівлею, сільським господарством, торговельними марками тощо. Кожен суддя та генеральний адвокат призначається терміном на шість років, з можливістю поновлення. Судові установи обирають Голову, термін повноважень якого становить три роки[72]. Таким чином, Суд ЄС розглядає позови як Європейської Комісії, інших інституцій ЄС, національних судів та урядів держав-членів, так і фізичних або юридичних осіб у справах, що стосуються права ЄС.

6. Принципи та практика ухвалення рішень в ЄС

Відповідно до ст. 288 Договору про функціонування ЄС до правових актів ЄС належать регламенти, директиви, рішення, рекомендації та висновки. Регламент має загальне застосування, є обов'язковим у повному обсязі та має пряме застосування в усіх державах-членах ЄС. Обов'язковий характер для кожної держави-члена ЄС мають директиви, однак вибір форм та засобів досягнення результатів залишається за національними органами влади. Рішення – обов'язковий юридичний акт, частина вторинного права ЄС, обов'язковий для виконання у всіх державах-членах ЄС. Натомість рекомендації та висновки не мають зобов'язальної сили[73].

Процес ухвалення рішень ЄС перебуває у сфері компетенції інституцій та національних органів. У законодавчому процесі

[72] Court of Justice of the European Union (CJEU). *European Union*. URL: https://european-union.europa.eu/institutions-law-budget/institutions-and-bodies/search-all-eu-institutions-and-bodies/court-justice-european-union-cjeu_en (дата звернення: 05.03.2026).

[73] Конституційні акти Європейського Союзу (в редакції Лісабонського договору) (2010) / ред. Г. Друзенко. Київ: «К.І.С.». С. 223.

беруть участь три основні інституції ЄС: Європейський Парламент, що представляє громадян ЄС; Рада ЄС, яка представляє уряди держав-членів ЄС; Європейська Комісія, яка керується загальними інтересами ЄС. Загалом ухвалення рішень в ЄС поділяється на такі етапи: пропозиція, підготовка та ухвалення рішення, впровадження, а також контроль і винесення рішення, щодо роз'яснення спірних питань[74].

Процедура ухвалення правових актів розпочинається з подання Європейською Комісією пропозиції Європейському Парламенту та Раді ЄС. У першому читанні Парламент повинен ухвалити свою позицію та повідомити про це Раду ЄС. За відсутності заперечень з боку Ради, запропонований акт вважається ухваленим. Відхилений Радою ЄС акт подається на друге читання, де протягом трьох місяців Парламент схвалює редакцію акту Ради ЄС, або відхиляє пропозицію більшістю голосів, або пропонує внести поправки до позиції. Текст з поправками передається Раді ЄС та Комісії, остання має надати висновок щодо внесених поправок[75].

Якщо після другого читання не вдається ухвалити правовий акт, скликається узгоджувальний комітет. До його повноважень входить формування складу з членів Ради ЄС та представників Європейського Парламент. Протягом шести місяців комітету належить досягнути, на основі позиції Парламенту та Ради ЄС ухвалених у другому читанні, згоди щодо спільного проєкту, який підтримає кваліфікована більшість. Крім того, у роботі узгоджувального комітету бере участь Європейська Комісія. У підсумку, ухвалені законодавчі акти за звичайною законодавчою процедурою підписуються головами Парламенту та Ради ЄС, а згодом публікуються в Офіційному віснику ЄС[76].

---

[74] Галіахметов І. (2026). Юридичні процедури прийняття рішень ЄС. *Київський часопис права*. № 1. С. 404.

[75] Конституційні акти Європейського Союзу (в редакції Лісабонського договору) (2010) / ред. Г. Друзенко. Київ: «К.І.С.», С. 226–227.

[76] Там само. С. 227, 229.

Унікальність процесу прийняття рішень ЄС проявляється у врахуванні політичних та соціально-економічних чинників розвитку, узгодженням параметрів економік різного рівня розвитку держав-членів ЄС. Так, ініціювання другого читання дозволило Європейському Парламенту безпосередньо впливати на позицію Ради ЄС, а також надало парламентарям право реагувати на певні судження та висловлюватися щодо акту поза інституціями, до прикладу, в медіапросторі[77]. Проте основний обсяг повноважень залишається за Радою ЄС, яка в більшості випадків має право остаточного ухвалення рішень.

[77] Галіахметов І. (2026). Юридичні процедури прийняття рішень ЄС. *Київський часопис права*. № 1. С. 407.

ЛЕКЦІЯ 3
Європейська ідентичність та цінності

1. Поняття та критерії європейської ідентичності.
2. Сутність і складові європейської ідентичності.
3. Європейські цінності.

1. Поняття та критерії європейської ідентичності

Для цілісності аналізу європейської ідентичності варто дати загальне визначення цього поняття. Так, ідентичність на рівні індивіда пояснює якою мірою він співвідносить себе з тією чи іншою групою за певним комплексом ознак, наприклад, расою, гендером, сексуальною орієнтацією, політичним спрямуванням тощо. Вона формується в результаті взаємодії з оточенням, його нормами, цінностями та поведінковими шаблонами. Національна ідентичність – це зв'язок людини з певною нацією, її мовою, культурою, історією, традиціями, суспільними та політичними практиками, ототожнення себе з ними[78].

Наприкінці XX ст. ідентичність дала змогу співвіднести державу як актора на міжнародній арені та виразника інтересу її народу, продемонструвавши зв'язок між рівнем ототожнення громадян зі своєю країною й успішністю її політики. Сильна ж національна ідентичність сприяє стабільності, процвітанню, а також формуванню привабливого іміджу держави за кордоном.

Володіючи унікальними соціальними умовами, Європа, з одного боку, має можливість об'єднання, а з іншого – її необхідність, оскільки інтеграційні процеси вимагають комплексу загальних цінностей для соціальних спільнот, що беруть участь у них[79]. За визначенням німецьких дослідників М. Яхтенфукса та Б. Колєр-Коха, Європейський Союз – це нормативний політич-

[78] Ідентичність / В. С. Лісовий // Енциклопедія Сучасної України К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. (2011). Режим доступу: https://esu.com.ua/article-13770.

[79] Тихомирова Є. Б. (2005). Формування європейської ідентичності як чинник європейської інтеграції. *Наукові записки НаУКМА*. Т. 45. С. 58.

ний устрій, що має вирішальний вплив на індивідуальне та колективне життя[80].

На початку інтеграційних процесів у Європі увага науковців зосереджувалась на різних аспектах розуміння європейської ідентичності. Спочатку пропонувалася концепція «союзного націоналізму», що полягала в тому, що всі учасники процесу європейської інтеграції поєднані спільними історією, територією, культурою, що й стало основою формування європейської ідентичності. Однак, це не сприяло розширенню європейського співтовариства.

Згодом цей підхід трансформується у розуміння європейської ідентичності як усвідомлення спільності цінностей. Йдеться про цінності демократії, правової держави, толерантності, найвищої соціальної цінності – людини у міждержавних взаєминах. Цей «ідеальний» підхід отримав назву «патріотичного конституціоналізму». Сьогодні пріоритетним серед дослідників є «євро-національний» підхід, згідно з яким шлях громадян окремих європейських держав до спільної європейської ідентичності лежить через усвідомлення своєї національної ідентичності[81]. Національні ідентичності є переважно культурними, а європейська ідентичність – інструментальною[82].

Розглянемо які з критеріїв – географічний, лінгвістичний, історичний та культурний є найбільш доцільними у визначенні європейської ідентичності. Питання географічної локалізації Європи виявилося досить проблематичним, оскільки Європа, окрім Європейського Союзу, представлена в інших структурах – СОТ, ООН, НАТО. Крім цього, Європа не є статичною географічною величиною, адже її географічні кордони, на відміну, наприклад,

[80] Киридон А. (2022). Європейська ідентичність: структурування смислового простору. *Європейські історичні студії.* № 2. С. 31.

[81] Кучма Л.О., Максимович К.Ю. Формування спільної ідентичності як фактор європейської інтеграції України // URL: https://periodicals.karazin.ua/ politology/article/download/3283/2857.

[82] Сергієнко Т. І. (2023). Особливості формування політики ідентичності в сучасному Європейському Союзі: досвід для України. *Політикус: наук. журнал.* Вип. 5. С. 89.

від Африки чи обох Америк, окреслені не зовсім чітко. На сході вони фактично відкриті. Так, М. Фуше, міркуючи про кордони нинішньої європейської спільноти, наводить витяг з резолюції Ради Європи, ухваленої в Лісабоні 1992 р., де зазначається, що неможливо й недоцільно встановлювати зараз кордони Європейського Союзу, контури яких можна окреслити з часом[83].

Лінгвістичний критерій пов'язаний з проблемою лінгвістичної різнорідності європейських країн. Європейські народи живуть у своїх мовах як в особливих «структурах сприйняття і домовленості». Одним із способів посилення лінгвістичного критерію вчені називають використання принципу субсидіарності, який тут передбачає вибір відповідної мови з огляду на відповідні контексти і обставини. Культурний критерій, виражений у певному способі життя, традиціях і моделях поведінки на території Європи, теж не однозначний. Адже, навіть у межах нації-держави досить непросто говорити про гомогенну культурну ідентичність. На сьогодні немає чітко визначеної межі між Сходом і Заходом. Історичний критерій пов'язаний з феноменом спільної пам'яті та спільного досвіду. Європейці мають скоріше «окрему пам'ять про окреме минуле», адже минуле вони згадують не як спільне європейське минуле, а як численні історії європейських народів[84].

З огляду на труднощі конструювання європейської ідентичності, яка спиралася б на географічну близькість, мовну однорідність та спільність історичного й культурного досвіду, європейські науковці сьогодні формулюють проблему формування демократичної ідентичності ЄС. Підкреслюється завдання саме формування, оскільки вчені зазначають, що демократична ідентичність не може бути запроваджена адміністративними рішеннями. Питання полягає не в тому, чи існує європейська ідентичність, а в тому, чи є підстави для формування спільної політичної громадської думки і спільної волі стосовно європейських тем[85].

---

[83] Шульга М. (2010). Критерії європейської ідентичності. *Політичний менеджмент*. 2010. № 2. С. 140.

[84] Там само. С. 141.

[85] Шульга М. (2010). С. 144.

2. Сутність і складові європейської ідентичності

Вперше про спільну ідентичність на офіційному рівні заговорили в 1973 р., коли було оприлюднено Декларацію про європейську ідентичність. У документі йшлося про те, що зважаючи на динамічний характер інтеграційних процесів, дев'яти країнам-учасницям Європейських Співтовариств необхідно прагнути до спільної зовнішньої політики, зокрема в питаннях торгівлі та створення «об'єднаної Європи». Із запровадженням інституту громадянства ЄС за Маастрихтським договором 1992 р. питання про ідентичність перестало асоціюватися лише з діяльністю держав. Тепер «об'єднана Європа» мала існувати не тільки в зовнішній політиці, але й у свідомості її громадян[86].

Європейська ідентичність сьогодні має кілька складових. Насамперед, це економічна сфера, оскільки інтеграція на континенті розпочалася як насамперед економічний проєкт. Спільна валюта, євро, для багатьох людей є виразником «справжності» європейської інтеграції, а підтримка економічної політики ЄС наразі знаходиться на найвищому з 2004 р. рівні, що становить 79% у єврозоні та 70% загалом. По-друге, передумовою для становлення європейської ідентичності є інститут громадянства ЄС. Це ще одна категорія, з якою легко себе ототожнювати, і переваги та недоліки якої можна відчути в режимі реального часу. Станом на весну 2021 р. 72% людей вважають себе громадянами Європейського Союзу[87].

Вагомою частиною національної ідентичності є ототожнення особи з культурними надбаннями її країни, тому постає питання: з чим мають асоціювати себе європейці? ЄС робить великий акцент на культурному різноманітті, популяризуючи ідею про повагу до відмінностей між державами-членами. У цьому й полягає дуальність європейської культури, котра, з

[86] Мовчан П. П. (2018). Проблеми формування європейської ідентичності в Європейському Союзі. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського.* Том 29. № 1. С. 33.

[87] Аналітичний центр Адастра // https://adastra.org.ua/blog/ponyattya-yevropejskoyi-identichnosti-ta-yiyi-znachennya-dlya-politiki-yes.

одного боку, багато в чому була зрощена на спільних надбаннях Античності, Відродження та Просвітництва, а з іншого, залишається унікальною для кожної нації. Ця ідея знаходить відображення в девізі ЄС – «In varietate concordia» – або ж «Єдність у різноманітті», і її свого роду теж можна вважати складовою спільної ідентичності[88].

Проте основною категорією в питанні формування ідентичності є європейські цінності, котрі є своєрідною гордістю ЄС. Ключові цінності Союзу, прописані в Лісабонському договорі, – це повага до людської гідності, свобода, демократія, рівність і верховенство права. Крім того, громадяни Європейського Союзу ототожнюють об'єднання з такими якостями, як свобода пересування (53% опитаних), мир (34%), сильна позиція у світовій політиці (26%), якість життя для майбутніх поколінь (22%) та економічне процвітання (21%)[89].

Поняття спільної та національної ідентичностей доволі часто співвідносять у дискурсі щодо «європейськості». Прихильники космополітизму вважають ЄС найближчим до своїх ідеалів суспільством, тому прагнуть, аби значення європейської ідентичності переважало над національною. Ті, хто ставиться до інтеграції скептично, ставлять національну самосвідомість на перше місце. Та наразі найбільш поширеним у дискурсі є конструктивістське бачення, згідно з яким людина може мати декілька ідентичностей (у нашому випадку національну та європейську), що не повинні суперечити одна одній[90].

Станом на кінець 2020 р. більшість громадян вважає імідж ЄС радше позитивним (47% відгукнулися про Європейський Союз цілком позитивно, а 39% – нейтрально). Крім того, у середньому шість із десяти європейців підтримують спільну політику в різних галузях, від свободи пересування територією ЄС до його економічної та монетарної політики. 54% грома-

[88] Аналітичний центр Адастра // https://adastra.org.ua/blog/ponyattya-yevropejskoyi-identichnosti-ta-yiyi-znachennya-dlya-politiki-yes.

[89] Там само.

[90] Кучма Л.О., Максимович К.Ю. URL: https://periodicals.karazin.ua/politology/article/download/3283/2857

дян погоджується, що більшість рішень повинні прийматися на загальноєвропейському рівні. Сильними сторонами ЄС вважаються повага до прав людини й демократії, економічний потенціал об'єднання, солідарність між державами-членами та високі стандарти життя його громадян. Ці дані свідчать про те, що, попри потрясіння останніх років та збільшення євроскептичних настроїв у політичному дискурсі, підтримка діяльності об'єднання знаходиться на високому рівні[91].

3. Європейські цінності

На перших етапах свого формування, в Європейському Союзі не приділялось достатньої уваги питанням захисту прав людини в межах самого об'єднання. На думку наднаціональних органів, ці питання перебували поза межами економічної інтеграції, тому перелік прав людини в самих установчих договорах про ЄС відсутній. Проте, були намагання визначити основні права і свободи людини в межах Європейських Співтовариств. Основні з них це Європейська соціальна хартія 1961 р., Декларація основних прав і свобод 1989 р., Хартія основних соціальних прав працівників 1989 р. та інші. Нарешті, для визнання прав людини як складової права Європейських Співтовариств важливим рішенням стало ухвалення Єдиного європейського акту в 1986 р. В ньому були відсилки на Європейську конвенцію про захист прав людини і основних свобод 1950 р., як на основний нормативний документ для гарантії демократичних цінностей у Європі. Звичайно що з часів заснування, Європейський Союз зробив багато кроків на шляху становлення своєї власної системи захисту прав людини[92].

Один з керівних напрямів діяльності Євросоюзу відповідно до цілей і принципів цієї організації, закріплених в установчих договорах – повага та захист прав людини. ЄС розглядає права

[91] Аналітичний центр Адастра // https://adastra.org.ua/blog/ponyattya-yevropejskoyi-identichnosti-ta-yiyi-znachennya-dlya-politiki-yes.

[92] Мельник О.Г. (2022). Механізм захисту фундаментальних прав людини у Європейському Союзі: нормативні та правові гарантії забезпечення. *Юридичний науковий електронний журнал.* № 4. С. 42.

людини як недоторкані й активно захищає їх і в самому Союзі, і в усьому світі. Країни, які прагнуть до членства в організації, повинні поважати права людини, як і країни, які укладають торгові й інші угоди з ЄС. У Європі та низці країн, що розвиваються, зокрема в Азії, Африці та на Близькому Сході, докладають активні зусилля для їх пропаганди та захисту. Політика ЄС в сфері прав людини зосереджена на захисті громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав. Євросоюз приділяє особливу увагу заходам щодо захисту прав жінок, дітей, меншостей і переміщених осіб.

У Європейському Союзі наявні два основних напрями політики та дій у сфері прав людини. Один із них – захист основних прав людини для громадян ЄС, а інший – просування прав людини в усьому світі. Основний документ, що визначає права та свободи людини і громадянина в Євросоюзі – Хартія основних прав, яка встановлює права, обов'язкові для дотримання інституціями й органами ЄС[93].

Політика *Євросоюзу в сфері прав людини* охоплює діяльність, спрямовану на: заохочення реалізації та дотримання прав жінок, дітей, меншин і переміщених осіб; захист громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав; захист прав людини за допомогою активного партнерства з країнами-партнерами, міжнародними та регіональними організаціями, а також групами й асоціаціями на всіх рівнях суспільства; включення положень про права людини в усі угоди про торгівлю або співробітництво з країнами, що не входять у ЄС[94].

Права людини та демократія: прагнучи гідності та рівності у всьому світі / Human Rights and Democracy: striving for dignity and equality around the world. URL: https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine96-human-rights-and-democracy_uk

[93] Європейський Союз: навч. посіб. (2020). С. 422.

[94] Там само. С. 423.

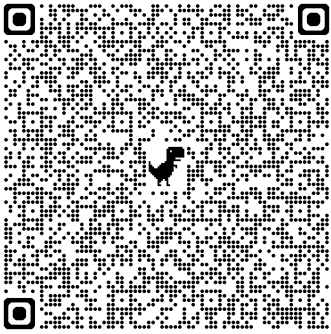

Стратегії ЄС щодо прав людини та демократії ґрунтуються на підході знизу вгору, мета якого – інтегрування керівних принципів і пріоритетів Союзу в галузі прав людини в єдиний цілісний політичний документ, адаптований до конкретної країни, з конкретними цілями, встановленими упродовж певного періоду. ЄС просуває права людини завдяки участі у багатосторонніх форумах, як-от: Третій комітет Генеральної Асамблеї ООН, Рада ООН з прав людини, Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) та Рада Європи. Він також активно просуває міжнародне правосуддя, наприклад, через Міжнародний кримінальний суд. Необхідно зазначити, що визнання Судом ЄС основоположних прав людини, в якості одного із загальних принципів права ЄС, багато дослідників пов'язували з бажанням уніфікувати процес економічної інтеграції шляхом однакового тлумачення основних свобод.

У сфері прав людини ЄС оперує низкою документів. Так, «План дій із прав людини та демократії на 2020–2024 рр.» визначив амбіції та пріоритети на наступні п'ять років у сфері зовнішніх відносин. Він забезпечив стратегічну спрямованість навколо п'яти взаємопов'язаних і взаємозміцнювальних напрямів дій: захист й уповноваження осіб; створення стійких, інклюзивних і демократичних суспільств; сприяння глобальній системі прав людини та демократії; нові технології: використання можливостей і розв'язання проблем; спільні досягнення[95].

[95] Там само. С. 424.

У правовій системі ЄС права людини сприймаються як нерозривно пов'язані з іншими стержневими для суспільства постулатами – верховенства права та плюралістичної демократії. Зорієнтованість на повагу прав людини закріплена як імператив усіх гілок влади. Сьогодні основоположний характер прав людини для права ЄС, а також функціонування всіх його органів, інституцій й установ чітко зафіксований в актах первинного законодавства – «Договорі про Європейський Союз» (ДЄС) та «Договорі про функціонування ЄС» (ДФЄС).

Основний документ, що визначає права та свободи людини і громадянина в ЄС, – Хартія основних прав була офіційно проголошена на саміті в Ніцці 7 грудня 2000 р. Вона створена на основі таких важливих джерел, як-от: Європейська конвенція про захист прав людини й основних свобод; загальні конституційні традиції й інструменти міжнародного права. Вона містить громадянські, політичні, економічні та соціальні права, розділені на глави: гідність, свобода, рівність, солідарність, права громадян, правосуддя тощо. Преамбула встановлює, що володіння правами накладає відповідальність й обов'язки перед іншими особами, людським суспільством і майбутнім поколінням; що ЄС усвідомлює свою духовну та моральну спадщину, яка ґрунтується на людському достоїнстві, свободі, рівноправності, єдиних основних цінностях солідарності[96].

Призначення Хартії – звести воєдино, підтвердити та систематизувати основні права. Її особливість – унікальний спосіб класифікації основних прав і свобод. Підстава класифікації Хартії – особисті цінності, на захист яких вони спрямовані: людська гідність, свобода, рівність, солідарність. У Хартії затверджені права, які випливають із загальних державно-правових правил, міжнародних обов'язків держав-учасниць, договору ЄС, установчих договорів об'єднань, конвенції із захисту прав людини й основних свобод, із ухвалених Європейським Союзом і Європейською радою соціальних хартій, а також із практики

[96] Сакало О. Є. Європейські цінності: сутнісні основи та практичне втілення // Режим доступу: http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/4335/1/Sakalo.pdf

Суду ЄС та Європейського суду з прав людини. Варто зазначити, що Хартія складається з 54 статей і семи глав[97].

Із набранням чинності Лісабонського договору 2009 р. права, свободи та принципи, деталізовані у Хартії, стали юридично обов'язковими для ЄС та держав-членів під час імплементації права Євросоюзу. Лісабонський договір встановлює зобов'язання: поважати основні права в межах ЄС; сприяти та консолідувати права людини у зовнішніх діях Союзу[98]. Слід зазначити, що поняття «громадянство ЄС» не тотожне поняттю «громадянство держави», яке означає правовий зв'язок між особою та державою. Важливе уточнення для правильного розуміння союзного громадянства зробив Амстердамський договір, який передбачив, що громадянство ЄС лише доповнює, а не замінює національне громадянство, тобто має субсидіарний характер[99].

Так, одним з важливих питань, визначених Хартією і яке викликало неоднозначну реакцію в Україні, є мовне питання. Захист національних мов стосується насамперед національних меншин. Хартія регулює не всю мовну політику, тому акти національного законодавства важливіші для розуміння загальних принципів європейської мовної політики, ніж міжнародні юридичні документи[100].

Характерна риса *інституційного механізму* ЄС – те, що кожен елемент цього інституту тією чи тією мірою приділяє увагу питанням захисту прав людини.

Рада Євросоюзу – головний інститут ЄС, на який покладено ухвалення рішень, зокрема в сфері прав людини. Так, вона за-

[97] Хартія основних прав Європейського Союзу. URL: https://zakon. rada. gov.ua/laws/ show/ 994_524#Text

[98] Protection and promotion of human rights. URL: https://www. consilium.europa.eu/ en/policies/human-rights/

[99] Юрчишин Н. Г. (2021). Права людини у праві Європейського Союзу. *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру.* Одеса: Видавничий дім «Гельветика» Т. 1. С. 340.

[100] Ажнюк Б. М. (2021). Мовна політика: національні цінності і європейська інтеграція. *Вісник Національної академії наук України.* № 6. С. 90.

твердила низку документів із окремих аспектів європейського громадянства, заснування певних специфічних органів у сфері прав людини. *Європарламент* бере участь у розробці, імплементації та наданні оцінки ефективності заходів ЄС в сфері прав людини через затвердження резолюцій, підготовку доповідей, направлення місій до третіх держав, участь у заходах, присвячених правам людини. У його межах діє Підкомітет із прав людини, який є центром обговорення широкого кола питань прав людини в Європейському парламенті. Європарламент на час його повноважень після кожних виборів призначає *Європейського омбудсмена* – посадову особу, яка уповноважена приймати та розглядати скарги від громадян і резидентів ЄС на адміністративні порушення, що відбулися в інституціях й установах цього об'єднання[101].

Існує *Європейський інспектор із захисту даних* – незалежний орган ЄС із захисту даних. Він має забезпечувати право громадян на таємницю приватних даних, якими оперують інституції й установи Союзу. У березні 2007 р. розпочало роботу незалежне *Агентство Європейського Союзу з основних прав,* яке займається питаннями дотримання прав людини в ЄС та державах-членах. *Консультативний комітет із питань рівних можливостей* розв'язує завдання забезпечення нагляду й оцінки законодавчих ініціатив та урядової діяльності з погляду рівних можливостей; розробляє заходи щодо включення питань рівності в усі напрями законодавчої й урядової діяльності. *Європейський інститут із гендерної рівності* – автономний орган ЄС, створений для сприяння та поширення ідеї та принципів гендерної рівності, зокрема для організації та гармонізації гендерного підходу в політиках усіх європейських країн; боротьби проти дискримінації, що ґрунтується на основі статі; а також для зростання обізнаності громадян Союзу щодо гендерної рівності[102].

[101] Прокопенко Л. Л., Рудік О. М., Рудік Н. М. (2021). Інституційна система ЄС: навч. посіб. Дніпро. С. 26.

[102] Regulation (EC) No 1922/2006 of the European Parliament and of the Council of 20 December 2006 on establishing a European Institute for Gender Equality. URL: https://eur-lex.europa.eu/ legal-content/EN/ TXT/?uri=CELEX:32006R1922.

Для підтримки проєктів із захисту прав людини в усьому світі ЄС фінансує Європейську ініціативу для демократії й прав людини (European Initiative for Democracy and Human Rights), яка, насамперед, підтримує та захищає суб'єктів громадянського суспільства, які просувають права людини та демократію. Програма спрямована на розвиток демократії та поваги прав людини і підтримує проєкти в чотирьох основних сферах: зміцнення демократії, правильного управління та верховенства закону; скасування страти в тих країнах, де вона ще існує; боротьба із застосуванням катувань за допомогою превентивних (наприклад, навчання працівників поліції) та репресивних заходів (створення міжнародних трибуналів і карних судів); боротьба з расизмом і дискримінацією за допомогою виховання поваги до політичних і громадянських прав.

Програма фінансує проєкти, пов'язані з рівноправ'ям статей і захистом дітей; підтримує спільні проєкти між ЄС й іншими організаціями, що займаються захистом прав людини, зокрема з ООН, Міжнародним комітетом Червоного Хреста, Радою Європи, Організацією із безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ). Інші інструменти фінансування, що стосуються прав людини: Інструмент співробітництва з питань розвитку (DCI), Інструмент сприяння стабільності та миру (IcSP), Європейський інструмент сусідства та партнерства (ENI) та Європейський фонд розвитку (EDF)[103].

Захист основоположних прав забезпечується спеціальними законами ЄС, як-от «Загальний регламент про захист даних», законодавство, що має на меті запобігти дискримінації за ознакою статі, раси, етнічної приналежності, релігії, інвалідності, віку або сексуальної орієнтації, і закони, що захищають викривачів протиправної діяльності й потерпілих від злочину. Законодавчу роботу ЄС і роботу ЄС в рамках політики в галузі основоположних прав підтримує програма «Громадяни, рівність, права та цінності». У 2021 р. ЄС започаткував «Глобальну програму щодо прав людини та демократії на 2021–2027 роки», бюджет якої становить 1,5 млрд євро[104].

[103] Human rights. URL: https://www.europarl.europa.eu/factsheet

[104] Європейська комісія. // https://op.europa.eu/webpub/com/eu-what-it-is/uk/

Складовими європейських цінностей є захист основоположних прав. ЄС працює над тим, щоб забезпечити однакове застосування права ЄС, вирішити транскордонні правові проблеми своїх громадян, сприяти верховенству права й підтримувати його. Гендерна рівність між жінками й чоловіками – основоположна цінність ЄС, що сягає Римського договору 1957 р. ЄС продовжує роботу над подоланням гендерної дискримінації та над втіленням гендерної рівності в життя. Двигуном роботи ЄС над гендерною рівністю є стратегія щодо гендерної рівності на 2020–2025 рр. ЄС має на меті поліпшити життя дівчат і жінок у всьому світі за допомогою третього Плану дій щодо гендерних питань. Він сприяє вирішенню питань гендерної рівності в зовнішній діяльності, зокрема в таких галузях, як співпраця для цілей розвитку та торговельні переговори. ЄС очолював переговори щодо включення цілей гендерної рівності в Порядок денний ООН у сфері сталого розвитку до 2030 р.

ЄС має на меті забезпечити можливість для кожного користуватися своїми основоположними правами, свободами та рівною участю в суспільстві незалежно від походження і тому працює над тим, щоб побороти расизм і нетолерантність на всіх фронтах. У допомозі є план дій ЄС щодо боротьби з расизмом на 2020–2025 рр. та призначення першого у світі координатора з боротьби з расизмом. Директива про права потерпілих захищає потерпілих від злочинів на ґрунті ненависті. Стратегія ЄС щодо прав потерпілих (на 2020–2025 рр.) має на меті забезпечити отримання всіма потерпілими від злочинів підтримки й захисту незалежно від того, де саме в ЄС було скоєно злочин.

Виявом захисту прав людини є *рівність для ЛГБТІК*. У 2020 р. Комісія ухвалила першу стратегію щодо рівності для ЛГБТІК, яка стосується дискримінації, безпеки, інклюзивності й рівності.

Як держава запроваджує політику рівності та захисту ЛГБТІК+ в українських вишах. URL: https://zmina.info/columns/yak-derzhava-zaprovadzhuye-polityku-rivnosti-ta-zahystu-lgbtik-v-ukrayinskyh-vyshah/

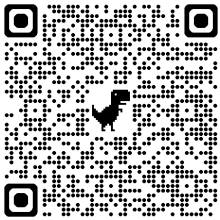

Заходи ЄС охоплюють: Рамкову директиву про рівність у сфері зайнятості, Директиву про перерозподіл гендерних ролей, яка захищає трансгендерів, Директиву про рівність статей у сфері соціального захисту для захисту людей від дискримінації у сфері соціального захисту. ЄС сприяє також активному залученню до суспільства й економіки та повній участі в них *людей з інвалідністю* на рівних засадах з іншими, а також захищає їх від дискримінації й насильства. Приблизно 87 мільйонів людей у ЄС мають певні форми інвалідності. Вони мають такі ж права й основоположні свободи, як і будь-хто інший, зокрема право на рівність і недискримінацію й не зазнавати експлуатації, насильства та знущання. ЄС працює над тим, щоб створити Європу без бар'єрів, яка дає людям з інвалідністю повноваження й можливості повноцінно користуватися своїми правами[105]. ЄС і його держави-члени є сторонами Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю. Стратегія щодо прав осіб з інвалідністю на 2021–2030 рр., яка пов'язана з конвенцією ООН і спирається на попередні стратегії та на Європейські засади соціальних прав. Європейський закон про доступність установлює обов'язкові вимоги щодо доступності певних ключових продуктів і послуг. Щороку відзнака «Доступне місто» («Access City Award») отримує місто, яке доклало значних зусиль, щоб стати доступнішим.

«Access City Award». URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/disability/access-city-award-aca_en

[105] Громадська синергія. Стратегія ЄС щодо працевлаштування людей з інвалідністю // https://www.civic-synergy.org.ua/articles-in-the-media/strate

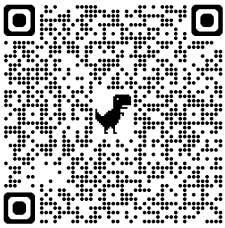

Одним із напрямків діяльності ЄС є допомога людям віком за 50. Це стосується заходів, що сприяють веденню здорового, активного й незалежного життя якомога довше. Він доповнює заходи держав-членів у сферах зайнятості, охорони здоров'я та освіти й координує спільні дії щодо епідемій. Країни ЄС долають наслідки старіння населення шляхом покращення систем освіти й навичок, сприяння довшій і повнішій трудовій діяльності та просування реформ у галузі соціального захисту, зокрема пенсій і довгострокового догляду.

ЄС запропонував ініціативу «Європейський порядок денний із розвитку навичок», «Пакт про навички» та «План дій щодо цифрової освіти», допомагають людям підготуватися до змін у світі праці. Широке коло можливостей для людей віком за 50 – від курсів навчання без відриву від роботи та професійної підготовки до проєктів, які фінансує ЄС, – доступне за програмою «Erasmus+». Європейський портал мобільності робочих місць «EURES» допомагає людям, які шукають роботу в іншій державі-члені ЄС.

European Skills Agenda.URL: https://employment-social-affairs.ec.europa.eu/policies-and-activities/skills-and-qualifications/european-skills-agenda_e

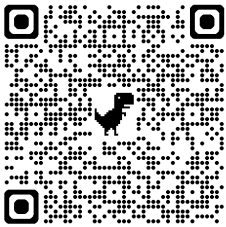

Разом з традиційним підходом до європейських цінностей заслуговує на увагу погляд відомих філософів сучасності Ю. Габермаса та Ж. Дерріди, що після Другої світової війни були сформовані цінності «корінної Європи», що полягають у посиленні процесу європейської секуляризації, балансом між політикою і ринком, усвідомленням парадоксів прогресу та боротьбою за більшу соціальну справедливість і зміцнення солідарності, чутливості до травм, завданих особистості, відмова від сили в міжнародній політиці, політиці, заснованій на моралі й орієнтації на збереження миру[106].

Дотримання прав людини, захист культурних цінностей у період міжнародних і неміжнародних збройних конфліктів є практично першорядними. Першочергово це стосується України, яка перебуває в умовах російської агресії. Нині український народ відстоює свій суверенітет і незалежність, своє право стати повноправним членом ЄС. В Угоді про асоціацію між Україною та Європейським Союзом задекларовано пріоритетність прав і свобод людини[107].

Питання європейської ідентичності актуалізується з розвитком Європейського Союзу, розширенням компетенцій і повноважень європейських інституцій, необхідністю захисту прав людини та забезпечення миру в Європі та світовому співтоваристві.

[106] Пасісниченко В. Л., Пасісниченко І. М. (2015). Європейські цінності: історичні традиції та сучасні теоретичні конструкти. *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки.* Вип. 2. С. 127.

[107] Макеєва О. М. (2022). Права людини в системі базових європейських цінностей // Юридичний вісник 2 (63) 2022. С. 48-55.

ЛЕКЦІЯ 4
Економічні та соціальні аспекти розвитку ЄС

1. Економічна та валютна політика
2. Внутрішній ринок.
3. Сільське господарство.
4. Соціальний вимір європейської інноваційної стратегії.
5. Охорона здоров'я

1. Економічна та валютна політика

Історія формування економічної та валютної політики ЄС сягає початку XX ст., коли з'явилися перші дискусії щодо впровадження спільної валюти в Європі. На думку засновника теорії оптимальних валютних зон Роберта Манделли (1961 р.), забезпечення макроекономічної рівноваги різних регіонів можна досягнути впровадженням єдиної валюти в межах оптимальної валютної зони за умови, що мобільність виробництва та робочої сили є високою. Запровадження спільної валюти мало такі переваги для учасників: високий рівень мобільності капіталу; зростання двосторонньої торгівлі через зниження трансакційних витрат; мінімізація ризиків, пов'язаних з валютним курсом. Серед можливих недоліків участі у валютній зоні було визначено необхідність відмови від самостійної валютної політики та дотримання спільної стабілізаційної політики[108]. Таким чином, прикладом практичного застосування теорії оптимальних валютних зон можна вважати Єврозону – економічний та монетарний союз держав-членів ЄС, які прийняли єдину валюту.

У середині XX ст. існування Бреттон-Вудської системи (міжнародна угода, за якою долар став основною резервною валютою) вплинуло на те, що розробники Римського договору (1957 р.) виключили з основних положень валютні аспекти, натомість зосередившись на торговельній інтеграції. Однак наприкінці 1970-х рр. економічні потрясіння продемонстрували наявність

[108] Липко Н. (2023). Оцінка теорії «оптимальних валютних зон» у Європейському Союзі. *Журнал європейської економіки*. № 1(84). С. 70–71.

загрози стабільності валют, тому серед головних цілей євроінтеграції визначили створення Економічного і валютного союзу (ЕВС).

Початкова стадія формування економічного та валютного союзу фокусувалася на лібералізації фінансових потоків шляхом скасування бар'єрів для вільного руху капіталу. Другий етап мав на меті узгодження макроекономічних показників держав-членів для створення підґрунтя для спільної грошової одиниці. Заключний етап передбачав остаточне оформлення монетарного об'єднання та офіційне введення євро.

У ході розробки концепції виникла дискусія між «монетаристським» та «економічним» підходами. Французька сторона наполягала на пріоритетності валютної інтеграції як стимулу для подальшого зближення економік. Натомість німецька експертна спільнота обстоювала необхідність попередньої економічної конвергенції та суворої фінансової дисципліни. Така обережність була зумовлена небажанням стабільних економік нести відповідальність за боргові зобов'язання країн із високим дефіцитом бюджету та повільним темпом реформ[109]. Примітно, що проблема балансу між солідарністю та економічною відповідальністю залишається актуальною і в контексті сучасних планів розширення Єврозони.

Рішення про створення ЕВС було прийнято Європейською Радою у грудні 1991 р. та закріплено в Маастрихтському договорі. Він передбачав координацію економічної та фінансової політики, спільну монетарну політику та валюту – євро. Практична реалізація участі в ЕВС означає: узгодження економічної та фіскальної політики, зокрема шляхом обмеження державного боргу та дефіциту; незалежну монетарну політику, що здійснюється Європейським центральним банком; спільні правила та нагляд за фінансовими установами в Єврозоні[110]. Наразі єдина валюта – євро введена у 20 з 27 держав-членів ЄС (останньою

[109] Там само. С. 74.

[110] Economic and Monetary Union. *European Commission*. URL: https://economy-finance.ec.europa.eu/economic-and-monetary-union_en (дата звернення: 02.03.2026).

приєдналася Хорватія у 2023 р.). Таким чином, функціонування Єврозони характеризується централізацією монетарної сфери через впровадження єдиної валюти та спільного курсу, тоді як ключові вектори економічної політики залишаються у сфері національної компетенції держав-учасниць.

У межах ЕВС не сформовано єдиної інституції, відповідальної за економічну та валютну політику. Натомість відповідальність розділена між державами-членами та інституціями ЄС. Так, основними учасниками ЕВС є: Європейська Рада – визначає основні політичні напрямки; Рада ЄС – координує розробку економічної політики ЄС; Єврогрупа – погоджує політику, що становить спільний інтерес для держав-членів Єврозони; держави-члени ЄС – встановлюють власні національні бюджети в межах узгоджених лімітів дефіциту та боргу; Європейська Комісія – контролює виконання та дотримання вимог; Європейський центральний банк – визначає монетарну політику, головною метою якої є стабільність цін та діє як центральний наглядовий орган фінансових установ Єврозони; Європейський Парламент – розділяє з Радою ЄС розробку законодавства та здійснює демократичний контроль за економічним управлінням[111].

У 1998 р. з метою підтримки цінової стабільності, формування та реалізації економічної та валютної політики ЄС був створений Європейський центральний банк. Інституція локалізується у Франкфурті (Німеччина) та складається з президента (з 2019 р. – Крістін Лагард), віцепрезидента та трьох органів прийняття рішень – Ради керуючих, Виконавчої ради та Генеральної ради.

Серед головних завдань Європейського центрального банку: встановлення процентних ставок, за якими надаються позики комерційним банкам у Єврозоні, контролюючи таким чином інфляцію; управління валютними резервами та купівлею/продажем валюти для збалансування обмінних курсів; забезпечення контролю за фінансовими ринками та установами з

[111] Economic and Monetary Union. *European Commission*. URL: https://economy-finance.ec.europa.eu/economic-and-monetary-union_en (дата звернення: 02.03.2026).

боку національних органів влади; забезпечення безпечності та надійності європейської банківської системи; надання дозволу на виробництво банкнот євро країнами Єврозони; відстеження цінових тенденцій та ризиків цінової стабільності тощо[112]. Цінова стабільність дозволяє досягати високого рівня економічної активності та зайнятості через покращення прозорості цінового механізму та зменшення інфляції. Водночас варто зауважити, що економіки країн по-різному відчувають вплив чинників, що створюють стрибки цін. Початкова різниця соціально-економічного розвитку держав-членів ЄС після ефективного впровадження євроінтеграції в довгостроковій перспективі потенційно зумовлює вирівнювання цін у країнах ЄС.

2. Внутрішній ринок

Внутрішній ринок ЄС – це єдиний ринок, що забезпечує вільний рух товарів, послуг, капіталу та осіб з правом вільно жити, працювати, навчатися та вести підприємницьку діяльність[113]. Як одне з найбільших досягнень ЄС, внутрішній ринок сприяє економічному зростанню та полегшенню повсякденного життя європейських споживачів та підприємств.

Ключовою опорою єдиного ринку є вільний рух товарів. Правовою основою вільного руху товарів у ЄС є Договір про функціонування ЄС (ст. 26, 28–37). Згідно з Договором, ЄС включає митний союз, що охоплює всю торгівлю товарами, заборону на експортне та імпортне мито та всі збори тотожної дії між державами-членами, а також ухвалення спільного митного тарифу у відносинах з третіми країнами.

Ставки спільного митного тарифу визначає Рада ЄС за пропозицією Європейської Комісії. Під час розробки пропозиції Комісія має керуватися такими принципами: сприяти торгівлі

[112] European Central Bank (ECB). *European Union*. URL: https://european-union.europa.eu/institutions-law-budget/institutions-and-bodies/search-all-eu-institutions-and-bodies/european-central-bank-ecb_en (дата звернення: 05.03.2026).

[113] Конституційні акти Європейського Союзу (в редакції Лісабонського договору) (2010) / ред. Г. Друзенко. Київ: «К.І.С.». С. 86.

між державами-членами ЄС та третіми країнами, розвивати конкурентоспроможне середовище, керуватися потребою уникати суттєвих дисбалансів економік держав-членів та сприяти зростанню споживання в межах ЄС. Крім того, державам-членам ЄС належить регулювати державні монополії комерційного характеру, щоб запобігти будь-якій дискримінації умов постачання та реалізації товарів[114].

Мета законодавства про єдиний ринок товарів – забезпечити, щоб продукція ринку ЄС відповідала високим стандартам щодо охорони здоров'я, безпеки та довкілля. Нове законодавство ЄС ґрунтується на: Регламенті 765/2008, що встановлює вимоги до акредитації та ринкового нагляду за продукцією; Рішенні 768/2008 про спільні рамки для маркетингу продукції, яке містить довідкові положення для внесення змін до законодавства про продукцію; Регламенті 2019/1020 про ринковий нагляд та відповідність продукції вимогам оцінювання[115].

Більшість товарів на ринку ЄС повинна відповідати дії гармонізованих правил, що захищають споживачів, громадське здоров'я та довкілля. Водночас певні категорії товарів залишаються у сфері компетенції національних нормативно-правових актів держав-членів ЄС. У таких випадках основоположний принцип вільного руху товарів виступає інструментом запобігання виникненню необґрунтованих перешкод у міждержавній торгівлі. Так, гармонізовані сектори підпорядковуються спільним правилам всього ЄС та забезпечують чітку правову базу для підприємств. До прикладу, у секторах електронного обладнання, машинобудування, медичних виробів законодавство ЄС вимагає використання стандартів (визначають вимоги до продуктів, виробничих процесів, послуг або методів випробувань) та обмежується вимогами щодо охорони здоров'я, безпеки та захисту довкілля. В інших секторах (автомобільному, хімічному тощо) законодавство також містить детальні вимоги, що зобов'язують

[114] Там само. С. 87, 88, 89.

[115] New legislative framework. *European Commission*. URL: https://single-market-economy.ec.europa.eu/single-market/goods/new-legislative-framework_en (дата звернення: 05.03.2026).

певні типи товарів мати однакові технічні характеристики. Водночас негармонізовані сектори не підлягають загальним правилам ЄС і можуть підпадати під національні правила[116].

Важливе значення для економіки ЄС має єдиний ринок послуг, на який припадає близько 70% ВВП та загальної зайнятості. Відповідно до ст. 50 Договору про функціонування ЄС, під послугами розуміють діяльність промислового, торговельного характеру, діяльність ремісників та осіб вільних професій, що надається за винагороду[117]. Відтак основними принципами єдиного ринку послуг є свобода заснування компанії, надання або отримання послуги в інших державах-членах ЄС. Правовою основою єдиного ринку послуг слугують директиви про послуги, кодифіковані в законодавстві ЄС у 2006 р. Зокрема, директиви охоплюють такі сектори як роздрібна торгівля, туризм, будівництво та бізнес-послуги. Впровадження директив про послуги має на меті усунути бюрократію, забезпечити права споживачів та легкий доступ до широкого спектру послуг[118].

Вільний рух капіталу – один з ключових елементів внутрішнього ринку ЄС, закріплений ст. 63 Договору про функціонування ЄС. Ця стаття забороняє будь-які обмеження на рух капіталу та транскордонні платежі. Так, рух капіталу включає прямі інвестиції, інвестиції в нерухомість, цінні папери, надання позик та кредитів тощо. Для громадян ЄС вільний рух капіталу означає можливість здійснювати транзакції, зокрема: відкриття банківських рахунків за кордоном, купівлю акцій іноземних компаній, вільне інвестування, придбання нерухомості за кордоном. Для бізнесу ж єдиний ринок створює можливості інвестувати та володіти іншими європейськими

[116] Free movement in harmonised and non-harmonised sectors. *European Commission*. URL: https://single-market-economy.ec.europa.eu/single-market/goods/free-movement-sectors_en (дата звернення: 05.03.2026).

[117] Конституційні акти Європейського Союзу (в редакції Лісабонського договору) (2010) / ред. Г. Друзенко. Київ: «К.І.С.». С. 100.

[118] Single market for services. *European Commission*. URL: https://single-market-economy.ec.europa.eu/single-market/services_en (дата звернення: 12.03.2026).

підприємствами, а також залучати фінансування на найвигідніших умовах[119].

Свобода пересування та проживання осіб – це основоположне право усіх громадян ЄС та членів їхніх родин на вільне переміщення. Згідно з ст. 45 Договору про функціонування ЄС, свобода пересування включає усунення будь-яких форм дискримінації на підставі національної належності у питаннях працевлаштування, оплати праці та інших умов зайнятості[120]. Зокрема, умови вільного пересування та проживання в межах ЄС передбачають: проживання в іншій країні ЄС до трьох місяців без жодних вимог, окрім наявності паспорта; для перебування більше трьох місяців громадяни ЄС повинні відповідати певним умовам відповідно до статусу (працівника, підприємця, здобувача освіти тощо); громадяни ЄС мають право на постійне проживання в іншій країні після легального безперервного проживання протягом п'яти років.

Шенгенська зона гарантує вільне пересування понад 450 млн громадян ЄС. Наразі вона об'єднує 29 країн, з них – 25 держав-членів ЄС, а також Ісландія, Норвегія, Швейцарія та Ліхтенштейн. Останніми країнами, що приєдналися до Шенгенської зони, 1 січня 2025 р. стали Болгарія та Румунія. Громадяни ЄС мають право вільно переміщатися через будь-яку країну Шенгенської зони з мінімальною кількістю перевірок на кордонах, які ефективно здійснюються за допомогою автоматизованих прикордонних шлагбаумів. Крім того, Шенгенська зона є важливим фактором конкурентоспроможності для 32 млн європейських підприємств. Скасування контролю на внутрішніх кордонах зменшує адміністративні витрати та оптимізує логістику[121].

---

[119] Free movement of capital. *European Commission*. URL: https://finance.ec.europa.eu/regulation-and-supervision/free-movement-capital_en (дата звернення: 05.03.2026).

[120] Конституційні акти Європейського Союзу (в редакції Лісабонського договору) (2010)/ ред. Г. Друзенко. Київ: «К.І.С.». С. 94.

[121] Schengen area. *European Commission*. URL: https://home-affairs.ec.europa.eu/policies/schengen/schengen-area_en (дата звернення: 06.03.2026).

Для покращення умов вільного пересування громадян ЄС у 2024 р. Європейська Комісія ухвалила пропозицію, яка дозволить створювати цифрові посвідчення особи, котрі будуть цифровими копіями чипів посвідчення, за винятком відбитків пальців[122]. Водночас громадяни ЄС самі вирішуватимуть, чи хочуть вони отримувати та використовувати цифрові проїзні документи.

3. Сільське господарство

Спільна сільськогосподарська політика (ССП) – це інтегрована система заходів, що підтримує фермерів та забезпечує продовольчу безпеку ЄС. Запроваджена в 1962 р. як партнерство між аграрним сектором і суспільством, ССП наразі одна з найважливіших сфер діяльності ЄС, на яку витрачається близько 40% бюджету. Метою ССП є: підтримка фермерів та підвищення продуктивності сільського господарства, забезпечення стабільного постачання продукції; захист фермерів ЄС; допомога в подоланні кліматичних змін та сталому управлінні природними ресурсами; підтримка аграрних регіонів та ландшафтів у ЄС; підтримка аграрної сфери шляхом сприяння створенню робочих місць, розвитку харчової промисловості та суміжних секторів[123].

Правова основа ССП закладена в ст. 38–44 Договору про функціонування ЄС. Відповідно до ст. 38, «сільськогосподарська продукція» означає продукцію, вирощену на землі, продукти тваринництва та рибальства, а також продукти первинної обробки. Цілі спільної сільськогосподарської політики, визначені згідно з Договором, передбачають: підвищення продуктивності сільського господарства та сприяння технічному

[122] Free movement and residence. *European Commission*. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/democracy-eu-citizenship-anti-corruption/free-movement-and-residence_en (дата звернення: 05.03.2026).

[123] The common agricultural policy at a glance. *European Commission*. URL: https://agriculture.ec.europa.eu/common-agricultural-policy/cap-overview/cap-glance_en (дата звернення: 06.03.2026).

прогресові; забезпечення належного рівня життя сільського населення; стабілізацію ринку; гарантування надійності постачання тощо. Для досягнення цих цілей запроваджена спільна організація ринків, що визначає правила конкуренції, координацію національних ринків та організацію спільного європейського ринку[124].

Основною інституцією ЄС, що регулює діяльність ССП, є Європейська Комісія, яка консультується з громадськими групами та сільськогосподарськими комітетами. Комісія проводить оцінки впливу під час планування та підготовки пропозиції нового європейського законодавства. Сільськогосподарські комітети складаються з представників усіх держав-членів ЄС та очолюються Комісією. Правила та загальні принципи щодо комітетів викладено в Регламенті № 182/2011 про комітологію. Зокрема, в межах ССП діє 10 сільськогосподарських комітетів: спільної сільськогосподарської політики; спільної організації ринків; з питань політики якості сільськогосподарської продукції, вина та алкогольних напоїв; з органічного виробництва; з питань сільськогосподарських фондів; Мережа даних комітету з питань сталого розвитку фермерських господарств; з розвитку сільських районів; з ароматизованих напоїв на основі вина; з питань алкогольних напоїв; зі збереження, збору та використання генетичних ресурсів у сільському господарстві[125].

Крім того, контроль за витратами у сільському господарстві здійснює Рахункова палата. Зокрема, ССП фінансується з двох фондів у рамках бюджету ЄС: Європейського фонду сільськогосподарських гарантій та Європейського сільськогосподарського фонду розвитку сільських районів. Управління бюджетом здійснюється на національному рівні відповідно до принципів

[124] Конституційні акти Європейського Союзу (в редакції Лісабонського договору) (2010) / ред. Г. Друзенко. Київ: «К.І.С.». С. 90, 91–92.

[125] Agricultural committees. *European Commission*. URL: https://agriculture.ec.europa.eu/common-agricultural-policy/cap-overview/committees-and-expert-groups/agricultural-committees_en (дата звернення: 06.03.2026).

прозорості та підзвітності ЄС. Так, на період 2021–2027 рр. з фондів було виділена 387 млрд євро фінансування[126].

Для зміцнення ролі європейського сільського господарства 2 грудня 2021 р. офіційно було прийнято угоду про реформування ССП на 2023–2027 рр. Угода має на меті забезпечити стале майбутнє для європейських фермерів та надати цілеспрямовану підтримку малим господарствам, що надасть державам-членам ЄС гнучкість для адаптації заходів відповідно до регіональних умов. З цією ж метою у лютому 2025 р. Європейська Комісія представила Бачення розвитку сільського господарства до 2040 р. Відтак пропозиція Комісії передбачає створення привабливого, конкурентоспроможного та перспективного аграрного сектору. Виконання цього плану передбачає такі заходи: формування умов для заохочення майбутніх поколінь до виробництва продуктів харчування; спрощення адміністративного навантаження на фермерів; прийняття плану адаптації до кліматичних змін; перехід до низьковуглецевої економіки; запуск цифрової старатегії ЄС щодо сільського господарства; підтримка сільські райони шляхом збереження культурної спадщини ЄС; створення платформи «Жінка у фермерстві» тощо[127].

4. Соціальний вимір європейської інноваційної стратегії

Політика ЄС у сфері зайнятості та соціальних справ спрямована на забезпечення якісних робочих місць, допомогу в працевлаштуванні як у своїй країні, так і в інших державах-членах. Соціальний вимір політики ЄС також зосереджується на модернізації та координації системи соціального забезпечення, покращенні умов праці, запровадження спільних стандартів, сприянні соціальній інтеграції, боротьбі з бідністю та безпри-

[126] The common agricultural policy at a glance. *European Commission*. URL: https://agriculture.ec.europa.eu/common-agricultural-policy/cap-overview/cap-glance_en (дата звернення: 07.04.2026).

[127] Vision for Agriculture and Food. *European Commission*. URL: https://agriculture.ec.europa.eu/overview-vision-agriculture-food/vision-agriculture-and-food_en (дата звернення: 06.03.2026).

тульністю. Крім того, вона працює над соціальною інклюзією та створенням безбар'єрного середовища[128].

Європейська соціальна модель стала результатом погодження дій держав-членів у соціальній сфері, зафіксованих в основоположних документах. У Римському договорі 1957 р. було викладено такі соціальні завдання: сприяння зайнятості, покращення умов праці та життя, соціальний захист, боротьба з ізоляцією.

У 1950–1970-х рр. в умовах зростання економічних показників у багатьох європейських країнах набуває розвитку модель держави загального добробуту. Відповідно до концепції держава бере відповідальність за забезпечення соціального захисту та гарантує базові потреби своїм громадянам, здійснює великі бюджетні витрати на соціальні програми та послуги, зменшуючи соціальну нерівність. Вперше термін «європейська соціальна модель» вжив у 1980-х рр. голова Європейської Комісії Жак Делор для протиставлення її англійській неоліберальній моделі, щоб підкреслити унікальність європейського досвіду у сфері соціального захисту і регулювання ринку[129].

Відповідно до ст. 145 Договору про функціонування ЄС держави-члени та інституції ЄС повинні спільно працювати над розробкою скоординованої стратегії зайнятості та сприяти висококваліфікованій, навченій та адаптованій робочій силі. Щорічний розгляд ситуації у сфері зайнятості в ЄС належить до компетенції Європейської Ради, яка ухвалює висновки на підставі спільної річної доповіді Ради ЄС та Європейської Комісії[130].

Одним з найважливіших міжнародних актів у формуванні єдиних стандартів соціально-економічного забезпечення прав

[128] Employment and social affairs. *European Commission*. URL: https://commission.europa.eu/topics/employment-and-social-affairs_en (дата звернення: 06.03.2026).

[129] Сіденко С. (2025). Соціальний вимір європейської інтеграції. *Демографія та соціальна економіка*. № 62(4). С. 6–7.

[130] Конституційні акти Європейського Союзу (в редакції Лісабонського договору) (2010) / ред. Г. Друзенко. Київ: «К.І.С.». С. 151, 152.

людини стала Європейська соціальна хартія, прийнята Радою Європи 18 жовтня 1961 р. у Турині та переглянута в 1996 р. Хартія передбачає ефективну співпрацю між державними органами, роботодавцями та найманими працівниками у вирішенні питань організації праці та економічної діяльності. Серед закріплених соціальних прав: безпечні умови праці, відпочинок, страхування на випадок безробіття, пенсійне забезпечення, рівність оплати праці для жінок та чоловіків, право на страйк, соціальна допомога тощо. Перегляд Європейської соціальної хартії відбувся з урахуванням тогочасних соціальних трансформацій. Сучасна редакція містить преамбулу, 6 частин та додатки. Ратифікували Хартію 43 держави-члени Ради Європи, однак лише 15 визнали процедуру розгляду колективних скарг[131].

Голосом організованого громадського суспільства в Європі є Європейський економічний та соціальний комітет (ЄЕСК) – дорадчий орган, що представляє роботодавців, працівників та громадські організації. Комітет відповідає, щоб політика та законодавство ЄС були спрямовані на соціально-економічні умови, а також просували цінності євроінтеграції та організації громадянського суспільства.

ЄЕСК представлений 329 членами різноманітних громадських організацій, що об'єднані у 3 групи: роботодавці, працівники та інші групи інтересів (до прикладу, фермери). Їхні кандидатури висувають національні уряди, а призначає Рада ЄС на п'ятирічний термін. Члени ЄЕСК обирають президента (з жовтня 2025 р. – Шеймус Боланд) та двох віцепрезидентів терміном на 2,5 року.

Організація роботи ЄЕКС полягає в наданні консультацій Європейському Парламенту, Раді ЄС та Європейській Комісії. Зустрічі членів Комітету відбуваються дев'ять разів на рік, незалежно від національних урядів. Вони готуються спеціалізованими секціями та консультативною комісією з промислових змін.

[131] Черевко Н. (2025). Європейська соціальна хартія (переглянута) як фундаментальний документ забезпечення соціальних прав: історія та імплементація в Україні. *Вісник Національної академії правових наук України*. № 32(1). С. 196–197, 198.

Спеціалізовані аналітичні центри, відомі як «обсерваторії», відстежують прогрес у реалізації стратегії ЄС[132].

Крім того, сприяння рівності та інклюзії належить до повноважень Європейського комісара з питань рівності. З 2024 р. на посаді комісара перебуває бельгійська політична діячка Хаджа Лахбіб. Окрім сприяння рівності, вона відповідальна за дотримання прав меншин з метою створення справедливого суспільства. Для досягнення цієї мети Європейський комісар працює за такими напрямами: розробка Дорожньої карти щодо прав жінок, яка стане основою для нової Стратегії гендерної рівності; керівництво з питань сексуального та репродуктивного здоров'я; оновлення Стратегії рівності ЛГБТК+ спільноти на період після 2025 р.; розробка нової Стратегії боротьби з расизмом; впровадження Стратегічної програми ЄС щодо рівності, інклюзії та участі ромів, а також повне впровадження Стратегії прав людей з інвалідністю та Стамбульської конвенції 2011 р. щодо запобігання насильству проти жінок та домашнього насильства[133].

У напрямку забезпечення рівності за гендерною ознакою також функціонує Європейський інститут гендерної рівності. Створений у 2010 р. у Вільнюсі (Литва) Інститут проводить незалежні дослідження та сприяє утвердженню гендерної рівності. З 2020 р. директором Інституту є Карлієн Шеєле, яка контролює виконання стратегічних планів діяльності установи та бюджет. Результати діяльності Інституту представлені у створенні Індексу гендерної рівності, платформи гендерного мейнстримінгу, бази даних гендерної статистики, а також тлумаченні концепцій гендерної рівності[134].

---

[132] European Economic and Social Committee (EESC). *European Union*. URL: https://european-union.europa.eu/institutions-law-budget/institutions-and-bodies/search-all-eu-institutions-and-bodies/european-economic-and-social-committee-eesc_en (дата звернення: 06.03.2026).

[133] Hadja Lahbib. *European Commission*. URL: https://commission.europa.eu/about/organisation/college-commissioners/hadja-lahbib_en (дата звернення: 06.03.2026).

[134] European Institute for Gender Equality (EIGE). *European Union*. URL: https://european-union.europa.eu/institutions-law-budget/institutions-and-bodies/search-all-eu-institutions-and-bodies/european-institute-gender-equality-eige_en (дата звернення: 12.03.2026).

Схвалений у 2021 р. План дій до 2030 р., ініційований Європейською Комісією базується на стратегії «Європа 2020» щодо розумного, сталого та інклюзивного зростання. Наприклад, серед цілей до 2030 р. щодо бідності визначено скорочення кількості осіб, які перебувають під загрозою бідності або маргіналізації, щонайменше на 15 млн, з яких 5 млн – діти[135]. Отже, ЄС підтримує та доповнює діяльність держав-членів у сферах соціальної інтеграції та захисту, що охоплює широкий спектр заходів політики боротьби з бідністю та соціальною ізоляцією, сприяння інтеграції в суспільство таких груп як люди з інвалідністю чи безпритульні.

5. Охорона здоров'я

Система охорони здоров'я ЄС становить складну структуру, що базується на принципах субсидіарності, солідарності та високих стандартів безпеки. Відповідно до ст. 168 Договору про функціонування ЄС політика та діяльність Союзу повинна забезпечувати високий рівень охорони здоров'я. Діяльність ЄС належить спрямовувати на покращення національних політик щодо охорони здоров'я, запобігання поширенню хвороб та усунення джерел небезпеки як для фізичного, так і психологічного здоров'я. У цьому напрямку європейська політика охоплює боротьбу проти поширення важких захворювань (зокрема, раку) шляхом сприяння науковим дослідженням причин, методів профілактики, а також проведення інформаційно-освітньої роботи.

Спільно з Європейським Парламентом, Радою ЄС та ЄЕСК досягнення цілей щодо охорони здоров'я відбувається через здійснення таких заходів: встановлення високих стандартів якості та безпеки для органів та субстанцій людського походження, крові та плазми; у сферах ветеринарії та фітосанітарії; встановлення високих стандартів якості та безпеки медичних товарів та устаткування[136]. Отже, пошуки оптимальних рішень стали

[135] Social protection & social inclusion. *European Commission*. URL: https://employment-social-affairs.ec.europa.eu/policies-and-activities/social-protection-social-inclusion_en (дата звернення: 06.03.2026).

[136] Конституційні акти Європейського Союзу (в редакції Лісабонського договору) (2010) / ред. Г. Друзенко. Київ: «К.І.С.». С. 164, 165.

причиною вироблення більш обґрунтованої політики в галузі охорони здоров'я, а євроінтеграція вимагає забезпечення для всіх категорій населення, незалежно від місця проживання та платоспроможності, можливості отримати медичну допомогу.

Важлива складова системи охорони здоров'я ЄС – Європейський союз охорони здоров'я, мета якого – спільна діяльність держав-членів ЄС у підготовці та реагуванні на кризи. Зокрема, Регламентом від 24 жовтня 2024 р. ЄС гарантує, що матиме надійне планування готовності та інтегровану систему спостереження за міжнародними загрозами здоров'я, а також кращу здатність оцінки ризиків для цілеспрямованого реагування. Для виконання цих завдань посилений Європейський центр профілактики та контролю захворювань надає державам-членам ЄС рекомендації щодо готовності до загроз здоров'ю та розміщує в медіапросторі інформацію про передовий досвід референс-лабораторій ЄС. Європейське агентство з лікарських засобів також контролює та пом'якшує наслідки дефіциту медикаментів під час надзвичайних ситуацій у сфері охорони здоров'я[137].

З метою створення регулярної нормативно-правової бази та підтримки медичної галузі в просуванні досліджень та інновацій, 25 листопада 2020 р. було прийнято Фармацевтичну стратегія для Європи. Ініціатива ґрунтується на таких діях як: забезпечення доступу пацієнтів до ліків та вирішення медичних потреб (наприклад, у лікуванні рідкісних захворювань); підтримка конкурентоспроможності, інновацій та сталого розвитку фармацевтичної промисловості ЄС; покращення механізмів готовності до криз та вирішення проблем дефіциту ліків; просування високого рівня стандартів якості, ефективності та безпеки у сфері охорони здоров'я тощо[138].

[137] Health crisis preparedness. *European Commission*. URL: https://commission.europa.eu/topics/public-health/european-health-union/health-crisis-preparedness_en (дата звернення: 07.03.2026).

[138] A pharmaceutical strategy for Europe. *European Commission*. URL: https://health.ec.europa.eu/medicinal-products/legal-framework-governing-medicinal-products-human-use-eu/pharmaceutical-strategy-europe_en (дата звернення: 05.03.2026).

Не менш важливим є те, що Європейська Комісія визнала пріоритет психологічного здоров'я, нарівні з фізичним. Динаміка цифрових, екологічних та суспільно-політичних змін значно вплинула на здатність деяких людей самостійно справлятися з психологічним тиском та стресом. Відтак серед цілей ЄС виокремився цілісний підхід до психологічного здоров'я, заснований на принципах ефективної профілактики, доступу до психологічної допомоги та психіатричного лікування, реінтеграції в суспільство після лікування[139].

У відповідь на пандемію COVID-19 Регламентом 2021/522 в ЄС прийнято програму EU4Health на період 2021–2027 рр. для посилення готовності до кризових ситуацій. Програма EU4Health стала безпрецедентною фінансовою підтримкою ЄС у сфері охорони здоров'я та продемонструвала, що здоров'я є пріоритетним напрямком європейської політики. EU4Health реалізується через щорічні Робочі програми підтримки широкого кола дій, згрупованих у чотири загальні напрямки з акцентом на лікування раку. Так, програмою визначено такі сфери втручання: покращення та зміцнення здоров'я; профілактика, готовність та реагування на міжнародні загрози здоров'я шляхом доповнення національних запасів основних медикаментів та створення резерву медичного, охоронного персоналу; доступ до лікарських засобів, медичних виробів та продукції, що стосується кризових ситуацій; зміцнення системи охорони здоров'я шляхом цифрової трансформації та впровадження законодавства ЄС на основі доказової медицини. Крім того, ЄС розширюватиме такі ініціативи як Європейські довідкові мережі щодо рідкісних захворювань та продовжуватиме міжнародну співпрацю щодо глобальних викликів здоров'ю[140].

---

[139] A comprehensive approach to mental health. *European Commission*. URL: https://commission.europa.eu/topics/public-health/european-health-union/comprehensive-approach-mental-health_en (дата звернення: 07.03.2026).

[140] EU4Health programme 2021-2027 – a vision for a healthier European Union. *European Commission*. URL: https://health.ec.europa.eu/funding/eu4health-programme-2021-2027-vision-healthier-european-union_en (дата звернення: 07.03.2026).

До реалізації ініціативи EU4Health залучена велика кількість учасників, серед яких держави-члени ЄС, інші країни, асоційовані з програмою (Норвегія, Ісландія, Україна, Молдова, Чорногорія та Боснія і Герцеговина) та інституції ЄС. Зокрема, держави-члени ЄС та країні, асоційовані з EU4Health отримують консультації щодо пріоритетних напрямків програми та співпрацюють з Європейською Комісією в «Керівній групі EU4Health» для узгодженої загальноєвропейської та національної політики у сфері охорони здоров'я. У рамках програми визначення стратегічних орієнтирів покладається також на громадські організації, науковців та медичних працівників, що діляться практичним досвідом для розробки ефективної річної робочої програми.

Програма EU4Health. URL: https://moz.gov.ua/uk/programa-eu4health

Охорона здоров'я входить до порядку денного основних інституцій ЄС – Європейського Парламенту та Європейської Комісії. У тісній співпраці Парламент інформує про хід підготовчої роботи та інформативно-просвітницьких заходів, тоді як Комісія готує, приймає, виконує та контролює прогрес щорічних робочих програм EU4Health. Також за реалізацію програми відповідає Виконавче агентство з питань охорони здоров'я та цифрових технологій (HaDEA), мета якого полягає у впровадженні дій, що зміцнюють європейську політику в сфері охорони здоров'я, безпеки харчових продуктів, цифрових технологій та промисловості[141]. Таким чином, нові правила, викликані серйозною кризою охорони здоров'я внаслідок пандемії COVID-19, створили ефективну правову базу Європейського союзу охорони здоров'я.

[141] Там само.

ЛЕКЦІЯ 5
Безпекова політика Європейського Союзу: енергетична, екологічна, інформаційна

1. Енергетична політика ЄС.
2. Навколишнє середовище й екологічна політика.
3. Інформаційна безпека.

1. Енергетична політика ЄС

Упродовж усього періоду формування ЄС, починаючи зі створення 1952 р. ЄСВС, і аж до сучасного інституційно-правового формату, зафіксованого в Лісабонському договорі 2007 р., енергетичний сектор відігравав фундаментальну роль у розвитку Союзу. Енергетична політика ЄС враховує низку трендів розвитку енергетичного сектора впродовж останньої чверті століття, як-от: зростання питомих обсягів виробництва енергії на 16%, зниження рівня енергоємності ВВП на 10% і суттєве скорочення шкідливих викидів парникових газів в атмосферу (на близько 25%)[142].

ЄС вважається імпортоенергозалежним у світі, оскільки споживає 53% енергії і витрачає близько 400 млрд. євро щороку, а тому є вразливим до можливих енергетичних ударів та перебоїв у постачанні енергії та маршрутів постачання енергоносіїв. Складність формування ефективної європейської енергетичної політики пов'язана з цією надвисокою залежністю ЄС від імпорту більшості типів традиційних енергоносіїв – нафти, газу та твердих видів палива. Низка завдань енергетичної політики ЄС пов'язана з потребою подолання недостатньої інтегрованості внутрішнього енергетичного ринку, що засвідчує трикратна різниця цін на електроенергію та майже чотирикратна різниця цін на природний газ для населення серед держав-учасниць. Тобто все ще зберігаються значні розбіжності цін на енергоносії. Це пояснюється як об'єктивними причинами – відмінністю ставок оподаткування енергоносіїв і тарифів на утримання енергетич-

[142] Європейський Союз: навч. посіб. / А. О. Бояр (кер. авт. кол). (2020). Київ: ФОП Маслаков. С. 296.

ної структури, так і недостатнім рівнем інтеграції ринку енергоносіїв[143].

Початкові принципи спільної європейської енергетичної політики закладені 1951 р. в Договорі про заснування Європейського співтовариства вугілля і сталі. Енергетична політика пройшла кілька етапів свого формування. На першому етапі від 1951 р. до першої нафтової кризи 1973 р. відбувалось стале енергетичне забезпечення західноєвропейських країн енергоносіями і ліберальним регулюванням енергетичної сфери. 1973 р. арабсько-ізраїльська війна спричинила першу світову нафтову кризу, дефіцит нафтопродуктів на ринку ЄС і підвищення цін на нафту. Це сприяло запровадженню інструментів та механізмів в сфері енергозбереження, диверсифікації енергопостачання, освоєння поновлюваних джерел енергії, а також зростання ефективності використання енергетичних ресурсів. З цього часу в науковий і політичний обіг увійшло поняття «енергетична безпека»[144].

Упродовж 1999 р. ЄС вдалася до перегляду своєї енергетичної стратегії, надавши пріоритет забезпеченню сталого постачання енергоносіїв за прийнятними цінами та формуванню енергетичної самодостатності. Установлено стратегічний орієнтир щодо подвоєння частки відновних джерел у загальному обсязі пропозиції енергоресурсів із 6% до 12%. Комісія розробила *комплекс правових інструментів*, розробивши низку законопроєктів про виробництво електроенергії з відновних джерел, про енергозбереження у будівлях, про сприяння використанню біологічного палива або інших видів відновного палива для транспорту, про внесення змін до законів щодо пільгового оподаткування біопалива[145].

---

[143] Бараннік, В. О. Стратегія енергетичної безпеки ЄС, як відповідь на сучасні гібридні загрози: висновки для України. Аналітична записка. // https://www.niss.gov.ua/sites/default/files/2018-02/energ_bezp-988e2.pdf.

[144] Яковюк, І. В., Ципищук, К. В. (2021). Енергетична безпека Європейського Союзу та її значення для України. Юридичний науковий електронний журнал. №. 10. С. 628

[145] Європейський Союз: навч. посіб. (2020). С. 300.

В «Стратегії Європейського Союзу щодо сталого розвитку» 2001 р. передбачено, зокрема – зниження обсягів викидів парникових газів на 1% від рівня 1990 р. зменшення державної підтримки виробництва твердого палива та його споживання. Наступний етап наданням високого пріоритету енергетичній політиці на саміті країн «Великої вісімки» (липень 2005 р.), а також із закликом глав держав й урядів країн Євросоюзу до формування спільної енергетичної політики й інтегрованого підходу в сфері енергетики (Integrated approach to energy) у грудні 2005 р.[146]

Водночас сучасний етап формування енергетичної політики ЄС ознаменований укладенням Лісабонського договору 2007 р. (набув чинності у грудні 2009 р.), який юридично затвердив положення про солідарність країн-членів Євросоюзу в питаннях енергопостачання та щодо внесення змін до енергетичної політики в межах ЄС. Наступна багаторічна рамкова програма розвитку енергетики інтегрована до Рамкової програми конкурентоспроможності та інновацій (2007–2013 рр.) як субпрограма під назвою «Європа інтелектуальної енергії». Відповідно до «Рамкової програми конкурентоспроможності та інновацій» на цю програму виділено 111 млн євро. Згідно з Європейським планом економічного відродження з бюджету ЄС виділено € 4 млрд на стратегічні енергетичні проекти на 2009–2010 рр.[147]

Починаючи з 2015 р. фундаментальним елементом енергетичної політики ЄС стала стратегія Енергетичного союзу (Energy Union) – проєкт Європейської комісії, зорієнтований на координування та трансформацію енергопостачання в Європейському Союзі для забезпечення безпечної, стійкої, конкурентоспроможної та доступної енергії. У березні 2015 р. Європейська рада дійшла висновку про потребу створення Енергетичного союзу з урахуванням загрози кліматичних змін на основі нової рамкової стратегії з *п'ятьма пріоритетами*: забезпечення енергетичної безпеки та солідарності; інтеграція європейського ринку

[146] Там само. С. 301.

[147] Практикум з проведення тренінгів з європейської інтеграції. / За ред. проф. В. І. Чужикова. (2014). Київ. С. 628.

енергії; декарбонізація економіки; забезпечення енергоефективності та помірності попиту на енергоспоживання; розвиток наукових досліджень, інновацій забезпечення конкурентоспроможності енергетичного сектора ЄС[148].

Energy union. URL: https://energy.ec.europa.eu/strategy/energy-union_en

У грудні 2018 р. набула чинності змінена Директива 2018/2001/ЄС щодо альтернативних джерел енергії як частини пакета «Чиста енергія для всіх європейців», спрямована на те, щоб ЄС залишався світовим лідером у галузі альтернативних джерел енергії та, в більш широкому сенсі, допомагала ЄС виконувати свої зобов'язання по скороченню викидів відповідно до Паризької угоди[149].

Сьогодні структура енергетичного сектора *ЄС д*оволі диверсифікована: за даними Інституту Жака Делора, 2017 р. структура споживання первинної енергії в ЄС мала такий вигляд: природний газ – 24%; нафтопродукти – 35%; тверде пальне – 14%; атомна енергія – 13%; відновні джерела – 14%. Важливим досягненням ЄС стало суттєве скорочення упродовж останніх 11 років (2006–2017 рр.) споживання енергоносіїв (із 1844 мтне до 1674 мтне, або на 10%), тоді як питома вага відновних джерел енергії в структурі енергоспоживання подвоїлася, зрісши з 7% до 14%. Сучасні пріоритети європейської енергетичної політики, що випливають зі стратегії Енергетичного союзу, пакета «Чиста енергія для всіх європейців» й інших норм ЄС включають: скорочення викидів парникових газів на 20% до 2020 р. та

[148] Європейський Союз: навч. посіб. (2020). С. 304.

[149] Розвиток альтернативних (чистих) джерел енергії: досвід ЄС / М. Д. Домашенко та ін. (2021). *БізнесІнформ.* №4. С. 51.

на 40% до 2030 р. порівняно з рівнем 1990 р.; розвиток відновної енергетики на рівні 20% попиту на енергію в ЄС до 2020 р. та 32% до 2030 р.; зростання енергоефективності на 20% до 2020 р. та на 32,5% до 2030 р. порівняно з рівнем 1990 р.; розширення прав споживачів у сфері виробництва, зберігання та торгівлі енергією власного виробництва, а також збільшення гнучкості споживчого вибору послуг енергопостачання; удосконалення управління Енергетичним союзом[150].

Російсько-українська війна посилила вразливості енергетичної безпеки ЄС, спонукаючи терміново змінити політику в напрямі диверсифікації енергетики, відновлюваних джерел енергії та більшого енергетичного суверенітету. Висунуто гіпотезу, що, хоча національні інтереси історично перешкоджали повній інтеграції енергетичної політики ЄС, криза стала каталізатором трансформаційних політичних змін, спрямованих на посилення енергетичної безпеки та прискорення переходу до стійких джерел енергії. В енергетичній політиці ЄС відбулися фундаментальні зміни, зокрема зниження залежності від російського викопного палива, збільшення імпорту скрапленого природного газу (СПГ) зі США та Норвегії. Частка російського газу в імпорті ЄС скоротилася із 45% у 2021 р. до 15% у 2023 р., тоді як виробництво відновлюваної енергії досягло рекордних рівнів – у 2023 р.[151]

Цілі енергетичної політики: енергоефективність, відновні джерела, чистий транспорт, інновації, інтеграція енергетичного ринку, безпека постачання, соціальна справедливість, декарбонізація, енергетичне врядування. Основні завдання енергетичної політики ЄС полягають у безпеці поставок, конкурентоспроможності та сталості, тобто досягнення мінімально можливого негативного впливу енергетичного сектору на навколишнє середовище[152].

---

[150] Європейський Союз: навч. посіб. (2020). С. 307.

[151] Золотарьова, О., Лукаш, Д. (2025). Енергетична безпека ЄС в умовах геополітичних змін. *Scientia fructuosa*. 163, 5. С. 80.

[152] Європейський Союз й Україна: співпраця з метою зміцнення енергетичної безпеки // Платформа громадянського суспільства //https://www.eesc.europa.eu/sites/default/files/resources/docs/reportenergy_ukr.pdf.

Треба зазначити, що у процесі своєї еволюції енергетична політика ЄС здобула статус обов'язкової сфери регулювання офіційних наднаціональних інституцій Євросоюзу, сформувався широко диверсифікований інструментарій її імплементації, а також утворилася збалансована система багаторівневого врядування в європейському енергетичному секторі, в якій ініціативи регіонального та національного рівнів доречно доповнені наднаціональними інструментами регулювання та потрібними фінансовими асигнуваннями.

2. Навколишнє середовище та екологія

Забруднення довкілля, зміна клімату, вирубка лісів, вичерпання природних ресурсів на сучасному етапі належать до глобальних екологічних проблем, пов'язаних із процесами економічного розвитку. Зі свого боку, значне навантаження на довкілля здійснюють транснаціональні корпорації й інші суб'єкти господарювання унаслідок нарощення виробничого потенціалу, збільшення обсягів інвестиційної діяльності, а також інтенсивних розробок у науково технічній сфері[153].

Згідно з дев'ятим пунктом Преамбули ДЄС, члени ЄС висловили своє зобов'язання сприяти економічному та соціальному розвитку своїх народів, включаючи екологічну політику. Частина 3 статті 3 ДЄС у контексті створення внутрішнього ринку ЄС закріплює прагнення до сталого розвитку Європи, що веде в тому числі до високого рівня захисту та покращення якості довкілля[154].

Європа належить до числа регіонів світу з високим рівнем концентрації промисловості, сільського господарства, транспорту, густоти населення й урбанізації. Господарська діяльність у будь-якій країні Європи позначається на екологічних умовах інших країн, національні екологічні проблеми безпосередньо переростають у загальноєвропейські. На європейському кон-

[153] Європейський Союз: навч. посіб. (2020). С. 309.

[154] Турченко, О. Г., Сурма А. С. (2025). Правові засади забезпечення екологічної політики та екологічної безпеки в ЄС. *Правничий часопис Донецького національного університету ім. Василя Стуса.* № 2. С. 75.

тиненті вимоги до інтенсивності співробітництва між країнами особливо важливі, оскільки Європа виступає як єдиний континентальний комплекс, складники якого (окремі природно-географічні пояси та зони, природно-господарські територіальні комплекси) об'єднані системою природно-екологічних зв'язків. Цілісність природного середовища Європи вирішальною мірою залежить від наявності та ступеня ефективності співробітництва між країнами, проведення ними загальної узгодженої екологічної політики, відповідної єдності й спільності їхніх природних умов.

ЄС – активний учасник розробки та впровадження багатосторонніх екологічних угод і переговорів, особливо в межах ООН (Політичний форум високого рівня з питань сталого розвитку, Асамблея ООН з навколишнього середовища). Країни Євросоюзу підтримують і сприяють сталому розвитку, який сьогодні – одна з найважливіших цілей. Порівняно з іншими сферами законодавства ЄС велике значення надається загальноприйнятим принципам, що є базою для розвитку норм екологічного права. Формування політики ЄС у сфері охорони довкілля та гарантування екологічної безпеки здійснюється поетапно шляхом ухвалення Програм дій із довкілля, які незважаючи на рекомендаційний характер завдяки встановленню чітких напрямів, цілей і принципів екологічної політики ЄС сприяють розвитку та імплементації екологічного законодавства[155].

Формування відповідної системи управління в межах ЄС сприятиме ефективному й узгодженому виконанню кліматичних та енергетичних цілей на 2030 р. За цією системою держави-члени повинні розробити національні довгострокові стратегії, узгоджені з завданнями Союзу. Це дасть змогу забезпечити безпеку енергопостачання; зменшити залежність від імпорту енергії; створити нові робочі місця; зменшити забруднення повітря.

У довгостроковій стратегії Євросоюзу до 2050 р. щодо кліматичних дій передбачено формування економіки з нульовим

[155] Краснова, Ю. А. (2020). Правове забезпечення екологічної безпеки в Європейському Союзі. *Південноукраїнський правничий часопис*. С. 72.

рівнем викидів парникових газів. Ця ціль лежить в основі Європейського зеленого курсу та відповідає зобов'язанням ЄС щодо глобальних кліматичних дій відповідно до Паризької угоди. Також серед цілей довгострокової стратегії – утримання глобального рівня підвищення температури значно нижче 2°С.

Упродовж останніх десятиліть на рівні ЄС суттєво вдосконалено екологічне законодавство. Унаслідок значно зменшилося забруднення повітря, води та ґрунту; обмежено використання багатьох токсичних і небезпечних речовин; покращилася якість води; збільшилася площа природоохоронних територій. Однак потрібно розв'язати ще багато екологічних проблем.

Особливої актуальності в найближчій перспективі набуває запровадження економіки замкненого циклу (циркулярної або кругової економіки), яка ґрунтується на відновленні та раціональному споживанні ресурсів і характеризується створенням нових альтернативних економічних підходів, завдання яких – мінімізація негативного людського впливу на довкілля. Серед основних принципів економіки замкненого циклу виділяють відновлення природних ресурсів; переробку вторинної сировини; перехід від викопного палива до відновлюваних джерел енергії[156].

Циркулярна економіка. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/% B0

Модель «зеленої» економіки, яка ґрунтується на засадах «зеленого» зростання, була й залишається одним із головних пріоритетів Стратегії розвитку Європейського Союзу «Євро-

[156] Огляд політики у рамках стратегії European Green Deal // https://assets.kpmg.com/content/dam/kpmgsites/ua/pdf/2022/02/Green-Deal-Policy.pdf.

па–2020». це економіка, яка сприяє поліпшенню добробуту людини та скороченню нерівності, водночас не піддаючи - майбутні покоління значним екологічним ризикам.

Європейський зелений курс. URL: https://ecoaction.org.ua/ievropejskyj-zelenyj-kurs.html?gad_source=1&gad_campaignid=15172720496&gbraid=0AAAAACVR_NRKHwaFYB79KYF31WnYYJYe&gclid=CjwKCAjw857RBhAgEiw

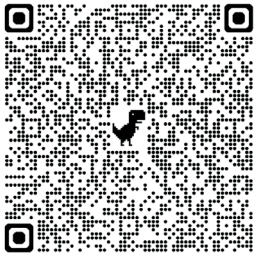

Пріоритетними напрямами для забезпечення трансформації європейської економіки на «зелених» засадах визначені збалансована мобільність й ефективність використання енергії та матеріалів[157].

У січні 2018 р. Європейська комісія ухвалила План дій, який складається з 9 пунктів і направлений на зростання ефективності управління екологічною діяльністю у ЄС. Він реалізується за участі країн ЄС та європейських мереж екологічних агентств, інспекторів, аудиторів, поліції, прокурорів і суддів[158].

Координаційну роль ЄС у сфері природоохоронної діяльності забезпечують численні інституції, функціонування яких торкається окремої екологічної проблематики. Питаннями охорони довкілля на рівні ЄС займаються Європейська комісія (Генеральний директорат з навколишнього середовища (DG ENV)), Європейський парламент, Рада ЄС та Європейське агентство з довкілля (ЄАЗД), створене 1990 р. Регламентом про

[157] Глущенко, А. (2025). Інституційне забезпечення розвитку «зеленої економіки: досвід країн ЄС. *Сталий розвиток економіки*, (1 (52). С. 169. https://doi.org/10.32782/2308-1988/2025-52-23

[158] Якименко, І. Л., Салавор, О. М., Шаповал, Є. Б. (2022). Екологічна політика та технічне регулювання ЄС. Київ. С. 20.

заснування ЄАЗД та Європейської мережі екологічної інформації та спостережень (ЄМЕІС) передбачено, що мета цих організацій – забезпечення ЄС і держав-учасників, а також країн, що не є членами Союзу, об'єктивною та достовірною інформацією; здійснення заходів для захисту довкілля; належне інформування громадськості. У діяльності ЄАЗД і ЄМЕІС беруть активну участь Європейський інвестиційний банк, Комітет регіонів й Економіко-соціальний комітет[159].

Питаннями захисту та поліпшення стану довкілля опікується Європейське агентство з питань довкілля, що здійснює моніторинг, збір й аналіз інформації про довкілля для оцінки ступеня екологічної небезпеки, створення умов для розробки законодавства та реалізації програм збереження довкілля. Політику ЄС у сфері охорони довкілля фінансують переважно держави-члени. Найбільші видатки на ці цілі здійснюють найбільші економіки Союзу: Німеччина, Франція, Італія, Нідерланди, Іспанія. Причому і в ЄС, і в інших державах Європи загальний тренд цих видатків з 2009 р. висхідний.

Європейська комісія надає фінансування масштабним проєктам й ініціативам, які просувають політичні пріоритети ЄС. Головний фінансовий інструмент підтримки природоохоронних проєктів – *програма «Життя»* (LIFE). Із 1992 р. у її межах профінансовано близько 4000 проєктів. Кейс «Переробка відходів хлібопекарської промисловості у пакувальну плівку в Іспанії». Упродовж 2011–2014 рр.[160]

Кліматична політика. Науковці зазначають, що останнім часом розуміння проблеми зміни клімату пройшло шлях від ідеї, до якої переважало скептично зневажливе ставлення, до її усвідомлення як одного з впливових векторів формування державної та світової політики, що значною мірою має визначити майбутнє людської цивілізації. У доповіді 2007 р. Всесвітнього фонду дикої природи (World Wildlife Fund, WWF) наведено певну інформацію щодо значимості кліматичної політики ЄС. У ній

[159] Там само. С. 10.

[160] Програма ЄС LIFE – Програма дій з довкілля та клімату. URL: https://eko.adm-pl.gov.ua/lifeprogr.htm.

названі такі факти: ухвалено рішення відмовитися від нафти до 2020 р. за рахунок підвищення ефективності транспорту та застосування біопалива у Швеції; вітроенергетика в Європі отримує 80% усіх глобальних інвестицій у цей ресурс; Німеччина й Іспанія застосовують вигідні тарифи для виробників енергії від відновлюваних джерел; потужні зусилля для розвитку сонячної енергетики впроваджено в Іспанії, Австрії та Німеччині; запроваджено обігрів за рахунок застосування біомаси у країнах Скандинавії й Австрії тощо[161].

Індекс ефективності зміни клімату (Climate Change Performance Index – CCPI) – це інструмент, що покликаний підвищити прозорість міжнародної кліматичної політики. На основі стандартизованих критеріїв індекс оцінює та порівнює показники захисту клімату 56 країн і ЄС, які разом здійснюють понад 90% світових викидів парникових газів. Зростає роль процесу *міжнародної кліматичної дипломатії*, яка *фокусується на трьох основних пріоритетах:* 1) інтерпретація кліматичних змін як стратегічного пріоритету в дипломатичних діалогах, публічній дипломатії та зовнішньополітичних інструментах; 2) сприяння впровадженню Паризької угоди в умовах стійкого розвитку та низького рівня викидів; 3) збільшення зусиль, спрямованих на розв'язання зв'язку між кліматом, природними ресурсами, процвітанням, стабільністю та міграцією. Дипломатія повинна відігравати активну роль у цих зусиллях, а також використовувати всі наявні інструменти.

Для цього використовуються двосторонні і багатосторонні зустрічі, розробка плану дій за цими напрямами, створення мережі посадових осіб, які займаються міжнародними екологічними проблемами та проблемами сталого розвитку в міністерствах закордонних справ ЄС та дипломатичних місіях. Особливе місце в системі заходів кліматичної дипломатії в Євросоюзі займають *інформаційно-комунікаційні інструменти, як от* спільні інформаційні кампанії на рівні представництв ЄС та посольств держав-членів. На відміну від заяв президента США Дональда Трампа про відмову від Паризької угоди Рада ЄС ви-

[161] Європейський Союз: навч. посіб. (2020). С. 324.

конуватиме свої зобов'язання щодо неї та допомагатиме країнам-партнерам у забезпеченні її реалізації[162].

В основі сучасної кліматичної політики ЄС – *Європейський зелений курс* (European Green Deal) – амбітний пакет заходів, починаючи від скорочення викидів парникових газів до інвестицій у передові дослідження й інновації та збереження природного довкілля Європи. Структурні елементи Європейського зеленого курсу: зміна клімату; енергетика; промислова стратегія для циркулярної економіки; стала та розумна мобільність; збереження біорізноманіття; нульове забруднення; зелена сільськогосподарська політика; фінанси; ЄС як глобальний лідер.

Правила, започатковані Європейським Союзом, принесуть значну користь і з погляду споживача, і з екологічного й економічного погляду. Координація цих змін на законодавчому рівні в ЄС також підкреслює лідерство Союзу в боротьбі з глобальним потеплінням. Євросоюз тісно співпрацює з іншими країнами та регіонами з питань зміни клімату. Кліматичні дії – невід'ємна частина його програми зовнішньої політики.

3. Інформаційна безпека

Інформаційна безпека займає важливе місце у політиці Європейського Союзу. Вона спрямована на захист інформаційних мереж і систем від негативних зовнішніх впливів та створення умов для безпечного функціонування особи, суспільства і держави в інформаційному просторі. Ключовими сегментами інформаційної політики ЄС є мережева та інформаційна безпека, а також протидія кіберзлочинності.

Початок інформаційної політики ЄС пов'язують з проголошенням у 1994 р. доктрини Європейського інформаційного суспільства, відомої як доповідь Мартіна Бангемана «Європа і глобальне інформаційне суспільство: рекомендації для Європейського Союзу». Базовими ідеями документу є створення ін-

[162] Ямненко, Т. М., Григорович, М. В. (2022). Стратегічні дії європейського Союзу щодо зміни клімату: інтеграційні перспективи України. *Юридичний вісник*. № 4 (45). С. 38.

формаційного суспільства на основі процесу європейської інтеграції для забезпечення економічної стабільності країн Європи; розв'язання актуальних соціальних проблем; надання можливостей для вільного доступу до глобальних мереж із метою освіти, охорони здоров'я та адміністративного управління.

Європейська Комісія у 1994 р. прийняла програмний документ «Шлях Європи до інформаційного суспільства». Основні принципи діяльності ЄС в галузі інформації і комунікації полягали в необхідності формування суспільної думки та підготовки європейської спільноти до усвідомлення реалій інформаційного суспільства; у створенні концепції європейської інформаційної політики; у забезпеченні вільного доступу до інформаційних послуг; впровадження багатомовності в інформаційній і комунікаційній діяльності, збереженні національної культурної самобутності та ідентичності тощо.

Окінавська хартія інформаційного суспільства 2000 р. стала документом, у якому світова спільнота визнає міжнародну інформаційну безпеку необхідною умовою існування людства, закликаючи до розробки спільної стратегії побудови інформаційного суспільства[163].

До поняття «інформаційна безпека» існує чимало підходів, проте ще не вироблено загальноприйнятої дефініції. Можна вважати, що «інформаційна безпека» – це стан захищеності основних сфер життєдіяльності від шкідливих інформаційних впливів. У такому разі «міжнародна інформаційна безпека» – це взаємодія акторів міжнародних відносин з операцій підтримання сталого миру на основі захисту міжнародної інфосфери, глобальної інфраструктури та суспільної свідомості світової спільноти від реальних і потенційних інформаційних загроз[164].

Європейський Союз досить ґрунтовно підійшов до реагування на виклики у сфері інформаційної безпеки, розробивши

[163] Окінавська Хартія. https://zakononline.ua/documents/show/212688___212753.

[164] Куренда, Л. Д. (2011). Окремі аспекти забезпечення інформаційної безпеки Європейського Союзу. *Правова інформатика.* 2011. № 3-4(31). С. 36.

законодавчу базу та інституційну основу діяльності. Можна виділити такі основні напрямки діяльності Європейського Союзу у сфері інформаційної безпеки: безпека використання мережі Інтернет; захист персональних даних; мережева безпека, зокрема запобігання атакам на інформаційні безпеки та боротьба з кіберзлочинністю; врегулювання електронної торгівлі; безпека радіозв'язку та телекомунікацій.

«Інфосфера» – міжнародний інформаційний простір, що складається з інформаційних потоків, інформаційних ресурсів та всіх сфер життєдіяльності цивілізації. Таким чином, забезпечення міжнародної інформаційної безпеки охоплює три аспекти: інформаційно-технічний («захист глобальної інфраструктури»); інформаційно-психологічний («захист суспільної свідомості світової спільноти»); інформаційну безпеку у сфері прав та свобод («захист міжнародної інфосфери»)[165].

Міжнародне співтовариство визнає, що боротьба та протиборство між країнами на сьогодні здійснюється переважно з використанням інформаційної зброї, що зумовлює інформаційний характер загроз та небезпек. Під «інформаційною війною» слід розуміти інформаційне протиборство з метою впливу на критично важливі структури противника, зруйнування політичної та соціальної систем, а також для дестабілізації суспільства і державності противної сторони. «Інформаційна зброя» – комплекс технічних та інших заходів, методів і технологій, спрямованих на встановлення контролю над інформаційними структурами потенційного противника, втручання у роботу його систем управління, інформаційних мереж та комунікацій з метою знищення або модифікації даних, дезінформації, поширення інформації спеціального призначення у системах формування громадської думки і прийняття рішень, а також як сукупність засобів впливу на свідомість і психологічний стан політичних та військових структур, спецслужб і населення для протидії можливим інформаційним впливам іншої сторони[166].

[165] Там само. С. 37.

[166] Куренда, Л. Д. (2011). С. 38.

У 2004 р. було створено Європейську агенцію з питань мережевої та інформаційної безпеки, діяльність якої спрямована на зміцнення можливостей європейської спільноти, країн-членів, а також ділових кіл у сфері попередження та і реагування на проблеми, пов'язані з інформаційною безпекою[167].

В питаннях становлення інформаційної безпеки ЄС виокремлюються зокрема: безпека використання Інтернету («Safer Internet plus (2005–2008)»; безпека мережі (атаки на інформаційні системи, боротьба з кіберзлочинами); захист персональних даних. До інших проблем інформаційного характеру належать електронна торгівля, використання інформаційних технологій для дорожньої безпеки, безпека радіозв'язку, телекомунікацій тощо. Електронна торгівля ЄС урегульована Директивою ЄС «Про деякі правові аспекти інформаційних послуг, зокрема електронної комерції, на внутрішньому ринку» («Директива про електронну комерцію») від 8 червня 2000 р. Єврокомісія прийняла також Резолюцію про запобігання поширенню в Інтернет інформації незаконного змісту, шкідливої для морального здоров'я суспільства в 1996 р., відповідно до якої поняття шкідливого змісту залежить від культурних традицій, а поняття «незаконного змісту» – від чинного законодавства[168].

Згідно з цією Резолюцією основними заходами для забезпечення безпеки інформації в мережі Інтернет є: забезпечення свободи комунікації он-лайн; визначення обов'язків постачальників послуг (зокрема, видавців та посередників); запровадження захисту інтелектуальної власності в режимі он-лайн; забезпечення ефективного регулювання змісту інформації, що є в мережі Internet; забезпечення захисту персональних даних; забезпечення правового статусу доменів; забезпечення вільного доступу до масивів інформації в мережі Інтернет для масового використання (досвід Франції).

[167] Запорожець, О. Ю. (2009). Політика Європейського Союзу в сфері інформаційної безпеки. *Актуальні проблеми міжнародних відносин* Київ. Вип. 87, ч. 2. С. 38.

[168] Куренда, Л. Д. (2011). С. 38.

Треба зазначити, що план дій «Безпечний Інтернет (1999–2005)» був планом дій, головною метою якого було створення сприятливішого середовища для розвитку Інтернет-промисловості, шляхом безпечного використання Інтернету та боротьби з незаконним або шкідливим змістом. Він передбачав виконання таких заходів як контроль за змістом інформації (особливо інформації, пов'язаної з дитячою порнографією, расизмом, антисемітизмом тощо); створення таких механізмів, що дозволять допомогти батькам та викладачам, контролювати зміст інформації, до якої мають доступ діти; надання послуг, спрямованих на отримання дорослими та дітьми більших знань щодо можливостей Інтернету; міжнародне співробітництво у цій сфері[169].

Наступним планом-дій став «Безпечний Інтернет плюс (2005–2008)», в якому планувались заходи з кібербезпеки й боротьба з кіберзлочинністю, що стало одним із трьох стовпів Європейського порядку денного щодо безпеки (2015 р.). Глобальна стратегія ЄС 2016 р. утілювала новий підхід до розуміння проблеми безпеки та загроз для громадян і самого Союзу, серед яких виділено й кіберзагрози поряд із гібридними загрозами, тероризмом, економічною нестабільністю, змінами клімату та енергетичними загрозами[170].

Глобальна стратегія ЄС загалом окреслює декілька рівнів політики кібербезпеки: перший охоплює відносини всередині ЄС, другий стосується стосунків із третіми країнами й міжнародними організаціями, а третій відображає спільне бачення в цій сфері для узгодженої репрезентації на міжнародних майданчиках. У відносинах із міжнародними організаціями у сфері кібербезпеки головним пріоритетом є посилення співпраці з такими основними партнерами, як США та НАТО. Їх завданням є прагнення стати «перспективним кібергравцем, захищаючи свої найважливіші активи та цін-

[169] Там само. С. 39.

[170] Грубінко, А. (2021). Особливості формування політики кібербезпеки Європейського Союзу: правові аспекти. *Актуальні проблеми правознавства*, Вип. 1, № 1. С. 7.

ності в цифровому світі, зокрема шляхом просування вільного й безпечного глобального інтернету через прогресивний альянс між державами, міжнародними організаціями, промисловістю, громадянським суспільством та технічними експертами»[171].

Наприкінці 2020 р. Європейська комісія та Високий Представник Союзу із закордонних справ і політики безпеки презентували нову «Стратегію кібербезпеки для цифрового десятиліття», яка має на меті посилити колективну стійкість об'єднання до кіберзагроз і гарантувати надійність цифрових послуг та інструментів[172].

ЄС планує побудувати мережу Оперативних центрів безпеки на всій своїй території, що працює на основі штучного інтелекту, щоб створити європейський «щит кібербезпеки», розгорнути надзвичайно безпечну інфраструктуру квантового зв'язку для Європи для передачі конфіденційної інформації й упровадити низку інших інструментів і заходів, наприклад зміцнити інструменти кібердипломатії, розробити план дій на випадок надзвичайних ситуацій для вирішення екстремальних сценаріїв, установити стандарти безпеки[173].

У березні 2021 р. Комісія виклала своє бачення цифрової трансформації Європи до 2030 р. в Комюніке «Цифровий компас: європейський шлях до Цифрового десятиліття», в якому є амбітний план щодо проведення цифрової політики, що передбачає усунення вразливих місць та залежностей, а також прискорення інвестицій задля випереджаючого розвитку ЄС у відкритому й взаємопов'язаному світі[174].

---

[171] Федонюк, С. Політика ЄС в аспекті основних глобальних концепцій інформаційної (кібер) безпеки // Суспільні комунікації та мовні універсалії. 2021. №3(11). С. 149.

[172] Там само. С. 150.

[173] Там само. С. 151.

[174] Кузнєцов, О.М., (2021). Європейський досвід посилення спроможностей у сфері забезпечення кібербезпеки в сучасних умовах. Інформація і право. № 1 (36). С. 110.

У наступній редакції «протидії гібридним загрозам» Євросоюз визначив відповідні цілі до 2020 р. і зробив акцент на захисті критичної інфраструктури та кібербезпеці[175].

Сьогодні інформаційна безпека посідає важливе місце в політиці Європейського Союзу. Пріоритетами в політиці країн ЄС у сфері інформаційної безпеки є створення і впровадження програм та різних технічних засобів захисту інформаційно-комунікаційних технологій, розробка нормативно-правових актів, що передбачають кримінальну відповідальність за злочини в ІТ сфері та інформування населення щодо загроз та способів захисту своїх інформаційних систем.

[175] Троян, С. С. Інформаційно-безпекова політика Європейського Союзу. 2019. С. 28-32 // http://er.nau.edu.ua/handle/NAU/43324

ЛЕКЦІЯ 6
Військова безпека ЄС. Виникнення і еволюція Північно-Атлантичного альянсу

1. Формування спільної політики безпеки і оборони ЄС у післявоєнний період.
2. Законодавча база створення спільної зовнішньої політики та безпеки ЄС.
3. Глобальна стратегія зовнішньої політики та політики безпеки ЄС. Програма PESCO.
4. Участь ЄС у союзницьких безпекових структурах.

1. Формування спільної політики безпеки і оборони ЄС у післявоєнний період

Спільна політика безпеки і оборони (СПБО) – форма співпраці між державами-членами ЄС задля забезпечення безпеки та оборони. Вона поєднує комплекс заходів з підтримання миру, запобігання конфліктам і зміцнення міжнародної безпеки відповідно до принципів ООН[176].

У межах СПБО ЄС здійснюються місії та операції, що охоплюють військову підготовку, боротьбу з піратством, допомогу в управлінні кордонами, підтримку реформування судової системи та правоохоронних органів у постконфліктних регіонах. Здебільшого політика реалізується спільно з міжнародними організаціями, зокрема ООН та НАТО. СПБО є частиною ширшого комплексного підходу до зовнішніх загроз та включає дипломатію, гуманітарну допомогу, боротьбу зі зміною клімату, торговельну політику та захист прав людини[177]. Стратегія має на меті сприяти миру, стабільності та захисту європейських цінностей.

[176] Шамраєва В. (2022). Політика безпеки та оборони ЄС: еволюція формування. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.* № 29. С. 371.

[177] The common security and defence policy. *European Union*. URL: https://www.eeas.europa.eu/eeas/common-security-and-defence-policy_en (дата звернення: 12.03.2026).

Проблема запровадження принципу колективної безпеки гостро постала відразу після завершення Другої світової війни (1939–1945 рр.), коли західні держави-союзники усвідомили загрозу радянської експансії в Центрально-Східну Європу. Перші договори про колективну безпеку були спрямовані проти німецького реваншизму, однак фактично й проти радянської загрози. Класичним прикладом утворення військових союзів став Дюнкеркський пакт 4 березня 1947 р. між Францією та Великою Британією, що спрямовувався на забезпечення миру в Європі.

Подальша тісна співпраця в оборонній галузі сприяла підписанню 17 березня 1948 р. Брюссельського договору щодо створення Західного Союзу між Великою Британією, Францією та країнами Бенілюксу (Бельгією, Нідерландами, Люксембургом). Угода містила важливий пункт про спільну оборонну політику, який заклав основи для створення Західноєвропейського Союзу (ЗЄС) у 1954 р.[178]

Координацію діяльності громадських організацій здійснював новостворений Міжнародний координаційний комітет Руху за об'єднання Європи. Під час Гаазького конгресу в травні 1948 р. було ухвалено низку резолюцій, у яких декларувалася необхідність розробки механізмів захисту прав і свобод людини, об'єднання Європи в політичній та економічній сферах задля підтримання миру[179]. Водночас уже в середині XX ст. європейцям стало зрозуміло, що без залучення до формування безпекової політики США запобігти зовнішнім загрозам самостійно вкрай важко.

Відтак наступним кроком на шляху формування спільної політики безпеки та оборони в Європі стало підписання 4 квітня 1949 р. у Вашингтоні Північноатлантичного договору, що започаткував військово-політичну організацію – НАТО. Серед 12 країн-засновниць НАТО були: Бельгія, Канада, Данія, Франція, Ісландія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Норвегія,

[178] History and timeline of the CSDP. *European Union*. URL: https://www.eeas.europa.eu/eeas/history-and-timeline-csdp_en (дата звернення: 12.03.2026).

[179] Воєнний стан: теоретико-праксеологічні проблеми юриспруденції: колективна монографія. (2024). Львів-Торунь: Liha-Pres. С. 474.

Португалія, Велика Британія та США. Договір складається із 14 статтей та ґрунтується на ст. 51 Статуту ООН, що підтверджує невід'ємне право незалежних держав на колективну безпеку. Зокрема, принцип колективної безпеки закріплено у ст. 5 Північноатлантичного договору, відповідно до якого збройний напад на одного з членів Альянсу вважатиметься нападом на них усіх[180].

Водночас принцип колективної безпеки в Європі поєднувався з політикою нейтралітету окремих держав щодо членства в НАТО. Політика європейського нейтралітету сформувалася як інструмент збереження суверенітету в умовах біполярного протистояння. Так, після завершення Другої світової війни Фінляндія, Швеція, Австрія та Швейцарія зобов'язалися не вступати до військово-політичних блоків. У випадку Фінляндії та Швеції статус нейтральних країн втратив силу в 2023 р., з їх вступом до НАТО.

Створення Альянсу зобов'язало держави поділяти ризики та переваги принципу колективної безпеки. Головною його метою було утворення союзу для протидії радянській загрозі. Після завершення Другої світової війни виникли конфлікти щодо мирних угод та репарацій. Крім того, напруга зростала через блокаду Берліна у квітні 1948 р., державного перевороту в Чехословаччині та встановлення комуністичного правління у червні 1948 р., а також прямі загрози суверенітету Норвегії, Греції та Туреччини. Комуністичний режим, що поширювався серед країн Центрально-Східної Європи, викликав занепокоєння європейських лідерів[181]. До кінця 1990-х рр. ЗЄС разом з НАТО залишалися головними майданчиками для діалогу з питань безпеки та оборони в Європі.

Водночас з осені 1951 р. США наполягали на нарощуванні об'єднаних сил НАТО за рахунок західноєвропейських військових формувань. Так, на засіданні Ради НАТО 18 лютого 1952 р. постало питання щодо створення міжнародної організації над-

[180] Founding treaty. *North Atlantic Treaty Organization*. URL: https://www.nato.int/en/about-us/organization/founding-treaty (дата звернення: 12.03.2026).

[181] Там само.

національного характеру – Європейського оборонного співтовариства з метою формування єдиної західноєвропейської армії. Відповідний Договір було підписано 27 травня 1952 р. між Францією, Італією, ФРН та країнами Бенілюксу. Фактично Європейське оборонне співтовариство ставало частиною системи НАТО і підпорядковувалося його командуванню. Однак, 30 серпня 1954 р. Договір не ратифікував французький уряд, оскільки викликав занепокоєння щодо ослаблення національних інтересів та провадження колоніальної політики. Єдиним можливим компромісом для європейських держав стало приєднання ФРН до Брюссельського договору та створення ЗЄС[182]. Функціонування ЗЄС продовжилося відповідно до військової стратегії НАТО, а збройні сили європейських держав перейшли під командування верховного головнокомандувача союзних сил Альянсу. Таким чином, НАТО закріпило провідну роль США у забезпеченні безпеки європейського регіону в умовах «холодної війни».

Наприкінці XX ст. формуванню спільної політики безпеки і оборони ЄС сприяла низка зовнішніх чинників:

1. Розпад СРСР та завершення «холодної війни» зменшили загрозу масштабного збройного конфлікту, що послабило залежність західноєвропейських держав від США, які тривалий час виступали гарантом безпеки в регіоні.

2. Економічні інтереси ЄС вимагали політичного захисту своїх цілей на міжнародній арені.

3. Процес розпаду низки державних утворень (СРСР, Югославія) та формування нових призвели до посилення територіальних претензій в Європі[183].

Відповідно, спільна політика у сфері безпеки та оборони була покликана вирішувати ці питання, запобігати конфліктам та врегульовувати кризи.

---

[182] Воєнний стан: теоретико-праксеологічні проблеми юриспруденції: колективна монографія. (2024). Львів-Торунь: Liha-Pres. С. 478, 479, 480.

[183] Шамраєва В. (2022). Політика безпеки та оборони ЄС: еволюція формування. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.* № 29. С. 371.

У розвитку спільної політики безпеки і оборони ЄС дослідники виокремлюють чотири основні етапи:

- І етап (1992–1997 рр.) – підписання Маастрихтського та Амстердамського договорів. Військові підрозділи створювалися на основі узгоджених Радою ЗЄС 19 червня 1992 р. т. зв. «Петерсберзьких завдань», що визначили перелік військово-політичних місій;

- ІІ етап (1998–2002 рр.) – заява про намір створити Європейську політику безпеки і оборони в Сан-Мало (грудень 1998 р.), а також рішення самітів у Кельні (червень 1999 р.), Гельсінкі (грудень 1999 р.), да-Фейра (червень 2000 р.) та Ніцці (грудень 2000 р.). Зокрема, на саміті в Кельні держави-члени ЄС погодили «Гельсінкську головну мету» щодо розвитку можливостей для автономних дій, підкріплених надійними військовими силами. Крім того, було створено посаду «Верховного представника з питань зовнішньої та безпекової політики». Протягом 1999–2009 рр. цю посаду обіймав Хав'єр Солана;

- ІІІ етап (2003–2008 рр.) – укладання домовленостей «Берлін плюс» та ухвалення Європейської стратегії безпеки. Угода «Берлін плюс» (2003 р.) передбачала комплексний пакет домовленостей між ЄС та НАТО, який дозволив європейським державам використовувати ресурси та можливості Альянсу для врегулювання кризових ситуацій. Водночас Європейська стратегія безпеки (2003 р.) уперше проаналізувала безпекову ситуацію в ЄС та визначила ключові проблеми та подальші політичні наслідки.

- IV етап (з 2009 р.) – реагування на нові виклики відповідно до положень Лісабонського договору[184].

Таким чином, створення спільної політики безпеки та оборони у післявоєнний період сприяло європейській інтеграції, побудованій на принципі колективної безпеки.

2. Законодавча база створення спільної зовнішньої політики та безпеки ЄС

Концепція Спільної зовнішньої політики та безпеки (СЗПБ) ЄС закріплена Маастрихтським договором у 1992 р. У розділі V

[184] Там само. С. 371.

Договору зазначається, що зовнішньополітична діяльність ЄС ґрунтується на принципах захисту демократичних цінностей, верховенства права, прав та свобод людини, рівності, а також дотримання положень Статуту ООН та міжнародного права. Завданнями зовнішньої політики визначено: гарантування своїх інтересів, безпеки, незалежності та цілісності ЄС; зміцнення та підтримка демократії, верховенства права та принципів міжнародного права; збереження миру, запобігання конфліктам і зміцнення глобальної безпекової ситуації; заохочення розвитку економіки, суспільства та довкілля країн, що розвиваються; заохочення інтеграції всіх країн у світову економіку; сприяння проведенню міжнародних заходів тощо[185].

Компетенція ЄС охоплює всі напрями СЗПБ, зокрема, поступове формування спільної оборонної стратегії. СЗПБ визначається та здійснюється Європейською Радою та Радою ЄС, а відповідальний за її реалізацію Верховний представник Союзу з питань зовнішньої та безпекової політики (з 2024 р. – Кая Каллас) та держави-члени ЄС. У випадках, коли міжнародна ситуація потребує оперативних дій ЄС, необхідні рішення ухвалює Рада ЄС. Невід'ємною частиною СЗПБ є СПБО. Так, СПБО спирається на цивільні та військові засоби з метою підтримання миру, запобігання конфліктам та зміцнення міжнародної безпеки[186]. Маастрихтські угоди встановили механізми узгодження зовнішньополітичних курсів держав-членів ЄС, однак не дали чіткого формулювання напрямів спільної зовнішньої політики та безпеки. Водночас питання формування спільної оборонної політики відкладалося на майбутнє, а військовий механізм ЗЄС досі залишався невизначеним.

Нові зміни в механізми СЗПБ запровадив підписаний у жовтні 1997 р. Амстердамський договір. Так, основою для зовнішньої та безпекової політики мали стати прийняті ЄС напрями спільної стратегії, які б визначали мету, тривалість та засоби під час

[185] Конституційні акти Європейського Союзу (в редакції Лісабонського договору) (2010). / ред. Г. Друзенко. Київ: «К.І.С.». С. 49-50.

[186] Там само. С. 52, 61-62.

проведення спільних дій держав-членів. Певні зміни відбулися в інституційній структурі, зокрема впроваджувалася нова посада – Верховний представник ЄС з спільної зовнішньої політики та безпеки, за сумісництвом – Генеральний секретар Ради ЄС. До його повноважень увійшли координування та забезпечення функціонування всієї системи спільної політики, а також дипломатичні переговори з країнами, що не є членами ЄС. Крім того, Амстердамський договір закріпив, що ЗЄС як невід'ємна частина ЄС, повинна забезпечувати доступ до операційних можливостей: надання гуманітарної допомоги, проведення рятувальних робіт, здійснення миротворчих місій тощо[187].

Важливим етапом формування законодавчої бази СЗПБ стали результати самітів 1998–2000 рр. Так, у 1998 р. на франко-британському саміті в Сан-Мало ухвалена декларація, що містила п'ять пунктів розвитку антикризових можливостей Європи. Серед ключових положень декларації були: повна та швидка реалізація положень Амстердамського договору, зокрема щодо відповідальності Європейської Ради за ухвалення рішень та поступовий розвиток оборонної політики; наділення ЄС потенціалом здійснення самостійних дій, підкріпленим надійними військовими силами поза межами НАТО та ЗЄС з метою реагування на міжнародні кризи; формування відповідних військових структур, механізмів ситуаційного аналізу, джерел розвідки та потенціалу стратегічного планування; створення умов для розвитку сильної та конкурентоспроможної європейської військової промисловості та технологічної бази.

За підсумками Кельнського саміту в 1999 р. були ухвалені одні з найважливіших документів для розвитку колективної безпеки. Перший з них – Декларація про зміцнення Спільної європейської безпеки і оборони, офіційно проголосила намір ЄС щодо формування умов для самостійних дій у врегулюванні кризових явищ, залучаючи повноцінні військові сили на основі наявних національних збройних формувань та механізми ухва-

[187] Шамраєва В. (2022). Політика безпеки та оборони ЄС: еволюція формування. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.* № 29. С. 373.

лення рішень щодо їх використання. Особлива увага приділялася також вдосконаленню розвідувальних засобів, транспорту, системи командування та розвитку військових технологій. Врешті, європейські лідери ухвалили рішення про припинення повноважень ЗЄС та передання необхідних функцій для реалізації СПБО до органів ЄС. Зміст другого документа передбачав напрями посилення СПБО шляхом створення системи інститутів політичного контролю і стратегічного управління майбутніми військово-політичними місіями, органів ситуаційного аналізу, планування та оперативного керівництва.

Результати попередньо виконаної роботи, зі створення системи реагування на кризи, підсумував саміт у Ніцці у 2000 р. Найбільш суттєві зміни стосувалися ЗЄС, який офіційно позбавили оперативних функцій у здійсненні антикризової політики ЄС. Розформування підрозділів ЗЄС тривало до 2011 р., коли остаточно завершив роботу консультативний комітет (раніше – Парламентська асамблея)[188]. Так, закладені правові основи інституціоналізації СЗПБ ЄС сприяли створенню дієвих механізмів самостійного кризового реагування.

Якісно новий етап розбудови СЗПБ було закріплено у Лісабонському договорі, який набув чинності у 2009 р. Договір встановив нову посаду – Верховного представника ЄС з питань закордонних справ та політики безпеки. До його функцій належить розробка СЗПБ, ухвалених Європейською Радою та Радою ЄС, а також закордонне представництво ЄС з питань зовнішньої та безпекової політики. Також створювався новий інституційний орган – Європейська служба зовнішньополітичної діяльності, метою якої визначено співпрацю з дипломатичними службами держав-членів ЄС.

Важливим положенням Лісабонського договору стало окреслення принципу взаємної допомоги та солідарності. В його основу покладено зобов'язання запропонувати допомогу державі-члену ЄС, що стала об'єктом військової агресії, якщо це не суперечить нейтралітету інших держав-членів чи інтересам НАТО. Відповідне положення солідарності передбачає механізм

[188] Там само. С. 374, 375.

допомоги державам-членам ЄС, що стали жертвами тероризму або катаклізмів[189].

Інституційна структура СЗПБ сформувалася на початку XXI ст. Серед постійних політичних, військових та цивільних структур: Політичний та безпековий комітет, Військовий комітет ЄС, Комітет з цивільних аспектів кризового менеджменту, Політико-військова група, Управління безпеки та оборони, Управління миру, партнерства та кризового менеджменту, Військовий штаб ЄС, Штаб цивільних операцій, Сили військового планування та проведення, Європейське оборонне агентство, Європейський коледж безпеки та оборони, Інститут досліджень безпеки ЄС та Супутниковий центр ЄС.

До основних військових структур ЄС увійшли Європейське оборонне агентство, Супутниковий центр ЄС та Військовий штаб ЄС.

Європейське оборонне агентство було створено відповідно до Спільних дій Ради ЄС від 12 липня 2004 р. для поліпшення оборонних можливостей ЄС у сфері кризового менеджменту. Лісабонський договір закріпив правову основу функціонування Європейського оборонного агентства. Відповідно до ст. 45 до завдань агентства належить: допомога у визначенні цілей у сфері військового потенціалу держав-членів; сприяння гармонізації операційних потреб та запровадження ефективних методів постачання; пропонування багатосторонніх проєктів, спрямованих на досягнення поставлених цілей; координація програм держав-членів; підтримка досліджень оборонних технологій, планування спільної дослідницької діяльності та вивчення технічних рішень тощо[190].

Супутниковий центр ЄС був заснований у 1992 р. та зареєстрований як агентство у складі ЄС із січня 2002 р. для надання даних супутникових спостережень Землі у межах реалізації

[189] Воєнний стан: теоретико-праксеологічні проблеми юриспруденції: колективна монографія. (2024). Львів-Торунь: Liha-Pres. С. 488-489.

[190] Конституційні акти Європейського Союзу (в редакції Лісабонського договору) (2010) / ред. Г. Друзенко. Київ: «К.І.С.». С. 64.

СЗПБ. Супутниковий центр, розташований у Торрехон-де-Ардосі (Іспанія), є повноцінним агентством ЄС у сфері космосу та безпеки[191].

Військовий штаб ЄС функціонує з метою надання військової експертизи в межах Європейської служби зовнішніх справ. Його роль полягає у забезпеченні раннього попередження, оцінюванні кризової ситуації, стратегічному плануванні, налагодженні системи зв'язку та інформації, а також проведенні навчання. У співпраці з Військовим комітетом ЄС штаб створює умови для проведення військових операцій та місій, запобігання кризам, надання гуманітарної допомоги, цивільного захисту, підтримання та забезпечення миру[192].

Отже, Лісабонський договір суттєво реформував концепцію СЗПБ, окресливши механізми її формування. Процес побудови антикризової політики ЄС завершився до початку 2010-х рр. і дотепер не зазнав значних інституційних змін. Водночас ключові рішення у сфері європейської оборони залишаються в компетенції головних інституцій ЄС.

3. Глобальна стратегія зовнішньої політики та політики безпеки ЄС. Програма PESCO

У червні 2016 р. тогочасний Верховний представник ЄС з питань закордонних справ і політики безпеки Федеріка Могеріні представила Європейській Раді проєкт Глобальної стратегії зовнішньої політики та політики безпеки у відповідь на глобальні зміни в геополітичній ситуації. Попередня Європейська стратегія безпеки 2003 р., яка ґрунтувалася на припущенні, що Європа ще ніколи не була такою безпечною, втратила свою актуальність. Оновлена Глобальна стратегія ЄС була покликана вдосконалити механізм реагування на кризові явища, зокрема спричинені міжнародним тероризмом, військовою агресією Росії проти України та загрозою гібридної війни.

[191] European Union Satellite Centre. *SatCen*. URL: https://www.satcen.europa.eu/ (дата звернення: 12.03.2026).

[192] The European Union Military Staff (EUMS). *European Union*. URL: https://www.eeas.europa.eu/eums_en (дата звернення: 12.03.2026).

Глобальна стратегія зовнішньої політики і політики безпеки ЄС визначає напрями зовнішньої та безпекової політики. Стратегія окреслила п'ять пріоритетів для зовнішньої діяльності: безпека ЄС; стійкість держав на схід та південь від ЄС; комплексний підхід до конфліктів та криз; зміцнення регіонів на основі співпраці; глобальне управління для XXI ст. У реалізації поставлених завдань ЄС зобов'язується дотримуватися ключових принципів єдності, взаємодії, відповідальності та партнерства[193]. Ключовим поняттям стратегії є стратегічна автономія, яка передбачає здатність ЄС діяти самостійно.

Глобальна стратегія визначила напрями діяльності за кожним із пріоритетів зовнішньої політики і безпеки. Так, безпека ЄС повинна забезпечуватися посиленням позицій у сфері безпеки і оборони, боротьби з тероризмом, кібербезпеки, енергетичної безпеки та стратегічних комунікацій. Принципи взаємної допомоги та солідарності мають включати реагування як на внутрішні, так і на зовнішні виклики, такі як тероризм, гібридні загрози, організована злочинність та управління зовнішніми кордонами. До прикладу, у межах операцій СПБО може співпрацювати з Європейською службою прикордонної та берегової охорони і спеціалізованими агентствами ЄС для посилення охорони кордонів, морської безпеки, боротьби з транскордонною злочинністю та ліквідації контрабандних мереж[194].

Крім того, державна та суспільна стійкість на сході та півдні від ЄС повинна забезпечуватися шляхом політики розширення, здійснення програми Європейської політики сусідства, а також ефективної міграційної політики. В основі пріоритету здійснення комплексного підходу до реагування на конфлікти та кризи лежить превентивний мир, гарантування безпеки та захисту цивільного населення, врегулювання конфліктів шляхом відбудови суспільного договору між державою та громадянами. Стратегія також передбачає тісну регіональну співпрацю, зокрема із країнами Середземномор'я, Близьким Сходом, Африкою,

[193] Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe. A Global Strategy for the European Union's Foreign And Security Policy (2016). P. 16-18.

[194] Там само. P. 19-20.

Азією, а також посилення трансатлантичного партнерства та співробітництва в Арктиці у сфері кліматичних та екологічних досліджень. Останній пріоритетний напрямок Глобальної стратегії визначив глобальне управління у XXI ст. через реформування ООН, інвестування в підтримку миру, поглиблення економічного співробітництва, розвиток цифрового простору та партнерство у сфері глобального управління[195].

Активна реалізація пріоритетних напрямів, визначених Глобальною стратегію, розпочалася з виконання завдань Європейської Ради та Ради ЄС у сфері безпеки і оборони. Зокрема, протягом 2016–2017 рр. було розгорнуто роботу щодо з попередньо ухваленої у грудні 2015 р. пропозиції створення нового Європейського агентства прикордонної та берегової охорони для реагування на нові міграційні виклики. До основних завдань агентства увійшли: моніторинг міграційних потоків; управління зовнішніми кордонами ЄС; підтримка пошуково-рятувальних операцій; посилена роль у підтримці повернення громадян третіх країн, які незаконно перебувають на території ЄС; підтримка національних відомств берегової охорони[196].

Уже в першій половині 2017 р. було створено Службу військового планування та проведення у межах підготовки військових операцій Військового штабу ЄС та Спільного центру координації підтримки для посилення синергії між цивільними та військовими місіями ЄС.

Одним із ключових досягнень стало ухвалення Радою ЄС рішення щодо створення Постійного структурованого співробітництва (PESCO)[197]. Офіційне заснування PESCO за участю 25 держав-членів ЄС (з 2023 р. – 26 учасників) відбулося 11 грудня 2017 р. Програма дозволяє її учасникам спільно планувати, роз-

[195] Там само. P. 23, 28, 32, 39.

[196] Questions & Answers: the new European Border and Coast Guard Agency. *European Commission*. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/memo_16_3308 (дата звернення: 12.03.2026).

[197] The EU Global Strategy – Year 1. *European Union*. URL: https://www.eeas.europa.eu/eu-global-strategy/eu-global-strategy-––year-1_en (дата звернення: 13.03.2026).

робляти та інвестувати у безпекові та оборонні проєкти, а також підвищувати оперативну готовність збройних сил[198]. Можливість для держав-членів брати добровільну участь у PESCO закріплено ст. 42 Лісабонського договору: «держави-члени, чий військовий потенціал задовольняє вищі критерії та які взяли одна щодо одної більші взаємні зобов'язання в цій сфері з огляду на найвимогливіші місії, запроваджують постійну структурну співпрацю»[199].

До переліку обов'язкових спільних зобов'язань держав-учасниць PESCO належать: регулярне збільшення оборонних бюджетів; послідовне збільшення витрат на оборонні інвестиції до 20% від загальних витрат на оборону; розроблення колективних проєктів стратегічного оборонного потенціалу; розвиток потенціалу в межах Координованого щорічного огляду оборони; активізація співпраці у сфері кібербезпеки; надання суттєвої підтримки операціям та місіям Спільної політики безпеки і оборони; стандартизація транскордонних військових перевезень для забезпечення швидкого розгортання військової техніки та персоналу тощо[200].

Запуск програми PESCO дозволив державам-членам ЄС співпрацювати для подальшого розвитку оборонних можливостей. Для виконання цієї ж мети ЄС створив Європейський оборонний фонд для підтримки спільних оборонних досліджень та розробок. Новим інструментом для фінансового забезпечення спільних цілей безпеки став створений у 2021 р. Європейський фонд миру. Частина національних оборонних бюджетів перераховується на фінансування спільних військових досліджень, закупівель і технічного обслуговування. Водночас ініціатива посилення спільного європейського потенціалу не позначилася

[198] About. *Permanent Structured Cooperation (PESCO)*. URL: https://www.pesco.europa.eu/about/ (дата звернення: 12.03.2026).

[199] Конституційні акти Європейського Союзу (в редакції Лісабонського договору) (2010). / ред. Г. Друзенко. Київ: «К.І.С.». С. 63.

[200] Binding commitments. *Permanent Structured Cooperation (PESCO)*. URL: https://www.pesco.europa.eu/binding-commitments/ (дата звернення: 12.03.2026).

на готовності ЄС реагувати на нові виклики, зумовлені повномасштабною російсько-українською війною з 24 лютого 2022 р.

Еволюція Глобальної стратегії та PESCO відображає трансформацію ЄС у вагомого безпекового гравця. З 2022 р. ЄС намагається реалізовувати концепцію автономії, що підтверджує ухвалення «Стратегічного компасу». Документ визначив стратегію діяльності ЄС у сфері безпеки і оборони на наступні 5–10 років. В умовах наростання протистояння за геополітичне лідерство між США, Росії та Китаю, спільна політика ЄС покликана досягнути стратегічної автономності з метою просування європейських цінностей та інтересів на міжнародному рівні. Крім того, важливим положенням документа було створення до 2025 р. Сил швидкого реагування ЄС. На основі уже створених бойових груп ЄС планується створити Сили чисельністю до 5 тис. військових для швидкого реагування в конфліктних зонах та протидії гібридним загрозам[201]. Наразі проєкт досі залишається нереалізований через бюрократичні труднощі. Міністерства оборони деяких держав-членів ЄС висловлюють побоювання щодо передання контролю над національними збройними силами.

4. Участь ЄС у союзницьких безпекових структурах

Інституціоналізація СПБО стала фундаментальним кроком у реалізації принципу колективної безпеки. Проте, зважаючи на обмеженість власних військових ресурсів, ЄС вибудовує свою безпекову та оборонну стратегію через інтеграцію та взаємодію з наявними безпековими структурами, насамперед з НАТО.

Незмінною метою НАТО залишається безпека всіх його членів. Організація прагне забезпечити мир в Європі та Північній Америці, ґрунтуючись на спільних цінностях, таких як свобода та права людини, демократія та верховенство права. Діяльність Альянсу не обмежується обороною власних територій, а передбачає активне залучення до стабілізації постконфліктних регі-

[201] Кобець Ю., Голуб'як Н. (2023). Оборонна та безпекова політика Європейського Союзу: суперечності трансформації. *Грані*. № 26(5). С. 22, 23.

онів, сприяння демократичним трансформаціям та підтримку процесів відновлення, що є інструментом поширення безпекових стандартів і спільних цінностей у глобальному масштабі. Усі рішення НАТО ухвалюються на основі консенсусу, а це означає, що всі держави-члени НАТО досягли згоди після обговорення та консультацій[202].

Політичний діалог НАТО та ЄС ґрунтується на обговоренні питань, що становлять спільний інтерес. На зустрічах усіх рівнів проводяться переговори між Міжнародним секретаріатом НАТО та Міжнародним військовим штабом, а також їхніми відповідними партнерами в ЄС (Європейською службою зовнішньої діяльності, Європейською Комісією, Європейським оборонним агентством та Європейським Парламентом). Для сприяння співпраці на оперативному рівні були створені постійні механізми військового зв'язку. Так, постійна група зв'язку НАТО працює у Військовому штабі ЄС з листопада 2005 р., а в березні 2006 р. у Стратегічному командуванні НАТО з питань операцій у Монсі (Бельгія) було створено представництво ЄС. Водночас до обов'язків Генерального секретаря НАТО та Верховного представника ЄС із закордонних справ і політики безпеки входить регулярно звітувати перед союзниками НАТО та державами-членами ЄС[203].

Наразі співпраця НАТО–ЄС охоплює стратегічні виклики безпеки, що зумовлені політикою Росії та Китаю, безпекову ситуацію на Західних Балканах та Близькому Сході, а також зміцнення стійкості та боротьбу з кіберзагрозами, гібридними та інформаційними викликами. Правовою основою взаємодії стала угода «Берлін плюс» (2003 р.), яка надала ЄС дозвіл використовувати колективні ресурси та можливості НАТО, зокрема механізми командування та допомогу в оперативному плануванні.

---

[202] NATO's purpose. *North Atlantic Treaty Organization*. URL: https://www.nato.int/en/what-we-do/introduction-to-nato/natos-purpose (дата звернення: 10.03.2026).

[203] Relations with the European Union. *North Atlantic Treaty Organization*. URL: https://www.nato.int/en/what-we-do/partnerships-and-cooperation/relations-with-the-european-union (дата звернення: 05.03.2026).

Також значне розширення співпраці у XXI ст. пов'язане зі спільними деклараціями (2016, 2018 та 2023 рр.), а також ухваленням Стратегічної концепції НАТО та Стратегічного компасу ЄС у 2022 р. Декларації окреслили низку спільних дій з метою зміцнення та розширення стратегічного партнерства з огляду на спільні виклики. Зокрема, у грудні 2016 р. міністри закордонних справ країн НАТО схвалили 42 заходи для поліпшення співпраці НАТО та ЄС у семи ключових сферах, що становлять спільний інтерес: протидія гібридним загрозам; співпраця в операціях, зокрема в морській сфері; кібербезпека та оборона; розвиток оборонного потенціалу; оборонна промисловість та дослідження; навчання; нарощування оборонного та безпекового потенціалу партнерів.

У грудні 2017 р. було зроблено подальші кроки для посилення співпраці між НАТО та ЄС шляхом додавання 32 нових заходів, зокрема у трьох нових сферах: військовій мобільності для сприяння переміщенню сил та техніки по всій Європі; обміну інформацією у боротьбі з тероризмом та координації контртерористичної підтримки в країнах-партнерах; просуванні ролі жінок у забезпеченні миру та безпеки[204].

Ще одну Спільну декларацію підписано 10 січня 2023 р. в штаб-квартирі НАТО. Керівники двох організацій домовилися спільно реагувати на виклики дедалі більшої геополітичної конкуренції, а також працювати над питаннями стійкості та захисту критичної інфраструктури. Інші пріоритетні сфери роботи включають новітні та проривні технології, питання, пов'язані з космосом, наслідки зміни клімату для безпеки та протидію маніпуляціям і втручанню з боку іноземних суб'єктів[205].

Сучасні безпекові виклики вимагають від НАТО та ЄС докорінного перегляду стратегій стримування. На тлі російсько-української війни стало очевидним, що європейські союзники

[204] Там само.

[205] Joint Declaration on EU-NATO Cooperation. *North Atlantic Treaty Organization*. URL: https://www.nato.int/en/about-us/official-texts-and-resources/official-texts/2023/01/10/joint-declaration-on-eu-nato-cooperation (дата звернення: 11.03.2026).

критично залежать від США у питаннях розвідки, логістики, ППО та ядерної безпеки. Попри те, що США наразі зберігають свою військову присутність і надають ядерні гарантії, у Європі дедалі активніше обговорюють необхідність оборонної самостійності. Успіх такої трансформації залежить від здатності європейських країн знайти баланс між політичними амбіціями та технічними можливостями для самостійного гарантування безпеки на континенті.

Що таке НАТО, ЄС, ООН і ОДКБ, в чому різниця і які країни до них входять? URL: https://worldbank.org.ua/3902-shcho-take-nato.html

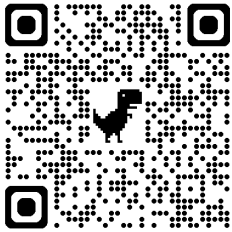

ЛЕКЦІЯ 7
Політика Європейського Союзу в галузі освіти і культури

1. Організаційні та правові питання розвитку освіти.
2. Болонська декларація.
3. Програми допомоги в розвитку освіти та молодіжна політика.
4. Культурна політика ЄС і розвиток інтеграційних процесів у Європі.

1. Організаційні та правові питання розвитку освіти

Сучасний етап європейського будівництва характеризується переходом від суто економічної інтеграції до формування цілісного соціокультурного простору. Як зазначав один із батьків-засновників ЄС Жан Моне, якби йому довелося почати процес об'єднання Європи заново, він би почав з культури. Освіта та культура визнаються життєво важливими чинниками розвитку сучасного суспільства та економіки, оскільки саме вони забезпечують формування людського капіталу, необхідного для функціонування «суспільства знань». Політика ЄС у цих галузях спрямована на зміцнення європейської ідентичності при збереженні національного та регіонального розмаїття.

Становлення освітньої політики ЄС пройшло тривалий шлях еволюції. У Договорі про створення ЄЕС (1957 р.) питання освіти практично не порушувалися, за винятком положень про професійну підготовку (ст. 118 і 128), що було зумовлено першочерговими економічними потребами спільного ринку. Разом з тим було прийнято рішення про обговорення цього питання спільно з усіма країнами-членами і з врахуванням громадської думки. Загальні засади втілення у життя спільної політики країн-членів ЄЕС у сфері професійної освіти мали окреслюватися найвищим органом – Європейською Радою. Зацікавлення освітою було викликане, насамперед, економічними потребами, оскільки вона була рушійною силою інтеграційних процесів у багатьох інших сферах. Однак освіта за Римським договором не розглядалася як пріоритетний напрям, зокрема такий, як сільське господар-

ство, фінанси чи митна політика. Регулювання питань освітньої політики ЄС протягом 1957–1992 рр. постійно відбувалося через низку правових актів та спільних дій[206].

Правові засади та принцип субсидіарності освіти був запроваджений від часу заснування Європейського Союзу. Переломним моментом став Маастрихтський договір (1992 р.), який вперше надав освітній сфері формальну легітимність на наднаціональному рівні. Галузь освіти на законодавчому рівні було включено до спільної стратегії, спрямованої на підготовку молоді до дорослого життя в ЄС. Відповідно до статті 126 (нині стаття 165 Договору про функціонування ЄС), освітня політика базується на принципі субсидіарності. Затверджена стратегія у галузі освіти характеризується відмовою від уніфікації освітніх політик країн-членів – за законодавством ЄС організація та зміст освіти є їхньою власною прерогативою. Згідно з «принципом доповнюваності», ЄС може лише підтримувати та доповнювати діяльність країн-членів в окремих галузях освіти для більш тісного відчуття «духу європейства». Роль ЄС полягає у заохоченні співпраці між країнами, підтримці та доповненні їхніх дій[207].

Реалії сьогодення свідчать, що процес євроінтеграції, його перехід на нові та глибші сфери співпраці характеризується постійно зростаючою інтенсивністю та не може обмежуватися лише політичними та економічними чинниками. Він покликаний охоплювати усі сфери суспільного життя, в тому числі і освітню. Для країн Європейського Союзу освіта є пріоритетним напрямом і четвертою найбільшою статтею видатків після соціального захисту, охорони здоров'я та надання державних послуг[208].

[206] Краєвська, О. (2011). Освітня політика Європейського Союзу: становлення та механізми реалізації. *Вісник Львівського університету.* Серія Міжнародні відносини. Вип. 28. С. 57.

[207] Хоружий, Г. (2016). Європейська політика вищої освіти. Полтава, 2016. С. 158.

[208] Сергієнко, Т. (2024). Основні тенденції розвитку освіти у країнах Європейського Союзу. *Актуальні проблеми в системі освіти: заклад загальної середньої освіти – доуніверситетська підготовка – заклад вищої освіти».* № 4. С. 436.

Розвиток освіти в ЄС тісно пов'язаний із глобальними стратегіями розвитку: так, *Лісабонська стратегія (2000 р.):* визначила освіту як головний важіль перетворення Європи на найбільш конкурентоспроможну економіку світу, засновану на знаннях. Розбудові такої економіки мала сприяти відповідна освіта, яка б стала важелем для створення якісного людського ресурсу. Відповідно повстало завдання підвищення якості та ефективності освіти, розширення доступу до усіх форм освіти й залучення громадськості в освітній процес[209].

З метою досягнення поставлених цілей було визнано необхідним створення інформаційного суспільства для всіх, розвиток досліджень та інновацій, інвестування в освіту та підвищення кваліфікації тощо. 19 травня 2001 р. на засіданні міністрів з питань освіти європейських країн у Празі прийнято комюніке «На шляху до Європейського простору вищої освіти», що доповнило Болонський процес такими заходами: навчання впродовж життя як важливий елемент Європейського простору вищої освіти, що покликаний покращити економічну конкурентоспроможність; участь вищих навчальних закладів і студентів у створенні Європейського простору освіти; сприяння привабливості європейської простору вищої освіти для студентів із Європи та інших частин світу[210].

У 2010 р. за дорученням Європейського Парламенту Центром Європейських реформ здійснено аналіз виконання Лісабонської стратегії та інших документів за 10 років і визначено, що план реалізовується незадовільно і вимагає посиленої уваги. Зважаючи на зміни у глобальному світі було переглянуто пріорітети освітньої політики і прийнято новий стратегічний план «Європа – 2020»[211].

Конкретні цілі в галузі освіти було встановлено стратегією «Європа–2020», зокрема зниження частки тих, хто передчасно

[209] Гаєвська, Л. А., Шульга Н. Д. (2017). Досвід Європейського Союзу щодо формування й реалізації освітньої політики як головного важеля соціально-економічного розвитку країн. *Вісник післядипломної освіти.* Вип. 4-5. С. 9-22. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vpoupra_2017_4-5_4.

[210] Хоружий, Г. (2016). С. 101.

[211] Гаєвська, Л. А., Шульга Н. Д. (2017). С. 14.

залишає школу, до рівня менше ніж 10% та збільшення частки молоді з вищою освітою до 40%. Ще одна стратегічна рама «Освіта та навчання 2020» (ET 2020) визначила пріоритети щодо навчання впродовж життя, мобільності та покращення якості й ефективності освіти[212].

Інституційно забезпечення питань освіти в Європейському Союзі здійснюють Європейський Парламент, що відіграє ключову роль у реалізації освітньої політики, Рада Європейського Союзу, що затверджують законодавчі акти в межах звичайної законодавчої процедури та Європейська Комісія, зокрема Генеральний директорат з питань освіти, молоді, спорту і культури (DG EAC). Безпосередню реалізацію програм у сфері освіти та молоді й технічне управління програмами здійснює Виконавче агентство з освіти, аудіовізуальних засобів і культури (EACEA)[213].

Освітня політика Європейського Союзу сьогодні перебуває в пріоритетному напрямку розвитку усіх країн-членів, оскільки пов'язана з майбутніми змінами в економічній, політичній та соціальній сферах.

2. Болонська декларація

Формування Європейського освітнього простору визнано основним завдання діяльності ЄС в освітній сфері. Для реалізації цього завдання було ініційовано Болонський процес, головна мета якого полягає у консолідації зусиль наукової та освітянської громадськості й урядів країн Європи для істотного підвищення конкурентоспроможності європейської системи науки і вищої освіти у світовому вимірі. Болонський процес став наймасштабнішою реформою вищої освіти в Європі, спрямованою на створення Європейського простору вищої освіти (ЄПВО)[214].

Болонські реформи мають соціальний вимір, що передбачає забезпечення доступності вищої освіти для всіх громадян, ство-

[212] Там само. С. 19.

[213] Європейський Союз: навч. посіб. (2020). / За ред. А. О. Бояр. Київ. С. 384.

[214] Краєвська, О. (2011). С. 60.

рення відповідних умов для студентів для завершення без перешкод навчання, а також високу мобільність та соціально-психологічну згуртованість. До цього напрямку належать заходи, що включають фінансову та економічну допомогу студентам, насамперед тим, що знаходяться в несприятливих умовах, а також надання консультаційних послуг для розширення доступності освіти[215].

Витоки процесу сягають зустрічі міністрів освіти провідних країн континенту, що відбулась 25 травня 1988 р. в Парижі в рамках святкування 800-річного ювілею Сорбонни. Саме тоді вони підкреслили, що Європа є Європою знань. Сорбонська декларація (1998 р.), підписана міністрами освіти Франції, Італії, Великобританії та Німеччини, закликала до гармонізації архітектури європейської системи вищої освіти. Вона наголошувала на провідній ролі університетів у розвитку європейського культурного простору. Документ був підписаний представниками тільки чотирьох держав і був зорієнтований на інтеграцію всієї Європи. Власне Болонська декларація була підписана 19 червня 1999 р. представниками 30 європейських країн, в тому числі 15 членів Європейського Союзу, яка започаткувала т.зв. «Болонський процес», або ж загальноєвропейську стратегію реформування вищої освіти. (Україна приєдналася до процесу у 2005 р. на Бергенській конференції). Болонський процес нині охоплює 47 із 49 країн, які ратифікували Європейську культурну конвенцію Ради Європи (19.12.1954 р.)[216].

Основними цілями та інструментами Болонського процесу є запровадження двоциклової системи навчання: бакалаврат (не менше 3-х років) та магістратура. Пізніше на Берлінській конференції (2003 р.) було додано третій цикл – докторантуру; запровадження системи кредитів (ECTS), як засобу підтримки широкомасштабної студентської мобільності та перезарахування результатів навчання; прийняття зрозумілих та порівнюваних ступенів через використання Додатка до диплома європейського зразка; розширення процесу мобільності студентів і викладачів

[215] Хоружий, Г. (2016). С. 65.

[216] Там само. С. 98.

європейських університетів та міжнародного співробітництва. Важливим є забезпечення якості: розробка спільних критеріїв та методологій оцінки якості освіти, створення Європейського реєстру агентств із забезпечення якості (EQAR)[217].

Болонський процес не прагне до повної уніфікації університетських систем, а базується на повазі до автономії університетів та академічних свобод, що закріплено у Великій Хартії Університетів (Magna Charta Universitatum)[218].

Особливості розвитку освітнього простору в країнах Європейського Союзу полягають в прагненні до демократичної системи освіти, тобто доступності освіти для всього населення; зростанні ринку освітніх послуг; розширенні мереж вищої освіти та зміни соціального складу здобувачів вищої освіти; пріоритетності фінансування освіти; постійному оновленні освітніх програм вищих навчальних закладів; відходу від орієнтації на середнього учня, підвищенні інтересу до обдарованого учня, до особливостей розкриття його здібностей і потенціалу[219].

3. Програми допомоги в розвитку освіти та молодіжна політика

Для практичної реалізації своїх цілей ЄС впроваджує низку масштабних програм, які стимулюють мобільність та інтернаціоналізацію.

Найвідоміша та найпотужніша програма ЄС – це Erasmus+ (2014–2020, 2021–2027), яка об'єднала попередні ініціативи (Erasmus, Comenius, Leonardo da Vinci, Grundtvig, Youth in Action). Бюджет програми на 2014–2020 рр. склав 14,8 млрд євро. Програма підтримує індивідуальну мобільність, стратегічні партнерства між закладами освіти та підтримку політичних реформ[220]. Стратегічно важливими європейськими ініціативами є Eurydice – мережа інформації про освіту в Європі; Arion –

[217] Там само. С. 99.
[218] Гаєвська, Л. А., Шульга, Н. Д. (2017). С. 17.
[219] Сергієнко, Т. (2024). С. 438.
[220] Хоружий, Г. (2016). С. 179.

напрямок навчання працівників адміністрації без відриву від виробництва; Language – інтегрований освітній проєкт, скерований на вивчення іноземних мов; Petra і Eurotecnet – проєкти орієнтовані на сектор технічної підготовки[221].

Міжнародну співпрацю та допомогу пропонує ще низка програм. Так, програма Tempus (Темпус) спрямована на підтримку модернізації вищої освіти в країнах-партнерах, зокрема в Україні. Вона фокусується на реформуванні навчальних планів, вдосконаленні управління ВНЗ та зміцненні зв'язків між університетами та суспільством. Програма Erasmus Mundus сприяє академічній мобільності на рівні магістратури та докторантури між університетами ЄС та третіх країн, підтримуючи спільні магістерські курси високої якості. Програма Жана Моне спрямована на стимулювання викладання, досліджень та дискусій у сфері європейських інтеграційних студій по всьому світу. Ці програми дають змогу десяткам тисяч студентів та науковців щорічно проходити навчання та стажування в провідних європейських центрах[222].

Молодіжна політика ЄС розглядається як невід'ємна частина соціально-економічного розвитку та засіб зміцнення демократії. Основний правовий статус молодь отримала в Маастрихтському договорі, що дозволило розвивати специфічні акції на європейському рівні. Пріоритети молодіжної політики полягають у боротьба з безробіттям через ініціативи «Гарантія для молоді» та покращення зв'язку між освітою і ринком праці. Важливе значення для розвитку активної життєвої позиції молодих людей відіграють програми сприяння активному громадянству завдяки залученню молодих людей до демократичного життя через діалог та участь у молодіжних радах та парламентах. Проведення політики соціальної інклюзії розраховано на підтримку молоді з обмеженими можливостями або з вразливих груп населення[223].

[221] Забіяка, І. М. (2024). Становлення та реалізація освітньої політики Європейського Союзу. А*кадемічні студії.* (3). С. 29.

[222] Краєвська, О. (2011). С. 60.

[223] Забіяка, І. М. (2024). С. 29.

З метою розвитку і поглиблення молодіжної політики в ЄС запропоновано низку ключових ініціатив. Зокрема, «*Молодь у русі*» *(Youth on the Move),* як ініціатива стратегії «*Європа–2020*», спрямована на розкриття потенціалу молодих людей для досягнення інтелектуального та сталого зростання. Можливості молоді брати участь у волонтерських проєктах по всій Європі надає програма «Європейський корпус солідарності». Велике значення для підтримки ініціативи молоді та дітей і натхнення їх на дослідження та охорону культурного надбання надає проведення Днів європейської спадщини для дітей та ініціативи на зразок «Тижня творців європейської спадщини»[224].

Місцеві органи влади відіграють критичну роль у створенні форм постійного діалогу з молоддю, особливо в умовах зростання маргіналізації та соціальних викликів.

4. Культурна політика ЄС та розвиток інтеграційних процесів у Європі

Культура в ЄС сприймається не лише як галузь обслуговування, а як форма суспільної свідомості, що базується на спільних матеріально-духовних цінностях. Концептуальними засадами та фундаментальним гаслом культурної політики є «Єдність у різноманітті». Правовою основою для цієї політики слугує стаття 167 Договору про функціонування ЄС, яка стверджує, що Союз сприяє розквіту культур держав-членів, поважаючи їхню національну та регіональну самобутність. Як і в освіті, тут діє принцип субсидіарності: ЄС не втручається в національну політику, а лише координує спільні заходи[225].

Питання розвитку культури й культурної спадщини були актуалізовані з Моменту підписання лідерами держав Європейського Співтовариства Договору про Європейський Союз (Ма-

[224] Культурна політика Європейського Союзу. Хрестоматія. (2022). С. 367.

[225] Костиря, І. О., Шевченко, М. І., Янченко, Н. М. (2021). Місце культурної політики в суспільно-політичних процесах ЄС. Культура і сучасність. № 3. С. 11.

астрихтського договору) в лютому 1992 р. Так, у ст. 3 зазначено, що Союз поважає багатство свого культурного й мовного різноманіття та піклується про збереження і розвиток європейської культурної спадщини[226].

Європейський Союз, будучи унікальним міждержавним інтеграційним утворенням, має загальновизнані досягнення щодо впровадження стандартів публічного врядування, забезпечення прав і свобод громадян, реалізації ефективної політики у різних сферах життєдіяльності європейського суспільства, зокрема у культурній сфері. Його специфічну природу відображає інституційна система, зокрема Єврокомісія, яка має основні повноваження, закріплені у положеннях установчих договорів, і надані згідно з рішеннями Ради та Парламенту Євросоюзу. Ключова роль Комісії в інституційному механізмі ЄС зумовлена її повноваженнями в законотворчій діяльності, наданим їй правом на законодавчу ініціативу, зокрема і у сфері проведення культурної політики.

Її культурна політика включає законодавчі, адміністративні, організаційні, економічні, фінансові, технологічні аспекти. Модель культурної політики охоплює системні заходи, короткострокове і довгострокове планування, налагодження суспільного діалогу (досягнення консенсусу) для ефективного розвитку міжкультурної інтеграції та формування єдиного культурного простору. Культурна політика Комісії через ініційовані нею нормативно-правові документи, стратегії, програми корелюється з концепціями європейського врядування і побудови інформаційного суспільства у ЄС. Різні культурні програми і проєкти в її структурі реалізують у співпраці Генеральний директорат із питань освіти, молоді, спорту і культури (Directorate-General education, youth, sport and culture, DG EAC), Генеральний директорат із комунікацій, контенту і технологій (Directorate-General for Communications Networks, Content and Technology, DG CONNECT) і Агенція з питань освіти, аудіо-візуальних засо-

[226] Договір про Європейський Союз. Маастрихт, 7 лютого 1992 р. (зі змін. і доп. Від 13 грудня 2007 р.). URL: thttps://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_029#.

бів та культури (The Education, Audiovisual and Culture Executive Agency EACEA)[227].

До 2000 р. культурна політика переважно розгорталася навколо короткострокових програм, в яких Комісія визначила 3 ключові пріоритети: європейська книга, художня творчість, культурна спадщина. Наразі йдеться про програми: «Калейдоскоп» (1996–1998), що передбачала підтримку художньої творчості, поширення знань про європейську культуру; «Аріан» (1997–1999), націлену на розширення співпраці держав-членів у книжковій справі та перекладацькій діяльності для пропаганди творів літератури, історії європейських народів; «Рафаель» (1997–2000), яка виконувалася з метою посилення збереженості європейської культурної рухомої й нерухомої спадщини (архівів, бібліотечних і музейних зібрань, археологічних наземних і підводних об'єктів, архітектурних пам'яток і культурних ландшафтів), удоступнення громадян до культурних надбань, виховання у них бережливого ставлення до пам'яток культури[228].

З кінця 1990-х у ЄС прийнято значну кількість ініційованих Комісією актів вторинного права, стратегічних документів, присвячених питанням побудови інформаційного суспільства, що певною мірою вплинули на політику ЄС і держав-членів у сфері культури та культурної спадщини. Це, зокрема: «еЕвропа – інформаційне суспільство для всіх» (1999), «eEurope 2002», «eEurope 2005», «2010: Інформаційне суспільство та медіа для подальшого зростання і нових робочих місць» (2005), «eEurope 2020: Цифровий порядок денний для Європи» (2010), «Європа 2020. Стратегія розумного, стійкого та всеохоплюючого зростання» (2010), «Стратегія єдиного цифрового ринку для Європи» (2015), «Рекомендація щодо надання доступу до наукової інформації» (2012),

[227] Приходько, Л. (2020). Культурна політика Комісії Європейського Союзу. Архіви України. № 3. С. 13. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2020._C. 33.

[228] Decision No 2228/97/EC of the European Parliament and of the Council of 13 October 1997 establishing a Community action programme in the field of cultural heritage (the Raphael programme). URL: http://data.europa.eu/eli/dec/1997/2228/oj.

«Рамкова програма Горизонт 2020» (2014), «Новий європейський порядок денний для культури» (2018) тощо[229].

На початку 2000-х рр. Комісія долучилася до прийняття важливих нормативно-правових документів для архівної сфери ЄС: про публічний доступ до документів Європейського Парламенту, Ради і Комісії. Початок XXI ст. у Євросоюзі позначений посиленням уваги до питань культури і культурної спадщини як потужних інструментів міжкультурного діалогу та взаємозбагачення культури народів Європи, зміцнення європейської ідентичності. Ця політика спиралась на розуміння, що культура є ключовим компонентом фундаменту загальноєвропейської інтеграції[230].

Завершальним етапом закріплення культурної політики в інституційних документах ЄС стало прийняття Лісабонського договору, ст. 167 Розділу XIII, присвяченого культурі і включає положення, що сприяють розквіту культур держав-членів на основі поваги до їх національної та регіональної різноманітності, одночасно з необхідністю захищати загальну культурну спадщину. У листопаді 2007 р. на підставі ст. 128 Маастрихтського договору, положень Конвенції ЮНЕСКО та результатів першого культурного форуму Європи (Лісабон, вересень 2007 р.) було ухвалено рішення Ради ЄС про Європейський порядок щодо культури. Перед державами-членами ЄС ставилось завдання посилити взаємодію у галузі захисту культурної спадщини, що має європейське значення[231].

Основними напрями культурної діяльності Європейського Союзу визначено:

- *охорона культурної спадщини.* ЄС приділяє величезну увагу збереженню пам'яток європейського значення (архівів, музеїв, архітектури)[232];

[229] Приходько, Л. (2020). С. 18.

[230] Там само. С. 21.

[231] Котляр, О. І., Маринів, І. І., Трагнюк, О. Я. (2023). Співробітництво держав-членів Європейського Союзу у сфері охорони культурних цінностей: становлення та розвиток. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* Вип. 75. Ч. 3. С. 183. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.75.3.29

[232] Європейський Союз: навч. посіб. (2020). С. 439.

- *розвиток креативних індустрій.* Насамперед, це підтримка кіно (програма MEDIA), музики, літератури та дизайну як факторів економічного зростання[233];
- *міжкультурний діалог.* На зміну мультикультуралізму головним завданням у сфері культури стало просування ідеї взаєморозуміння між народами та боротьба з ксенофобією через культуру[234].

Для підтримки сфери культури на європейському рівні запроваджено низку програм. Основною спеціалізованою програмою ЄС з підтримки культурного та аудіовізуального секторів є програма «Креативна Європа» (Creative Europe). Ця рамкова програма щодо підтримки й розвитку культурного, творчого, аудіовізуального секторів, діяльність яких базується на створенні культурних цінностей, творів мистецтва, на інших формах художньої творчості; до зазначених секторів включено: архіви, бібліотеки, музеї, культурну спадщину, кіномистецтво, телебачення, мультимедіа, виконавське мистецтво, музичне мистецтво, твори архітектури, літератури, дизайн, видавничу справу, художні ремесла, фестивалі тощо[235].

Цілями програми є охорона, розвиток, просування європейського культурного, мовного різноманіття та європейської культурної спадщини; підвищення конкурентоспроможності європейських культурного, творчого, аудіовізуального секторів; сприяння транснаціональній мобільності діячів культури й мистецтва; впровадження у зазначені сектори інновацій, сучасних моделей управління, бізнесу на основі широкої співпраці держав-членів[236].

На період 2021–2027 рр. її бюджет складає 2,44 млрд євро. Програма поділена на три напрямки: «Культура», «Медіа» та «Міжсекторальна взаємодія». Україна стала учасницею цієї програми з 1 січня 2016 р. На рівні Європейського Союзу запроваджено низку культурних акцій та нагород. Однією з най-

[233] Там само. С. 438.
[234] Культурна політика Європейського Союзу. (2022). С. 138.
[235] Там само. С. 344.
[236] Приходько, Л. (2020). С. 21

популярніших ініціатив, що сприяє відродженню міст через культуру є «*Європейська культурна столиця*». Щорічною акцію, що відкриває доступ до зазвичай закритих пам'яток культури для широкого загалу стали *Європейські дні спадщини*. Важливим чинником міжнародного діалогу культур та підтримки європейської музичної ідентичності визнано *конкурс «Євробачення»* [237].

Євробачення URL: https://uk.wikipedia.org/wiki*Євробачення*

У 2018 р. у повідомленні Комісії Європейському Парламенту, Європейській Раді, Раді ЄС, Європейському економіко-соціальному комітету і Комітету регіонів визначено на перспективу 3 стратегічні цілі та відповідні дії у соціальному, економічному, зовнішньому вимірах для подальшого розвитку і зміцнення загальноєвропейської інтеграції, активізації співробітництва держав-членів щодо розбудови цілісного європейського культурного простору.

В *соціальному вимірі* основною метою названо використання консолідуючої ролі культури і культурного різноманіття для зміцнення соціальної згуртованості та добробуту громадян ЄС. Для цього необхідно сприяти розширенню можливостей доступу до надбань європейської культури й мистецтва, культурних подій, участі в культурних заходах; заохочувати мобільність у сфері культури й художньої творчості; активно популяризувати культурну спадщину Європи, підвищувати поінформованість населення про спільну історію й цінності, зміцнювати почуття європейської ідентичності.

В *економічному вимірі* визначено основною метою підтримку творчості в культурі, освіті, інноваціях, а також для створення робочих місць і економічного зростання. Для її досягнення важливо

[237] Європейський Союз: навч. посіб. (2020). С. 440.

сприяти поширенню культури, творчості, інновацій у формальній і неформальній освіті й навчанні, у безперервному навчанні, підвищенні фахового рівня громадян для формування професійної основи кадрового потенціалу сучасної високотехнологічної економіки; забезпечити діячам культури і мистецтва доступ до інновацій, фінансування, справедливої винагороди; впроваджувати й популяризувати навички, необхідні для культурного й творчого секторів, включаючи традиційні, спеціальні фахові, підприємницькі, компетенції у сфері цифрових технологій.

У *зовнішньому вимірі* поставлено мету, що полягає у зміцненні міжнародних культурних зв'язків. Її реалізація передбачає всебічно підтримувати розвиток культури у зовнішній політиці ЄС; зміцнювати міжкультурний діалог для досягнення конструктивної, демократичної взаємодії та суспільної злагоди; розширити співпрацю і комунікації у сфері культурної спадщини[238].

Політика Європейського Союзу в галузі освіти і культури є потужним інструментом соціальної згуртованості та економічного розвитку. Вона забезпечує функціонування освіти як провідного ресурсу «суспільства знань» та культури як «цементуючого матеріалу» для європейської інтеграції. Для України інтеграція в Європейський освітній та культурний простір, участь у програмах Erasmus+ та «Креативна Європа» є стратегічним шляхом до наближення до європейських стандартів життя та зміцнення власної національної ідентичності в межах європейської родини.

Креативна Європа. URL: https://erasmusplus.org.ua/news/prezentacziya-erazmus-v-mezhah-yarmarky-grantiv-vid-byuro-programy-kreatyvna-yevropa-11-11-2025-r-m-kyyiv/

[238] Приходько, Л. (2020). С. 23.

ЛЕКЦІЯ 8
Міграційні процеси в Європейському Союзі

1. Сутність поняття та історія міграційних процесів у ЄС.
2. Вплив глобалізації на міграційні процеси.
3. Соціокультурні трансформації та політичні наслідки міграційних процесів у ЄС.

1. Сутність поняття та історія міграційних процесів у ЄС

Міграція у широкому розумінні – це процес пересування людей через міжнародні кордони або всередині країни, що охоплює будь-який тип переміщення незалежно від його причин, складу та термінів. На сьогодні існує різноманітна класифікація міграції, виходячи із засадничих чинників або ж критеріїв поділу її на групи. Наслідком реакції на зміни, що відбуваються в економічній, політичній, соціальній сферах суспільства часто стають міграційні рухи. Вони є індикатором стабільності або ж свідчать про початок кризових явищ у державі.

Міжнародна міграція є однією з найбільш визначальних тенденцій сучасного світового розвитку, що відображає фундаментальне право людини на свободу пересування, закріплене у статті 13 Загальної декларації прав людини. У науковий обіг поняття «міграція» вперше ввів англійський учений Е. Ревенштейн наприкінці XIX століття, розглядаючи її як безперервний процес, зумовлений взаємодією факторів у місцях виїзду, в'їзду та особистих мотивів[239].

В економічному контексті мігрантом вважається особа, яка залишає місце проживання для поселення за межами країни походження з метою покращення рівня життя. Політичний аналіз міграції розглядає її як зміну політичної реальності регіону під впливом соціальних переміщень, що включає питання національної безпеки та адаптації. Юридично міграція визначається як переселення або переміщення населення всередині

[239] Денисюк, П. Д. (2021). Основні тенденції міграційних процесів країн Європи. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 4. С. 320. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-4/77

країни (внутрішня) або між державами (зовнішня). В контексті Європейського Союзу (ЄС) міграція охоплює пересування біженців, переміщених осіб, економічних мігрантів та шукачів притулку незалежно від терміну та причин їхнього переміщення. Політичний аналіз розглядає міграцію як складну складову системи міждержавних відносин, що в умовах транснаціоналізації впливає на політичну стабільність та сутність державних процесів[240].

Періодизація міграційних процесів у Європі, Історичний розвиток міжнародної міграції можна розділити на кілька ключових етапів, кожен з яких мав специфічні передумови та наслідки:

1. Період меркантилізму (1500–1800 рр.): Характеризувався потоками мігрантів із країн Європи до Америки, Африки та Азії. Це був час європейської експансії, коли колонізація нових територій принципово змінювала картину світу. Напевне визначити кількість мігрантів сьогодні важко, однак можна припустити, що потоки були значними[241].

2. Індустріальний період (початок XIX ст. – 1920-ті рр. XX ст.): У цей час Європа виступала переважно як центр еміграції. Близько 60 мільйонів осіб залишили континент (зокрема Британські острови, Італію, Німеччину), причому дві третини з них осіли у США. Основними факторами були промислова революція, розвиток торгівлі та велика різниця в рівнях доходів між «Старим» та «Новим» світом. Стимулюючими факторами для міграцій були ліберальна політика приймаючих країн, низькі тарифи та можливість вигідного вкладення капіталу. Найбільша кількість емігрантів була з Австро-Угорщини, Німеччини, Італії, Іспанії[242].

3. Період обмеженої міграції (1920–1940-ві рр.): Світові війни та Велика депресія призвели до майже повного припинення міжнародних переміщень, за винятком потоків біженців та вимушених переселенців. Після Другої світової війни відбулися колосальні переміщення: понад 12 млн німців переїхали до Ав-

[240] Денисюк, П. Д. (2021). С. 318.
[241] Там само. С. 319.
[242] Там само. С. 320.

стрії та ФРН, а мільйони поляків, українців та білорусів були примусово репатрійовані або депортовані[243].

4. Повоєнний етап та період постіндустріальної міграції (з 1950-х рр.): З 1950 по 1980 рік відбулася друга хвиля глобалізації, яка полягала в мігрантах із менш розвинутих країн (таких як Афганістан, Пакистан, Індія, В'єтнам, Марокко, Єгипет, Туреччина тощо) до більш розвинутих країн Заходу та Сходу (таких як США, Канада, Японія тощо). Практично всі мігранти були тимчасовими працівниками з низькою кваліфікацією. Вектор міграції радикально змінився – країни Західної Європи перетворилися на реципієнтів робочої сили («гастарбайтерів») із країн Середземномор'я, Туреччини та колишніх колоній. Головні потоки мігрантів вирушали з індустріальних до постіндустріальних країн. Ці потоки можна вважати другою хвилею міграції в порівнянні з початком XX ст. Мігранти, як правило низькокваліфіковані робітники, з країн, що розвивалися (Індія, В'єтнам, Пакистан та ін.) переселялися у більш розвинуті країни Західної Європи, США, Канади та ін. Під час глобалізації відбулось значне збільшення мігрантів у світі. Політику сприяння залученню мігрантів проводили Франція, Німеччина, Бельгія, Данія. Це було викликано економічним піднесенням європейських країн, необхідністю збільшення робочої сили, якої не вистачало на національному рівні[244].

Міграційні процеси впливали на формування трудових ресурсів в європейських країнах. Можна виділити кілька етапів міграції, що позначились на ринку праці країн Європи. Перший починається з кінця Другої світової війни і пов'язаний з політичними подіями у всьому світі, а також у цих країнах Західної Європи. Більшість мігрантів були біженцями та вимушеним пе-

[243] Дручек, О. В., Яра, О. С., Глобенко, І. О. (2024). Міграційні процеси та міграційна політика у державах-членах ЄС: історія, сучасні тенденції правового регулювання. *Право та державне управління.* № 2. С. 303.

[244] Алексєєва, Т. І. (2019). Еволюція міграційних процесів крізь призму теорії міжнародних відносин. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Випуск 24. частина 1. С. 12.

реселенцями. Однією з основних причин другої хвилі масової міграції на Європейському континенті стала економічна причина: збільшення попиту на імпортну робочу силу, яка в основному мала низьку кваліфікацію. З другої половини XX ст. міграційна ситуація в Європі змінилася. Швидкий розвиток економік Європи (Великої Британії, Франції, Німеччини, Данії, Бельгії, Швейцарії, Люксембурга, Нідерландів і країн Північної Європи) вимагав великої кількості працівників. Однак попит на робочу силу не міг бути задоволений на національному рівні, що призвело до міграції з Іспанії, Португалії, Італії та ін. країн. Таким чином, з середини XX ст. країни Західної Європи перетворилися на приймаючі, а потік із Півдня на Північ став основним напрямком демографічного переміщення в Європі. Третій етап масової міграції у західноєвропейських країнах пов'язаний, насамперед з початком енергетичної кризи у 1973 р., а також зниженням витрат живої праці у зв'язку з інтенсивним шляхом розвитку економіки. У цей час європейські країни посилюють контроль над міграційними процесами[245].

5. Сучасний етап (з 1990-х рр. по сьогодні) викликаний як економічними, так і політичними причинами. Формування спільного простору свободи та безпеки згідно з Маастрихтським (1992) та Амстердамським (1997) договорами. За Маастрихтською угодою було створено Європейський Союз зі спільним економічним простором та політичною суб'єктністю на міжнародній арені. У ньому було легалізовано перебування та пересування мігрантів з тенденцією до їх збільшення. Найбільшим попитом користується висококваліфікованої робоча сила, що впливає на продуктивність праці та сприяє конкурентноспроможності продукції та розвитку високих технологій.

Обмеження на в'їзд нових мігрантів був уведений під час кризи 2007–2012 рр., коли країни прагнули захистити національних працівників від безробіття. Одним з найбільшим викликів для Європи стала європейська міграційна криза 2015 р., коли понад мільйон біженців з Близького Сходу та Африки прибули до ЄС. У 2022 р. новим масштабним викликом стала

[245] Денисюк П. Д. (2021). С. 319.

вимушена міграція мільйонів українців через російську агресію[246].

В ЄС формувалась та проходила еволюція правового регулювання міграції. Формування спільної міграційної політики ЄС розпочалося у 1950-х роках із підписання Паризької та Римських угод, які гарантували свободу пересування робочої сили як одну з «чотирьох опор» Спільного ринку[247].

Ключовими етапами стали:

Шенгенські угоди (1985, 1990 рр.) узгоджували політику держав-членів щодо міграційних процесів. Було встановлено візу єдиного зразка та критерії до неї, визначено перелік країн, громадяни яких могли користуватися візами, передбачено механізм скасування контролю на внутрішніх кордонах та перенесення його на зовнішні межі союзу[248].

Маастрихтський договір (1992 р.) у ст. 3 уводив у дію один з головних принципів європейської інтеграції та функціонування об'єднання – свободу переміщення громадян. Запровадив інститут громадянства ЄС та визначив питання притулку та імміграції як такі, що становлять «спільний інтерес»[249].

Амстердамський договір (1997 р.) мав важливе значення у сфері міграцій, оскільки дозволив приймати обов'язкове законодавство в міграційній сфері на рівні ЄС, передавши ці питання з міжурядового на наднаціональний рівень. Було запропоно-

[246] Білошицький, С. (2014). Міграційні процеси у провідних країнах ЄС: соціокультурні трансформації та політичні наслідки. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Вип. 4-5 (72-73). С. 331.

[247] Демографічні процеси. Аналітична довідка ООН // https://ukraine.un.org/sites/default/files/2021-11/UN%20Policy%20Paper%20on%20Population%20Dynamics_FINAL%20UKR.pdf.

[248] Бойчук Д. С., Гроза Д. В. (2023). Міграційні кризи як виклики безпеці ЄС: історія розвитку та сьогодення. *Право та інновації.* 2023. № 1 (41). С. 96-104. DOI: https://doi.org/10.37772/2518-1718-2023-1(41)-14

[249] Малиновська, О. А. (2014). Міграційна політика Європейського Союзу: виклики та уроки для України. К.: НІСД. С. 10. // https://niss.gov.ua/sites/default/files/2014-07/migr_pol-68f1d.pdf

вано програму, в якій зазначались кінцеві та короткотермінові завдання на п'ять років щодо створення спільної системи регулювання міграцій в ЄС[250].

Лісабонський договір (2007 р.): Надав Раді ЄС повноваження визначати стратегічні напрями законодавства у сфері свободи та безпеки[251].

Стокгольмська програма 2009 р., прийнята в роки економічної кризи містила кілька нових ідей, що стосувалися змін у функціонуванні ЄС, зокрема право Раді Європейського Союзу визначати керівні напрямки розвитку законодавства та планування у сфері безпеки, свободи та правосуддя, до яких належали і міграційні питання. Загалом ЄС, що у цій програмі, зважаючи на кризу, увага зосереджувалась на збереженні досягнутих результатів у міграційній політиці.

У роки кризи (2008–2012 рр.) Єврокомісія після аналізу міграційної ситуації сформувала принципи міграційної політики ЄС, що визначали одночасно і напрямки її діяльності. Насамперед, це створення чіткої та зрозумілої системи правил та процедур для забезпечення легальної міграції, спільної візової політики, зокрема з освітньою та професійною метою. Другий принцип спирається на відповідність міграційних потоків потребам ринку праці ЄС з врахуванням як кількісних, так і якісних показників. Одночасно залишалось право кожної країни самостійно визначати обсяги економічної міграції.

У 2015 р. Європейський Союз зіштовхнувся з небувалим напливом біженців з Близького Сходу, втікачів з територій, охоплених збройним конфліктом. Значну кількість біженців складали сирійці та афганці. Реакцією органів Європейського Союзу на великий потік біженців стало запровадження низки заходів, спрямованих на посилення регіональної безпеки та контролю на кордонах. Внаслідок цих дій нелегальна міграція ЄС скоротилася більш, ніж на 90%. Країни-члени ЄС активізували зусилля щодо формування ефективної безпекової та гуманітарної міграційної політики. Визначальну роль у цьому

[250] Там само. С. 12.

[251] Дручек, О. В., Яра, О. С., Глобенко, І. О. (2024). С. 301.

відіграла Рада ЄС та Європейська рада, що змогли врегулювати міграційний тиск[252].

Ще одним важливим напрямком спільної міграційної політики є інтеграція іммігрантів у країнах перебування, що стосується як місцевого населення, так і прибулих іммігрантів. Принцип солідарності в міграційній політиці покликаний забезпечувати взаємну довіру та відповідальність між країнами-членами ЄС, що передбачає обмін інформацією та фінансову й організаційну допомогу країнам з найбільшим міграційним тиском. Спільними є також зусилля країн у запобіганні нелегальній міграції та співпрацю у сфері мобільності робочої сили, а також комунікацію з третіми країнами, що є постачальниками мігрантів[253].

В основі формування сучасної міграційної політики ЄС можна виділити такі тенденції: демографічні (старіння нації у більшості європейських країн), зміни кон'юктури сучасного ринку праці, потреба в мігрантах із постсоціалістичних країн через наявність країн з перехідною економікою, посилання міжнародного тероризму та наявність збройних конфліктів, зокрема в Україні.

З початком війни Росії проти України ЄС увів у дію Директиву про тимчасовий захист, що передбачала допомогу в регулюванні масового прибуття біженців. 20 грудня 2023 р. керівники держав-членів ЄС прийняли угоду щодо системи урегулювання потоків мігрантів та шукачів притулку[254].

2. Вплив глобалізації на міграційні процеси

Основи сучасного соціально-економічного світоустрою значною мірою залежать від процесів глобалізації, міжнародного руху капіталу та міграційних процесів. Створення нових регіонів, позначених стрімким розвитком економіки є зокрема наслідком співпраці спільного виробництва на різних територіях, що вимагає і нових мігрантських потоків. Разом з тим, міграція, розчиняючи національно-культурні особливості європейських

[252] Тараненко, Г. (2021). Міграційна криза ЄС як виклик європейській регіональній безпеці. *Політологічний вісник.* Вип. 86. С. 213.

[253] Малиновська, О. А. (2014). С. 14.

[254] Дручек, О. В., Яра, О. С., Глобенко, І. О. (2024). С. 302.

держав та стримуючи національне будівництво, загострює міжнародні відносини та посилює страх перед мігрантами, що є одним з наслідків глобалізації.

Глобалізація та міграція перебувають у взаємозалежному зв'язку: глобалізація виступає стимулом для нових форм переміщення, а міграція є одним із проявів або прискорювачів глобалізаційних процесів. Глобалізація одночасно є наслідком і рушійною силою міжнародної міграції. Вона стирає економічні кордони, утворюючи світову систему виробництва та споживання, де людські ресурси стають найбільш мобільним фактором За останні 50 років кількість міжнародних мігрантів зросла з 84 млн у 1970 р. до 281 млн у 2020 р.[255]

Основними чинниками впливу глобалізації виступають економічні детермінанти. Основним мотивом міграції в епоху глобалізації залишається економічний раціоналізм. Згідно з неокласичною теорією, рух робочої сили відбувається з регіонів із низькою оплатою праці до країн із високими заробітками[256]. Створення світової системи виробництва та споживання стирає кордони, полегшуючи рух робочої сили. Країни з високим рівнем доходу стають центрами тяжіння для трудових мігрантів У 2019 р. 67% усіх трудових мігрантів проживали в країнах із високим рівнем доходу[257].

Найбільш популярним районом прибуття мігрантів у всьому світі за визначенням ООН є Європа, в якій кількість мігрантів сягає 87 млн осіб (30,9%). Така позиція пов'язана з політичною та економічною ситуацією у країнах, близьких до неї, зокрема війнах на Близькому Сході, що у 2015 р. створило міграційну кризу. У 2020 р. кількість неєвропейських мігрантів у Європі перевищила 40 млн осіб, а кількість європейців за межами ЄС склала 19 млн осіб, які перебували здебільшого в Азії та Північній Америці.

---

[255] Вишневська, А. Петренко, К. (2022). Вплив глобалізації на міграційні процеси у світі та Європі. *Економічний вісник НТУУ «Київський політехнічний інститут».* № 23. С. 36.

[256] Алексєєва, Т. І. (2019). С. 11.

[257] Вишневська, А. Петренко К. (2022). С. 37.

Структура міграційних потоків за країнами походження в ЄС на 2023 р. показала зростання внутрішньої мобільності серед країн-членів та зовнішньої міграції з третіх країн. Внутрішньоєвропейська міграція відзначається мобільністю громадян з країн Центральної та Східної Європи: Румунія, Польща, Хорватія, Болгарія. У 2020 р. найбільша кількість європейських емігрантів у Європі походили з Росії та України (6 млн). Німеччина мала найбільше громадян (16 млн мігрантів), що народилися за кордоном серед усіх країн Європи. З 2015 по 2020 рр. кількість іммігрантів у Німеччині зросла більше, ніж на 5 млн осіб. Найбільша кількість прибулих з Польщі, Туреччини, Казахстану, Росії, Сирії[258].

Одним з напрямків внутрішніх переміщень у Європі є не політичні чи військові конфлікти, а наслідки природніх катастроф. Так, найбільшу кількість переміщень, пов'язаних із стихійним лихом (землетрусом 2020 р.) мала Хорватія (42 тис.). Через шторми та інтенсивні повені у Греції, Франції та Іспанії у 2020 р. відбулась значна хвиля переміщень (близько 31 тис. осіб).

Новим викликом для Європи, пов'язаним з організацією та контролем переміщення громадян з України, стала війна Росії проти України. Станом на 01.06.2022 р. в Україні було зруйновано 116 тис. житлових будинків, у яких проживало 3,5 млн громадян України. До Європи виїхало 7,5 млн українців протягом 3 місяців. Найбільша їх кількість перебуває у Польщі, Німеччині та Чехії[259]. Ці потужні міграційні потоки можуть стати одним з етапів інтеграції України в ЄС.

Кількість заяв на отримання притулку в ЄС у 2024 р. зросла на 15% у порівнянні з попереднім роком, досягнувши 1 млн заяв. Станом на кінець 2024 р. в ЄС перебувало понад 4,1 млн українських біженців. Незважаючи на те, що кількість нових заяв від українців зменшилася, загальна кількість українців в ЄС зросла. З початком російсько-української війни ЄС застосував для українських біженців механізм тимчасового захисту, надаючи їм право на проживання, доступ до медицини та освіти

[258] Там само. С. 38.

[259] Там само. С. 39.

без проходження стандартної процедури. У зв'язку з цим через ускладнення роботи міграційних структур було розширено повноваження та можливості Агентства ЄС з питань притулку (EUAA), яке зараз забезпечує підтримку роботи з координації дій між державами-членами[260].

З метою посилення контролю на зовнішніх кордонах ЄС було розроблено систему для подорожей (ETIAS). Її завданням є попередня перевірка туристів, які в'їжджають в ЄС без візи та виявлення потенційних загроз, а також попередження нелегальної міграції.

Глобалізація посилює «відтік мізків» (brain drain), коли висококваліфіковані фахівці мігрують до розвинених центрів, що створює ризики для країн-донорів, зокрема України[261]. Розвиток інформаційних технологій полегшує доступ до інформації про ринки праці, а дешеві авіаперельоти роблять переміщення швидким і доступним. Глобалізаційні процеси часто розчиняють національно-культурні особливості європейських держав, що посилює страх перед іммігрантами серед корінного населення та стимулює відновлення національної ідентичності титульних націй[262].

Останнім часом в міграційних процесах з'являються нові тренди та виклики. Зокрема, відбувається фемінізація міграції: Частка жінок у міграційних потоках досягла майже 48%, причому вони все частіше мігрують самостійно як основні годувальниці сімей, працюючи у сферах догляду та послуг[263].

Відчутною є освітня міграція. Глобалізація освіти призвела до стрімкого зростання кількості іноземних студентів. В Європі їх чисельність зросла на 114% за десятиліття (2000–2010), що часто є першим кроком до постійної імміграції фахівців[264].

---

[260] Кудирко, Л. П., Ущапівська, М. (2025). Сучасні тенденції міграційних процесів у країнах Європейського Союзу. *Економічний простір*. № 202. С. 168.

[261] Там само. С. 169.

[262] Андрейко, В. (2019). Розвиток міграційних процесів в Європі та Україна. *Науковий вісник Ужгородського університету.* Вип. 2(41). С. 137.

[263] Вишневська, А. Петренко, К. (2022). С. 38.

[264] Малиновська, О. А. (2014). С. 38.

Виразним стає демографічне заміщення. Глобалізація дозволяє країнам ЄС компенсувати старіння власного населення. Без міграції населення Союзу скорочувалося б на півмільйона осіб щорічно[265]. Зростає «вимушена» міграція. Збройні конфлікти (Сирія, Афганістан, Лівія, Україна) створюють хвилі вимушеної міграції, які глобалізація швидко «транспортує» до кордонів ЄС. Криза 2015 р. та події 2022 р. продемонстрували, що локальні конфлікти мають негайні глобальні наслідки для безпеки Європи[266].

3. Соціокультурні трансформації та політичні наслідки міграційних процесів у ЄС

Міграційні процеси зумовили трансформацію соціокультурного ландшафту. Масштабна імміграція призвела до переходу від традиційних моделей асиміляції до політики мультикультуралізму (модель «миски салату»), де мігранти зберігають свою ідентичність, замість повного розчинення у приймаючому суспільстві.

У великих містах ЄС утворилися компактні неасимільовані групи (переважно африканського та мусульманського походження), які іноді ігнорують цінності корінного населення. Важливим для збереження їхньої ідентичності і окремішності є релігійний фактор. Іслам став другою за поширеністю релігією в ЄС, що викликає дискусії про загрозу європейським культурним цінностям та «ісламізацію»[267].

Поступова втрата коріння при неможливості повної інтеграції призводить до появи «етнічних маргіналів», що часто провокує соціальну напруженість. Поява «етнічних маргіналів» часто стає результатом асиміляції, коли вони втрачають зв'язок із батьківщиною, але не відчувають себе повноправними членами європейського суспільства, що створює підґрунтя для радикалізації.

Сьогодні міграційні процеси суттєво змінили політичну карту Європи, зумовивши політичні наслідки та «кризифікацію» по-

[265] Білошицький, С. (2014). С. 334.

[266] Вишневська, А. Петренко, К. (2022). С. 39.

[267] Білошицький, С. (2014). С. 335.

літики. Останнім часом деякі європейські держави все частіше застосовують кримінальні обмеження щодо окремих груп мусульманського населення. Багато мусульман є активними учасниками суспільно-політичного життя, членами Європейського парламенту, урядовцями, зокрема у Франції, Великій Британії, Нідерландах і мають значний вплив на політику цих країн. Тут діють регіональні етнічні чи ісламські рухи, громадські організації, політичні партії. У Європі популярними є мусульманські «Партія народження та «об'єднання» в Іспанії, «Партія ісламських демократів» у Нідерландах, «Іслам» у Бельгії, «Альянс за мир і справедливість « у ФРН, «Союз мусульманських французьких демократів» у Франції, «Політичний ісламський союз» у Швеції.

Разом з тим відбувається радикалізація європейських партійних систем. Зростання антиімміграційних настроїв сприяло піднесенню ультраправих та націоналістичних партій у європейських країнах (наприклад, «Національний фронт» у Франції, «Партія свободи» в Австрії та Нідерландах, AfD у Німеччині). Вибори до Європарламенту 2018 р. підтвердили популярність радикально-націоналістичних сил, які набрали близько 18% голосів[268].

Відбувається криза солідарності серед держав-членів Європейського Союзу. Глибокий розкол між ними викликала міграційна криза 2015 р. Країни «Вишеградської четвірки» (Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина) рішуче виступили проти квот на розселення біженців, обстоюючи ідею «національного суверенітету»[269].

Міграційні процеси спричинили кризу Шенгену. Через неконтрольовані потоки та загрози тероризму низка країн (Німеччина, Австрія, Швеція та ін.) були змушені тимчасово відновлювати прикордонний контроль, що поставило під сумнів одне з головних досягнень інтеграції[270].

Сьогодні виразною стає «кризифікація» прийняття рішень. Традиційні методи тривалих консультацій у ЄС замінюються

[268] Андрейко, В. (2019). С. 138.

[269] Бойчук, Д. С., Гроза, Д. В. (2023). С. 97.

[270] Андрейко, В. (2019). С. 139.

методами швидкого реагування на кризи, що змінює саму природу європейського управління. У зв'язку із зростанням напруженості у світі виникає необхідність пошуку нових інструментів регулювання та безпеки в Європі. У відповідь на ці виклики ЄС посилив роль агентства Frontex та запровадив системи контролю, такі як EUROSUR та ETIAS (інформаційна система для подорожей). У 2020 р. Єврокомісія запропонувала Новий пакт про міграцію та притулок, який базується на принципах «ефективної солідарності» та прискорених процедурах ідентифікації та повернення[271]. Окремим викликом стала агресія Росії проти України у 2022 р., яка змусила ЄС вперше активувати Директиву про тимчасовий захист, забезпечивши права мільйонам українців без проходження стандартних процедур притулку[272].

Таким чином, міграційні процеси в ЄС пройшли шлях від внутрішнього регулювання ринку праці до масштабної геополітичної проблеми. Глобалізація зробила ці процеси невідворотними, проте їхні соціокультурні наслідки вимагають від Європи пошуку балансу між гуманітарними цінностями та національною безпекою. Майбутнє європейського проєкту значною мірою залежатиме від здатності інституцій ЄС реалізувати ефективну стратегію інтеграції та забезпечити солідарність країн-членів у питаннях управління зовнішніми кордонами.

[271] Бойчук , Д. там само. ку

[272] Дручек, О. В., Яра, О. С., Глобенко, І. О. (2024). С. 304.

ЛЕКЦІЯ 9
Європейська інтеграція України та співробітництво з ЄС

1. Формування зовнішньої політики України у 90-х рр. XX ст.
2. Інтеграція України у європейські структури на початку 2000-х рр.
3. Підписання Україною Угоди про асоціацію та вступ до ЄС.

1. Формування зовнішньої політики України у 90-х рр. XX ст.

Після розпаду Радянського Союзу та здобуття незалежності у 1991 р. Україна постала перед складним вибором формування власної зовнішньополітичної стратегії. Перехід від радянської системи до самостійної державної політики вимагав перегляду зовнішньополітичних пріоритетів та вибору міжнародних партнерів. Ще під час існування Радянського Союзу великим кроком Радянської України на шляху до незалежності та правосуб'єктності стала Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. Відповідно, було проголошено державний суверенітет, верховенство та самостійність влади республіки в межах її території, а також незалежність у зовнішній політиці на засадах рівноправності[273]. Декларація визначила оформлення новітньої концепції зовнішньої політики України.

Вигідне геополітичне розташування України зробило її надзвичайно важливою у системі міжнародних відносин не лише наприкінці XX ст., а й протягом всієї її історії. Теорія Гартленду або серцевинної землі, сформована політологом Гелфордом Маккіндером, визначила Євразію як «світовий острів», а її «серцевину» – Східну Європу, зокрема українські землі. Завдяки своєму стратегічному розташуванню та природним ресурсам території, за твердженням автора, той, хто контролює «серцевину», може формувати геополітику. У його концепції українські

[273] Декларація про державний суверенітет України: Декларація Верхов. Ради Укр. Рад. Соціаліст. Респ. від 16.07.1990 № 55-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text (дата звернення: 12.03.2026).

території виступали не лише форпостом від набігів кочовиків, а й місцем, де проходили головні торговельні шляхи, налагоджувалися культурні та міжнародні зв'язки[274].

За визначенням американського політолога Збігнєва Бжезінського, Україна входить до числа країн геополітичної осі. Геополітичні осі – це держави, чия важливість зумовлена не їхньою потужністю та амбіціями, а розташуванням та можливими наслідками дій геостратегічних гравців. У певних ситуаціях геополітична вісь може виконувати роль захисного бар'єра для важливої держави або навіть цілого регіону[275]. За таких умов вибір міжнародних партнерів незалежної України визначав специфіку міжнародних відносин.

Проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. не зробило її автоматично суб'єктом міжнародних відносин. Першими країнами, які визнали незалежність України, були Польща та Канада. Сталося це 2 грудня 1991 р., на наступний день після проведення референдуму, де понад 90% українців підтримали проголошення незалежності. До кінця грудня 1991 р. Україну визнали понад 70 країн, включаючи США та більшість європейських держав.

Україна стала повноправним учасником міжнародного співтовариства лише 1992 р., після зміцнення на законодавчому рівні державного суверенітету. Того ж року Україна приєдналася до Віденської конвенції про правонаступництво держав щодо договорів (1978 р.), взявши на себе відповідальність за виконання міжнародних угод укладених за часів Радянської України. За перший рік незалежності Україну визнали понад 170 країн світу. З майже всіма ними було встановлено дипломатичні відносини, що сприяло активному розвитку двостороннього співробітництва. Україна також створила ефективну мережу власних дипломатичних і консульських представництв[276].

---

[274] Mackinder H. J. (1904). *The Geographical Pivot of History. The Geographical Journal*. P. 432, 437.

[275] Бжезінський З. (2000). Велика шахівниця. Львів: Літея-НВ. С. 41.

[276] Дурман О. (2019). Розвиток зовнішньої політики та становлення зовнішньополітичних структур України: історичний аспект. *Держава та регіони. Серія: Державне управління*. № 68. С. 26.

Дослідники С. Віднянський та А. Мартинов виділяють декілька періодів становлення зовнішньополітичних орієнтирів України у 1990-х рр. Під час першого, адаптаційного етапу (1991–1994 рр.) нагальним завданням стало забезпечення міжнародного визнання державних кордонів і територіальної цілісності України, встановлення дипломатичних стосунків, розвиток рівноправного співробітництва тощо. Окрім налагодження стратегічного партнерства, було започатковано процес євроінтеграції, зокрема шляхом членства в Нараді з безпеки та співробітництва в Європі та Раді Північноатлантичного співробітництва, подання офіційної заявки на вступ до Ради Європи, розвитоку співпраці з НАТО та ЄС[277]. Врешті, 2 липня 1993 р. Верховна рада України ухвалила «Основні напрями зовнішньої політики України» – фундаментальний документ, що визначив спрямованість зовнішньополітичного курсу, головні національні інтереси в сфері зовнішньої політики та першочергові завдання[278]. Водночас Україні бракувало чіткої європейської самоідентифікації, а також системності та узгодженості зовнішньої політики.

Другий етап (1994–2004 рр.) в історії зовнішньої політики України відповідав періоду президентства Леоніда Кучми. Європейський зовнішньополітичний вектор поступово перетворився на пріоритетний, зокрема через поглиблення відносин з європейськими інтеграційними структурами. У червні 1994 р. було підписано Угоду про партнерство та співробітництво між Україною та ЄС, ратифіковану лише у 1998 р.; у вересні 1995 р. Україна стала повноправним членом Ради Європи; у червні 1996 р. затверджено Стратегію інтеграції до ЄС; у липні 1996 р. Україна приєдналася до Центральноєвропейської ініціативи – впливової регіональної організації; у липні 1997 р. підписано Хартію

[277] Віднянський С., Мартинов А. (2006). Еволюція зовнішньої політики України (1991-2006 рр.). *Український історичний журнал*. № 4. С. 35–36.

[278] Про Основні напрями зовнішньої політики України: Постанова Верхов. Ради України від 02.07.1993 № 3360-XII: станом на 20 лип. 2010 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3360-12#Text (дата звернення: 12.03.2026).

про особливе партнерство між Україною та НАТО; врешті у вересні 2000 р. було створено Національну раду з питань адаптації законодавства України до правової бази ЄС та прийнято Програму інтеграції України до ЄС[279].

Ранній період євроінтеграції в Україні ускладнювала система державного управління, що уповільнювала реформи, зокрема й конституційний процес, який був ключовим для гарантування відповідності європейським демократичним конвенціям. Крім того, Україна опинилася в ситуації конфронтації політикуму, боротьби між прихильниками європейського вибору та проросійськими політиками, зацікавленими у збереженні єдності з республіками колишнього Радянського Союзу. Компромісним варіантом стала багатовекторна політика, яка давала змогу уникнути блокового протистояння, але з іншого боку послабила українську позицію на міжнародній арені.

Дослідники зазначають, що тексти Європейських угод, прийняті у другій половині 1990-х рр., обіцяли більше вигоди для слабшої сторони у відносинах між ЄС і Східною Європою, проте на практиці все виявилося навпаки. Угоди про приєднання включали три невигідні економічні умови. По-перше, вони передбачали вищі мита на «чутливі товари», такі як сталь, текстиль та сільськогосподарська продукція, де виробники з Центральної та Східної Європи мали конкурентні переваги. По-друге, угоди встановлювали правило 60% місцевого походження товарів та різні немитні перешкоди. По-третє, вони передбачали сім запобіжних заходів, що дозволяли вводити «тимчасовий захист» для будь-якого товару в будь-який момент[280]. Таким чином, українська євроінтеграція передбачала ще більше перешкод та суперечливих процесів. Економіка України була глибоко пов'язана з Радянським Союзом. У той час коли країни Центрально-Східної Європи швидко перейшли до ринкових відносин, а економіка України у 1990-х рр. зазнала краху, і щоб вийти з кризи з міні-

[279] Там само. С. 37.

[280] Вахудова А. (2009). Нерозділена Європа: демократія, важелі впливу та інтеграція після комунізму. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія. С. 109.

мальними ризиками вона переорієнтувалася на російський ринок. Водночас у країнах Центрально-Східної Європи до влади прийшла опозиція, яка прагнула захистити національні інтереси, на відміну від колишньої комуністичної еліти, яка залишилася при владі. Власне, обставини, в яких перебувала Україна після здобуття незалежності не дозволяли їй швидко виконати умови вступу європейської та євроатлантичної інтеграції.

2. Інтеграція України у європейські структури на початку 2000-х рр.

Початок 2000-х рр. став визначальним етапом у формуванні зовнішньополітичного вектора України, коли ідея європейської інтеграції перейшла з площини декларативних заяв у русло конкретних інституційних кроків та нормативно-правового забезпечення. 15 березня 2001 р. Європейський Парламент ухвалив резолюцію Спільної стратегії ЄС щодо України, в якій вперше було визнане право України на вступ до ЄС. На початку 2002 р., під час зустрічі Україна-Трійка ЄС на рівні міністрів закордонних справ, українська сторона знову запропонувала перевести відносини між Україною та ЄС у формат асоціації, але ця пропозиція залишилася без відповіді. 20 червня 2002 р. Верховна Рада України прийняла Звернення до парламентів, урядів та громадськості країн-членів ЄС, у якому закликала підтримати європейську інтеграцію України. А у квітні 2003 р. спеціальним указом президента в Україні було впроваджено День Європи (у третю суботу травня)[281].

Останні роки президентства Леоніда Кучми позначилися скороченням зовнішньополітичної активності, спровокованим гучними справами, серед яких «касетний скандал» щодо можливої причетності президента до викрадення та вбивства журналіста Георгія Гонгадзе. Світова спільнота різко відреагувала на події в Україні, поставивши під сумнів дотримання демократичних принципів у країні.

[281] Тодоров І. (2007). Європейська і євроатлантична інтеграція України: загальнонаціональний та регіональний виміри (1991-2004 рр.): дис. … д-ра іст. наук: 07.00.01. Донецьк. С. 68–69.

Внаслідок цих подій процеси євроінтеграції загальмувалися, ускладнилися відносини з Парламентською асамблеєю Ради Європи та ЄС. На тлі активізації стосунків з Росією, майже припинилися контакти з провідними західноєвропейськими лідерами, послабилося стратегічне партнерство з Польщею та зріс тиск на зовнішню політику України. До прикладу, країни Західної Європи відмовилися від літака АН-70, а у деяких країнах відбувалися антидемпінгові процеси проти українських товарів. Усе це засвідчило вичерпання можливостей для продовження багатовекторної політики. З погляду західної спільноти Україна постала непередбачуваним і ненадійним партнером[282].

Новий вектор євроінтеграції сформувався напередодні та під час напруженого внутрішнього протистояння в Україні на президентських виборах 2004 р. між двома кандидатами на посаду – Віктором Януковичем та Віктором Ющенком, що завершилося Помаранчевою революцією та перемогою останнього. Нова зовнішньополітична стратегія України визначила проєвропейський вектор розвитку. Під час візитів до західноєвропейських країн президент Віктор Ющенко заявив про намір припинення багатовекторної політики та визначив майбутні пріоритети держави в європейській та євроатлантичній інтеграції. Конкретним кроком на шляху досягнення поставленої мети стало розроблення Плану дій щодо надання Україні європейських перспектив. План скеровував українську владу на досягнення повної демократизації державних структур, проведення прозорих виборів та повагу до свободи слова.

Суттєві вимоги стосувалися також економіки, зокрема узгодження українського законодавства зі стандартами ЄС, що передбачало реформи з набуття Україною статусу держави з ринковою економікою та вступ до Світової організації торгівлі (СОТ) – міжнародна організація, яка займається розробкою правових норм для міжнародної торгівлі та контролем за їх виконанням. За ініціативи керівництва ЄС 21 лютого 2005 р. підписано «План

[282] Віднянський С., Мартинов А. (2006). Еволюція зовнішньої політики України (1991-2006 рр.). *Український історичний журнал*. № 4. С. 38.

дій Україна–ЄС», де було визначено основні завдання сторін на трирічний термін[283]. Так, перед Україною були окреслені вагомі реформи в усіх сферах суспільно-політичного життя у вигляді «домашнього завдання». Зокрема, вступ України до СОТ у 2008 р. стало важливим кроком, що дозволив підписати у червні 2010 р. Угоду про вільну торгівлю з Європейською асоціацією вільної торгівлі (Норвегія, Швейцарія, Ісландія та Ліхтенштейн), яка набула чинності 1 червня 2012 р.[284] Подія стала суттєвим стимулом для початку переговорів з ЄС про створення зони вільної торгівлі.

Серед важливих євроінтеграційних процесів цього періоду варто виокремити входження України до Болонської системи, яке надало нові можливості входження національної системи вищої освіти до європейських структур. У 2004 р. питання входження України до Болонського процесу вперше було включено до програми конференції міністрів освіти Європи у м. Берген. Запровадження Болонського процесу в Україні офіційно розпочалося з 2005 р., однак реалізація і досі вимагає реформування національного законодавства у сфері освіти. Так, Європейська кредитна трансферно-накопичувальна система (ЄКТС) застосовується у закладах вищої освіти відповідно до наказу Міністерства освіти і науки України від 2009 р.

У 2014 р. новий Закон України «Про вищу освіту» врахував принципи ЄКТС і визначив для кожного рівня здобуття вищої освіти нормативний обсяг навчального навантаження. У рамках Болонського процесу в 2011 р. в Україні була запроваджена Національна рамка кваліфікацій як поєднання європейських – Європейської рамки кваліфікацій для навчання впродовж життя та Рамки кваліфікацій Європейського простору вищої освіти. Національна рамка є основою для створення стандартів освіти

[283] План дій «Україна - Європейський Союз»: План Європейського Союзу від 12.02.2005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/994_693#Text (дата звернення: 04.03.2026).

[284] Комарницький Д. Участь України в міжнародних економічних організаціях як адміністративно-правова форма державної підтримки експорту. *Право та державне управління*. 2023. № 2. С. 470–471.

відповідних рівнів, які містять обов'язкові вимоги до освітніх програм щодо компетентностей і результатів навчання здобувачів освіти[285].

Ключовим етапом підготовки Угоди про асоціацію України з ЄС став початок переговорного процесу в березні 2007 р. щодо Нової посиленої угоди. Проєкт Угоди про асоціацію, представлений у 2010 р., передбачав співпрацю між сторонами у чотирьох основних напрямах: політичний діалог у зовнішній політиці та безпекова ситуація; узгодження українського законодавства із нормативно-правовою базою ЄС; економічне співробітництво; створення зони вільної торгівлі[286]. Однак відсутність реальних реформ та помітних результатів євроінтеграції України посилила вплив проросійських політичних сил, що призвело до перемоги на президентських виборах у 2010 р. Віктора Януковича. Попри свої заяви щодо продовження європейської інтеграції у 2013 р. президент відмовився підписувати Угоду про асоціацію з ЄС, що призвело до початку Революції Гідності.

3. Підписання Україною Угоди про асоціацію та вступ до ЄС

Результатом процесу підготовки Угоди про асоціацію між Україною та ЄС стало попереднє підписання документа 30 березня 2012 р., офіційне ж підписання було заплановане на листопад 2013 р. під час саміту «Східного партнерства» у Вільнюсі. Угода мала докорінно змінити формат двосторонніх відносин, трансформувавши їх із площини партнерства та співробітництва в якісно нову модель політичної асоціації та поглибленої економічної інтеграції. Попри відсутність у тексті прямих формулювань щодо термінів членства, документ не виключав

[285] Бахрушин В., Рашкевич Ю. (2020). Законодавчі основи запровадження положень та інструментів Болонського процесу – Європейського простору вищої освіти. *Болонський процес в Україні 2005-2020: досягнення, виклики та перспективи*. С. 4, 5.

[286] Артьомов І., Віднянський С. (2022). Європейська та євроатлантична інтеграція України: стан і перспективи реалізації (2014-2022 рр.): монографія. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ». С. 28.

подальшого вступу України до ЄС. Для українського суспільства підписання Угоди на Вільнюському саміті 28–29 листопада сприймалося як стратегічний крок до відкриття європейської перспективи та остаточного закріплення держави в європейському політичному просторі. Проте 21 листопада на офіційному порталі Кабінету Міністрів України було оприлюднено розпорядження № 905 з підписом прем'єр-міністра Миколи Азарова, згідно з яким процес підготовки до укладання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС призупинявся. Резонансна заява спричинила масштабну мобілізацію громадян через соціальні мережі, і вже ввечері того ж дня перші активісти зібралися на Майдані Незалежності в Києві. Саме в цей період виник термін «Євромайдан», що став назвою для масових протестів на підтримку європейського курсу держави[287]. Події Революції Гідності призвели до зміни політичного керівництва країни та відновлення євроінтеграційного курсу.

Підписання Угоди про асоціацію України з ЄС відбулося у два етапи. На першому етапі, 21 березня 2014 р. у Брюсселі під час позачергового саміту Україна–ЄС було підписано політичну частину Угоди, зокрема преамбулу, розділи I «Загальні принципи», II «Політичний діалог та реформи, політична асоціація, співробітництво та конвергенція у сфері зовнішньої та безпекової політики» і VII «Інституційні, загальні та прикінцеві положення».

Наступним етапом стало підписання економічної частини Угоди. На засіданні Ради ЄС 27 червня 2014 р. п'ятий президент України Петро Порошенко, керівництво та очільники 28 держав-членів ЄС узгодили підписання розділів III «Юстиція, свобода та безпека», IV «Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею», V «Економічне та галузеве співробітництво» та VI «Фінансове співробітництво та положення щодо боротьби із шахрайством» Угоди про асоціацію. 16 вересня 2014 р. Верховна Рада України та Європейський Парламент ратифікували Угоду про асоціацію між Україною та ЄС.

[287] Кульчицький С., Міщенко М. (2018). Україна на порозі об'єднаної Європи: монографія. Київ: Центр Разумк.. С. 123-124.

Основними цілями Угоди про асоціацію визначено: поступове зближення України та ЄС, спираючись на спільні цінності; забезпечення політичного діалогу в усіх сферах взаємного інтересу; сприяння та зміцнення миру в регіональному та міжнародному вимірах відповідно до принципів Статуту ООН, Гельсінського заключного акту Наради з безпеки та співробітництва в Європі (1975 р.) та Паризької хартії для нової Європи (1990 р.); запровадження умов для посилення економічних та торговельних відносин з поступовою інтеграцією України до внутрішнього ринку ЄС; посилення співробітництва у сфері юстиції з метою забезпечення верховенства права та поваги прав людини[288].

Протягом 2014–2019 рр. завдяки зусиллям нової влади зовнішньополітична діяльність України характеризувалася позитивним оновленням відносин із ЄС. Ключовою подією цього періоду стало завершення ратифікації Угоди про асоціацію всіма державами-членами ЄС та повне набуття її чинності з 1 вересня 2017 р. Паралельно відбувалася трансформація економічних зв'язків: уже у 2016 р. ЄС посів місце основного торговельного партнера України, акумулювавши понад 37% національного експорту та майже 44% імпорту, що сприяло запровадження Радою ЄС додаткових торговельних преференцій. Значним досягненням також стало запровадження з 11 червня 2017 р. безвізового режиму, який охопив 34 європейські держави.

На завершення президентського терміну Петра Порошенка відбулося й законодавче закріплення євроінтеграційного вектору розвитку України. 7 лютого 2019 р. президент підписав схвалений Верховною Радою України в листопаді 2018 р. Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноат-

[288] Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Угода Україна від 27.06.2014: станом на 14 жовт. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 12.03.2026).

лантичного договору)»[289]. Зміни до Конституції України офіційно визначили курс на набуття повноправного членства в ЄС та НАТО як невід'ємну складову державної політики.

Черговий етап поглиблення діалогу відбувся 8 липня 2019 р. під час саміту Україна–ЄС у Києві. Зустріч за участю новообраного президента Володимира Зеленського завершилася підписанням спільної заяви та низки стратегічних документів. Зокрема, було ініційовано процес актуалізації окремих положень Угоди про асоціацію, серед яких т.зв. «промисловий безвіз». Подальша співпраця була підтверджена на саміті в Брюсселі 6 жовтня 2020 р. спільною заявою Володимира Зеленського, Шарля Мішеля та Жозепа Борреля. У ній було задекларувано незмінний курс України на євроінтеграцію та ключові досягнення у виконанні двосторонніх зобов'язань.

Важливим кроком у зміцненні двосторонньої взаємодії став офіційний візит Голови Європейської Ради Шарля Мішеля до України на початку березня 2021 р. Під час візиту європейський лідер спільно з Президентом України відвідав зону проведення ООС безпосередньо на лінії розмежування. Метою поїздки була публічна підтримка територіальної цілісності України та солідарності ЄС в питанні мирного врегулювання конфлікту й деокупації східних регіонів[290]. Безпосереднє спілкування з військовослужбовцями ЗСУ на передовій підкреслило стратегічне значення безпекового діалогу між Києвом та Брюсселем.

З початком повномасштабної російської агресії 24 лютого 2022 р., Україна офіційно подала заявку про вступ до ЄС, висловивши сподівання на спрощену та прискорену процедуру вступу. Вже 8 квітня 2022 р., після деокупації Київщини, з офіційним візитом до Києва прибула президент Європейської Комісії Урсула фон дер Ляйен та передала Володимиру Зеленському опи-

[289] Віднянський С. (2022). Україна - Європейський Союз: новий етап взаємовідносин в умовах російсько-української війни 2014–2022 рр. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. № 31. С. 20.

[290] Артьомов І., Віднянський С. (2022). Європейська та євроатлантична інтеграція України: стан і перспективи реалізації (2014-2022 рр.): монографія. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ». С. 56, 57.

тувальник, заповнення якого є необхідним кроком для надання Україні статусу кандидата в ЄС.

Першу частину заповненого опитувальника на 370 запитань щодо політичної та економічної проблематики українська сторона передала через 10 днів. Друга частина, що стосувалася узгодження українського законодавства з європейським правом, було передано Європейській Комісії 9 травня 2022 р., відповіді якої склали майже 4 тис. сторінок[291]. Офіційний статус кандидата в члени ЄС Україна отримала 23 червня 2022 р., а 1 липня Президент Володимир Зеленський, Голова Верховної Ради Руслан Стефанчук та прем'єр-міністр Денис Шмигаль підписали спільну заяву щодо стратегічної мети України в ЄС. За прогнозами Україна може стати членом ЄС до 2030 р.

14 грудня 2022 р. Комітет міністрів Ради Європи ухвалив розроблений у співпраці з урядом України «План дій Ради Європи для України «Стійкість, відновлення та відбудова» 2023–2026 рр. План дій – це стратегічний програмний документ, метою якого є підтримка України у виконанні своїх зобов'язань на шляху до членства в ЄС. У межах реалізації чинного Плану дій стратегічними напрямками співпраці між Україною та ЄС визначено: впровадження Європейської конвенції з прав людини; належне функціонування національних правозахисних установ та механізмів; підтримка органів державної влади в частині захисту прав людини (зокрема, соціальних, військовослужбовців та ветеранів війни); сприяння вирішенню нагальних питань охорони здоров'я; розбудова плюралістичного медійного середовища шляхом узгодження правової та політичної бази; забезпечення гендерної рівності та підтримка жертв насильства щодо жінок; захист прав дитини; протидія дискримінації, посилення інклюзивності та захист прав національних меншин; досягнення гідного рівня соціального захисту населення; реформування Конституційного Суду України

[291] Віднянський С. (2022). Україна - Європейський Союз: новий етап взаємовідносин в умовах російсько-української війни 2014–2022 рр. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. № 31. С. 22-23.

та системи правосуддя відповідно до Європейської конвенції з прав людини та прецедентної практики Європейського суду з прав людини; боротьба з корупцією, економічними злочинами, кіберзлочинами та торгівлею людьми; розбудова пенітенціарних установ та систем пробації; зміцнення місцевого самоврядування з урахуванням вимог Європейської хартії; підтримка застосування європейських стандартів виборчого законодавства; зміцнення стійкості демократичних процесів через розвиток громадського суспільства; зміцнення молодіжної політики; популяризація культурної спадщини як підґрунтя подальшого розвитку культури та творчих сфер[292]. План дій визначає стратегічні орієнтири політичного та соціально-економічного розвитку України. Реалізація цих положень сприятиме поглибленню інтеграційних процесів та зміцненню співпраці з державами-членами ЄС.

Наразі триває процес вступу України до ЄС, зокрема у грудні 2023 р. лідери ЄС погодили відкриття переговорного процесу про вступ. Офіційне ж відкриття переговорів з Україною про вступ до ЄС відбулося на І Міжурядовій конференції 25 червня 2024 р. Важливою частиною цього процесу стало успішне завершення у вересні 2025 р. скринінгу здійснення реформ, спрямованих на узгодження законодавства з європейськими нормами, за 35 розділами правової системи ЄС (acquis). В Європейській Комісії відзначають прогрес України за кількома важливими напрямками: реформування системи правосуддя, розвиток функціональної ринкової економіки, боротьба з корупцією, модернізація державного управління та захист прав національних меншин[293]. Процес скринінгу ключова частина переговорів і його успішне завершення наближає вступ України до ЄС.

---

[292] Плани дій Ради Європи для України. *Постійне представництво України при Раді Європи*. URL: https://coe.mfa.gov.ua/spivrobitnictvo/plani-dij-radi-yevropi-dlya-ukrayini (дата звернення: 12.03.2026).

[293] Ukraine's path towards EU accession. *European Commission*. URL: https://commission.europa.eu/topics/eu-solidarity-ukraine/ukraines-path-towards-eu-accession_en (date of access: 12.03.2026).

ЛЕКЦІЯ 10
Україна – НАТО: стан, проблеми та перспективи

1. Україна в умовах розширення блоку НАТО у 1991–1999 рр.
2. Реалізація атлантичної інтеграції в 2000–2024 рр.

1. Україна в умовах розширення блоку НАТО у 1991–1999 рр.

Північноатлантичний альянс (НАТО) – військово-політичний союз, що гарантує колективну безпеку для держав-членів від можливих зовнішніх загроз. Відповідно до ст. 5 Північноатлантичного договору (1949 р.), військова агресія проти однієї з держав-членів Альянсу розцінюється як напад на всіх.

Вступ нових членів до НАТО відбувається на основі політики «відкритих дверей» та Плану дій щодо членства в НАТО, запроваджених 24 квітня 1999 р. на саміті у Вашингтоні. Відповідно до ст. 10 Північноатлантичного договору кожна європейська держава, що відповідає принципам цього договору та сприяє безпеці, може претендувати на вступ до НАТО.

План дій щодо членства в НАТО складається з п'яти розділів: політичні та економічні питання, оборона, питання ресурсів, питання безпеки та правові питання. У кожному з розділів визначено питання, які є предметом обговорення та висвітлено механізми, за допомогою яких можна якомога швидше здійснити підготовку до отримання членства. До прикладу, у розділі «Політичні та економічні питання», від держави-претендента очікується: вирішення міжнародних суперечок мирним шляхом; демонстрація відданості принципам верховенства закону та прав людини; вирішення мирним шляхом міжетнічних конфліктів та зовнішніх територіальних суперечок; встановлення належного контролю за збройними силами; утримання від загрози застосування сили, що не відповідає цілям ООН; сприяння розвитку мирних та дружніх міжнародних відносин шляхом зміцнення вільних інституцій; продовження надання підтримки у роботі Ради євроатлантичного партнерства та програмі «Партнерство заради миру»; демонстрація відданості справі зміцнення

стабільності та благополуччя шляхом дотримання принципів економічної свободи, соціальної справедливості та відповідальності за охорону довкілля. Очікується, що відповідно до Плану дій, держави-претенденти звітуватимуть про політичні зміни, щорічно надаватимуть інформацію про стан економіки та підтвердять свою готовність і спроможність дотримуватися всіх положень[294].

Євроатлантична інтеграція відповідала інтересам України від моменту проголошення незалежності. У лютому 1992 р. відбувся перший візит генерального секретаря НАТО Манфреда Вернера до Києва, який офіційно запросив Україну приєднатися до Ради Північноатлантичного партнерства (з 1997 р. – Рада євроатлантичного співробітництва). Офіційно Україна приєдналася до Ради 10 березня 1992 р., що дозволило їй взяти участь в багатосторонньому форумі для діалогу та консультацій з питань безпеки в євроатлантичному регіоні. Також у липні того ж року український президент Леонід Кравчук вперше відвідав штаб-квартиру НАТО у Брюсселі. Тоді ж у Брюсселі відкрилося посольство України, що сприяло активним контактам між державою та структурами НАТО. Завдяки діяльності українського посольства, 28 вересня 1993 р. штаб-квартиру НАТО відвідав перший міністр закордонних справ України Анатолій Зленко[295].

На семінарі Північноатлантичної асамблеї «Україна і європейська безпека», що відбувся 20–23 березня 1993 р. у Києві, обговорювалися питання внутрішньої та зовнішньої політики України, особливо проблема підтримки державою ліквідації ядерної зброї, розміщеної на її території в обмін на гарантії безпеки. Зокрема, відмова України від ядерного арсеналу в обмін на гарантії безпеки від Росії, Великої Британії та США була закріплена Будапештським меморандумом 5 грудня 1994 р. Двосто-

[294] Політика «відкритих дверей» та План дій щодо членства в НАТО. (2019). *Міністерство закордонних справ України*. URL: https://ukraine-nato.mfa.gov.ua/pro-nato/politika-vidkritih-dverej-ta-plan-dij-shchodo-chlenstva-v-nato (дата звернення: 12.03.2026).

[295] Бень Я. (2022). Євроатлантична інтеграція України: темпоральна дискретність. *Інвестиції: практика та досвід*. № 5-6. С. 159.

ронні відносини з іншими країнами були прописані й у Воєнній доктрині України, якою проголошувався позаблоковий статус країни.

Правову основу для зближення України з НАТО було закладено 2 липня 1993 р. в результаті ухвалення постанови Верховної Ради України «Про основні засади зовнішньої політики України». Документ визначив, що пріоритетним напрямком у сфері двосторонніх відносин є встановлення політичного та військового партнерства, економічного співробітництва з державами-членами НАТО. Крім того, необхідні гарантії національної безпеки забезпечить безпосереднє та повне членство України в загальноєвропейській структурі безпеки на базі існуючих міжнародних інститутів, зокрема й НАТО[296].

На початку 1990-х рр. зовнішньополітичний курс України відрізнявся від стратегії держав Центрально-Східної Європи та Балтії, які після розпаду Радянського Союзу виявили прагнення до негайної інтеграції в Північноатлантичний альянс. Основним чинником такої активності був намір забезпечити державний суверенітет і мінімізувати ризики відновлення російського впливу. Попри готовність цих країн до вступу, НАТО на той час перебувало в процесі трансформації власної ідентичності після завершення «холодної війни» та не було готове до розширення. Як компромісне рішення у 1994 р. за ініціативи президента США Білла Клінтона було започатковано програму «Партнерство заради миру», спрямовану на розвиток співробітництва з країнами пострадянського простору та подальше розширення НАТО на схід[297].

На початку лютого 1994 р. Україна першою з країн колишнього Радянського Союзу підписала Рамковий документ програми НАТО «Партнерство заради миру». Безпосередні консультації

[296] Про Основні напрями зовнішньої політики України: Постанова Верхов. Ради України від 02.07.1993 № 3360-XII: станом на 20 лип. 2010 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3360-12#Text (дата звернення: 12.03.2026).

[297] Тодоров І. (2022). Євроатлантична інтеграція України. Історія та сучасність: навчальний посібник. Ужгород: ТОВ «РІК-У». С. 65.

України з НАТО розпочалися в березні 1994 р. Альянс визнав територіальну цілісність та недоторканість кордонів України, підтримав демократичний шлях розвитку та без'ядерний статус держави. Документом було започатковано проведення регулярних військових навчань країн НАТО на території України та військових навчань за її межами, в яких брали участь українські підрозділи[298].

Перша Індивідуальна програма партнерства між Україною та НАТО була схвалена 14 вересня 1994 р. на спеціальному засіданні Північноатлантичної Ради. Того ж року Україну було залучено до «Процесу планування та оцінки сил» з метою участі у механізмі для обміну інформацією оборонного та бюджетного планування, а також надання можливостей підготовки збройних сил для спільних дій з державами-членами Альянсу. Черговий протокол про співпрацю був підписаний в лютому 1995 р. міністром оборони України Валерієм Шмаровим під час зустрічі з Головою військового комітету НАТО. Тоді ж Україна призначила своїх перших офіцерів зв'язку до штаб-квартири НАТО та Координаційного центру партнерства в м. Монс (Бельгія).

Наступний 1996 р. характеризувався активною та результативною роботою України у просуванні власних інтересів у відносинах з НАТО, зокрема в контексті встановлення відносин «особливого партнерства», нерозміщення ядерної зброї на території східних держав-членів Альянсу та врегулювання територіальних питань з сусідніми державами. Для обміну новими пропозиціями та забезпечення інформаційної діяльності Альянсу на території України було підтверджено створення Інформаційного центру НАТО в Україні.

Крім того, у результаті дипломатичних зусиль української сторони у 1996 р. відбулася низка подій на шляху до євроатлантичної інтеграції: 15–16 квітня перший офіційний візит Генерального секретаря НАТО Хав'єра Солани в Україну; 29–30 серпня візит Головнокомандувача Об'єднаних Сил НАТО в

[298] Артьомов І., Віднянський С. (2022). Європейська та євроатлантична інтеграція України: стан і перспективи реалізації (2014-2022 рр.): монографія. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ». С. 151.

Європі Джорджа Джоулвена до Києва; 16–20 вересня візит помічника Генерального секретаря НАТО з питань інфраструктури, матеріально-технічного забезпечення та планування при надзвичайних ситуаціях Йонхера ван Фореестероку до Львова; 13–19 вересня у Києві відбувся семінар Північноатлантичної асамблеї з питань європейської безпеки[299]. Водночас частина українського політикуму, що займала відверто проросійські позиції, негативно сприймала євроатлантичні прагнення України, наголошуючи на порушення «позаблокового статусу».

Один з основоположних документів у двосторонніх відносинах – «Хартія про особливе партнерство між Україною та НАТО» – підписаний у Мадриді 9 липня 1997 р. президентом України Леонідом Кучмою та Генеральним секретарем Альянсу Хав'єром Соланою. Хартія мала на меті розвивати особливе та ефективне партнерство, що сприятиме безпеці, забезпеченню стабільності та спільних демократичних цінностей в Центрально-Східній Європі. Документ підтвердив взаємні зобов'язання України та НАТО утримуватися від загрози силою або застосування сили проти будь-якої держави, визнати невід'ємне право всіх держав вільно обирати засоби забезпечення безпеки, поважати суверенітет та територіальну цілісність всіх держав, визнавати верховенство права, а також запобігати конфліктам та врегульовувати спори мирним шляхом[300].

У наступні роки Україна відкрила нові можливості для партнерства з НАТО. Зокрема, під час другого засідання Комісії Україна–НАТО 29 травня 1998 р. було узгоджено заснування Центру підготовки миротворчого персоналу на базі Львівського загальновійськового полігону. Поглиблення двосторонніх відносин у військово-політичній сфері також вдалося досягнути

[299] Хронологія відносин Україна – НАТО. (2019). *Міністерство закордонних справ України*. URL: https://ukraine-nato.mfa.gov.ua/ukrayina-nato/hronologiya-vidnosin-ukrayina-nato (дата звернення: 13.03.2026).

[300] Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північно-Атлантичного договору: Хартія Україна від 09.07.1997. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_002#Text (дата звернення: 12.03.2026).

під час першого офіційного візиту експертів Спільної робочої групи Україна–НАТО з питань військової реформи у червні 1998 р. Під час нього обговорювалися проблеми підготовки цивільних службовців в ЗСУ, що стало початком тривалої роботи у цьому напрямку. На закріплення галузевої співпраці міністерств та відомств України з відповідними структурами НАТО був спрямований й президентський указ про «Державну програму співробітництва України з НАТО на період до 2001 року» від 4 листопада 1998 р. У 1999 р. відбулася ще низка офіційних візитів представників НАТО до України, у підсумку яких 11 жовтня підписано Угоду з навчання цивільним спеціальностям звільнених у запас офіцерів українських збройних сил[301]. Таким чином, попри багатовекторну зовнішню політику, у 1990-х рр. Україна засвідчила євроатлантичні прагнення та активно працювала над розширенням та поглибленням відносин Україна–НАТО.

2. Реалізація атлантичної інтеграції в 2000–2024 рр.

На початку 2000-х рр. Комісія Україна–НАТО продемонструвала безпрецедентну активність: щороку проводилося до 500 заходів, спрямованих на розвиток відносин з Альянсом. Серед них: візит до України Генерального секретаря НАТО Джорджа Робертсона для обговорення питань поглиблення співпраці; спеціальне засідання комісії Україна–НАТО в Брюсселі, присвячене боротьбі з тероризмом; затвердження Радою національної безпеки і оборони України Стратегії щодо НАТО, де було закріплено намір України стати повноправним членом Альянсу. Міністр закордонних справ Анатолій Зленко, коментуючи цей документ, пояснив, що таке рішення уряду було зумовлене зміною характеру НАТО, зближенням Альянсу з Росією і потребою консолідації зусиль провідних країн у боротьбі з міжнародним тероризмом[302].

[301] Хронологія відносин Україна – НАТО. (2019). *Міністерство закордонних справ України*. URL: https://ukraine-nato.mfa.gov.ua/ukrayina-nato/hronologiya-vidnosin-ukrayina-nato (дата звернення: 13.03.2026).

[302] 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. (2016). / ред. В. Смолій. Київ: Ніка-Центр.С. 190-191.

Водночас на початку 2000-х рр. політична ситуація в Україні ускладнювалася, особливо після вбивства журналіста Георгія Гонгадзе та «касетного скандалу». Політична криза в Україні вплинула на позицію НАТО щодо спроможності виконання Україною вимог вступу, оскільки представники Альянсу посилалися на посилення політично-бізнесових кланів. Крім того, у 2002 р. відносини між Україною та західними державами загострилися на тлі скандалу довкола «Кольчуг». Розслідування США та Великої Британії встановило причетність безпосередньо президента Леоніда Кучми до продажу Іраку чотирьох систем «Кольчуга» за 100 млн дол. у 2000 р. через йорданського посередника, що суперечило міжнародним санкціям. Усі ці події загрожували Україні міжнародною ізоляцією та припиненням співпраці з НАТО.

Попри політичну кризу та спроби балансувати між Заходом та Сходом, 23 травня 2002 р. Рада національної безпеки та оборони України ухвалила перший нормативно-правовий акт на шляху до євроатлантичної інтеграції. Засвідчивши стратегічний курс на вступ до НАТО, Україна підтвердила сповідування євроатлантичних цінностей. Ініціативу щодо вступу до НАТО було затверджено й на законодавчому рівні – Законом України «Про основи національної безпеки» від 18 червня 2003 р.[303]

Відповідним кроком стало створення 30 серпня 2002 р. Державної ради з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України для координації заходів, спрямованих на реалізацію стратегічних цілей державної політики щодо забезпечення входження України в європейський політичний, економічний, безпековий і правовий простір. Невдовзі, 11 січня 2003 р. президентським указом також було створено Національний центр з питань євроатлантичної інтеграції України з метою проведення єдиної державної політики з євроатлантичної інтеграції, опрацювання проєктів програм

[303] Артьомов І., Віднянський С. (2022). Європейська та євроатлантична інтеграція України: стан і перспективи реалізації (2014-2022 рр.): монографія. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ». С. 156.

щодо поглиблення євроатлантичного вектора цієї політики та організації їх виконання[304].

Новий етап євроатлантичної інтеграції України міг би розпочатися на саміті держав-членів НАТО 29 червня 2004 р. у Стамбулі, який вперше відбувся за участі семи нових членів Альянсу. Частина політикуму вважала, що Україна повинна отримати План дій щодо членства, однак з огляду на внутрішньополітичні проблеми, залучення держави до офіційних програм підготовки так і не відбулося[305]. Надії на інтенсифікацію євроатлантичного вектору зовнішньої політики України відновилися після Помаранчевої революції наприкінці 2004 р. та перемоги на президентських виборах Віктора Ющенка.

Вже 22 лютого 2005 р. В. Ющенко узяв участь у роботі Брюссельського саміту Комісії Україна–НАТО, де заявив про готовність України приєднатися до Плану дій щодо членства. На підтвердження своїх слів, 2 квітня 2005 р. указом президента щодо «Питання Воєнної доктрини України» кінцевою метою зовнішньої політики України було визначено вступ до НАТО, що фактично означало відхід від позаблокового статусу. Також наприкінці року набрало чинності рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про невідкладні заходи щодо дальшого розвитку відносин України з Організацією Північноатлантичного договору»[306]. Водночас у вересні 2006 р. на засіданні Комісії Україна–НАТО прем'єр-міністр Віктор Янукович вніс пропозицію про тимчасове призупинення процесу ухвалення Плану дій щодо членства в НАТО, аргументуючи це недостатньо широкою суспільною підтримкою. Натомість позиція президента Віктора Ющенка залишалася незмінною та полягала в декларуванні прагнення до членства в ЄС та НАТО.

---

[304] Хронологія відносин Україна – НАТО. (2019). *Міністерство закордонних справ України*. URL: https://ukraine-nato.mfa.gov.ua/ukrayina-nato/hronologiya-vidnosin-ukrayina-nato (дата звернення: 13.03.2026).

[305] Там само.

[306] Тодоров І. (2020). Євроатлантична інтеграція України. Історія та сучасність: навчальний посібник. Ужгород: ТОВ «РІК-У». С. 107, 109.

У ході досягнення політичного консенсусу 18 січня 2008 р. міністр закордонних справ України Володимир Огризко передав Генеральному секретарю НАТО офіційного листа від трьох керівників (Президента, Прем'єр-міністра та Голови Верховної Ради України) України про її готовність приєднатися до Плану дій щодо членства на саміті в Бухаресті. Саміт не приніс очікуваних результатів, попри прихильне ставлення до вступу України до НАТО, практичних кроків не було здійснено, зокрема через тиск Росії на рішення держав-учасниць саміту[307].

Попри суттєві здобутки української сторони в реалізації євроатлантичної інтеграції, обрання президентом України Віктора Януковича у 2010 р. загальмувало цей процес. Після неофіційного обрання проросійського вектора розвитку першими рішеннями новообраного президента стали ліквідація Міжвідомчої комісії з питань підготовки України до вступу в НАТО і Національного центру з питань євроатлантичної інтеграції, а також закріплення на законодавчому рівні позаблокового статусу держави з продовженням конструктивного партнерства з НАТО (перша редакція Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 р.)[308]. Таким чином, протягом 2010–2013 рр. питання співробітництва України–НАТО мало формальний характер, хоча й прямо не відкидався євроатлантичний зовнішньополітичний курс. Україна залишалася важливою державою-партнером НАТО та брала участь у всіх основних місіях та навчаннях організації.

Військова агресія Росії проти України у 2014 р. змусила НАТО переглянути стратегії регіональної безпеки у Східній Європі. Зокрема, російська окупація Криму становила виклик безпеці всього Чорноморського регіону, пов'язаного з ширшим контекстом євроатлантичної безпеки. На екстреному за-

[307] Там само. С. 112-113.

[308] Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: Закон України від 01.07.2010 № 2411-VI: станом на 30 серп. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text (дата звернення: 12.03.2026).

сіданні Комісії Україна–НАТО 2 березня 2014 р. держави-члени Альянсу висловили беззаперечну підтримку територіальної цілісності України та засудили військову агресію Росії як таку, що загрожує всьому євроатлантичному регіону. Важливою подією на тлі військової агресії Росії проти України стало засідання Комісії Україна–НАТО 4 вересня 2014 р. в Уельсі за участю новообраного президента України Петра Порошенка. Під час заходу держави-члени НАТО вкотре висловили свою незмінну позицію підтримки України та ухвалили Спільну заяву Комісії на рівні глав держав та урядів. У ній підтверджувався факт участі регулярних підрозділів Збройних сил Росії у прямих військових операціях на території України, підтримка Росією бойовиків на Сході України, а також містився заклик до виведення російських військ та початку діалогу з українською владою[309]. Врешті, російська агресія остаточно поклала край багатовекторній зовнішньополітичній стратегії України, визначивши пріоритетність євроатлантичної інтеграції задля безпеки. Відповідні зміни були внесені до національного законодавства наприкінці 2014 р. та засвідчили офіційну відмову від позаблокового статусу.

Подальші відносини України з НАТО розвивалися з урахуванням відмови від позаблоковості та оголошення курсу на поглиблення стратегічного партнерства. Так, у 2015 р. Петро Порошенко затвердив нову Стратегію національної безпеки, що визначала формування умов для вступу в НАТО. Водночас президент зауважив, що вступ до Альянсу можливий через 6–7 років і лише після проведення референдуму. Крім того, були підписані угода про відкриття Представництва НАТО в Україні, дорожня карта партнерства та спільна декларація щодо посилення співпраці в оборонно-технічній сфері. На Варшавському саміті 2016 р. заходи НАТО на підтримку України було оформлено у вигляді Комплексної про-

[309] Хронологія відносин Україна – НАТО. (2019). *Міністерство закордонних справ України*. URL: https://ukraine-nato.mfa.gov.ua/ukrayina-nato/hronologiya-vidnosin-ukrayina-nato (дата звернення: 13.03.2026).

грами допомоги Україні, яка мала на меті сприяти розбудові спроможності України гарантувати власну безпеку та впроваджувати у життя широкомасштабні реформи у галузі безпеки і оборони відповідно до євроатлантичних принципів та передових методів[310]. Таким чином, НАТО визнало прагнення України приєднатися до організації, а євроатлантичний вектор відповідає довгостроковій перспективі у сфері безпеки та оборони. На законодавчому рівні євроатлантична інтеграція остаточно визначена зовнішньополітичним пріоритетом з 2019 р., відповідні зміни були внесені до Конституції України.

Обраний у 2019 р. діючий український президент Володимир Зеленський продовжив євроатлантичний вектор зовнішньої політики. Так, у вересні 2020 р. президент ухвалив нову Стратегію національної безпеки України, яка забезпечує основу для розвитку особливого партнерства, що має на меті вступ України до НАТО. Для виконання поставлених завдань у 2021 р. було схвалено річну національну програму під керівництвом Комісії Україна–НАТО. Головний пріоритет державної політики в сфері євроатлантичної інтеграції був спрямований на забезпечення добробуту громадян як ключових суб'єктів національної безпеки[311].

Після початку повномасштабної російсько-української війни 30 вересня 2022 р., у відповідь на спробу Росії анексувати окуповані території, президент Володимир Зеленський, голова парламенту Руслан Стефанчук та прем'єр-міністр Денис Шмигаль підписали заявку на пришвидшений вступ до НАТО без ПДЧ, як це відбулося у випадку Швеції та Фінляндії[312]. Скасу-

[310] Тодоров І.(2022). Євроатлантична інтеграція України. Історія та сучасність: навчальний посібник. Ужгород: ТОВ «РІК-У». С. 121, 122.

[311] Relations with Ukraine. *North Atlantic Treaty Organization*. URL: https://www.nato.int/en/what-we-do/partnerships-and-cooperation/relations-with-ukraine?selectedLocale=en (дата звернення: 12.03.2026).

[312] Ми робимо свій визначальний крок, підписуючи заявку України на вступ у пришвидшеному порядку до НАТО – звернення Президента Володимира Зеленського. (2022). *Офіс Президента України*. URL: https://www.president.gov.ua/news/mi-robimo-svij-viznachalnij-krok-pidpisuyuchi-zayavku-ukrayi-78173 (дата звернення: 12.03.2026).

вання вимоги щодо Плану дій підтвердило, що Україна фактично інтегрована в оборонний євроатлантичний простір, хоча формальне політичне рішення залишається залежним від завершення воєнних дій та консенсусу країн-членів. Натомість НАТО надає безпрецедентну підтримку Україні у війні.

На Мадридському саміті 2022 р. держави-члени НАТО ухвалили рішення про розширення Комплексного пакета допомоги для України. Він включає низку ініціатив у сферах кіберзахисту, постачання палива, предметів медичного призначення, бронежилетів, переносних систем протидії БПЛА тощо. У 2023 р. на Вільнюському саміті союзники дійшли згоди, що шлях України до вступу в Альянс вийшов за рамки необхідності Плану дій щодо членства, тому може бути змінений з двоетапного на одноетапний. Тоді ж було домовлено про перетворення Комплексної програми допомоги на багаторічну програму з метою майбутньої відбудови української безпеки та оборони. На саміті НАТО у Вашингтоні 2024 р. союзники домовилися про створення Програми допомоги у сфері безпеки та навчання України для координації постачання військового обладнання та навчання українських військовослужбовців[313].

Відтак стратегічне значення України для НАТО визначається її унікальним досвідом протидії повномасштабній збройній агресії та роллю «східного щита» Європи, яка фактично бере на себе функцію стримування російського експансіонізму. З іншого боку, для України інтеграція в Альянс залишається єдиною дієвою гарантією безпеки, що базується на принципі колективного захисту та доступі до передових оборонних технологій.

[313] Relations with Ukraine. *North Atlantic Treaty Organization*. URL: https://www.nato.int/en/what-we-do/partnerships-and-cooperation/relations-with-ukraine?selectedLocale=en (дата звернення: 12.03.2026).

Україна-НАТО. URL: https://ukraine-nato.mfa.gov.ua/

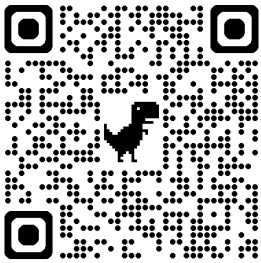

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ТА ІСТОРИЧНА ПОЛІТИКА КРАЇН ЄС ТА УКРАЇНИ

ЛЕКЦІЯ 1.
Вступ до курсу.
Теорія і методологія пам'яттєвих студій та політики пам'яті

1. Вступ до курсу.
2. Пам'ять як об'єкт наукового аналізу: поняття та підходи. Історична пам'ять та історична політика.
3. Теоретичні засади та методологічні підходи пам'яттєвих студій.

1. Вступ до курсу

У XXI ст. ми всі стали свідками того, що війни точаться не лише за території, а й за минуле. Такий метафоричній вислів практично описує те, як функціонують сучасні суспільства. Ми звикли думати про історію, яка безпосередньо пов'язана із минулим, як про щось завершене – те, що вже сталося і не підлягає змінам. Проте в залежності від політичних обставин, кон'юнктури, змінюється наше розуміння, інтерпретація та «використання» історії, й відповідно ставлення до тих чи інших подій/постатей минулого. І тут виникають ключові питання, з яких пропонуємо розпочати наш курс: як пов'язані історія та пам'ять? Хто і як визначає, що саме ми пам'ятаємо як окремі ін-

дивіди та як суспільство? Чи виключно історики впливають на особливості пам'ятання? Чи є певні установки щодо історичних подій і явищ результатом політичних рішень? Чи все ж, можливо, варто говорити про складний процес взаємодії держави, суспільства, культури та медіа?

Аналізуючи роль та значення історії у людському поступі, Леонід Зашкільняк наголосив, що «*Історія як інструмент формування індивідуальної та соціальної свідомості залишатиметься вічним інструментом самоідентифікації осіб і спільнот. Але саме це ставить сувору вимогу дуже обережного обходження з таким інструментом як історія, оскільки образи минулого є назагал поганим порадником для бачення сучасного і, тим більше, майбутнього. Історичні знання як колективна пам'ять є не тільки інструментом політики та ідеології, вони виконують цілком конкретні і зрозумілі легітимаційні завдання: «узаконюють» державність, націю, групові і спільнотні інтереси тощо*»[1].

Механізм формування історичних уявлень у масовій свідомості вивчають memory studies (дослідження пам'яті). Memory studies належить до міждисциплінарного напрямку досліджень, в центрі уваги якого історична свідомість, колективна пам'ять окремих соціальних груп, держав та націй, як і людства в цілому. Центральним об'єктом досліджень цього напрямку є вивчення механізму формування і транслювання уявлень про минуле, бачення історії, як в сучасному соціумі, так і в різних історичних епохах і цивілізаціях. Memory studies сформувалися як міждисциплінарний напрям досліджень у другій половині XX ст. на перетині історії, соціології, філософії, культурології, антропології та політичних наук. Їх становлення пов'язане зі зміною дослідницьких підходів: від вивчення минулого як сукупності фактів та подій, до аналізу механізмів його суспільного осмислення, репрезентації та використання.

Одним із засновників сучасного осмислення пам'яті вважають Моріса Альбвакса. Як зазначає Георгій Касьянов, він першим артикулював поняття «соціальні/суспільні рамки пам'яті»

[1] Зашкільняк Л. Теоретичні проблеми сучасної історичної політики в Україні. *Res historica № 46, 2018. С. 367. (СС. 366-381).*

(1926) та «колективна пам'ять» (1950)[2]. Приблизно в цей же час німецький історик мистецтв Абі Варбург запровадив поняття «соціальна пам'ять»[3]. Подальший розвиток цього напрямку пов'язаний із працями французького історика П'єра Нора, який увів до наукового обігу поняття «місць пам'яті» та показав, як суспільства створюють символічні простори для закріплення образів минулого. Значний вплив на розвиток пам'яттєвих студій мали також роботи Яна та Аляйди Ассман, присвячені культурній та комунікативній пам'яті, питанням взаємодії пам'яті, історії та ідентичності. Це досить короткий та не повний перелік представників західної історіографії, але саме вони задали тон дискусіям та подальшим науковим пошукам.

Наприкінці XX – на початку XXI ст. пам'яттєві студії перетворилися на окреме дослідницьке поле, у центрі якого опинилися питання взаємозв'язку пам'яті та влади, ролі держави у формуванні образів минулого, комеморативних практик, суспільних конфліктів пам'яті та впливу історичних наративів на формування колективної ідентичності.

Українська історіографія пам'яттєвих студій активно розвивається від кінця 90-х рр. – поч. 2000-х рр. у контексті переосмислення радянської спадщини, формування нових історичних наративів та суспільного запиту на осмислення складних сторінок історії. На сьогодні вона представлена значною кількістю досліджень, й відповідно – дослідників. Серед найбільш відомих виділимо: Олександра Гриценка[4], Ярослава Грицака[5], Ле-

[2] Касьянов Г. Past Continuous: історична політика 1980-х - 2000-х. Україна та сусіди (2018). Київ: Laurus. 420 с. Детальніша інформація про теоретичні підходи представлена у третьому підрозділі лекції.

[3] Там само. С. 16.

[4] Гриценко О. Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994-2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати. К. 2017. 1136 с.

[5] Грицак Я. Історія в особах: до формування історичної пам'яті в Україні, 1991–2011. *Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід (за заг. ред. Ю.Шаповала).* К.: ІПІЕНД, 2013. С. 231–250; Грицак Я. Страсті за націоналізмом. К.: Критика, 2004. 350 с.

оніда Зашкільняка[6], Юрія Шаповала[7], Ларису Нагорну[8], Георгія Касьянова[9], Аллу Киридон[10], Андрія Портнова[11], а також низки інших дослідників, які працюють у сфері усної історії, студій Голокосту, комеморації, політик пам'яті та культурної спадщини.

Джеймс Мейс. Траекторія долі. Документальний фільм Юрія Шаповала та Ірини Шатохіної. URL: https://www.youtube.com/watch?v=w0Hq_Zu_7qY

Ярослав Грицак: Росія вкрала пам'ять про війну – настав час її повернути. URL: https://www.youtube.com/watch?v=hoWNoOmYnww

[6] Зашкільняк Л. Теоретичні питання сучасної історичної політики в Україні. http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/16748/1/Zashkilnyak.pdf; Зашкільняк Л. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії. https://www.inst-ukr.lviv.ua/files/23/810Zashkilniak.pdf

[7] Шаповал Ю. І. Політика пам'яті в сучасній Україні. *Східний інститут українознавства ім. Ковальських.* URLy: http://keui.univer.kharkov.ua/www/index. php?set=news&mc=readfull&do=506; Шаповал Ю. І. Історична пам'ять про Голодомор: втрата і віднайдення. *Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід (за заг. ред. Ю.Шаповала).* К.: ІПІЕНД, 2013. С. 142–166.

[8] Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. К., ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2012. 328 с.

[9] Касьянов Г. Past Continuous: історична політика 1980-х- 2000-х. Україна та сусіди. К., 2018. 420 с.

[10] Киридон А. Гетеротопії пам'яті: Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. К.: Ніка-Центр, 2016. 320 с.

[11] Портнов А. Історії для домашнього вжитку. К.: Критика, 2013. 342 с

В українській історіографії політики пам'яті існують різні підходи до визначення її меж, функцій. Існують і різні точки зору щодо класифікації. Наприклад, Георгій Касьянов пропонує більш концептуалізований і критичний підхід до аналізу політик пам'яті як інструменту конструювання колективних уявлень про минуле та важливий націєтворчий інструмент. Для підходу, який свого часу запропонував Олександр Гриценко, характерним є зосередження уваги на необхідності чіткого розмежування понять та уточнення класифікаційних критеріїв. Ці відмінності відображають не стільки суперечності між дослідниками, скільки різні дослідницькі оптики у вивченні взаємодії пам'яті, держави та суспільства.

Сучасні українські дослідження дедалі частіше інтегруються у міжнародний академічний простір і демонструють перехід від рецепції західних концепцій до формування власних дослідницьких підходів, пов'язаних із досвідом постсоціалістичної трансформації, війни, деколонізації та переосмислення історичного минулого. Детальніше з напрацюваннями українських та західних дослідників будемо знайомитись в контексті конкретних тем і проблем курсу. Як стверджують сучасні дослідники, це один із найбільш перспективних напрямків соціогуманітарного знання, який розвивається особливо інтенсивно.

Як зауважив класик пам'яттєвих студій, П'єр Нора, ми живемо в епоху, коли пам'ять дедалі більше витісняє історію. Це означає, що на перший план виходять не лише факти, а їх символічне значення, емоційне наповнення, здатність об'єднувати або, навпаки, розділяти суспільства. У нашому курсі пам'ять не буде розглядатись як щось статичне. Ми будемо говорити про неї як про динамічний процес, який формується у конфліктах, переговорах і компромісах, як соціокультурний феномен, для якого характерна змінюваність, залежність від різних обставин та чинників.

Не менш важливим аспектом є і орієнтація на ті події, явища, постаті минулого, які осмислюються як значущі для сучасності та здатні впливати на уявлення про майбутнє. У цьому сенсі пам'ять постає не як механічне відтворення минулого, а як його

постійне переосмислення, відповідно до актуальних суспільних потреб. Особливо виразно ця риса проявляється в українському контексті, де питання минулого давно вийшло за межі суто академічної дискусії. Воно стало не просто питанням політики, а частиною безпеки та державного існування. Пам'ятні дати, назви вулиць, пам'ятники, шкільні підручники – усе це є елементом того, що окреслюється як «історична політика». Важливо розуміти: історична політика пов'язується не виключно з ініціативами політичних, державних інституцій. Йдеться і про локальні ініціативи, громадські практики, музеї, меморіали, цифрові проєкти, соціальні мережі. Іншими словами, це простір, де постійно взаємодіють різні актори, інтереси і наративи.

Знайомлячись із теоретичними підходами у сфері пам'яттєвих студій та політичними практиками, спробуємо з'ясувати, де проходить межа між історією і політикою, та чи можливе існування «єдиної» історичної пам'яті. Різні групи пам'ятають одне й те саме минуле по-різному, і цей феномен пов'язується із поняттям «колективної пам'яті», яку свого часу Олександр Гриценко окреслив як систему, та виокремив такі її складові елементи:

- Мінлива сукупність уявлень про минуле, що побутують у комунікаційному просторі спільноті й поділяються більшістю чи хоча б значущою частиною спільноти/суспільства;
- Суб'єкти формування уявлень про минуле (наукові, освітні, культурні інституції, органи влади, інші опієтворчі осередки суспільства);
- Інфраструктура (інституції, комунікаційні канали та практики, мнемотехнології), що забезпечують здатність суспільства формувати, накопичувати й зберігати інформацію (знання) про спільний досвід, за потреби актуалізувати, переосмислювати, використовувати її для самозбереження, саморегуляції, розвитку спільности[12].

Упродовж вивчення курсу ми будемо знайомитись із теоретичної базою пам'яттєвих студій, розглянемо конкретні європейські та українські кейси, а також будемо вчитися «прочитувати» втілення конкретних напрямків політики пам'яті,

[12] Гриценко О. Президенти і пам'ять… С. 14.

аналізувати, як вона працює у повсякденному житті. Отже, цей курс не лише про минуле, він про те, як минуле стає частиною сучасності і впливає на майбутнє.

2. Пам'ять як об'єкт наукового аналізу: поняття та підходи

Пам'ять у сучасних гуманітарних і соціальних науках розглядається не лише як індивідуальна психічна здатність, а передусім як соціальний і культурний феномен. Вона формується в межах спільнот і відображає способи, у які суспільства осмислюють, інтерпретують і передають минуле.

Як наголошує Сергій Посохов, поняття «історичної пам'яті» належить до базових категорій історичної науки. Говорячи про пам'ять, він акцентує на тому, що вона є однією з властивостей нервової системи людини, тому, перш за все, її вивчає психологія. «У загальному вигляді пам'ять можна охарактеризувати як здатність людської свідомості відтворювати минуле. Історична пам'ять виступає однією зі складових суспільної свідомості. В основі історичної пам'яті лежить закріплення індивідом знань про минуле[13].

Традиційною проблемою для сфери пам'яттєвих студій залишається неусталеність дефініцій. Власне, трактування змісту поняття «історична пам'ять» на сьогодні представлене різними підходами. Сергій Посохов наголошує на помилковості в ототожнюванні історичної пам'яті з історичною свідомістю та наводить приклад умовного поділу історичної пам'яті на такі рівні: колективна, групова (професійна) та індивідуальна. На його думку, історична пам'ять є частиною суспільної свідомості, а тому вона є не стільки персоніфікованою, скільки соціальною. Зберігачами такої пам'яті виступають соціальні спільноти: сім'я, нація, держава[14].

Такому розумінню відповідає визначення «історичної пам'яті» запропоноване у монографії Георгія Касьянова, проте із акцентом на «конструйованій традиції»:

[13]Історична пам'ять. *Історіографічний словник: Навч. посіб. для студентів історичних факультетів університетів*. За ред. С. І. Посохова. Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. 320 с. С. 75–79.

[14] Історична пам'ять. Там само. С. 77

«Це форма «колективної» або «культурної» пам'яти, та її різновид, який претендує на статус традиції (звісно, винайденої, сконструйованої). «Історична пам'ять» – це міфологізована форма групових уявлень про минуле, які існували, переважно у вигляді набору симулякрів, символів та «місць пам'яті». В умовах інформаційного суспільства вона набуває статусу певної гіперреальності, яка відчутно впливає не те, що зазвичай вважають реальністю[15].

На думку Олександра Гриценка, «історична пам'ять» є вужчим поняттям, порівняно із «колективною пам'яттю». Оскільки, «більшість авторів, які його вживають, виставляють додаткові (вужчі) рамки: це не все, що увійшло до спільної пам'яті суспільства (нації), а якась його вибірка, продукт «фільтрування», селекції, впорядкування (цілеспрямованого чи мимовільного), бажано несуперечливий і такий, що поділяється більшістю членів спільноти»[16]. Олександр Гриценко наводить дуже промовисті приклади невідповідності між бажаним образом президентів, які могли б закріпитись у суспільній свідомості та її реальними уявленнями: «Скажімо, від першого президента України збереглася фраза «маємо те, що маємо»; від другого – кілька яскравих виразів з «плівок Мельниченка», від третього – «любі друзі» та «ці руки нічого не крали», а від четвертого – «тяжолий тупой предмет» і «підтримка страусів»[17].

Алла Киридон пропонує розглядати пам'ять як соціокультурний феномен, що характеризується мінливістю, залежністю від багатьох чинників, орієнтований на ті сюжети минулого, що через зв'язок із сучасністю можуть мати вплив на майбутнє. Тобто пам'ять завжди виступає як актуальний конструкт[18].

---

[15] Касьянов Г. Past continuous: Історична політика 1980-х – 2000-х. Україна і сусіди. К.: Laurus. 420 с. С.26.

[16] Гриценко О. Президенти і пам'ять… С. 14.

[17] Гриценко О. Там само. С. 14.

[18] Киридон А. Політика пам'яти в Україні. (1991–2015 рр.). *Україна-Європа-Світ. 2015*. № 5. С. 245. http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/25124/1/Kyrydon.pdf

У монографії Лариси Нагорної представлене визначення А. Мегілла, яке вона назвала найбільш лаконічним: «Модус часового досвіду, сфокусований на минуле»[19]. Оцінюючи інші визначення, дослідниця зверталася до запропонованого Й. Рюзеном варіанту, який окреслив її як «вітальність та дієвість культурно зумовленої й постійно актуалізованої інтерпретації минулого в орієнтирних рамках сучасного життя конкретних об'єктів. У т.зв. «місцях пам'яті» минуле наповнюється змістом, стає живим рушієм культурної орієнтації й «зігрівальним вогнем історичної змістовності»[20].

Лариса Нагорна наголошувала й на суперечливих і важливих питаннях змісту історичної пам'яті, звернувши увагу на вже згадувану дилему: пам'ять має особистий чи колективний характер? Вона поставила слушне питання: «Історику важливо знати, з чим він має справу – з пам'яттю головних дійових осіб, що розглядається окремо, чи з пам'яттю цілих колективів?»[21] Не оминула увагою і персональний/індивідуальний досвід кожної людини, в пам'яті якої/яких виникають різні асоціації щодо одних і тих самих подій. Ще одним, не менш важливим питанням, відповідь на яке дозволяє усвідомити складну сутність та непевність сфери колективної пам'яті є таке: «…хто узагальнює, хто приводить до спільного знаменника й монополізує спогади, хто намагається маніпулювати історичною дійсністю відповідно до сучасних інтересів та різних типів ідеологій?»[22].

Як зазначає у своїх дослідженнях Алла Киридон, колективна пам'ять на суспільному рівні сприяє груповій ідентичності трояким чином. По-перше, як усвідомлення спільного минулого, тобто спільного тривання в часі, що породжує емоційний відгук серед членів спільноти, якою б вона не була. По-друге, як переказ вартостей і зразків поведінки. По-третє, в колективній

[19] Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. К., ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2012. 328 с. С. 19. https://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-6497-7/978-966-02-6497-7.pdf

[20] Там само. С. 19.

[21] Там само. С. 22.

[22] Там само. С. 22.

пам'яті постаті та події минулих часів перетворюються на сукупність символів, які творять особливу, притаманну групі «мову». Завдяки цим символам колективна пам'ять переказує ідентифікаційні знаки, які допомагають відрізняти своїх від чужих[23]. Колективна пам'ять безпосередньо пов'язана з ідентичністю з огляду на те, що вона є вираженням «колективного досвіду, що об'єднує групу, роз'яснює сенс її минулого, причини нинішнього спільного буття і визначає надії на майбутнє»[24].

«Незручні» або «складні» сторінки історії свідомо «викреслюються» з колективної пам'яті конкретної культури (як франкістський період в історії Іспанії, діяльність уряду Віші у Франції та ін. подібні приклади). Соціальне забуття цілком природне явище, хоча часом отримує однозначно позитивну (допомагає уникнути перевантаження), або навпаки, однозначно негативну (прагнення приховати правду) оцінку в працях соціологів та істориків.

При цьому колективна пам'ять є універсальним транслятором смислів, цінностей і символів від покоління до покоління, що об'єднує в єдине цілісне утворення, яке зветься нацією[25]. Колективна пам'ять забезпечує тяглість поколінь, що оприявнюється в колективній ідентичності, яка навантажена цінностями, змістом, відносинами. Таке явище як «соціальне забуття» напряму пов'язане із конструюванням ідентичності, що знаходить втілення і в певних комеморативних практиках. Соціальне забуття може носити як природний характер, так і стати наслідком цілеспрямованої політики забуття.

Існують різні способи «переінакшення» пам'яті спільнотами. Алла Киридон наводить підхід, запропонований поль-

[23] Киридон А. Політика пам'яті в Україні (1991-2015 рр.). Там само. С. 246. http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/25124/1/Kyrydon.pdf

[24]Киридон А. Потенціал комеморативних практик у конструюванні національної ідентичності: концептуалізація проблеми. *Historical Memory*. 2020, том 1, випуск 42, С. 7-19. http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/14295/3/Kyrydon.pdf

[25] Там само. С. 12

ською соціологинею Б. Шацькою щодо таких способів: 1) оминання (вибіркове замовчування деяких неприємних фактів); 2) фальшування (доповненням до заперечення чогось, що сталося, є твердження, буцім трапилося те, чого ніколи не було); 3) перебільшення та прикрашання (цілковите фабрикування фальшивої групової пам'яті – дуже складна річ, і трапляється рідко. Натомість, відносно легким і частим є роздування певних фрагментів історичної правди до розмірів великого, важливого для групи міту і представлення дрібних досягнень як вікопомних тріумфів); 4) пов'язування versus відривання, або ж маніпулювання зв'язками (кожна подія має зазвичай багато причин. Концентруючи увагу на одних із них і замовчуючи інші, можна не заперечувати фактів, проте упереджено їх інтерпретувати); 5) звинувачення ворогів (підкреслювання та вирізнення справжніх і надуманих провин і безчесності ворогів і неприятелів)[26].

Пам'яттєвий дискурс використовується і як політичний ресурс: зміна назв вулиць чи демонтаж пам'ятників є частиною державної політики пам'яті (подібні процеси відбувалися в багатьох європейських країнах, Україна тут не є винятком). Пам'ять також є і простором конфлікту (що знаходить відображення, наприклад, у різних інтерпретаціях Другої світової війни). Звичайно, що пам'ять не може не виступати і як елемент культури і комунікації, йдеться про поширення історичних наративів мовою кінематографа, соціальні мережі, публічну історію.

Отже, пам'ять постає як динамічний, багаторівневий процес, що поєднує індивідуальний досвід і колективні уявлення, наукове знання і політичні інтерпретації. Її вивчення дозволяє зрозуміти не лише минуле, а й механізми функціонування сучасних суспільств.

2. Теоретичні засади та методологічні підходи пам'яттєвих студій

Одним із перших, хто концептуалізував пам'ять як соціальне явище ще у 20-х рр. XX ст., був Моріс Альбвакс. Він увів понят-

[26] Киридон А. Потенціал…Там само. С. 10.

тя «колективної пам'яті», «соціальні/суспільні рамки пам'яті», підкреслюючи, що індивідуальні спогади завжди структуровані соціальними кордонами: родиною, релігією, класом, нацією[27]. Наприклад, досвід Другої світової війни в різних родинах може інтерпретуватись по-різному: як історія героїзму, як травма, або як досвід виживання – залежно від сімейної пам'яті та середовища.

Аналізуючи підходи М. Альбвакса, С. Чаплигін наголошує, що він виходив з того, що індивіду доступні два види пам'яті – індивідуальна та колективна. Альбвакс вперше сформулював думку про те, що саме колективна пам'ять є запорукою ідентичності суспільства. Судячи з цього, зміст пам'яті (що пам'ятати, а що витіснити з пам'яті) визначається завданнями сьогодення, які стоять перед націями. Власне ключова ідея полягає у тому, що без колективної (історичної) пам'яті не може існувати нації[28].

С. Чаплигін. Соціокультурні аспекти історичної пам'яті. https://www.facebook.com/S.M.Chaplygin

Поняття «memory studies» виникає у середовищі представників французької школи «Анналів», й спочатку пов'язувалось більше із соціологією, ніж з історією. Відомий представник цієї школи, М. Блок одним із перших взяв на озброєння підходи, запропоновані М. Альбваксом, його історія «ментальностей» стала прямим відображенням такого впливу.

[27] Про це у своїх дослідженнях наголошує Г. Касьянов. Див. Касьянов Г. Past continuous: Історична політика 1980-х – 2000-х. Україна і сусіди. К.: Laurus. С.16 (420 с.)/

[28] Чаплигін С. Соціокультурні аспекти пам'яті. 2024. https://surma.com.ua/1453-sociokulturni-aspekty-istorychnoi-pamiati.html

Згаданий вже П'єр Нора, увів до наукового обігу поняття «місця пам'яті» (lieux de mémoire) – матеріальних і символічних точок[29]. За П'єром Нора, «місця пам'яті» – це будь-яке значуще місце, яке символізує єдність матеріального та/або ідеального порядку, яке воля людей або час перетворили на символічний елемент спадщини пам'яті певної спільноти. Місця, з якими та чи інша група людей пов'язує свої спогади, ціннісні орієнтири, і в яких «пам'ять кристалізується і знаходить свій притулок»[30].

Помітну роль у формуванні підходів у сфері політики пам'яті відіграли американський історик Патрік Хаттон[31], британський соціолог Пол Коннертон[32], американський соціолог Джефрі Олік[33] та німецькі історики Ян та Аляйда Ассман[34].

Розвиток досліджень у сфері історичної пам'яті, від кінця 90-х рр. XX ст. до 2000-х рр., призвів до розмежування різних типів пам'яті. Ян Ассман запропонував відрізняти комунікативну пам'ять (живу, пов'язану з досвідом кількох поколінь) і культурну пам'ять, яка закріплюється в текстах, ритуалах, символах і інституціях[35]. Саме культурна пам'ять є ключовою для розуміння політики пам'яті. Комунікативна пам'ять – це, напри-

[29] Це можуть бути як матеріальні об'єкти, наприклад, Бабин Яр, або меморіали Голокосту, так і символічні: дати, як-от 27 січня, або навіть шкільні наративи, пам'ятники, дати, музеї), де пам'ять кристалізується і відтворюється

[30] Касьянов Г. Past continuous … С. 17.

[31] Patrick H. Hutton. History as an Art of Memory. University Press of New England. 1993. 255 p.

[32] Connerton P. How Societies Remember, Cambridge University Press, 1989; Connerton P. How Modernity Forgets, Cambridge University Press, 2009.

[33] Jeffrey H. Olick. In the House of the Hangman: The Agonies of German Defeat, 1943-1949. 2005, 392 p.

[34] Ассман А. Довгий відбиток минулого. Матеріальна культура та історична політика. 2014. 328 р.

[35] Assmann, Jan. «Communicative and cultural memory.» *Cultural memories: The geographical point of view*. Dordrecht: Springer Netherlands, 2011. 15-27. https://archiv.ub.uni-heidelberg.de/propylaeumdok/4111/1/Assmann_Communicative_and_Cultural_Memory_2011.pdf

клад, розповіді бабусь і дідусів про війну чи радянський час; натомість культурна пам'ять – це вже підручники, музеї, офіційні дати пам'яті, які фіксують певну версію минулого. Як зазначає Георгій Касьянов: «доступ до формування, збереження й передачі культурної пам'яті мають лише ті люди, яким суспільство або держава делегують такі повноваження, це професійні мнемоніки: від служителів культу до письменників, істориків та архівістів»[36].

У сучасних дослідженнях пам'ять аналізується завдяки використанню різних підходів: один із таких базується на її сприйнятті як інструменту ідентичності. Пам'яттєвий дискурс виступає одним із складників формування та окреслення національної ідентичності. Її становлення є результатом взаємодії різноманітних ідентифікаційних маркерів: від етнічного чинника до мовно-культурного, релігійного, локально-регіонального, державно-політичного, геополітичного. Останній особливо чітко оприявнюється в умовах сучасної російсько-української війни. На формування національної ідентичності можуть суттєво впливати канонічні явища, що тісно пов'язуються із конкретними національними міфами (у позитивному значенні). Наприклад, в українському випадку до таких віднесемо феномен козацтва, Майдан, як символ свободи і втілення її простору і духу, гімн та ін. Для французів такими явищами є революція 1789 р., Марсельєза, Париж, як символ культури та любові. До формування саме такого образу міста активно долучились митці XIX – XX ст.

Історична пам'ять не існує сама по собі. Хоча вона формується під впливом особистого досвіду, сімейних переказів, культурних традицій та суспільних практик, різні суспільні актори постійно намагаються впливати на те, що саме пам'ятати, як інтерпретувати минуле та які події вважати значущими. В кожній державі існують різні суспільні та політичні актори, які намагаються впливати на спосіб та зміст нашого пам'ятання, пропонують свої варіанти інтерпретації минулого та значущості тих чи інших історичних подій. Власне тут ми переходимо до сфери

[36] Касьянов Г. Past Continuous…С. 19.

«політики пам'яті» зміст та основні риси якої розглянемо детальніше.

Термін «політика пам'яті» функціонує у науковому просторі паралельно із близькими, однак не зовсім ідентичними за змістом поняттями «історична політика» та «меморіальна політика. Детальніше про принципові відмінності між ними, аналіз дискусій щодо їх змісту і наповнення йтиметься у наступних лекціях. Розмаїття існуючих тлумачень дослідники умовно розподіляють на дві групи. Представники ціннісного підходу політику пам'яті визначають як:

– «різноманітні суспільні практики і норми, пов'язані з регулюванням колективної пам'яті» (Ж. Мінк);

– «як свідому стратегію проєктування образів минулого, у планах на майбутнє (П. Нора)»[37];

Інструменталістське трактування політики пам'яті розглядає її як систему заходів з уніфікації індивідуальних уявлень про історичне минуле єдиній логіці національного історичного наративу, як процес вибудовування суголосних настроям епохи (і певних політичних сил) образів минулого, символічний ресурс, який цілком допустимо використовувати, у тому числі й у процесі політичного й культурного суперництва еліт[38].

Аналізуючи *політику пам'яті* України та її «сусідів», Георгій Касьянов запропонував таке визначення: «*Політика пам'яті – це сукупність соціальних практик, спрямованих на репрезентацію (чи модифікацію) певних образів минулого (образів спільного минулого), актуалізованих сучасним політичним контекстом. Політика пам'яті стосується передусім інтерпретації минулого й вибудовується з огляду на конкретні внутрішні та зовнішні чинники функціонування держави та характер політичної влади. Предмет політики пам'яті є подвійним, та передбачає, з однієї сторони, конструювання певної спільної пам'яті, як системи колективних уявлень про ми-*

[37] Киридон А. Політика пам'яті в Україні (1991-2015 рр.). *Україна-Європа-світ*. 2015. С. 244-245. http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/25124/1/Kyrydon.pdf

[38] Киридон А. Там само. С. 245.

нуле, з іншої – цілеспрямований вплив на індивідуальну пам'ять кожного громадянина»[39].

Своєю чергою, Алла Киридон підкреслює, що політика пам'яті характеризується актуалізацією та вибірковістю, фокусує увагу на одних подіях, героях, місцях, ігноруючи інші. Суть сучасного у контексті формування простору пам'яті полягає, по-перше, в уявленні про своє майбутнє, яке нація, група, родина прагне мати, і, по-друге, що саме необхідно утримати з минулого, аби підготувати це майбутнє[40].

На думку дослідниці, базовими принципами вибудови образів-спогадів під час конструювання політики пам'яті в Україні є травма/трагедія та тріумф. Травмуючий образ минулого концептуалізує політику пам'яті держави, водночас тріумф – героїзує її. Окремі сюжети минулого потрапляють в зону «змови мовчання» (колективна пам'ять намагається не згадувати те, що травмувало її найболючіше). Водночас політика пам'яті є ретранслятором історичного досвіду, іноді гостро травматичного. Свідома актуалізація зон «змови мовчання» використовується для унеможливлення ретравматизації[41].

У підрозділі своєї монографії Георгій Касьянов наводить ряд визначень терміну «Історична політика», які, на його думку, сприяють подальшим міркуванням, представленим у книзі, а також відображають етапи історії історичної політики в Україні та пострадянському просторі від кінця 80-х рр. XX ст. до сьогодення[42]. Запропонуємо одне із визначень, яке наводить Г. Касьянов: *історична політика – це цілеспрямоване конструювання та утилітарне використання у політичних цілях «історичної пам'яті» та інших форм колективних уявлень про минуле та його репрезентацій – у тому числі професійної історіографії. Історична політика здійснюється в інтересах політичних, куль-*

[39] Касьянов Г. Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять. *Український історичний журнал.* 2016, №2. С. 128.

[40] Киридон А. Там само. С. 245.

[41] Киридон А. Там само. С. 246.

[42] Касьянов Г. Past continuous… С. 26-27.

турних, етнічних та інших суспільних груп у боротьбі за владу, її утримання або перерозподіл. Історична політика є засобом забезпечення політичної, культурної чи інших форм лояльності великих суспільних груп, а також утримання ідеологічного та політичного контролю над ними. Найбільш виразною рисою історичної політики є ідеологічна та політична інструменталізація як історії (тобто впорядкованої версії знань та уявлень про минуле), так і пам'яті, утилітарне використання історії та пам'яті у внутрішній політиці, юридичних та законодавчих практик, ідеологічних, дипломатичних та військових конфліктах[43].

Спираючись на попередні напрацювання українських дослідників у сфері memory studies, Г. Касьянов пропонує розрізняти кілька типів або моделей історичної пам'яті: *ексклюзивну* (з такого типу пам'яті забирають ті варіанти репрезентації минулого, які заважають формуванню її «правильного» варіанту); *інклюзивну* (передбачає інтеграцію до єдиного меморіального простору різних варіантів колективної/історичної пам'яті та їхнє об'єднання до певного загального наративу, наприклад до ідеї громадянського патріотизму); амбівалентну, яка передбачає існування різних варіантів колективної пам'яті в паралельних публічних просторах, які іноді не сумісні ідеологічно та політично. Перший, ексклюзивний тип запропоновано розрізняти на дві форми культурної та політичної ідентичності – національно/націоналістичному та радянсько-ностальгійному наративах пам'яті[44].

Зупинимось на розгляді ще декількох важливих понять у сфері memory studies. Йдеться про «постпам'ять», «забуття» та «репрезентація минулого». Термін «постпам'ять» до наукового обігу ввела професорка Колумбійського університету Маріана Гірш[45]. Пояснюючи значення терміну, вона наголошує, що постпам'ять описує, який стосунок мають наступні покоління

[43] Касьянов Г. Past continuous… С. 27.

[44] Касьянов Г. Там само. С. 28-30.

[45] Маріанна Хірш. Що таке постпам'ять. http://muzejew-news.org.ua/?p=1112&lang=uk

до особистих, колективних та культурних травм, до змін, яких торкнулись попередніх поколінь, до того, що вони «пам'ятають» виключно історіям, образам, поведінці людей, серед яких вони зростали. Процес передання інформації відбувається на такому глибокому емоційному рівні, що починають створюватись власні спогади. Таким чином, зв'язок із минулим у постпам'яті утворюється не за рахунок процесу «пригадування», а за рахунок задіяного уявлення та проєціювання – «розробки». При цьому існує ризик того, що подібні запозичені спогади можуть замінити справжні, навіть витіснити їх[46].

Сучасна політика пам'яті може одночасно трактуватись і як політика пам'яті і як політика забуття. В межах memory studies пропонується розглядати два його типи – активне та пасивне забуття. До першого відносять поступове зникнення подій із суспільного обігу, до другого – свідоме витіснення, цензурування. Це відбувається шляхом демонтажу пам'ятників (наприклад, так званий «Ленінопад»), вилучення із підручників окремих сюжетів, внесення змін до календаря пам'ятних дат та державних свят (для сучасної української молоді дата 7 листопада вже ні про що не говорить, як і інші важливі для радянської моделі пам'яті дати, пов'язані із персоналіями, датами створення комсомолу, піонерії, радянської конституції та ін.). Отже можемо означити «забуття» як соціально, політично та культурно зумовлений процес витіснення, відбору або ж переосмислення минулого, який впливає на формування колективної пам'яті та політики пам'яті.

Репрезентація минулого є важливим інструментом політики пам'яті, саме використовуючи механізми репрезентації, держава, певні інституції та суспільні групи визначають, що варто пам'ятати та як це інтерпретувати. Юрій Шаповал наголосив на явних та прихованих небезпеках, пов'язаних із репрезентацією минулого – вона здатна перетворитися на небезпечне знаряддя маніпулювання масовою свідомістю. Одночасно, за умови наявності у суспільстві загальноприйнятого проєкту майбутнього й

[46] Там само.

принципового щодо основних цінностей[47], вона відіграє цілком протилежну роль.

Підсумовуючи наголосимо, що пам'ять є не лише способом збереження минулого, а й інструментом його трактування та суспільного й політичного використання.

[47] Шаповал Ю. Вступ. *Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід*. За загальною редакцією Ю. Шаповала. Київ: ІПІЕНД, 2013. С.5. (600 с.).

ЛЕКЦІЯ 2
Форми політики пам'яті та історичної свідомості

1. Колективна пам'ять.
2. Культурна та історична пам'ять.
3. Історична свідомість.

1. Колективна пам'ять

Дослідження проблематики пам'яті в розумінні наближеному до історичної науки (не психології чи медицини) на сьогодні складає окремий розділ гуманітарного знання, який отримав назву memory studies (студії пам'яті). Вони є міждисциплінарною галуззю, що вивчає, як суспільства конструюють, зберігають та транслюють уявлення про минуле. Основні теорії загалом фокусуються на колективній пам'яті, культурній пам'яті, місцях пам'яті та постпам'яті, досліджуючи взаємодію між історією, ідентичністю та забуттям.

У 1920–1930-ті рр. філософ, представник Французької соціологічної школи Моріс Альбвакс (Maurice Halbwachs, 1877–1945) визначив соціальну природу пам'яті і запровадив поняття «колективної пам'яті» як соціального конструкту, який відповідні спільноти та групи творять і зберігають із метою тлумачення минулих і сучасних подій. Саме М. Альбвакс вважається основоположником дискурсу «колективної пам'яті»[48]. «Щоб доторкнутися до історичної реальності, необхідно вийти за межі свого "я", засвоїти точку зору групи, побачити, як той чи інший факт став пам'ятною датою тому, що увійшов до кола національних турбот, інтересів та захоплень»[49].

[48] Чаплигін, С. (2024). Соціокультурні аспекти історичної пам'яті. *Сурма.* URL: https://surma.com.ua/1453-sociokulturni-aspekty-istorychnoi-pamiati.html (дата звернення: 11.03.2025).

[49] Осіпчук, С. М. (2012). Memory studies: концептуальні засади дослідження. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2012. Вип. 34. С. 241–242. URL: https://historypages.kpi.ua/article/view/86772/82306 (дата звернення: 16.03.2026).

«Пам'ять стала тим інструментом, за допомогою якого деконструювались національні історії й водночас конструювалися «пам'яті» регіонів, верств і окремих індивідів», прийшов розквіт мікроісторій та історичного діалогу. За М. Альбваксом – історія монологічна, а колективна пам'ять – багатоголосна. Він ототожнює історичну пам'ять із традицією, наголошуючи, що там, де втрачається традиція, розпочинається історія[50].

Варто відзначити, що термін «колективна пам'ять» (як соціологічне поняття) виник в інтелектуальному просторі «школи Анналів», оскільки згадується у роботах Марка Блока (Marc Bloch, 1886–1944) датованих ще 1925 р. Також дотичним до конституювання описаного поняття був німецький історик мистецтв Абрахам Варбург (Abraham Moritz Warburg, 1866–1929). Він запровадив термін «соціальна пам'ять», який близький за змістом до формули М. Альбвакса – тут йде мова про ті ж соціальні рамки, що створюють й опосередковують структури колективної пам'яті, але найперше він зосереджував увагу на колективній пам'яті, яка відображена в творах мистецтва[51].

Німецький історик і культуролог Ян Ассман (Jan Assmann 1938–2024) розширив концепцію М. Альбвакса, розділивши колективну пам'ять на комунікативну та культурну. Він саме й ввів до наукового обігу термін «культурна пам'ять», опублікувавши дослідження з відповідною назвою. Згідно з його розумінням, комунікативна пам'ять безпосередньо стосується повсякденного спілкування між індивідами, вона індивідуалізована та поверхнево структурована, її функціонування визначене невеликою соціальною групою, пов'язане з певними соціальними ролями індивідів і формуванням соціальної ідентичності. Вона

[50] Сторожук, С. В., Гоян, І. М., Федик, О. В. (2018). Роль колективної пам'яті в процесі формування національної єдності: український вимір. *Гуманітарний часопис*. № 1. С. 12. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/gumc_2018_1_4.pdf (дата звернення: 25.03.2026).

[51] Касьянов, Г. (2018). Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. Київ: Laurus, Антропос-Логос-Фільм. С. 16–17.

«діє» упродовж трьох-чотирьох поколінь і поступово згасає. Культурна пам'ять має дещо протилежний характер, ніж комунікативна пам'ять і є змістовно більшою за пам'ять окремої людини, тому що виходить за межі індивідуальної сфери. Вона є складовою культурної ідентичності груп, тому для індивіда є ніби «зовнішньою» і передбачає інтерналізацію. Формування і підтримка культурної пам'яті здійснюється суспільними чи державними інститутами, а час її існування практично необмежений – століття і тисячоліття. Безпосередню участь у формуванні, збереженні й передачі культурної пам'яті беруть лише ті особи, яким суспільством чи державою делеговані відповідні повноваження: від служителів культу до літераторів, істориків та архівістів[52].

Роблячи певне узагальнення Я. Ассман констатував, що загалом колективна пам'ять також виступає як відсторонена від сьогодення позачасова субстанція, яка розміщена в усталених точках простору. Такими точками є визначні події минулого, про які пам'ять зберігається у певних структурах культури (ритуалах, текстах, пам'ятках), що визначаються як «фігури пам'яті» чи в іншому перекладі «фігури спогадів»[53].

Тут проілюстровано ще один аспект загальної теорії memory studies, що пам'ять закріплюється у просторі, локалізується. Вказаний напрямок досліджень розвивав французький історик П'єр Нора (Pierre Nora, 1931–2025). Певною точкою відліку стала монументальна колективна праця (три частини, сім томів, близько 5600 сторінок) під назвою «Місця пам'яті» за його редакцією, яка друкувалася у Франції упродовж 1984–1992 рр. Три

[52] Касьянов, Г. (2018). Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. Київ: Laurus, Антропос-Логос-Фільм. С. 18–19.

[53] Бугеря, М. (2023). Концептуально-методологічні засади проблематики соціальної пам'яті у дослідженнях М. Альбвакса і Я. Ассмана. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія».* № 46. С. 52. DOI: https://doi.org/10.24919/2522-4700.46.3. URL: http://www.ir.dspu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/2459/1/199-Текст%20статті-406-1-10-20230523.pdf (дата звернення: 25.02.2026).

частини праці називалися «Республіка», «Нація», «Франція» і вміщували статті про пам'ятники, об'єкти архітектури, музеї і галереї, традиції святкування і національну символіку та ін.

Це видання зробило своєрідний методологічний поворот у дослідженні пам'яті. «Місця пам'яті» як певні об'єкти розглядалися П. Нора не як джерело знань про минуле, а як теперішня репрезентація минулого. «Історія перестає бути мнемонічною реконструкцією і перетворюється натомість на археологічну деконструкцію».

Описана методологія П. Нора протиставляє історію і пам'ять. Історія є завжди реконструкцією, неповною та проблематичною, в той час як пам'ять – це явище актуальне, переживання зв'язку з вічним теперішнім. І основне, на нашу думку, до чого призвело дане протиставлення, що історія позбавлялася континуїтету, переставала бути континуумом історичних фактів. Натомість факти ставали вже образами й не структурувалися за часом – усі вони поставали реальністю теперішнього. Поле дослідження також визначалося дуже широко, адже як «місце пам'яті» може бути визначене фактично будь-що з матеріального та нематеріального спадку[54].

Ще одним аспектом студіювання пам'яті стала концепція, описана в праці «Винайдення традиції», яка побачила світ за редакцією Еріка Гобсбаума (Eric Hobsbawm, 1917–2012) та Теренса Рейнджера (Terence Ranger, 1929–2015) після проведення однойменної конференції. За словами самого Е. Гобсбаума «"винайдена традиція" передбачає низку практик ритуального або символічного характеру, що загалом обумовлені прийнятими правилами, які намагаються навіювати певні цінності та норми поведінки шляхом повторюваності, що безпосередньо вважається зв'язком із минулим». На думку автора, традиція, що є незмінною, протиставляється звичаєві, який узаконює зміни та робить їх протяжними в часі[55].

[54] Осіпчук, С. М. (2012). Memory studies: концептуальні засади дослідження. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2012. Вип. 34. С. 241–242, 245–246. URL: https://historypages.kpi.ua/article/view/86772/82306 (дата звернення: 16.03.2026).

[55] Гобсбаум, Е. (2005). Вступ: Винаходження традицій. *Винайдення традицій* / За ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера. Київ: Ніка-Центр. С. 13, 15.

Юрій Шаповал відзначає: «Насправді колективна пам'ять – доволі умовний і крихкий конструкт, що вибудовується, як правило, у зіткненні корпоративних інтересів, політичних уподобань, ідеологічних настанов. Минуле (пам'ять) не дає себе зберегти, законсервувати, воно дійсно опосередковується теперішнім, пристосовується до нього…»[56].

Сучасні дослідники окрім студій пам'яті звертають увагу на так звані «вторинні спогади» – думки вже не безпосередніх очевидців подій, а їхніх дітей та онуків як передавачів пам'яті про важливі події, що пережили власні рідні, тобто мова йде про постпам'ять. Введення до наукового обігу терміну «постпам'ять» відбулося на початку 1990-х років завдяки роботам американської дослідниці Маріанни Гірш (Marianne Hirsch). На її думку, префікс «пост» позначає не лише лінійну часову віддаленість, а «складну взаємодію близькості й віддаленості, те, як проявляється опосередкована передача інформації». Постпам'ять не виступає як рух, метод чи ідея, а радше, як «структура між- і транспоколіннєвої передачі травматичних знань і досвіду; наслідок травматичного пригадування (на відміну від посттравматичного стресового розладу) в поколіннєвому розрізі»[57].

Отже, описані термінологічно-методологічні та теоретичні аспекти становлення проблематики колективної пам'яті не є вичерпним переліком у дослідженні цього питання. Ми намагалися вказати на ключові та віхові моменти, з характеристикою особистого вкладу окремих розробників даної тематики. Можна констатувати, що активізація історичних досліджень з історії пам'яті припадає на 1980-ті рр. XX ст., коли були опубліковані відомі ро-

[56] Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід. (2013) / Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.; за заг. ред. Ю. Шаповала. Київ: ІПІЕНД. С. 5.

[57] Бондар, Г. (2020). Від «колективної пам'яті» до «пам'яті груп» та постпам'яті: до питання розвитку і сучасних викликів у студіях пам'яті. *Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Вип. 13. С. 275. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrpol_2020_13_13 (дата звернення: 20.03.2026).

боти П. Нора та Е. Гобсбаума. У цей час дослідники знову активно звернулися до теорії колективної пам'яті, започатковану ще у 1920-х – 1930-х рр. М. Альбваксом.

2. Культурна та історична пам'ять

У дослідженнях М. Альбвакса уявлення про культурну пам'ять тісно пов'язані з історичною пам'яттю. Тому й розгляд цього питання ми пропонуємо саме в такому формулюванні.

Культурна пам'ять є частиною загальної теорії memory studies. Уже вказувалося вище, що свого часу Я. Ассман виділив комунікативну та культурну пам'яті, розділивши загальну колективну пам'ять. Тому акцентувати увагу на цьому аспекті нині ми не будемо. А для кращого розуміння «культурної пам'яті» звернемо увагу на розмежування власне пам'яті та історії. Про це також певним чином уже йшла мова у попередньому питанні. Першим провів це розмежування П. Нора, вказавши при цьому на своєрідну нішу між історією та пам'яттю.

Але це дало неочікувані та суперечливі наслідки. Зрозуміти минуле стало можливим тільки за допомогою історії. Усвідомивши, що історія надає лише одну із версій минулого, люди все активніше стали перейматись власним культурним спадком, який сприяв формуванню колективної і національної ідентичностей. Роблячи спробу віднайти ідентичність, яка б дала змогу об'єднати країну чи народ, урядові інституції сконструювали колективні спогади у вигляді пам'яті про померлих, завдання яких полягало в об'єднанні групи меншин та тих, хто виступав із запереченням будь-чого. Загалом став очевидним той факт, що фокус на пам'яті збігається, у свою чергу, зі страхом забуття і прагненням до автентифікації (підтвердженням власної ідентичності).

Однак згодом, у процесі дискурсу, виникли питання щодо того, чи був час, коли існувала «чиста», неопосередкована пам'ять, поняття якої дотримується П'єр Нора. У свою чергу, деякі вчені, наприклад британський та австралійський соціолог Тоні Беннетт, відмічають, що опосередковане уявлення про

будь-що є ключовою умовою людського сприйняття загалом: спостерігати чисті та об'єктивні спогади неможливо[58].

Ідеї М. Альбвакса про колективну та соціальну пам'ять мали помітний вплив на дослідження французького філософа Поля Рікера (Paul Ricoeur, 1913–2005). У своїй великій праці «Пам'ять, історія, забуття» (2000), виданій одночасно у Франції та в США, він розширив дослідницьке поле філософії пам'яті, надавши нового виміру темі Анрі Берґсона – зусилля пригадування[59].

У вказаному дослідженні П. Рікер визначає пам'ять як будь-яку діяльність, працю, вказуючи, що робота пам'яті проводиться не лише в рамках індивідуальної свідомості, але й поза ними, не лише стосовно окремої людини, а й відносно цілого суспільства. Загалом для суспільства, котре переживає особливий історичний стан – ситуацію розриву з минулим, властиве намагання відновити пам'ять культури не через безпосередню, так би мовити «живу» пам'ять, а шляхом історичної реконструкції. Історіографія, у розумінні написана історія, спрощує пам'ять людей шляхом вибіркової, серійної архівації, розглядаючи свідчення очевидця залишені в документах певного періоду[60].

Поява поняття «історична пам'ять» також безпосередньо пов'язана з тими теоретичними розробками та напрацюван-

[58] Осіпчук, С. М. (2012). Memory studies: концептуальні засади дослідження. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. Вип. 34. С. 247. URL: https://historypages.kpi.ua/article/view/86772/82306 (дата звернення: 16.03.2026).

[59] Сігов, К. (2005). Поль Рікер: пам'ять, історія, вдячність. *Критика*. Рік IX. Число 5(91). С. 35–36. URL: https://krytyka.com/ua/articles/pol-riker-pamyat-istoriya-vdyachnist (дата звернення: 22.03.2026).

[60] Прокопець, М. С. (2020). Порівняльний аналіз понять «культурної» та «історичної» пам'яті. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*. Т. 31 (70). № 4. Ч. 2. С. 171. DOI: https://doi.org/10.32838/2663-6069/2020.4-2/30. URL: https://www.philol.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/4_2020/part_2/32.pdf (дата звернення: 23.03.2026).

ня, про які вже йшла мова в попередньому та даному питаннях. Спочатку історична пам'ять розумілась як своєрідна художня метафора або навіть тавтологія і лише згодом перетворилася на повноцінне наукове поняття. На цей процес безпосередньо вплинуло становлення постмодерністських підходів в історії[61].

Під «історичною пам'яттю» загалом розуміють здатність людського розуму зберігати індивідуальний та колективний досвід міжлюдських взаємин і формувати на його підставі уявлення про історію як таку та своє місце в ній. Фактично, – це наявна інформація для соціальної ідентифікації особистості і спільноти. Зрозуміло, що історична пам'ять – індивідуальна й колективна – є результатом взаємодії особистості і соціального середовища. Без такої взаємодії немає й історичної пам'яті. Найпростіший і найзрозуміліший приклад її залежності від оточення – це турецькі яничари, відірвані від свого культурного середовища й вихована на цілком нових для них традиціях. Таким чином, історична пам'ять – це свого роду ідентифікація з певною культурою.

Проблему історичної пам'яті досліджували ще у XIX ст. як феномен збереження й передачі інформації про минулі події, які вважали цінними з погляду сучасності і майбутнього. Проте своєрідний «бум» цієї тематики відбувся наприкінці XX ст., коли історики здійснювали вивчення історичної (і суспільної) свідомості, виокремлення у ній стійких історичних структур, зокрема, історичної пам'яті.

Історична пам'ять також постає чинником, що визначає національно-культурну ідентичність. Найбільш наглядно це можна прогледіти в переломні історичні періоди, коли відбувається трансформація історичної свідомості людини і суспільства,

[61] Удод, О. А. (2021). Історична пам'ять. *Енциклопедія історії України: Додатковий том. Кн. 1: А–Я* / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка. С. 291. URL: https://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&Image_file_name=book/0016509.pdf&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=0 (дата звернення: 24.03.2026).

«підлаштування» минулого під «виклики» сьогодення. Але дуже часто «модернізація культурних сенсів» спричиняє зворотній ефект – замість творчого прочитання традиції відбувається несправжнє відродження традиції. Пам'ять, яка транслює минуле в сьогодення, нівелює часовий вимір традиції, відбираючи в людей власну історію, цінність прожитого буття. У час найскладніших суспільних перетворень історія і культура зазнають серйозних процесів «ревізії» і «перегляду»[62].

Проблема історичної пам'яті для української гуманітарної науки набула особливої актуальності після проголошення Україною незалежності й постання потреби осмислення історичної (і суспільної загалом) свідомості у процесі формування національної ідентичності.

На думку Лариси Нагорної, історична пам'ять – це не лише масове знання про минуле, а радше сприйняття минулого як спадщини, яка набуває інструментальної цінності[63].

Дослідник Віталій Масненко визначає історичну пам'ять як підґрунтя формування національної свідомості, між якими є чинний взаємозв'язок[64]. Згадана вже Л. Нагорна додає з цього приводу, що історична пам'ять є складовою колективної ідентичності, найперше національної. Тому також може ставати джерелом конфліктності[65]. Напевно, найбільш промовисто аспект конфліктності історичної пам'яті описав український науковець і публічний інтелектуал Ярослав Грицак: «За таких умов історична пам'ять стає найнебезпечнішою отрутою, яку виро-

[62] Прокопець, М. С. (2020). Порівняльний аналіз понять «культурної» та «історичної» пам'яті. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*. Т. 31 (70). № 4. Ч. 2. С. 171. DOI: https://doi.org/10.32838/2663-6069/2020.4-2/30. URL: https://www.philol.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/4_2020/part_2/32.pdf (дата звернення: 23.03.2026).

[63] Нагорна, Л. П. (2012). Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ: ІПіЕНД ім. І .Ф. Кураса НАН України. С. 311–312.

[64] Масненко, В. В. (2002) Історична пам'ять як основа формування національної свідомості. *Український історичний журнал*. № 5. С. 61.

[65] Нагорна, Л. П. (2012). Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ: ІПіЕНД ім. І .Ф. Кураса НАН України. С. 11.

бляє хімія нашого мозку. Вона не лише затруює свідомість, а ще й паралізує нашу готовність до змін. Не можна подолати історію, ту, якою вона є, якщо не подолати ту історію, яка сидить у наших головах. Важко робити будь-які реформи в суспільстві, розділеному історією. Історична пам'ять має сильне емоційне забарвлення, а тому вона є ідеальним засобом для того, аби мобілізувати електорат під певні політичні прапори»[66].

Поняття «культурна пам'ять» та «історична пам'ять» набули широкого використання у сучасному інтелектуальному дискурсі. І досить часто ці два поняття підмінюють одне одного. Цю обставину можна пояснити тим, що історична подія є частиною культури, а значить, і частиною спогадів[67].

Професор Юрій Шаповал слушно зауважив одну цікаву особливість: «Колективна пам'ять, історична пам'ять, культурна пам'ять, соціальна пам'ять, суспільна пам'ять, національна пам'ять – цими поняттями оперують дослідники, доволі часто не знаходячи спільної мови, не виробляючи якоїсь однієї усталеної дефініції. Тим не менше завжди йдеться саме про пам'ять, як про канал передачі історичного досвіду і чинник формування національної ідентичності»[68].

На думку Алли Киридон, «культурна пам'ять» та «історична пам'ять» вживаються доволі некритично, оскільки дослідниця уважає термін «історична пам'ять» науковою метафорою. Проте між історією і колективною пам'яттю наявна чітка межа[69]. Вод-

[66] Грицак, Я. (2014). 26-й процент, або як подолати історію. Київ: Фонд Порошенка. С. 105.

[67] Прокопець, М. С. (2020). Порівняльний аналіз понять «культурної» та «історичної» пам'яті. Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Т. 31 (70). № 4. Ч. 2. С. 171. DOI: https://doi.org/10.32838/2663-6069/2020.4-2/30. URL: https://www.philol.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/4_2020/part_2/32.pdf (дата звернення: 23.03.2026).

[68] Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід. (2013) / Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.; за заг. ред. Ю. Шаповала. Київ: ІПІЕНД. С. 5.

[69] Киридон, А. (2016). Гетеротопії пам'яті: Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. Київ: Ніка-Центр, 2016. С. 87.

ночас Георгій Касьянов визначає історичну пам'ять як специфічний різновид колективної пам'яті. Науковець проголошує, що колективна пам'ять є цілеспрямовано сформований за допомогою механізмів історичної політики набір відносно стійких взаємопов'язаних колективних уявлень про минуле, що прийнятий та функціонує у міфах і символах, політичних, громадських і культурних дискурсах, пам'яттєвих і комеморативних практиках. Цікаво, що історична пам'ять, з однієї сторони, є наслідком політичного, соціального та культурного конструювання, а з іншої – сама постає засобом конструювання політичної, соціальної, культурної і меншим чином релігійної ідентичностей[70].

Отже, культурна та історична пам'ять є важливими складовими колективної пам'яті та відіграють ключову роль у формуванні індивідуальної й національної ідентичності. Завдяки працям М. Альбвакса, Я. Ассмана, П. Нора, П. Рікера та інших дослідників пам'ять почала розглядатися не лише як збереження минулого, а й як механізм його осмислення і конструювання у сучасності.

Попри відсутність єдиного трактування понять «культурна пам'ять» та «історична пам'ять», обидва вони пов'язані з передачею історичного досвіду між поколіннями та збереженням суспільно значущих смислів. Для України проблема історичної пам'яті має особливе значення, оскільки безпосередньо пов'язана з процесами націєтворення, формуванням історичної свідомості та осмисленням власного минулого. Таким чином, пам'ять виступає не лише сховищем історичного досвіду, а й важливим чинником суспільної консолідації.

3. Історична свідомість

Сам термін «історична свідомість» уже передбачає в собі постановку певної наукової проблеми, оскільки поєднує розуміння двох різних теоретичних площин – історії і свідомості, до того ж у їх взаємодії і взаємодоповненні.

Найзагальніше розуміння історичної свідомості розглядає її як частину загальної суспільної свідомості, наділяючи їх певними

[70] Касьянов, Г. (2018). Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. Київ: Lacurus, Антропос-Логос-Фільм. С. 16–20.

спільними рисами. Однак в західній історичній літературі сьогодні переважає уявлення про те, що суспільна свідомість та її структурні елементи (у тому числі й історична пам'ять) є результатом інтелектуальних зусиль конкретних особистостей, здатних сконструювати й поширити певну соціальну модель бачення міжлюдських стосунків на суспільство або, принаймні, його частину[71]. Історична свідомість є складним і багатогранним явищем суспільного життя. Проте, на думку ряду дослідників, для історичної свідомості притаманна низка власних особливостей. Найпершим таким складником історичної свідомості є знання. Історична свідомість є своєрідним механізмом, що трансформує історичні знання із позиції значущості для сьогодення і на основі цього всебічно переосмислюються події минулого[72]. Тому що вона виникає на основі історичної реальності, історичного процесу, явищ, подій, традиції. Історична свідомість якраз й освоює цю реальність, здійснює її усвідомлення. Другим складником історичної свідомості є пам'ять, точніше кажучи, історична пам'ять. Тому що в процесі осмислення історичної реальності формується ставлення людей до неї, до подій минулого, до власне самої історії.

Якщо розглядати розуміння історичної свідомості з різних методологічних підходів, то можна узагальнено сказати, що вони пропонують розкриття цього поняття у вузькому й широкому сенсах. У вузькому сенсі історична свідомість розуміється як відображення минулого в суспільній свідомості, як соціальна пам'ять різних рівнів і різних форм, як тимчасовий зріз усіх форм суспільної свідомості. У широкому сенсі історична свідомість є окремою формою суспільної свідомості, що відтворює й забезпечує зв'язок історичних епох, поступальність історичного процесу, передачу досвіду між поколіннями. Це відображення «історичності історичного процесу, єдності, мінливості й

[71] Зашкільняк, Л. (2006). Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Т. 15. С. 856. URL: https://www.inst-ukr.lviv.ua/files/23/810Zashkilniak.pdf (дата звернення: 25.03.2026).

[72] Вашкевич, В. М. (2008). Історична свідомість як складова суспільної свідомості. *Гілея. Філософія*. Вип. 14. С. 164. URL: https://enpuirb.udu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/8ee266a8-ca3a-41e1-8663-0227ed0dc864/content (дата звернення: 26.03.2026).

наступності в розвитку суспільства, втілення в ідеальній формі співвідношення минулого, теперішнього й майбутнього»[73].

Історична свідомість забезпечує просторово-часову орієнтацію людини та суспільства, надає можливість сформувати погляд на власне минуле та його зв'язок із теперішнім і майбутнім. Цей взаємозв'язок історичної свідомості з минулим, сучасним і майбутнім прослідковується і в тому, що в минулому шукають причини та витоки сучасних подій, вчинків, діянь людей, намагаються засвоїти уроки та зробити висновки, а майбутнє – це певний підсумок минулого й теперішнього, їх продовження. Варто також відзначити, що «стрижнем історичної свідомості в усі часи було теперішнє, суще. Тільки воно було зв'язком між минулим і майбутнім».

Володимир Пержун визначає історичну свідомість як світоглядну характеристику культури певної епохи та стверджує, що вона проявляється як «своєрідний синтезатор і аналізатор людських цінностей, які слугують орієнтиром у дійсності, що оточує людину та є засобом її самосвідомості»[74]. Та додає, що історичний зв'язок минулого, сучасного і майбутнього включає ціннісні орієнтири історичної свідомості як соціального явища.

Історична свідомість тісно переплетена з історичною пам'яттю. Це поняття розглядалося у попередньому питанні, тому тут вважаємо доречним додати, що сприймаючи історію як дію, історична пам'ять має розглядатися як основа активного життєстверджуючого ставлення до дійсності. А проблема збереження історичної пам'яті серед іншого є умовою подальшої історії[75].

---

[73] Землянський, А. (2014). Історична свідомість як детермінанта гармонізації розвитку студентської молоді в полікультурному суспільстві. *Versus.* № 2. С. 40. URL: https://eprints.mdpu.org.ua/id/eprint/401/1/1018-2098-1-PB.pdf (дата звернення: 25.03.2026).

[74] Пержун, В. В. (2010). Ціннісні характеристики історичної свідомості: теоретико-соціологічне осмислення. *Український соціум*. Вип. 2. С. 45. URL: https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2010/04/44-50__no-2__vol-33__2010__UKR.pdf (дата звернення: 27.03.2026).

[75] Вашкевич В. Історична пам'ять як функція історичної свідомості. *Політичний менеджмент*. № 6 С. 30. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/vashkevych_istorychna.pdf (дата звернення: 27.03.2026).

Леонід Зашкільняк рефлексує щодо того, яку роль у формуванні історичної свідомості відіграє історична пам'ять, а яку – історіографія? І даючи відповідь на це запитання, він зазначає, що історична пам'ять – як індивідуальна, так і колективна – це продукт попередніх станів суспільної свідомості, у формуванні яких однаково задіяний особистий досвід і соціальна практика людей, і безпосередньо історіографія, яка конструює доступну їй картину минулого, створюючи, тим самим, культурний контекст епохи. Наявні у суспільній свідомості попередні стани та візії, у нових історичних умовах уже перетворюються на міфи, на стійкі стереотипи, які вже повністю або частково не відповідають новій реальності[76].

До вивчення такого складного та багатогранного явища, як історична свідомість сучасних українців, долучилися не тільки історики, а й соціологи, політологи, культурологи та ін. Проте тут на перший план виходить проблема історичної пам'яті та її співвіднесення уже із історіографією, у розумінні написаною історією. Так, В. Масненко свого часу, розглянувши роль історичної думки в процесі націотворення, зробив висновок, що «історична думка дає лише вихідний матеріал для усталення національної свідомості, а формує її сама нація». Разом з тим, він визнав підставною тезу, що у період нового часу, коли формувалися нації історіографія відігравала провідну роль, формувала національну свідомість і при цьому відсікала неетнічні взірці минулого[77].

У процесі становлення етнічної спільноти, націєтворення, відбувається «націоналізація» історії – використання минулого для потреб націєтворення. І в такій ситуації історіографія поєднується із історичною пам'яттю, надаючи їй науковості. У результаті постає нова історична картина минулого,

[76] Зашкільняк, Л. (2006). Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Т. 15. С. 857. URL: https://www.inst-ukr.lviv.ua/files/23/810Zashkilniak.pdf (дата звернення: 25.03.2026).

[77] Масненко, В. (2001). Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). Київ; Черкаси: Відлуння-Плюс. С. 403.

в якій етнічна (національна) спільнота виділяє себе з-поміж інших подібних спільнот і творить бачення минулого, котре, у випадку його сприйняття і поширення, неминуче стає міфом і стереотипом. У цьому контексті не так рідко можна було почути заклики від «народних мас» (середовищ) писати історію «так, як вона відбувалась», чи краще сказати – так, як бачать її представники цього середовища. У цьому проглядається обивательське уявлення щодо того, ніби і люди, і середовища здатні під одним фокусом дивитися і бачити як сучасні, так і минулі події. На побутовому рівні загал не хоче і не може зрозуміти простої істини: бачення одних і тих же подій учасниками з протилежних сторін завжди буде протилежним. Наглядний зв'язок історичної пам'яті та історичної свідомості демонструють соціологічні дослідження стану суспільної свідомості та самоідентифікації населення України, яке тривалий час проживало в різних державах, зазнавало впливу різної політичної пропаганди та історичних доктрин, відмінних від національної. За цих обставин люди ідентифікують себе з тією громадянською позицією, яка відкладена у їхньому особистому і груповому досвіді.

Отже, історична свідомість є важливою складовою суспільної свідомості, що забезпечує осмислення минулого, його зв'язок із сучасністю та майбутнім. Її основними складниками виступають історичні знання та історична пам'ять, які формують уявлення людини й суспільства про власний історичний досвід. Історична свідомість не лише відображає історичну реальність, а й виконує функцію ціннісної орієнтації, допомагаючи визначати місце людини та спільноти в історичному процесі.

Водночас історична свідомість тісно пов'язана з історичною пам'яттю та історіографією. Історична пам'ять зберігає й передає досвід попередніх поколінь, а історіографія формує наукові інтерпретації минулого, які впливають на процеси націєтворення і самоідентифікації. Особливої ваги ці процеси набувають в українському суспільстві, де історична свідомість формується під впливом різних історичних традицій, політичних наративів і суспільного досвіду.

ЛЕКЦІЯ 3–4
Ключові актори політики пам'яті: європейський досвід та український вимір

1. Державні інститути: гілки влади, національні банки, пошта, служби безпеки, спеціальні структури.

2. Недержавні організації: партії, громадські організації, ЗМІ, соціальні мережі.

3. Історики та їх роль у змісті національних політик пам'яті.

1. Державні інститути: гілки влади, національні банки, пошта, служби безпеки, спеціальні структури

Новітня історія України від моменту проголошення незалежності – безперервний процес боротьби за владу та перерозподіл владних повноважень. Після ухвалення Конституції України в 1996 р. – утвердилась умовна модель президентсько-парламентської республіки, після «Помаранчевої революції» і внесення змін до Конституції України – переформатування у парламентсько-президентську республіку. У 2010 р. Конституційний суд України під тиском тодішнього президента В. Януковича відновив президентсько-парламентську форму республіки із значними повноваженнями президента. У 2014 р. Верховна Рада України повернула парламентсько-президентську модель.

Цей короткий огляд конституційних перетворень і перерозподілу повноважень між гілками влади в Україні мав за мету констатувати, що від повноважень президента, парламенту та уряду в Україні безпосередньо залежить і процес формування історичної політики.

Взагалі, як відзначав Олександр Гриценко, на думку ряду зарубіжних і вітчизняних істориків (Пол Коннертон, Георгій Касьянов та інші) формування колективної пам'яті суспільства (чи суспільної групи) зводиться до виключно державних зусиль, які спрямовуються на те, щоб «у системний спосіб позбавляти своїх громадян їхньої власної пам'яті»[78].

[78] Гриценко, О. (2017). Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати. Київ: «К.І.С.». С. 15–16.

Президент є найбільш самодостатньою і мобільною фігурою у галузі історичної політики. За всіма формальними ознаками укази та розпорядження президента обов'язкові до виконання усіма органами виконавчої влади. Проте в українських реаліях, на практиці, як вказує Г. Касьянов, – «можливі варіанти»[79].

У Президента України наявна владна вертикаль, яка стосується і політики пам'яті. У різний період української незалежності при адміністрації/секретаріаті/офісі президента існували та існують (назви періодично дещо змінюються. – Авт.) структурні підрозділи, які тим чи іншим чином відповідальні за вказану сферу. Найперше, це департамент з питань гуманітарної політики, департамент інформаційної політики та департамент державних нагород. Вони є допоміжними та технічними структурами, що допомагають готувати та забезпечують реалізацію рішень Президента України. Роботу аналітичного характеру та змістового наповнення документів, які транслюють президентські рішення у сфері політики пам'яті здійснює Національний інститут стратегічних досліджень (НІСД) – консультативно-дорадчий орган. На сайті останнього вказано: «Інститут здійснює науково-аналітичні та прогнозні дослідження проблем розвитку України, її національної безпеки, готує і подає Президентові України, Раді національної безпеки і оборони України аналітичні матеріали, проекти програмних документів та нормативно-правових актів»[80].

Якщо говорити про інструментальний механізм політики пам'яті українських президентів, вони видають укази та розпорядження, а також роблять звернення і подають законопроєкти до Верховної Ради України. Президент також може впливати на формування державної політики пам'яті через підписання чи ветування законів, які прийняті українським парламентом, через депутатські фракції і групи, що підконтрольні йому, через

[79] Касьянов, Г. (2018). Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. Київ: Lacurus, Антропос-Логос-Фільм. С. 102.

[80] Національний інститут стратегічних досліджень. URL: https://niss.gov.ua/pro-instytut (дата звернення: 02.04.2026).

місцеві державні адміністрації, через власні доручення органам виконавчої і місцевої влади[81].

О. Гриценко підкреслює важливу обставину в сфері політики пам'яті, яку провадили українські президенти – це їхня особистість і власна зацікавленість або байдужість цим питанням[82].

Власне цим аспектом ми проілюструємо ключові моменти в історії здійснення державної політики пам'яті інститутом Президента України.

Перший президент незалежної України Леонід Кравчук, в силу свого компарійного минулого, вимушений був пристосовувати національну політику до нової ситуації. Тому його дії у цій ситуації мали інерційний характер – йшлося про «відновлення історичної справедливості» та використання міфу «нації, що відроджується». Так, на державному рівні розпочали відзначати річниці Голодомору 1932–1933 рр. (60-ті роковини); в 1992 р. йому були передані державні символи Української Народної Республіки; Україна отримала головні державні символи, які мали історичну основу – прапор, герб (малий) та гімн, які затвердила Верховна Рада України; започатковано вшанування депортації кримських татар та інших народів Криму – 18 травня 1994 р. визначено як День скорботи і пам'яті жертв депортації кримськотатарського народу; розпочалася реалізація «Реабілітованих історією» – масштабного проєкту, присвяченого жертвам політичних репресій в радянський період. Г. Касьянов так оцінює діяльність Президента України Л. Кравчука в сфері політики пам'яті: «… своєю публічною позицією і конкретними діями він посприяв процесу "націоналізації" українського минулого та розвиткові національного/націоналістичного наративу пам'яті»[83].

[81] Касьянов, Г. (2018). Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. Київ: Lacurus, Антропос-Логос-Фільм. С. 104.

[82] Гриценко, О. (2017). Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати. Київ: «К.І.С.». С. 49.

[83] Касьянов, Г. (2018). Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. Київ: Lacurus, Антропос-Логос-Фільм. С. 106–107.

Найдовший термін на посаді президента в історії України перебував Леонід Кучма. Саме за його керівництва в державницьку модель було закладено багато основ у різних галузях, які й досі визначають та впливають на ряд ключових процесів. Дослідники вказують, що за Л. Кучми переважала амбівалентна модель політики пам'яті – він підтримував радянсько-ностальгічний варіант і водночас допоміг сформуватися національно/націоналістичному наративу пам'яті[84]. А це часто призводило до паралельного відзначення протилежних за своїм ідеологічним змістом державних ювілеїв[85]. За оцінкою дослідниці Вікторії Середи, влада намагалася трансформувати колишні радянські свята в нові українські й таким чином подолати конфлікт пам'ятей – старої радянської та нової української[86].

Щодо практичних заходів із реалізації державної політики пам'яті, то тут теж прагматично використовувався цілий набір «старих і нових інструментів»: урочисті святкові мітинги та засідання, науково-практичні конференції, тематичні монографії на честь певних подій чи історичних діячів, різного роду виставки, театральні вистави, фільми, пам'ятники та меморіали, ювілейні монети та поштові марки, тематичні уроки в школах і лекції у вишах, перейменування топографічних об'єктів, закладів освіти, науки та культури[87].

---

[84] Любарець, А. В. (2017). Політика пам'яті щодо радянської спадщини в Україні (2005–2015 рр.). Дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. Київ: Ін-т історії України НАН України. С. 38–39. URL: https://history.org.ua/uploads/editor-files/2017_08/59a54d722923e.pdf (дата звернення: 03.04.2026).

[85] Киридон, А. (2015). Політика пам'яті в Україні (1991 – 2015 рр.). *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. Вип. 15. С. 248. URL: http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/25124/1/Kyrydon.pdf (дата звернення: 03.04.2026).

[86] Середа, В. (2005). «Історія вчить»: історичний дискурс в офіційних промовах Президента України Л. Кучми. Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. Харків: Видавничий центр Харківського Національного університету імені В. Н. Каразіна. С. 320.

[87] Гриценко, О. (2017). Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати. Київ: «К.І.С.». С. 267.

Ще однією важливою обставиною політики пам'яті президента Л. Кучми – це уникнення конфліктних ситуацій в історичній площині з сусідніми державами: активно сприяв примиренню із Польщею у питання «Волинської трагедії» 1943–1944 рр., виступав за співпрацю із Російською Федерацією у питанні «спільного минулого»[88].

Наступник Л. Кучми на посаді Президента України В. Ющенко ввійшов у новітню історію України, за висловом Г. Касьянова, як «історичний президент», оскільки в період його перебування на посту керівника української держави питання політики пам'яті набули небаченої до цього інтенсивності та масштабності, що супроводжувалося безпрецедентною мобілізацією державних інституцій та ресурсів[89].

Набуло поширення визначення, що політика пам'яті В. Ющенка мала ексклюзивний характер, а історія сприймалася через призму монокультурності[90]. Продовжуючи цю тезу, А. Киридон відзначає, що було взято курс на національну версію політики пам'яті; здійснено відмову від радянського підходу до трактування минулого, актуалізація дослідження минулого, збільшення кількості місць пам'яті, посилена увага до теми Голодомору[91]. Щодо Голодомору 1932–1933 рр., то відбулося утвердження своєрідного догмату політики пам'яті про цю трагедію – він був цілеспрямовано організований тодішнім радянським керівництвом із метою знищення провідної верстви українсько-

[88] Касьянов, Г. (2018). Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. Київ: Lacurus, Антропос-Логос-Фільм. С. 109.

[89] Там само. С. 110.

[90] Любарець, А. В. (2017). Політика пам'яті щодо радянської спадщини в Україні (2005–2015 рр.). Дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. Київ: Ін-т історії України НАН України. С. 4. URL: https://history.org.ua/uploads/editor-files/2017_08/59a54d722923e.pdf (дата звернення: 03.04.2026).

[91] Киридон, А. (2015). Політика пам'яті в Україні (1991 – 2015 рр.). *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. Вип. 15. С. 248. URL: http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/25124/1/Kyrydon.pdf (дата звернення: 03.04.2026).

го селянства як визначального носія української ідентичності й державницької ідеї[92].

На думку В. Кравченка, у період президенства В. Ющенка відчутно знизився рівень професіоналізму української політики пам'яті[93].

Г. Касьянов додає, що за В. Ющенка до реалізації державної політики пам'яті вперше були залучені установи, які мають інший «профіль» діяльності: Міністерство закордонних справ, Служба безпеки України, Міністерство юстиції, Державний комітет телебачення та радіомовлення. Зокрема, Київський апеляційний суд на основі матеріалів, підготовлених СБУ, засудив найвище сталінське керівництво тодішньої України та СРСР за здійснення Голодомору. І далі додає: «Можна резюмувати, що саме за часів В. Ющенка остаточно сформувалися всі основні моделі зловживання минулим задля поточних політичних інтересів – спільний внесок було зроблено "історичним президентом" та його опонентами»[94].

Така особиста позиція президента та ексклюзивний характер пропонованої ним політики пам'яті неминуче призвели до загострення на цьому ґрунті відносин із сусідніми державами, найперше з Росією і Польщею. В. Кравченко зауважив, що фактично всі п'ять років президенства В. Ющенка – це українсько-російська війна національних міфологій, з переходом у дипломатичну та навіть економічну площини, тому що для обох сторін символічна реальність була не менш важливою, ніж соціальна[95]. Шквал критики вже зі сторони Польщі викликав указ президента в 2010 р. про посмертне надання звання Героя України лідерові ОУН Степану Бандері.

[92] Касьянов, Г. (2018). Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. Київ: Lacurus, Антропос-Логос-Фільм. С. 111.

[93] Кравченко, В. (2011). Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. Київ: Критика. С. 478.

[94] Касьянов, Г. (2018). Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. Київ: Lacurus, Антропос-Логос-Фільм. С. 110–111.

[95] Кравченко, В. (2011). Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. Київ: Критика. С. 479.

Віктор Янукович як президент не ставив на чільне місце політику пам'яті, більше того, для нього вона мала другорядне значення. Його позиція радше виглядала як альтернативна до моделі політики пам'яті В. Ющенка з одночасним поверненням до варіанту ще Л. Кучми – загального уникання ідеологічно гострих тем і закликання до плюралізму думок із важливих питань. Як зазначає А. Киридон, відбувалося поступове зміщення акцентів від національно-орієнтованої моделі до «інтернаціоналістської» та російськоцентричної[96]. Щодо останнього епітету, то ми не поділяємо його цілком, тому що ні сам В. Янукович відверто не став на таку позицію, ні, що особливо важливо, національно орієнтована опозиція чинила цьому посильний опір і не давала змоги втілити подібні намагання. В. Кравченко доволі цікаво називає парадигму політики пам'яті В. Януковича як «радянсько-національно-православну»[97]. Напевно саме перший та останній складники цього терміну були своєрідними «містками» з Росією. Головним історичним міфом радянського періоду був концепт Великої Вітчизняної війни, який трансформувала під свої новітні ідеологічні потреби Російська Федерація і, який використовував В. Янукович.

Трагічні події Євромайдану та Революції гідності мали безпосередній вплив на державну політику пам'яті та позицію нового керівництва держави. Відбулося своєрідне повернення до моделі політики пам'яті, яка мала місце в часи президенства В. Ющенка. Новообраний Президент України Петро Порошенко фактично не мав вибору в цьому питанні, він радше намагався слідувати та відповідати на запити тієї частини українського суспільства та політичного сегменту, які відстоювали національно/націоналістичний варіант політики пам'яті та використовували його як інструмент політичної мобілізації для внутрішньополітичної боротьби й про-

[96] Киридон, А. (2015). Політика пам'яті в Україні (1991 – 2015 рр.). *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. Вип. 15. С. 248. URL: http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/25124/1/Kyrydon.pdf (дата звернення: 03.04.2026).

[97] Кравченко, В. (2011). Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. Київ: Критика. С. 465.

тистояння зовнішній агресії. На думку Г. Касьянова, П. Порошенко виявився найактивнішим промоутером ексклюзивної моделі національного/націоналістичного наративу[98]. П'ятий Президент України продемонстрував значну активність у засудженні злочинів комуністичного режиму, дерадянізації і декомунізації. Була запроваджена нова форма комеморативних практик, найпоказовішим прикладом якої слугує 9 травня. Усталене вже й в роки незалежності формулювання «перемога у Великій Вітчизняній війні» в 2015 р. було замінене на «перемога над нацизмом у Другій світовій війні»[99].

У 2019 р. новим, шостим Президентом України обрано В. Зеленського. Ще в ході передвиборчої президентської кампанії він дав зрозуміти, що прагне дистанціюватися від риторики та моделі політики пам'яті реалізованої своїм опонентом. В. Зеленський спочатку відзначався стриманістю в оцінках складних історичних питань і тем, найперше Другої світової війни, пам'ять про яку він намагався зробити більш інклюзивною, без радянської глорифікації, проте й без фокусу на діяльності українських націоналістів, щоб не викликати заперечення у частини суспільства[100].

Загалом же, до початку російської повномасштабної війни з Україною 24 лютого 2022 р. курс політики пам'яті В. Зеленського продовжував напрямок, окреслений після 2014 р. – залишились чинними заходи декомунізації, з 2021 р. продовжилась дерусифікація публічної та гуманітарної сфер. З початком повномасштабної російсько-української війни Президент України змістив і посилив акценти в питанні політики пам'яті.

[98] Касьянов, Г. (2018). Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. Київ: Lacurus, Антропос-Логос-Фільм. С. 119.

[99] Указ Президента «Про заходи з відзначення у 2015 році 70-ї річниці Перемоги над нацизмомо у Європі та 70-ї річниці завершення Другої світової війни» від 24.03.2015 № 169/2015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/169/2015#Text (дата звернення: 04.04.2026).

[100] Терещенко, Р. (2025). Державна політика пам'яті в Україні: президентський фактор, історичні виклики та еволюція до 2022 року. *Axis Europae*. № 7. С. 185–186. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/DERZAVNA_POLITIKA_PAMATI_V_UKRAINI_PREZIDENTSKIJ_.pdf (дата звернення: 05.04.2026).

В ній окреслились кілька ключових пріоритетів: 1) «політика Героїв» – вшанування загиблих і ветеранів, створення національних меморіальних комплексів ті ін.; 2) деколонізація – позбавлення впливу російської імперсько-тоталітарної спадщини в українському публічному просторі; 3) державна стратегія збереження національної пам'яті та впровадження відповідних тем в освіту, культуру та інформаційний простір. У 2025 р. Верховна Рада України прийняла, а президент підписав закон «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу», який вступив у дію 1 січня 2026 р. У цьому документі вперше в правовому полі було закріплено низку нових категорій, а саме «війна за Незалежність України», «національна пам'ять», «державна політика національної пам'яті Українського народу», «історична антиукраїнська пропаганда», «злочини проти Українського народу», «місце пам'яті Українського народу»[101]. Зробити більш загальні висновки про політику пам'яті з період президенства В. Зеленського, напевно, буде можливим після завершення російсько-української війни та сходження його з поста Президента України.

Узагальнено можна відзначити, що всі президенти України в розроблені та реалізації колективної політики пам'яті визнали верховність національного/націоналістичного наративу, який надавав легітимності політичним основам їхнього існування як президентів.

Всі президенти України: роки правління та відомі цитати. https://ukraina.info/article/vsi-prezydenty-ukrayiny-roky-pravlinnya-ta-vidomi-tsytaty-harantiv

[101] Президент підписав Закон про засади державної політики національної пам'яті. (2025). *Арміяinform.* URL: https://armyinform.com.ua/2025/08/29/prezydent-pidpysav-zakon-pro-zasady-derzhavnoyi-polityky-naczionalnoyi-pam%CA%BCyati/ (дата звернення: 05.04.2026).

Український парламент – Верховна Рада України є єдиним органом законодавчої влади, який здійснює ухвалення законів, зокрема, й у сфері державної політики пам'яті. Окрім цього парламент, як виборний орган, є місцем публічного демонстрування суспільної та ідеологічної позиції політичних сил, у тому числі й щодо сфери політики пам'яті.

Фактично з самого початку незалежності України в її парламенті відбувалося протистояння різних моделей колективної пам'яті та політики пам'яті. Найбільш наглядним це протистояння було між партіями влади та опозиції, які відстоювали полярно протилежні моделі.

За підрахунками Г. Касьянова, Верховна Рада України упродовж 1992–2015 рр. розглянула та обговорила не менше 184 проєктів постанов, звернень і законів, які стосувалися регулювання сфери політики пам'яті. З усієї цієї кількості майже чверть – проєкти законів. Загалом же було прийнято понад 50 постанов, звернень і 9 законів «меморіального» характеру для визначення державної політики пам'яті[102]. А за даними «Зеленої книги політики пам'яті» станом на 2025 р. кількість меморіальних документів і тих, що спрямовуються на певні аспекти політики пам'яті складає 21% від загальної кількості нормативних актів, які «випускає» український парламент[103].

Верховна Рада України має ряд інструментів, за допомогою яких впроваджує і чинить вплив на державну політику пам'яті. Найперше, про що ми вже зазначали, це проєкти нормативних документів і законів. Такі проєкти, як правило, розробляються і подаються або з ініціативи окремих депутатів, або, що буває набагато частіше, груп депутатів парламентських фракцій чи фракційних об'єднань і коаліцій. Ще однією формою комуніка-

[102] Касьянов, Г. (2018). Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. Київ: Lacurus, Антропос-Логос-Фільм. С. 120.

[103] Вшанування і пам'ять у сучасній Україні. Аналіз законодавства та місцевих практик. Зелена книга політики пам'яті. (2025). Єлігулашвілі М., Бєлінська Д.; ред. Луньова А. Київ. С. 10. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2025/11/green_ua_web.pdf (дата звернення: 05.04.2026).

ції парламентарів із суспільством є парламентські слухання, за результатами яких можуть прийматися рекомендації чи звернення. В арсеналі українських парламентарів є і такий інструмент діяльності, як створення тимчасових спеціальних комісій, які формуються для розгляду питань, що викликали гострі суспільні дискусії. З 2016 р. парламент України здійснює ще й перейменування населених пунктів й адміністративно-територіальних утворень[104].

На Кабінет міністрів України, як вищий орган виконавчої влади, покладена функція впровадження у життя положень законів, розпоряджень, указів, постанов, розроблених парламентом чи президентом. Також, саме від уряду безпосередньо надходить фінансування на конкретні проєкти, що реалізують державну політику пам'яті. Структура українського уряду передбачає наявність ряду центральних органів виконавчої влади та окремих чиновників, які мають безпосередній вплив на державну політику пам'яті. Ще з часів президентства Л. Кучми до складу кабінету міністрів була введена посада віцепрем'єр-міністра з гуманітарних питань. У період президента В. Януковича її скасували, а в 2014 р. – відновили. В нинішньому форматі Кабінету Міністрів України вона називається віцепрем'єр-міністр з гуманітарної політики. Органами в структурі кабміну, які виступають розробниками та реалізаторами політики пам'яті в Україні загалом є: Український інститут національної пам'яті, Міністерство культури, Міністерство освіти та науки, Державний комітет телебачення та радіомовлення. На кожен із цих органів покладені окремі функції і повноваження у відповідній сфері. Так, Міністерство освіти та науки України здійснює розроблення державних освітніх стандартів, стратегій національно-патріотичного виховання, визначає та затверджує зміст програм і навчальних планів з історії України, проводить експертизу та грифування шкільних підручників.

[104] Касьянов, Г. (2018). Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. Київ: Lacurus, Антропос-Логос-Фільм. С. 120–122.

Якщо розглядати зміст історичної освіти, який реалізовується в Україні на державному рівні, то загалом, можна погодитися із думкою, що МОН України планомірно проводило політику «націоналізації» історичної освіти, наслідком якого стало утвердження канону національної історії, який характеризується етноцентризмом, домінуванням ексклюзивної національної/націоналістичної моделі історичної парадигми з переважанням політичної/державної історії і національної віктимології[105].

Міністерство культури України в сфері розробки та реалізації політики пам'яті забезпечує роботу тематичних музеїв і виставок. Підзвітним міністру культури є директор Українського інституту національної пам'яті – профільної установи у сфері політики пам'яті та комеморації.

Національний банк України виступає провідником вітчизняної історії і політики пам'яті через репрезентацію історичних подій, дат, явищ і постатей на національній валюті, зокрема, випуск пам'ятних ювілейних монет.

Державне підприємство «Укрпошта» діє в означеній сфері за подібним принципом – здійснює випуск поштової продукції, яка присвячена історичним особам, важливим подіям і пам'ятним датам. Після початку російсько-української війни в 2022 р. її діяльність у цьому напрямку значно активізувалася та привернула до себе увагу значної аудиторії. Правда, тут радше йдеться не так про історичну тематику, як про відповідність актуальним запитам в умовах війни. «Укрпошта» випустила ряд уже «культових» на сьогодні тематичних серій та окремих марок. Такими серіями є «Зброя Перемоги» та «Міста Герої», які присвячені українським військовим, техніці та містам, що чинили опір. Марками, які спричинили справжній ажіотаж не лише серед філателістів, а й просто небайдужих громадян стали «Русскій военний корабль, іді…», «Українська мрія», «Доброго вечора, ми з України», «Дронопад» та ін.

Зображення марок https://rozetka.com.ua/ua/427193051/p427193051/?gad_source=1&gad_campaignid

[105] Касьянов, Г. (2018). Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. Київ: Lacurus, Антропос-Логос-Фільм. С. 123.

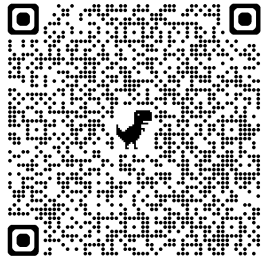

До політики пам'яті в Україні нерідко залучаються спеціальні, правоохоронні та судові органи влади. Якщо вести мову про перших, то їхнє «залучення» до цієї справи відбувається не на основі законодавчо визначених повноважень і без їхнього особливого «бажання». Показовим прикладом у цьому відношенні є Служба безпеки України. Вона володіє великим комплексом спеціальних архівних матеріалів, які були акумульовані в попередні історичні періоди службами, відповідальними за державну безпеку та репресивні заходи. На цій основі під її егідою здійснюється просвітницька та видавнича робота, а це автоматично «виводить» її на поле політики пам'яті. Також у період президентства В. Ющенка СБУ проводила досудове слідство за статтею Кримінального кодексу України «Геноцид» (справа над організаторами та виконавцями Голодомору 1932–1933 рр. в Україні).

Судові органи України здійснюють розгляд резонансних слідчих справ, які безпосередньо впливають на державну політику пам'яті. Так, Апеляційний суд міста Києва у січні 2010 р. провів розгляд матеріалів справи про «Геноцид», прийняв рішення, що керівники СРСР та УСРР вчинили злочин геноциду, проте справа була закритою у зв'язку зі смертю обвинувачених[106]. Ще одним прикладом залучення «органів Феміди» до процесів в історико-політичній площині стали справи про скасування звання Герой України Степану Бандері та Роману Шухевичу. 2 і 21 квіт-

[106] Постанова Апеляційного суду міста Києва від 13 січня 2010 року у розслідуваній Службою безпеки України кримінальній справі про геноцид в Україні у 1932–1933 роках. (2010). URL: http://www.memory.gov.ua/publication/postanova-apelyatsiinogosudu-mista-kieva-za-kriminalnoyu-spravoyu-porushenoyu-za-faktom. (дата звернення: 06.04.2026).

ня 2010 р. Донецький окружний адміністративний суд скасував укази В. Ющенка про присвоєння звань Герой України С. Бандері та Р. Шухевичу відповідно, на тій підставі, що останні ніколи не були громадянами України. А Вищий апеляційний суд України, розглянувши апеляцію В. Ющенка на рішення донецького суду у серпні 2010 р., залишив це рішення у силі[107].

Свого роду профільною інституцією у сфері історичної пам'яті та політики пам'яті є Український інститут національної пам'яті (УІНП). Його поява в Україні датується травнем 2006 р. і є певним запозиченням досвіду Польської Республіки. Він постав як центральний орган виконавчої влади із завданнями в сфері гуманітарної політики та політики пам'яті. В час президенства В. Ющенка функціональні обов'язки цієї установи визначалися досить широко, всього передбачалося 29 пунктів. Це – формування Архіву національної пам'яті, реалізація проєктів усної історії, розробка пропозицій щодо просування концепцій голодомору-геноциду на міжнародній арені, створення меморіальних місць і комплексів й управління ними, формування музейних експозицій, нагородження державними орденами та медалями та ін.[108]

Після перемоги В. Януковича на президентських виборах у 2010 р. УІНП був ліквідований. Але через невдоволення «патріотичної громадськості» в січні 2011 р. інститут був відновлений[109]. Проте його статус зазнав змін – він став науково-дослідною установою «в управлінні Кабінету Міністрів». Це означало перетворення інституту в академічну установу. В 2011–2014 рр. УІНП працював над розробленням теоретичних і концептуальних проблем національної пам'яті.

[107] Ющенко: Шухевич і Бандера – герої в серцях Українців. (2011). URL: https://www.unian.ua/politics/526069-yuschenko-shuhevich-i-bandera-geroji-v-sertsyah-ukrajintsiv.html (дата звернення: 06.04.2026).

[108] Касьянов, Г. (2018). Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. Київ: Lacurus, Антропос-Логос-Фільм. С. 137.

[109] Кабінет Міністрів України. Постанова від 12 січня 2011 р. № 8 «Про утворення Українського інституту національної пам'яті». (2011). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8-2011-%D0%BF#Text (дата звернення: 06.04.2026).

У 2014 р., після подій «Революції гідності», формат інституту знову змінився. Він був переформатований в статусі «центрального органу виконавчої влади з реалізацією державної політики в сфері відновлення та збереження національної пам'яті, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра культури»[110]. Головним обов'язком інституту стало «забезпечення формування та реалізації державної політики у сфері національної пам'яті Українського народу»[111].

Після початку повномасштабної військової агресії Росії діяльність інституту набула додаткових функцій і повноважень. Це стосується насамперед протидії російській пропаганді, подолання імперських російських міфів, меморіалізації і комеморації загиблих за свободу та незалежність України, встановлення нових меморіалів тощо.

Окремим актором у сфері політики пам'яті в Україні є місцеві органи влади та самоврядування. Саме вони безпосередньо на місцях реалізують, або саботують і висувають власний варіант «пам'яті». Це пов'язано з рядом факторів, зокрема, з місцевою кон'юнктурою, бажанням перемогти на майбутніх регіональних виборах, тиском із центру, бюджетних можливостей та ін. Неодноразово в історії незалежної України саме на регіональному рівні відбувалися гострі суперечки щодо доцільності/недоцільності тих чи інших заходів і рішень. Це породжувало справжні анекдотичні та сюрреалістичні ситуації, які явно шкодили національному консенсусу.

Отже, державна політика пам'яті в Україні реалізується через діяльність Президента України, Верховної Ради, Кабінету Міністрів, профільних державних установ та органів місцевого

[110] Кабінет Міністрів України. Постанова від 9 липня 2014 р. № 292 «Питання Українського інституту національної пам'яті». (2014). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/292-2014-%D0%BF#Text (дата звернення: 07.04.2026).

[111] Український інститут національної пам'яті. (2026). URL: https://uinp.gov.ua/pro-instytut/pravovi-zasady-diyalnosti (дата звернення: 07.04.2026).

самоврядування. Її зміст упродовж років незалежності значною мірою залежав від політичних пріоритетів керівництва держави, що зумовлювало різні підходи до інтерпретації минулого та формування національного історичного наративу.

Важливу роль у реалізації політики пам'яті відіграють Український інститут національної пам'яті, система освіти, культурні інституції, а також комеморативні практики. Після 2014 р., а особливо з початком повномасштабної російсько-української війни, політика пам'яті зосередилася на декомунізації, деколонізації, вшануванні захисників України та протидії російським історичним міфам. Таким чином, державні інституції залишаються важливим чинником формування національної ідентичності та суспільної консолідації.

2. Недержавні організації: партії, громадські організації, ЗМІ, соціальні мережі

Недержавні організації досить часто чинять вагомий вплив на державну політику пам'яті. Це безпосередньо залежить від форми політичного режиму, стилю керівництва державою і розвитку громадянського суспільства. В державах із демократичним політичними режимами таких агентів політики пам'яті зазвичай більше, як і можливостей для їхньої реалізації у цій сфері. Вкрай складно точно підрахувати загальну кількість недержавних організацій, які беруть участь у формуванні та реалізації політики пам'яті на всіх рівнях, від загальнонаціонального до місцевого. Тому, враховуючи досвід фахівців із цієї тематики, ми розглянемо найзагальніші та найвиразніші приклади недержавних організацій, що залученні до політики пам'яті в Україні.

Політичні партії в Україні виступають помітним «гравцем на полі історії та пам'яті». Адже їхні партійні програми дуже часто містять положення, які напряму стосуються оцінки історичного минулого, формування нової гуманітарної політики та національного наративу.

Формування партійної системи в незалежній Україні відбувалося шляхом еволюціонування від однопартійної до багатопартійної із поляризованим плюралізмом і вираженим регіо-

нальним поділом. Саме з того часу, з 1990-х рр. і до середини 2010-х рр. в Україні утвердилося протистояння, зокрема, й в царині політики пам'яті між «лівими» і «правими» партіями.

Серед «лівих» партій за весь період незалежності України найвпливовішими були Комуністична партія України (КПУ), Соціалістична партія України (СПУ), Прогресивна соціалістична партія України (ПСПУ). Найчисельнішою і найдієвішою у багатьох напрямках й у виявлені зацікавленості та послідовності в питанні політики пам'яті була саме перша з перерахованих партій. Ця партія була створена 1993 р., очолювана незмінним лідером Петром Симоненком до часу її заборони влітку 2015 р. Ідеологічна платформа компартії базувалася на марксистсько-ленінській схемі інтерпретації суспільного-історично процесу, презентації пізнього радянського періоду («брежнєвщини») як ледь не «золотої епохи» вітчизняної історії, намаганням зберегти всі ще наявні атрибути того часу в незалежній Україні, акценті на соціальну справедливість, державну власність на засоби виробництва та інтеграцію з країнами СНД, протистоянні з націоналізмом у відстоюванні інтернаціоналістичного підходу до побудови майбутнього держави та людства загалом[112].

У 1990-х – на початку 2000-х рр. саме українські комуністи були промоутерами радянсько-ностальгічної моделі політики пам'яті та опонентами національно/націоналістичної. Вони мали чіткий набір історичних наративів, які відстоювали. Насамперед це міф «Великої Вітчизняної війни», оскільки саме учасники бойових дій та ветерани останньої були їхнім послідовним електоратом; поборювання націоналістичного міфу «ОУН-УПА», тому що він багато в чому підважував міф «Великої Вітчизняної»; пояснення Голодомору як наслідку природних факторів і певних «перегинів» лінії партії на місцях, а не

[112] Марущак, Я. С. (2025). Історія політичних партій незалежної України та чому нашій державі потрібна двопартійна система. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. Т. 1. № 89. С. 117. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.14. URL: https://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/335486/324371 (дата звернення: 08.04.2026).

як спланованої державної акції. Щодо Голодомору, то саме під час обговорення і голосування законопроєкту «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» стався інцидент у лавах парламентської фракції партії КПУ. За підтримку відповідного нормативного документу висловився багаторічний член цієї партії, поет-шістдесятник Б. Олійник, як наслідок – його було виключено з списку фракції комуністів. Сам же Б. Олійник заявив, що залишається комуністом за ідеологічними поглядами, незалежно від наявності партійного квитка.

Соціалістична партія України не була такою активною у питаннях інтерпретації історичного минулого. Залежно від ситуації, діячі та лідери цієї партії відзначалися заявами з підтримки радянського чи національного наративів. Її програма загалом передбачала побудову соціально орієнтованої економіки, захист прав трудящих і розвиток соціальної інфраструктури. Певна ідеологічно-політична трансформація українських соціалістів сприяла відмові від культу радянських вождів, найперше В. Леніна та поміркованої переоцінки радянського періоду. Під час затяжних дебатів і кількох провальних голосувань за закон «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» саме позиція і поправки лідера соціалістів і тодішнього голови парламенту О. Мороза дозволили врешті-решт ухвалити багатостраждальний документ.

Партія «Прогресивних соціалістів» відзначалася радикальністю у питанні історичних інтерпретацій, порівняно з своїми «старшими братами» – соціалістами. Вони виступали проти зближення із геополітичним «Заходом» і співпраці з НАТО, з приводу чого організовували акції протесту. Лідерка партії Н. Вітренко ініціювали судові позови з метою скасування указів президента В. Ющенка про визнання українських націоналістів воюючою стороною у роки Другої світової війни. Також ПСПУ неодноразово була задіяна у сутичках із українськими націоналістами в Києві під час їхнього святкування 14 жовтня – річниці створення УПА[113].

[113] Касьянов, Г. (2018). Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. Київ: Lacurus, Антропос-Логос-Фільм. С. 163.

Історія українського популізму. https://www.youtube.com/watch?v=Nq8CKMfJxHk

Опонентами українських «лівих» не лише в ідеологічному спрямуванні чи економічній доктрині, а й в питаннях політики пам'яті були партії націонал-демократичного та націоналістичного спрямування. Одним із перших і найпомітніших у цьому крилі політичних сил був «Народний Рух України». Ця партія активно використовувала історію для поточної політичної боротьби з комуністичним режимом і цим самим сприяла пробудженню національної та історичної свідомості частини громадян України. Наприклад, саме Рух організував у січні 1990 р. – «ланцюг єднання», у серпні 1900 р. святкування 500-річчя запорозького козацтва, порушував питання визнання Голодомору геноцидом українського народу, внеску УПА в боротьбу за незалежність України.

У цьому ж ідеологічному фарватері в Україні діяли засновані націоналістичні організації: Конгрес українських націоналістів (представництво «бандерівської» ОУН), ОУН («мельниківці»), «Тризуб імені Степана Бандери», Всеукраїнське об'єднання «Свобода».

Політичним представником фінансово-промислових груп східної України стала Партія регіонів, яка оформилася у кінці 1990-х – початку 2000-х рр. Питання історичних інтерпретацій та політики пам'яті спочатку мало цікавили її лідерів і бенефіціарів. Уже в процесі політичних протистоянь та виборчих кампаній ця партія почала інструментально використовувати минуле, підтримуючи радянсько-ностальгічний наратив. Певним піком у цьому процесі стало протистояння із президентом В. Ющенком і його політичною силою «Наша Україна».

Активними гравцями «на полі» політики пам'яті є громадські організації. Визначити нині більш-менш точну кількість громадських організацій, які в Україні задіяні в сфері політики пам'яті доволі складно. За підрахунками політолога Леоніда Чупрія, станом ще на 2009 р. близько двох тисяч українських громадських організацій були тим чи іншим чином залучені до діяльності в сфері політики пам'яті[114].

Безпосередня ж роль громадських організацій у формуванні та реалізації політики пам'яті полягає в наступних ключових напрямках: 1) просвітницька діяльність (проведення тематичних лекцій, круглих столів, конференцій, відкритих дискусій, показ і обговорення документальних фільмів); 2) пошукова та дослідницька робота (дослідження архів, проведення археологічних розкопок, збирання усних свідчень, відновлення історичної справедливості, повернення із забуття імен героїв і жертв політичних режимів); 3) меморіалізація (встановлення пам'ятних знаків, меморіальних дошок, облаштування місць поховань, перейменування топонімічних об'єктів на імена осіб, пов'язаних із націє- і державотворенням); 4) протидія ворожій пропаганді та очищення суспільної свідомості (деконструкція пропаганди та імперсько/радянських міфів); 5) співпраця із державними інституціями (сприяння роботі певних установ із метою впровадження ефективної історичної освіти).

Ще починаючи з 1990-х рр. абсолютна більшість громадських організацій України проявили себе в сфері політики пам'яті як такі, що відстоюють національно/націоналістичний наратив і водночас заперечують радянсько-ностальгічний. Наведемо приклади лише найбільш знакових у цьому контексті громадських спільнот.

Всеукраїнське товариство «Меморіал імені Василя Стуса» було задіяне в питаннях реабілітації жертв політичних репресій, пошуку місць поховань, встановленні пам'ятних знаків.

[114] Чупрій, Л. (2009). Роль громадських організацій у формуванні історичної пам'яті українського народу. URL: http://old.niss.gov.ua/monitor/Juli2009/32.htm (дата звернення: 08.04.2026).

Схожим за тематичною спрямованістю до вказаної організації є Всеукраїнське товариство політичних в'язнів і репресованих[115].

Частина громадських організацій в Україні мають яскраво виражену науково-дослідну та популяризаційну складові, чим здійснюють безпосередній вплив на державну політику пам'яті. Тут варто згадати Центр дослідження визвольного руху, заснований у Львові 2002 р. Переважну увагу ця організація зосередила на дослідженнях і формуванні архівної бази, присвяченої ОУН та УПА й популяризації їхньої діяльності. Асоціація дослідників голодоморів в Україні, яка визначила мету своєї діяльності як «дослідження та збереження в історичній пам'яті народу однієї з найбільш трагічних сторінок історії – Голодомору 1932–1933 років в Україні, а також голоду 1921–1923 років і голоду 1946–1947 років, поширення серед широкого читацького загалу інформації про голодомори та їх наслідки»[116].

Адептами національної історії та політики пам'яті є козацькі організації України. На сьогодні в державі зареєстровано понад 700 різного рівня козацьких організацій з 300 тисячами членів. Їхня діяльність в основному спрямована на відновлення церков і монастирів, встановлення пам'ятників і меморіальних об'єктів провідним діячам козацького періоду, проведення публічних комеморативних заходів, присвячених козацькій історії[117].

[115] Касьянов, Г. (2018). Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. Київ: Lacurus, Антропос-Логос-Фільм. С. 170–171.

[116] Веселова, О. М. (2003). Асоціація дослідників голодоморів в Україні. *Енциклопедія історії України. Т. 1: А-В* / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка. С. 147. URL: https://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=DOP&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Asotsiatsiia_doslidnykiv (дата звернення: 8.04.2026).

[117] Касьянов, Г. (2018). Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. Київ: Lacurus, Антропос-Логос-Фільм. С. 174–175.

В Україні діють громадські організації, які здійснюють науковий пошук і популяризацію історичних знань певних періодів і тем, що не є повноцінними сегментами національного наративу. Найперше йде мова про товариства дослідників Голокосту та Параймосу. У 1999 р. у Дніпропетровську утворено Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2002 р. у Києві при академічній установі Інституті політичних і етнонаціональних досліджень НАН України засновано Український центр вивчення історії Голокосту, який також «спеціалізується» і на Параймосі. Навесні 2016 р. був створений Міжнародний меморіальний благодійний фонд «Бабин Яр», який в останній період проявляє активну діяльність у вказаній сфері.

Важливу роль у формуванні та транслюванні базових основ політики пам'яті держави та суспільства здійснюють засоби масової інформації й мережеві спільноти. ЗМІ конвертують історичні факти, міфи та цінності в доступний масовому споживачу історичний контент, сприяючи при цьому формуванню колективної свідомості та національної ідентичності. Медіа є гнучким і ефективним каналом комунікації, через який влада транслює громадянам офіційну державну позицію, а суспільство – отримує зворотну комунікацію. Однак, як вже зазначалося вище, ефективність мас-медіа залежить від рівня свободи слова та плюралізму думок, тобто від рівня демократичності політичного режиму. Комерціалізація, приватизація ЗМІ можуть призводити до маніпуляцій та цензури, коли певні складові елементи політики пам'яті будуть підлаштовуватися під вузькі корпоративні чи політичні інтереси. Оскільки, як зазначають сучасні українські автори, «…у політичній, соціальній, економічній та інших сферах життя населення, ЗМІ, крім передачі даних, також є способом агітації, маніпуляції і пропаганди»[118].

Наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. найбільший вплив на сферу політики пам'яті мали опозиційні та ліберальні газети.

[118] Максимчук, О. В., Бондар С. С. (2020). Роль мас-медіа у формуванні політичних міфів. Актуальні проблеми політики. Вип. 65. С. 50. DOI: https://doi.org/10.32837/app.v0i65.305. URL: https://app.nuoua.od.ua/archive/65_2020/9.pdf (дата звернення: 9.04.2026).

В газеті Спілки письменників України «Літературна Україна» – наймасовішому «інтелігентському» виданні, яке швидко перетворилося на промоутера націонал-демократичних сил чи не вперше в державі друкувалися матеріали про голод 1932–1933 рр. (тогочасний термін), про «тоталітарні сталінські репресії» та ін. Влітку 1991 р. засноване видання «Україна молода», спочатку як «орган ЦК ЛКСМУ», а згодом у якості засновника – Міністерство у справах молоді та спорту. Це газета має традиційну рубрику «Історія», де висвітлюються актуальні та резонансні події минулого[119].

Напевно найбільш відомим та чинним прихильником національно/націоналістичної версії історичного минулого є газета «День», заснована 1996 р., а з 2022 р – перейшла в онлайн-формат. Традиційною рубрикою газети є блок «Історія і Я» та серія «Україна Incognita», яка з 2011 р. стала ще й вебпроєктом[120]. Як зазначив відомий історик і постійний автор цього мас-медіа Станіслав Кульчицький: «"День" … обрав історію як зброю, а не як звичайний посібник для самоосвіти. "День" воює за справжню сучасну українську правду і справжню українську історичну правду»[121].

В останні роки поширення інтернет-ресурсів і цифровізації інформаційного простору роль друкованих ЗМІ спадає та більшої ваги набувають електронні ресурси. У 2010 р. був створений інтернет-сайт «Історична правда», незмінним редактором

[119] Залізнюк, О. С, Швець, І. М. (2025). Україна молода. *Енциклопедія Сучасної України* / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України. URL: https://esu.com.ua/article-891227 (дата звернення: 9.04.2026).

[120] Стріха, М. В. (2007). День. *Енциклопедія Сучасної України* / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України. URL: https://esu.com.ua/article-26028 (дата звернення: 9.04.2026); День, газета (1996). (2026). *Електронна бібліотека «Україніка»*. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/REF0010128 (дата звернення: 9.04.2026).

[121] Касьянов, Г. (2018). Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. Київ: Lacurus, Антропос-Логос-Фільм. С. 182.

якого є Вахтанг Кіпіані. З 2020 р. також заснований однойменний YouTube-канал. Цей сайт доволі швидко став впливовим і популярним інтернет-виданням. Засновники цього проєкту вказують наступне: «"Історична Правда" – майданчик для наукових і публіцистичних дискусій навколо історичної політики та політики пам'яті. Джерело новин (коротких інформацій), аналітичних статей, інтерв'ю, рецензій та оглядів книжок, анонсів про всі події, пов'язані з тематикою сайту, сховище артефактів»[122].

У січні 2012 р. як інформаційний ресурс та дискусійний форум був створений великий інтернет-проєкт «Історики в Україні», редактором якого є Андрій Портнов. «Сайт задуманий як майданчик для комунікації між регіональними осередками істориків в Україні, між фахівцями з різних країн, між різними поколіннями інтелектуалів та між різними дисциплінами»[123]. Редактори цього сайту Володимир Маслійчук, Володимир Склокін, Ігор Сердюк активно дискутують із питань політики пам'яті у віртуальному та реальному просторах.

У 2014 р. заснований громадський просвітницький інтернет-проєкт із популяризації історії України «LikБез. Історичний фронт». Його координатор Кирило Галушко. Окрім популяризації історії в ЗМІ команда проєкту спільно з іншими українськими істориками підготувала низку наукових і науково-популярних праць. Головним видавничим партнером проєкту є харківське видавництво Клуб сімейного дозвілля. Після майже дев'ятирічної роботи, редакційна група проєкту на два роки припинила активну діяльність, а в 2025 р. знову її поновила[124].

[122] Історична правда. Про проект. (2026). URL: https://www.istpravda.com.ua/about/ (дата звернення: 9.04.2026).

[123] Центр міської історії Центрально-Східної Європи. (2012). URL: https://web.archive.org/web/20171211160918/http://www.lvivcenter.org/uk/chronicle/news/?newsid=699 (дата звернення: 9.04.2026).

[124] «LikБез. Історичний фронт» повертається. (2025). *Історична правда.* URL: https://www.istpravda.com.ua/short/2025/09/26/165346/ (дата звернення: 10.04.2026).

Інформаційними інтернет-порталами, де історична тематика та політика пам'яті посідають чільне місце є Zaxid.net[125] і Збруч[126].

У перші десятиріччя незалежності України великий вплив на суспільну свідомість громадян держави та відповідно й політику пам'яті мали найбільші загальнонаціональні телеканали. Оскільки вони є приватними, то їхня зацікавленість цією сферою, як й історією загалом, залежала від інтересів власника та мала комерційні мотиви. Впродовж означеного періоду ними були реалізовані ряд проєктів, які викликали інтерес та суспільну дискусію: «Великі українці», «Велика Вітчизняна війна», «Країна. Історія українських земель» (канал «Інтер»), «Розсекречена історія» («UA Суспільне»), «Україна. Повернення історії» («1+1»), рубрика «Історизм» («5 канал») та ін.[127]. Протягом 2023–2025 рр. «Суспільне» випустило серію документальних фільмів журналістки М.Барчук під загальною назвою «Остання війна».

Анатомія рашизму. Документальний цикл «Остання війна». Епізод перший https://www.youtube.com/watch?v=1vgFKFBilQA&t=1107s

«Какая разніца». Документальний цикл «Остання війна». Епізод другий, частина перша. https://www.youtube.com/watch?v=aTaWqz5nLTU

[125] www.zaxid.net. (дата звернення: 10.04.2026).

[126] www.zbuc.eu. (дата звернення: 10.04.2026).

[127] Касьянов, Г. (2018). Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. Київ: Lacurus, Антропос-Логос-Фільм. С. 184–185.

«СВО "Війна і мир"». Документальний цикл «Остання війна». Епізод третій, частина 1. https://www.youtube.com/watch?v=UuDLii_o8kw&t=2530s

«Українське прокляття: будівничі й руйнівники імперії». Документальний цикл «Остання війна» https://www.youtube.com/watch?v=tRDJYnqhIh4&t=2532s

Ще одним віртуальним полем політики пам'яті, яке набрало особливої популярності та масовості за останнє десятиліття є соціальні мережі. Об'єктивно оцінити їхній вплив теж доволі складно, адже ні валідних методик, ні фахових досліджень нині майже немає. Що точно можна констатувати, це зростання ролі соцмереж у сфері історичного знання і політики пам'яті після початку повномасштабної російсько-української війни.

Отже, недержавні організації є важливими суб'єктами політики пам'яті, які впливають на формування суспільних уявлень про минуле та поширення історичних наративів. В Україні до них належать політичні партії, громадські організації, засоби масової інформації, інтернет-ресурси та соціальні мережі. Упродовж періоду незалежності вони активно долучалися до дискусій щодо оцінки історичних подій і постатей, сприяючи утвердженню різних моделей колективної пам'яті.

Особливу роль у цій сфері відіграють громадські організації, які здійснюють дослідницьку, просвітницьку та меморіалізаційну діяльність, а також медіа, що забезпечують поширення історичних знань серед широкої аудиторії. У сучасних умовах дедалі більшого значення набувають інтернет-платформи та соціальні мережі, вплив яких особливо посилився після початку повномасштабної російсько-української війни.

2. Історики та їх роль у змісті національних політик пам'яті

Дієвими агентами політики пам'яті держави є професійні історики. Загалом питання взаємовідносин і співжиття істориків і державної влади є окремим предметом розгляду. У такого роду дослідженнях дуже часто влада розглядається як зовнішня інстанція по відношенню інтелектуалів-гуманітаріїв[128]. Інша ж позиція – прибічників історії як вільного від політичних завдань знання, полягає у висловленні впевненості в спроможності якнайбільше вилучити політичні ідеали безпосередньо істориків і усунути поточну політику з історичних текстів[129]. Ще один погляд на це питання вказує: «Більшість істориків просто рухається течією політичної кон'юнктури та "суспільного запиту", забезпечуючи формування та ретрансляцію панівних дискурсів, і небезпідставно вважають це нормою. Вони забезпечують функціонування афірмативної і дидактичної історії та відповідних моделей пам'яті»[130]. У цьому питанні ми зосередимо свою увагу виключно на тому, як процес державотворення у незалежній Україні впливав і водночас залежав від

[128] Ващенко, В. (2016). (Українські) історики, політичні генерації та (радянська) влада: нова аналітична структура радянської історії. *Історик і влада.* Колективна монографія / відп. ред. В. Смолій; творчий керівник проекту І. Колесник. Київ: Ін-т історії України НАН України. С. 77.

[129] Яремчук, В. (2016). «Політизована історія»: різні виміри одного поняття. *Історик і влада.* Колективна монографія / відп. ред. В. Смолій; творчий керівник проекту І. Колесник. Київ: Ін-т історії України НАН України. С. 167.

[130] Касьянов, Г. (2018). Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. Київ: Lacurus, Антропос-Логос-Фільм. С. 189.

переосмислення історичного минулого та світоглядної трансформації «працівників цеху історії».

П. Нора зазначав, що нова місія істориків, як сполучної ланки між минулим і майбутнім, полягає у з'ясуванні, що потрібно залучити з минулого, щоб зміцнити майбутнє[131]. Саме таке ключове завдання поставили держава та суспільство (останнє не було активним у радянський час. – Авт.) незалежної України перед спільнотою істориків. Мета цього запиту видавалася доволі однозначною – сприяти державному самоствердженню української нації. Г. Касьянов характеризує цю ситуацію так: «Після 1991 р. афірмативно-дидактична історія й офіційна історіографія зосередилися на просуванні винятково національно/націоналістичного наративу». Розгорнулася масштабна «націоналізація» української історії. Професійні історики перебували в епіцентрі цього процесу[132].

На початку 1990-х рр., запитом держави та суспільства, було створення «майстер-наративу». З об'єктивних причин сповільнювала цей процес масштабна економічна криза та гіперінфляція. Першою спробою створення такого наративу став фундаментальний двотомний навчальний посібник, який витримав декілька перевидань – «Історія України: нове бачення» (1995–1996 рр.). Його підготовку забезпечив авторський колектив вчених Інституту історії України НАН України. В ньому був запропонований вільний від радянської ідеології підхід до осмислення минулого України крізь призму світової цивілізації. Головними складовими концептуального підходу, запропонованого в виданні були: цивілізаційний підхід, деідеологізація, націєцентризм.

Український «майстер-наратив» був «випущений у світ» протягом 1998–2000 рр. у вигляді п'ятнадцятитомного проєкту

[131] Киридон, А. (2016). Історик, влада, пам'ять: координати семантичного простору. *Історик і влада.* Колективна монографія / відп. ред. В. Смолій; творчий керівник проекту І. Колесник. Київ: Ін-т історії України НАН України. С. 172.

[132] Касьянов, Г. (2018). Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. Київ: Lacurus, Антропос-Логос-Фільм. С. 189.

«Україна крізь віки» за загальною редакцією академіка, директора Інституту історії України НАН України Валерія Смолія. Авторський колектив видання складався, за незначним винятком, з істориків українських академічних установ. Ця праця комплексно розглядає періоди історії України від найдавніших часів (кам'яного віку) до кінця XX ст. і питань української діаспори, висвітлюючи процеси націє- і державотворення, економіки, культури та суспільного життя. Кількісно великий авторський колектив видання, ідейний та науковий плюралізм не дали змоги дійти однозначності в підходах і баченні складних періодів вітчизняної історії. Кожен том цього видання виявився таким собі авторським баченням певного історичного періоду. Однак, непевно, це і є ознакою демократизації суспільно-політичних процесів і становлення поліметодологічного підходу в історичній науці. Для підтвердження цього висновку, доречно навести думку дослідниці Л. Нагорної, яка більше стосується саме політики пам'яті та ролі історика. Вона зазначає, що в «закритих» суспільствах питання «з якою історією порівнювати пам'ять» вирішується просто, оскільки функціонуючий в них канонічний історичний наратив практично ніким не заперечується. А у «відкритих» суспільствах ситуація постає складнішою, адже «тут конкурують кілька метанаративів, не кажучи вже про відгалуження у вигляді мікроісторії, історії повсякдення тощо»[133].

Також історики-науковці в другій половині 1990-х рр. «доклали рук» до дидактичної історії – створення шкільних підручників. Якраз у підручниках і відображена національна історична парадигма в її рафінованому та синтезованому вигляді. Адже саме освіта та підручники як її інструмент здійснюють один із найважливіших впливів на формування та реалізацію політики пам'яті в державі.

Вплив академічних істориків на державну політику пам'яті в Україні визначається їх залученістю до різного роду експертиз та відповідей на запити, що надходять в науково-дослідні установи від органів влади, ЗМІ, громадських організацій та «окремих

[133] Нагорна, Л. П. (2012). Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ: ІПіЕНД ім. І .Ф. Кураса НАН України. С. 161.

громадян». Ці звернення мають різну природу: для підготовки законопроєктів й інших нормативних документів, комеморації історичних подій та осіб, розроблення державних стандартів і програм, підготовки навчальних матеріалів, функціонування музеїв, архівної діяльності та ін.[134]

Українські історики в роки незалежності були залучені до ряду комісій та робочих груп, що здійснювали пошук «історичної правди». Напевно найвідомішою структурою стала урядова комісія з вивчення діяльності ОУН і УПА, створена 1997 р. за дорученням Президента України та Постановою Кабінету Міністрів України для об'єктивного вивчення історії діяльності українського національно-визвольного руху 1920-х – 1950-х рр. При цій комісії була сформована робоча група істориків на чолі з професором С. Кульчицьким, до якої входили співробітники двох академічних інститутів – Інституту історії України НАН України, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, викладачі університетів, фахівці з даної тематики. Завданням цієї групи було підготувати експертну доповідь про діяльність ОУН та УПА. За час своєї роботи (по завершенню експертизи саму групу формально розформовано не було. – Авт.) вона опублікувала ряд проміжних висновків[135], кінцевий фаховий висновок[136] і колективну монографію[137]. Ю. Шаповал, один із членів цієї групи, так узагальнив зміст і результати її діяльності: «Ми на-

[134] Касьянов, Г. (2018). Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. Київ: Lacurus, Антропос-Логос-Фільм. С. 195.

[135] Проміжний звіт робочої групи для підготовки історичного висновку про діяльність ОУН-УПА. Історичний висновок про діяльність ОУН-УПА (попередній варіант). (2000). Київ: Ін-т історії України НАН України, 38 с.

[136] Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. (2005). / 3-ге вид. Київ: Наукова думка, 72 с.

[137] Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: історичні нариси / В. В. Дзьобак, І. І. Ільюшин, Г. В. Касьянов та ін.; відп. ред. С. В. Кульчицький. (2005). Київ: Наукова думка, 496 с.

дали суспільству і владі неупереджені аргументи для розв'язання питання про статус учасників українського національно-визвольного руху. Ми нікого не хотіли "відбілювати", але й не хотіли чорнити. Тепер слово за новим керівництвом, насамперед за Президентом України»[138].

Упродовж 1990-х – першого десятиліття 2000-х років функціонували українсько-польська та українсько-російська комісії істориків відповідно, які працювали над рекомендаціями щодо «гострих питань» минулого, експертизою підручників і гіпотетичним створенням спільних підручників з історії обох народів. Позитивного результату роботи цих комісій, як багато хто й очікував, не виявилося.

В історії незалежної України траплялися випадки, коли професійні історики обіймали високі посади в органах державної влади й цим отримували можливість прямо чи опосередковано впливати на національну політику пам'яті. Наведемо окремі, найбільш відомі приклади. В 1994–1997 рр. віцепрем'єр-міністром України з гуманітарних питань був Іван Курас – вчений-історик, академік (1995), директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Упродовж 1997–1999 рр. І. Кураса на вказаній посаді змінив його «академічний колега» В. Смолій. Ще один професійний історик, який проявив себе як українофоб і русофіл й на даний час перебуває у всеукраїнському розшуку – Дмитро Табачник, побудував кар'єру в органах виконавчої влади. Спочатку він очолював Адміністрацію Президента України (1994–1996), двічі був віцепрем'єр-міністром України з гуманітарних питань в урядах В. Януковича (2002–2003, 2006–2007), а протягом 2010–2014 рр. – працював міністром освіти і науки України.

Табачник у ФСБ: як ексміністр впливає на українську політику і окуповані території. URL: *https://www.youtube.com/watch?v=irLv-9vFQiU*

[138] Шаповал, Ю. (2006). Українська Друга світова. *Доля як історія*. Київ: «Генеза». С. 247.

Також з посад співробітника та голови Адміністрації Президента України (1999–2002) розпочав свою політичну кар'єру академік-історик (2003) Володимир Литвин. Найбільшої вершини як політики він досяг, двічі обіймаючи посаду Голови Верховної Ради України (2002–2006, 2008–2012).

Переймаючи досвід країн Заходу, в Україні певної популярності набуває ще одна роль історика – «публічного інтелектуала» та експерта. Варто зазначити, що в силу ряду обставин – специфіки професійної діяльності, особистих вподобань та індивідуальних рис такий тип діяльності підходить далеко не всім професійним історикам. Допоміжним фактором історикам у цій справі став розвиток електронних носіїв інформації і засобів комунікації, які дозволяють оперативніше реагувати на поточні події[139]. Найбільш відомими українськими істориками в публічному просторі є Ярослав Грицак, Андрій Портнов, Олександр Алфьоров (з червня 2025 р. очолює Український інститут національної пам'яті), Кирило Галушко.

Загалом суспільна роль істориків як «бійців ідеологічного фронту» чи «мнемонічних бійців» актуалізувалася через зовнішні обставини. Гібридна війна Росії проти України з 2014 р., повномасштабне російське вторгнення 2022 р., необхідність відстоювання власного бачення минулих подій з Польщею все це «вимагає» більшої залученості українських істориків до прямого чи опосередкованого виконання державних завдань та активнішої комунікації із суспільством.

Отже, упродовж періоду незалежності України професійні історики стали важливими суб'єктами формування і реалізації національної політики пам'яті. Вони відіграли поміт-

[139] Касьянов, Г. (2018). Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. Київ: Lacurus, Антропос-Логос-Фільм. С. 197.

ну роль у переосмисленні історичного минулого, створенні нових наукових і освітніх наративів, спрямованих на утвердження української державності та національної ідентичності. Значний вплив історики здійснювали шляхом підготовки фундаментальних наукових видань, шкільних підручників, участі у роботі експертних комісій, а також надання консультацій органам державної влади з питань історичної політики та комеморації.

Водночас розвиток демократичних процесів в Україні сприяв утвердженню методологічного та світоглядного плюралізму в історичній науці. Окремі представники історичної спільноти отримали можливість безпосередньо впливати на державну політику, обіймаючи керівні посади в органах влади або виступаючи як публічні інтелектуали. Сучасні виклики, пов'язані з російською агресією, інформаційною війною та міжнародними дискусіями щодо складних сторінок минулого, ще більше актуалізували роль істориків як експертів і комунікаторів, покликаних сприяти захисту національної пам'яті та формуванню суспільного бачення історичного розвитку України.

ЛЕКЦІЯ 5
Державні та громадські комеморативні практики: європейський та український виміри

1. Державні комеморативні практики в Європі: моделі та політики пам'яті.
2. Громадські комеморативні практики.
3. Українські виміри державних та громадських пам'яттєвих практик.

1. Державні комеморативні практики в Європі: моделі та політики пам'яті

Французькому історику та культурологу П'єру Нора належить заслуга введення до наукового обігу понять «комеморація» та «місця пам'яті»[140]. Завдяки дослідженню регіональних/державних аспектів цих явищ ми можемо формувати уявлення про те, в які способи суспільства сприймають, трактують минуле, а також зберігають та передають свою історію, яка є важливою складовою формування національної ідентичності. Під комеморацією традиційно мається на увазі процес створення і утримання пам'яті про події, історичні постаті, або в цілому загальні підходи до сприйняття минулого та певних історичних феноменів. Для утримання такої пам'яті держава має не лише забезпечити збереження інформації, а й здійснювати конкретні кроки (розроблячи зміст пам'яттєвої політики та її візуальне/матеріальне втілення). Серед «традиційного» набору комеморативних практик: пам'ятники, топографічні об'єкти, музейні експозиції, державні/національні та релігійні свята. Місця пам'яті (або території пам'яті) не обов'язково мають матеріальне втілення, вони можуть носити суто символічний характер, але їх роль полягає у формуванні національного міфу та демонстрації зв'язку між минулим та сучасністю[141].

[140] Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять. Пер. з франц. К.: Кліо, 2014. 272 с.

[141] Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять. Пер. з франц. К.: Кліо, 2014. 272 с.

Антон Дробович. Культурний проєкт. Що таке місця пам'яті й чому вони важливі? URL:https://www.youtube.com/watch?v=8ZzAfUJ5h7o

Для розуміння особливостей та специфіки реалізації комеморативних практик в європейських країнах, правомірним є використання поняття «канон пам'яті». Термін певною мірою перегукується із поняттями «колективної/суспільної пам'яті», на специфіці яких наголошувалось у перших лекціях. Власне, під «каноном пам'яті» розуміється сукупність наративів, інституцій та практик, які визначають *що* та *як* пам'ятає суспільство, безпосередньо впливаючи на колективну/суспільну пам'ять. Цей канон включає: офіційну політику пам'яті (яка пов'язується із діяльністю державних інституцій); розробку та запровадження державних освітніх стандартів в історичній та громадянській освіті; формування символічного простору держав, їх міст на інших населених пунктів; специфіку медійних наративів. Ключовим питанням у розумінні сутності державної політики у пам'яттєвій сфері є: «Хто визначає канон пам'яті?». Цей аспект розглядався різними авторами, зокрема Ларисою Нагорною, Аллою Киридон та ін. Посилаючись на підходи, запропоновані Яном Кубіком та Мікаелем Бернхардом[142], О. Шевель[143] пояснює механізм затвердження канону: «діячі, … політичні партії, на-

[142] Kubik, Jan Benhard, Michael. «A Theory of the Politics of Memory». *In Twenty Yers after Communism*. *The Politics of Memory and Commemoration*, edited by Jan Kubik and Michael Bernhard 7-36 Oxford Oxford University Press 2014.

[143] Шевель О. Чи є вихід? Війна пам'яті у пострадянській Україні в порівняльній перспективі. Україна модерна. 21. 03. 2017. URL: https://uamoderna.com/demontazh-pamyati/shevel-memory-wars/

магаються впливати на ці офіційні режими пам'яті, щоб «сконцентрувати найбільш вигідну для себе візію минулого, яка легітимізує їхні зусилля у здобутті та втриманні влади»[144].

Держава формує структуру пам'яті, використовуючи календар. У цій системі важливе місце належить державним та національним святам. Вони встановлюються, як правило за розпорядженням голови держави. Їх основною метою є досягнення відчуття приналежності громадян країни до єдиної політичної нації. Такі свята несуть політичний та ідеологічний зміст, мають високий ступінь «протокольності». Символіка та ритуали державних свят напряму взаємопов'язані із аргументами політичної доцільності, які складають основу формування політики пам'яті тієї чи іншої держави[145]. Державні стандарти пам'яті формуються у межах національної держави, оскільки пам'ять виступає одним із ключових інструментів націотворення. Основними рисами національних підходів до пам'ятання виступають: селективність (йдеться про відбір «своїх» подій та героїв); героїзація або травматизація; прив'язка до конкретних територій та історії державності. У якості прикладів розглянемо окремі європейські кейси.

Так, французька модель політики пам'яті формується у межах республіканської традиції, де ключовим «засновницьким міфом» є спадщина Французької революції 1789 р. Саме ця подія задає канон універсалістських цінностей – свободи, рівності та братерства. Вона ж визначає логіку державної комеморації. Пам'ять вибудовується не навколо етнічної чи конфесійної ідентичності, а як громадянська пам'ять, спрямована на консолідацію політичної нації. Це проявляється, зокрема, у ритуалізації Дня взяття Бастилії – головного національного свята, що відзначається 14 липня, й символізує не лише події 1789 р., а й безперервність республіканського проєкту. Водночас французька по-

[144] Шевель О. Там само.

[145] Венгерська В. Державні свята сучасної України – нове вино у старих міхах. Життя «по-радянськи»: проблеми вивчення та інтерпретації: збірник матеріалів IV Всеукраїнського науково-теоретичного семінару, 27-28 квітня 2018 р., м. Вінниця. СС. 90-98.

літика пам'яті характеризується поєднанням централізованості та плюралізації: поряд із класичним пантеоном героїв (найвідоміший простір так і називається «Пантеон», який є фактичним інструментом «канонізації» видатних громадян країни[146]), дедалі більшу роль відіграють так звані «закони пам'яті»[147], які інституалізують визнання травматичних сторін минулого (таких як Голокост, колоніалізм, рабство).

Між прагматизмом і почуттями: політика пам'яті у Франції. Лекція ВуММ від 12.03.2020. Розповідає Д.Миколенко, д.і.н., https://www.youtube.com/watch?v=yxH7J0n64Uw

День взяття Бастилії: у Франції відбувся традиційний військовий парад. https://www.youtube.com/watch?v=g4EigCOYprg

[146] Pantheon Paris. URL: https://www.techno-science.net/glossaire-definition/Pantheon-Paris-page-2.html

[147] Під час дебатів щодо закону про потенційні «позитивні аспекти» восени 2005 р. у Франції було введено поняття «законів пам'яті», які включали: закон Гейссо, закон Таубіра, закон визнання геноциду вірмен і закон про існування того що було названо «позитивними аспектами» колонізації. Закон Гейссо передбачає кримінальне покарання, три інші носять більш декларативний характер, встановлюють лише принципи, не накладались жодних покарань. https://fr.wikipedia.org/wiki/Loi_m%C3%A9morielle

Символічним маркером переосмислення минулого є офіційний виступ французького президента Жака Ширака у 1995 р.[148] Він став першим президентом Франції, який взяв на себе відповідальність за депортацію євреїв під час режиму Віші. У промові, яку він виголосив 16 липня 1995 р., на місці у Вель-д'Ів, де утримували 13 тис євреїв для депортації до концтаборів, Ж. Ширак наголосив: «Франція того дня вчинила непоправне… злочинну безглуздість окупантів підтримали французи, французька держава»[149].

Не менш складною для французів є й проблема колоніального спадку та сюжетів, пов'язаних із Алжирською війною. Після її завершення Франція тривалий час уникала її публічного осмислення. Війна офіційно не називались «війною» (це були «події в Алжирі»), домінував наратив про втрату території, а не про деколонізацію, також було маргіналізовано досвід різних груп алжирського суспільства (таких, наприклад, як харкі[150]).

Алжирська революція, або кривава війна за волю. URL: https://www.youtube.com/watch?v=Ru1BeHPNCCg

[148] Allocution de M. Jacques CHIRAC, Président de la République, prononcée lors des cérémonies commémorant la grande rafle des 16 et 17 juillet 1942. https://www.jacqueschirac-asso.fr/fr/wp-content/uploads/2011/02/Allocution-Vel-dhiv.pdf

[149] Там само.

[150] Алжирці-мусульмани, які під час Алжирської війни служили як допоміжні сили французької армії, часто в нерегулярних підрозділах. Після здобуття незалежності Алжиру їх значна частина була репресована, частина евакуйована до Франції, де зазнала маргіналізації. Верховський В. Чужому навчайтесь: досвід Франції. 21. 12. 2025. https://uain.press/articles/chuzhomu-navchajtes-dosvid-frantsiyi-1121250

Сучасний французький дослідник цієї війни та її наслідків, пов'язаних із постколоніальним спадком, Бенджамін Стора (Bendjamin Stora) є одним із найавторитетніших голосів у дискусії про постколоніальну ідентичність Франції[151]. Знайомство з його роботами дозволяє зрозуміти проблеми подолання колоніального спадку.

У декілька етапів відбувалось вибудовування повоєнної політики пам'яті у Німеччині. Слід пам'ятати, що свої варіанти пам'яті та стосунків із минулим мали дві частини цієї країни, які пов'язувались із результатами Другої світової війни та формуванням двополюсності світу. На сьогодні, як стверджують дослідники пам'яттєвих студій, Німеччина є тією країною, яка виділяє найбільше коштів у сфері політики пам'яті. Існує значна кількість держаних фондів, спеціалізованих інституцій, які опікуються політикою пам'яті. Серед найвідоміших: Інститут дослідження комунізму у Потсдамі, Інститут дослідження тоталітаризму Анни Арендт та Інститут історії сучасності у Мюнхені. Сучасна державна політика пам'яті Німеччини ґрунтується на принципі визнання відповідальності за злочини нацизму, передусім Голокост, та їх постійному публічному осмисленні. Вона поєднує інституціоналізовану культуру пам'яті (які охоплюють значну кількість музеїв з обов'язковими експозиціями, присвяченими війні, Голокосту, переосмисленню нацистського режиму та спільної відповідальності; меморіали, освіту). Базовим етичним імперативом німецької політики є гасло «ніколи знову». Водночас, пам'ять інтегрується у демократичну ідентичність держави. Характерною особливістю є також відкритість до критичного перегляду минулого та включення нових тем (таких як досвід НДР, міграції, колоніалізм).

День пам'яті в Німеччині: як вшановують мільйони загиблих https://www.youtube.com/watch?v=W_JbR-2dbpQ

[151] Bendjamin Stora. *Histoire de la guerre d'Algérie, 1954-1962*, la Découverte, 1993; Benjamin Stora avec Alexis Jenni. Les mémoires dangereuses: de l'Algérie coloniale à la France d'aujourd'hui Le transfert d'une mémoire: de l'Algérie française au racisme anti-arabe. Albin Michel Paris , collection Documents, (décembre 2015), 232 p.

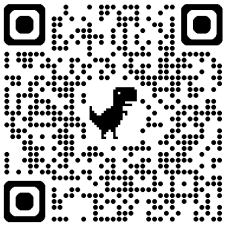

Стельмах С. Німецька політика пам'яті. https:// https://www.youtube.com/watch?v=lD7uPsE2oNQ /

В Угорщині співіснують офіційний канон, що мінімізує місцеву відповідальність за участь у Голокості, й альтернативні громадські практики, які її підкреслюють. Меморіали, представлені у Будапешті демонструють існуюче напруження між двома підходами.

Після 2010-х рр. держава послідовно просувала інтерпретацію пам'яті про Другу світову війну, в якій ключовою подією стала німецька окупація Угорщини у 1944 р., (докладаючи зусиль до забуття про союз зі нацистською Німеччиною до 1944 р.). У сформованій моделі пам'яті Угорщина постає не як союзник, а як жертва нацизму. Роль угорської адміністрації та участь представників угорських правих сил у Голокості опинились на маргінесах пам'яті. Найвиразніше це знайшло матеріальне/візуальне втілення у Меморіалі жертвам німецької окупації, який було споруджено у центрі Будапешту у 2014 р. Цей меморіал активно критикувався, як спробу зняти з Угорщини (зокрема, режиму Хорті) відповідальність за співучасть у Голокостів. Частина угорців звинуватили В. Орбана у фальсифікації Голокосту та свідомій маніпуляції поняттями «вбивці» та «жертви»[152].

[152] Memorial for Victims of the German Occupation. URL: https://www.atlasobscura.com/places/german-occupation-memorial-budapest

Пам'ятник жертвам німецької окупації: https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Monument_to_the_victims_of_the_German_occupation

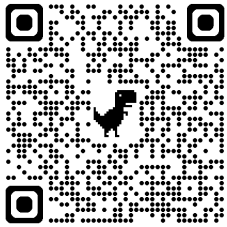

Отже, європейські системи пам'яті та підходи до формування політики пам'яті характеризуються динамічною взаємодією національних та наднаціональних наративів, в яких пам'ять стосується не лише минулого, а й пов'язана із політичним вибором майбутнього, що знаходить вираз у підходах до визначення ідентичності, базових цінностей, питань інтеграції представників колишніх колоній, й в цілому специфіки міграційної політики та полікультурності та толерантності. При цьому, в країнах Європейського Союзу зберігається напруга між «єдиною європейською пам'яттю» та національним історичними наративами. Так, у Польщі та Угорщині офіційна політика пам'яті акцентує увагу на власному стражданні під нацистською та радянською окупаціями, тоді як інституції ЄС наполягають на центральності пам'яті про Голокост як спільного морального фундаменту. Така ситуація породжує суперечки щодо «ієрархії жертв».

2. Громадські комеморативні практики

Для демократичних політичних режимів іманентною рисою є відносний плюралізм думок та підходів, у тому числі й у сфері політики пам'яті. Відносність пов'язується із окресленими раніше рисами державної політики у цій сфері, які традиційно відповідають ключовим інтересам політичних акторів. Повертаючись у цьому підрозділі до французького випадку, зазначимо, що на противагу офіційним підходам, протягом певного часу в країні формувалися громадські ініціативи. Подібною ініціативою «з низу» стала кампанія пам'яті про Алжир, до організації

якої мали відношення громадські об'єднання, діаспори. Щорічно вшановувалась пам'ять жертв подій 17 жовтня 1961 р., цього дня були влаштовані репресії проти алжирців у Парижі[153]. Такі підходи стали викликом для французького республіканського канону та стимулювали дебати й необхідність реакції на державному рівні. На сьогодні французька модель пам'яті частіше піддається критиці як постколоніально обмежена. Зокрема, роботи останніх років[154] демонструють, що традиційний республіканський канон пам'яті маргіналізував колоніальний досвід і пам'ять діаспор, що вимагає відповідного перегляду існуючих підходів.

Французький випадок демонструє поєднання республіканського універсалізму з поступовим включенням «складних» сторінок пам'яті, що засвідчує трансформацію національного наративу від виключно героїчного, до більш рефлексивного та самокритичного. Історична політика щодо Алжиру є прикладом переходу від замовчування до плюралізації пам'яті, але без досягнення остаточного консенсусу. Її зміст демонструє, як постколоніальні суспільства балансують між універсальною національною ідентичністю та необхідністю визнання травматичного та нерівного минулого.

Руйнація Берлінського муру, як і фактичне завершення «холодної війни», стали тими подіями, які активізували в Німеччині дебати довкола питань історичної пам'яті та політики пам'яті. Однак, до повернення із небуття пам'яті про жертви програм «Евтаназія» та «Дія Т-4», шляхом її увічнення та представлення у музейних практиках, міському просторі, пройшло достатньо часу. Лише завдяки діяльності поодиноких журналістів та вцілілих жертв цих програм та/або їх родичів, які почали об'єдну-

[153] Верховський В. Чужому навчайтесь: досвід Франції. 21. 12. 2025. https://uain.press/articles/chuzhomu-navchajtes-dosvid-frantsiyi-1121250

[154] Melissa Kocacinar, Witnessing Erasure: Diasporic Memory and the Algerian Struggle Against French National Amnesia. 2025. DOI:10.2218/plurality.10624; B. Leake."French Ontological Security and the Algerian War" (2025, Cambridge). Review of International Studies 51(4):1-20. DOI:10.1017/S0260210525000208.

ватись для відновлення справедливості й встановлення пам'яті про подібні злодіяння нацистів (у тісній співпраці із вченими та лікарями), тема набула публічності. Процес наповнення музейних експозицій, міських просторів пам'ятними знаками, іншою інформацією, яка б стосувалась цієї сторінки німецької історії, був доволі повільним. На сьогодні, практично у кожному музеї Берліна, який пов'язується із «пропрацюванням» минулого, міститься інформація, фото, інші візуальні складові, присвячені цій проблематиці[155].

Про складність та повільність прийняття рішень щодо публічного окреслення у культурному просторі німецької столиці місця, пов'язаного із програмою «Дія Т-4» свідчить той факт, що меморіал поблизу філармонії на колишній Тірганденштрасе 4, було відкрито лише у 2014 р. Серед фото на інформаційному стенді цього простору і світлина медсестри Клари Новак (1922–2003), яка стала жертвою програми стерилізації. Інформація про неї є свідченням важливості ролі особи у відновленні пам'яті про «незручні сторінки історії», активної позиції колишніх жертв таких програм та їх родичів. У 1987 р. вона виступила співзасновницею, та до 1999 р. очолювала федерацію постраждалих від програми «Евтаназія» та тих, хто зазнав примусової стерилізації (Меморіал на Тірганденштрасе 4)[156].

Характерною особливістю формування політики пам'яті в Німеччині є той факт, що так звана «низова пам'ять» перетворилась но новий стандарт у сфері меморіалізації. Однією з найбільш відомих громадських ініціатив, яка вже давно вийшла за межі Німеччини, стала поява на вулицях міст так званих «кам'янів спотикання». Йдеться про встановлення, з ініціатив громад, родин, учнів шкіл, маленьких латунних табличок біля будинків, в яких до війни жили єврейські родини, що стали жертвами нацистської політики. Ініціатором подібного вшанування пам'яті

[155] Венгерська В., Ковальчук І «Негідне життя» та історична пам'ять про жертви нацизму в Німеччині та Україні: теорія, історіографія і політичні практики. *Інтермарум: історія, політика, культура*. 2024, № 14. СС. 92-110.

[156] Венгерська В., Ковальчук І. «Негідне життя». Там само. С. 102.

жертв Голокосту став німецький митець Гюнтер Демніг. Перший камінь було встановлено у Кельні у 1992 р. На сьогодні більше 116 тис. каменів встановлено у 31 країні Європи[157]. Це один з найбільш цікавих прикладів так званої децентралізації пам'яті та її інтеграції до повсякденного простору, який протиставляється великим державним меморіалам та «демократизує» і персоналізує пам'ять.

Відповіддю представників громадянського суспільства на маніпулювання у мнемонічній сфері угорськими політиками, стала поява унікального місця пам'яті «Взуття на березі Дунаю». Ідея та ініціатива створення пам'ятника належить угорському кінорежисеру, поету та культурному дипломату Джану Тогаю, який разом зі скульптором Дьюлою Пауром втілив її в життя[158]. Ця інсталяція нагадує про розстріл євреїв угорськими фашистами (членами партії «Схрещені стріли»), й абсолютно чітко артикулює локальну відповідальність за злочин проти людяності.

Взуття на березі Дунаю. https://navicup.com/object/hungary-grand-tour/shoes-on-the-danube-bank-304061/ua

Не менш важливим актором у сфері політики пам'яті є публічна історія. У сучасних європейських країнах вона функціонує як динамічний простір виробництва пам'яті, де взаємодіють державні інституції, академічне середовище, локальні громади та цифрові платформи. Її ключова риса – так звана «медіатиза-

[157] Піпер О. Нові «камені спотикання» у пам'ять про жертв Голокосту. 17. 05. 2019 https://www.dw.com/uk/%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D1%96a-48767359

[158] Взуття на березі Дунаю. Унікальний за формою меморіал Голокосту в Будапешті. URL: https://www.whitemad.pl/uk

ція» пам'яті та перехід від «офіційного» наративу до множинних, часто конфліктних інтерпретацій минулого.

Ключовим середовищем публічної історії стає місто, яке поступово перетворюється на умовний «архів» під відкритим небом. Практично в усіх європейських містах (й Україна не є винятком) існують туристичні маршрути, пов'язані із Голокостом. У Києві це так званий «маршрут смерті» – від Лук'янівки до Бабиного Яру.

Бабин Яр – 80 років трагедії. Непрості запитання до Меморіального центру та екскурсія урочищем. URL: https://www.youtube.com/watch?v=eBMoW-qE93I

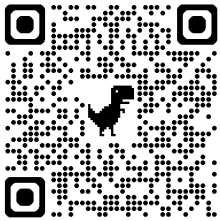

У наш час, завдяки спільним зусиллям громадських активістів, небайдужих людей, до ініціатив яких змушена була долучатись і влада, історичні маркування міського простору дозволяють поєднувати щоденний досвід із історією, перетворюючи пам'ять на частину повсякдення. Перехід від класичного інформаційного до постінформаційного суспільства означає не лише зростання обсягів інформації, але й принципову зміну механізмів її функціонування. Якщо раніше ключовим було виробництво та поширення знання, то сьогодні вирішального значення набувають процеси відбору, інтерпретації та емоційної актуалізації інформації. У цих умовах трансформується і сфера історичної пам'яті. Вона виходить за межі академічної науки, державної політики, музеїв, й дедалі більше функціонує у децентралізованому цифровому середовищі. Соціальні мережі стають не лише каналами комунікації, а й новими просторами виробництва, репрезентації та конкуренції історичних наративів.

В таких умовах пам'ять набуває рис фрагментарності та множинності, емоційної насиченості, залежності від мережевих

алгоритмів, а також відкритості до участі широких аудиторій. Можемо стверджувати, що соціальні мережі постають як один із ключових «майданчиків пам'яті», де співіснують, взаємодіють і конфліктують державні, експертні та повсякденні версії минулого. У соціальних мережах зникає монополія експертів, однак більшою проблемою є умовна «експертність» кожного дописувача та автора контенту. Цій проблемі присвячені цікаві дослідження, зокрема Миколи Махортиха, який представляє Бернський університет. Він наголошує на спрощеному та упередженому тлумаченні історії аматорами, однак попри це, завдяки використанню можливостей цифрової інфраструктури платофрм, їх думки та позиції поширюються, що дозволяєм їм впливати на колективну пам'ять[159].

3. Український контекст: взаємодія державних і громадських практик у політиці пам'яті

Після проголошення незалежності, Україна пройшла декілька етапів формування політики пам'яті, які відображали як шляхи пошуку формування національної міфології з відповідними історичними подіями та постатями, так і зміст внутрішньої й зовнішньої політики діючих президентів. Саме президенти задавали «тон», а інші державні інституції (Кабінет Міністрів, Інститут національної пам'яті України) втілювали у життя тактичні завдання у сфері історичної політики, які мали свої стратегічні цілі. Детальніше про періодизацію та зміст кожного періоду будемо говорити в останній лекції, зараз зупинимось на питаннях взаємодії державних та громадських практик.

Тривала боротьба із церквою та релігією в Радянському Союзі (від сталінської антирелігійної п'ятирічки до хрущовської антирелігійної кампанії, з подальшим «закріпленням» досягнутих результатів), не змогла цілком викорінити традиції вшанування тих чи інших релігійних свят. Від моменту проголошення незалежності, саме релігійні найшвидше замістили собою радянські

[159] Махортих М. Алгоритм пам'яті: кількісні та якісні методи дослідження колективної пам'яті на YouTube. https://www.lvivcenter.org/discussions/memory-algorithms-2/

державні свята. Ідея поєднання в одному флаконі релігійних (традиційних), світських свят та дат, пов'язаних із певними подіями історії, знайшла своє втілення у закріпленні за 14 жовтня[160] статусу державного свята[161]. Зміни у святковому календарі України яскраво ілюструють взаємодію державної політики пам'яті та релігійної традиції.

Перехід на новий календар для частини церковних свят не лише синхронізує Україну з європейським культурним простором, але й створює умови для переінтерпретації усталених комеморативних практик. У цьому сенсі показовим є «накладання» кількох символічних пластів на дату 14 жовтня: від козацької традиції та міфологеми Покрови як небесної покровительки війська, до модерного національного наративу (в якому особливу роль у боротьбі за державну незалежність відводять УПА) і сучасного державного дискурсу (День захисників і захисниць України). Така політика календаря свідчить про свідоме конструювання «вузлів пам'яті», які поєднують історичні епохи в єдиному національному каноні. Зміни у святковому календарі України засвідчують активне втручання держави у сферу темпоральної організації пам'яті. Перехід релігійних свят на новоюліанський календар зумовив перенесення одного з ключових «вузлів пам'яті» з 14 на 1 жовтня. При цьому важливо, що змінилася не стільки структура смислів, скільки їх календарна локалізація: держава зберігає інтегративний характер цього дня, поєднуючи релігійний, історичний і військово-національний наративи.

---

[160] Від 1 вересня 2023 р. Православна Церква України (ПЦУ) та Українська Греко-Католицька Церква (УГКЦ) перейшли від застарілого та прийнятого у російській православній церкві юліанського календаря, на новоюліанський календар, релігійне свято Покриви Пресвятої Богородиці перенесено на 1 жовтня.

[161] Венгерська В. Державні свята сучасної України-нове вино у старих міхах. *Життя «по-радянськи»: проблеми вивчення та інтерпретації (Із циклу «Повсякдення: візії та смисли»): зб. матеріалів IV Всеукр. наук.-теорет. семінару,* 27-28 квітня 2018 р., м. Вінниця /за ред. ОА Коляструк; Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. С. 93.

Політика пам'яті формується не лише державою, а й суспільством. Це зауваження характерне як для європейських країн, так і для України. Держава формує канон, запроваджує та контролює інституції, формує та затверджує офіційні ритуали. А громадські та локальні ініціативи привносять у цю сферу різноманіття досвідів, емоційну глибину та критичне переосмислення минулого. Взаємодія цих двох рівнів допомагає формувати сучасну культуру пам'яті.

Серед найбільш активних громадських ініціатив, які працюють у сфері пам'яті в Україні виділимо такі: Платформа культур пам'яті «Минуле/Майбутнє/Мистецтво», яку було створено у 2019 р. Оксаною Довгополою та Катериною Семенюк. Серед ініціатив платформи – «Зона (не)відчуження (до 35-річчя Чорнобиля), програма з комеморації Голокосту та дослідження пам'яті про війну, а також розробка підходів до меморіалізації наслідків російсько-української війни, з фокусом на соціальній стійкості. Спільно з Українським музеєм сучасного мистецтва (UMCA) у 2023 р. було організовано виставку «Ти як? Мистецтво і війна», в якій запропоновано аналіз досвіду війни через мистецькі практики[162].

Збереженням історії та культури корінних народів України (кримських татар, караїмів, кримчаків) опікується культурно-мистецький проєкт «Zincir/Ланцюг – ланки пам'яті»[163], створений 2023 р.

Російсько-українська війна кардинально впливає на зміни у ставленні до різних історичних періодів, подій та явищ. Одночасно, вона вимагає напрацювання підходів, пов'язаних із фіксацією її основних етапів, меморіалізацією пам'яті загиблих військових та цивільних. Війна триває, що перетворюється на додатковий виклик для системи пам'ятання. Одним із прикладів громадських ініціатив у цій сфері є проєкт «RE: Ukraine memories»[164], автори якого пропонують системний підхід до ме-

[162] «Минуле/Майбутнє/Мистецтво. URL: https://pastfutureart.org

[163] Презентація проєкту «Zincir/Ланцюг – ланки пам'яті». URL: https://www.youtube.com/shorts/vfOVFWyPh5g

[164] Проєктна пропозиція з облаштування місць пам'яті.URL: https://www.reukraine.org/memories-ua

моріалізації об'єктів та місць пам'яті, пов'язаних із наслідками російського агресії. Серед інших ініціатив, безпосередньо пов'язаних із реакцією на війну на роботу із пам'яттю в її умовах: цикл інтерв'ю «Війна пам'яті (Ukraïner)»[165]; арт-укриття «Незламна бібліотека», яка є цілком унікальним явищем, створеним у Херсоні, що постійно перебуває під обстрілами. Зруйнована бібліотека ім. О. Гончара стала простором пам'яті та сучасного мистецтва[166].

Лозинська Ю. Підсумки (і найбільший виклик) року для команди Платформи пам'яті Меморіал. URL: https://www.pravda.com.ua/columns/2024/12/31/7491393/

Європейський вектор пов'язується із необхідністю інтеграції до спільного простору пам'яті. Найбільш характерним прикладом такої інтеграції, пов'язаної із громадськими ініціативами, є вже згадуваний у лекції проєкт «Каменів спотикання». В Україні «Камені спотикання» вже можна зустріти на вулицях Переяслава-Хмельницького, Рівного та Києва. У Чернівцях встановлено «Поріг спотикання». До 80-річчя вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру у Києві будо встановлено 80 каменів, з метою щоденних зустрічей містян з пам'яттю про тих киян, які загинули чи постраждали під час нацистської окупації. У випадку Києва, ініціатива, яка з'явилася в Німеччині як «низова» реалізується за

[165] Війна пам'ятей. URL: https://www.ukrainer.net/thread/viyna/viyna-pamiati-ua/

[166] У Херсоні відкрили «Арт-укриття «Незламна бібліотека». URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3843015-u-hersoni-vidkrili-artukritta-nezlamna-biblioteka.html

підтримки Посольства Федеративної республіки Німеччини та Київської міської державної адміністрації[167].

Прикладом простору конкуренції пам'ятей та одночасно, моделі публічної історії та громадських ініціатив, є територія Бабиного Яру. Особливістю цього району Києва, з травматичною пам'яттю, була так звана «розсіяність» меморіального простору. В чому це проявлялось? У радянський період пам'ять про знищених євреїв під час Голокосту універсалізувалась як «злочин проти мирних радянських громадян». Після проголошення української незалежності, на території Бабиного Яру з'являється значна кількість меморіалів, які пов'язувались із різними версіями етнічної (єврейська, ромська, українська), релігійної (іудеї, православні), вікової та соціальної пам'яті (розстріляні діти, пацієнти психіатричної лікарні). Зрозуміло, що подібна множинність створювала напругу та демонструвала відсутність єдиного наративу, фрагментарність та поліфонічність пам'яті різних груп, які просували власні інтерпретації трагедії. Також у випадку Бабиного Яру можемо стверджувати про приклад як конкуренції, так і своєрідного діалогу між державними, громадськими і приватними ініціативами, так і між національною, так званою «транснаціональною», та умовно комеморативно-мистецькою моделями пам'яті.

Мозаїка пам'ятників. Як постав меморіальний простір Бабиного Яру. Ukrainian Center for Holocaust Studies.URL: https://www.youtube.com/watch?v=kyBl_ervxSU

[167] Камені спотикання. Київ. URL: https://kyivstones.org/about-the-project/

Якщо порівнювати особливості пам'яттєвого простору двох «символів» Голокосту на теренах Центральної та Східної Європи – Аушвіцу-Біркенау та Бабиного Яру, зазначимо, що у першому випадку йдеться про приклад інституціолізованої та регульованої пам'яті. Простір Бабиного Яру демонструє як конфліктну, так і відкриту пам'ять, яка передбачає поступову інтеграцію різних пам'ятей, практик та акторів.

Таким чином, сучасні комеморативні практики демонструють, що пам'ять не є статичним збереженням минулого, а динамічним процесом його переосмислення, у якому співіснують державні політики, громадські ініціативи та різні суспільні практики.

ЛЕКЦІЯ 6
«Війни пам'яті» та конфлікти пам'яті: загальна теорія та практичний вимір

1. Поняття «війн пам'яті» та конфліктів пам'яті в пам'яттєвих студіях.
2. Культура пам'яті в імперський та радянський період.
3. Польсько-українські «бої» за історію.
4. Героїзація минулого, пошук «злочинців» і вшанування «жертв»: національні дискусії в європейських країнах та Україні.

1. Поняття «війн пам'яті» та конфліктів пам'яті в пам'яттєвих студіях

У дослідженнях із тематики пам'яттєвих студій поняття «війн пам'яті» та конфліктів пам'яті посідають окреме місце.

Праця «Теорія політики пам'яті» польсько-британського політолога, соціолога та антрополога Яна Кубіка й німецького дослідника Мікаеля Бернхарда виживає та описує поняття «режими пам'яті», яке, на нашу думку, є синтезуючим відносно війн пам'яті» та конфліктів пам'яті. Тому спочатку варто коротко розглянути його визначення. Отже, режими пам'яті – це «впорядкований спосіб пам'ятати про окремі проблеми, події чи процеси… в певний момент чи період», який згодом, коли «до формулювання та поширення активно залучені державні інституції чи політичні угрупування» набуває офіційного статусу[168].

На думку Сергія Трояна та Алли Киридон, «війни пам'яті» виступають одним із сучасних різновидів інформаційної війни. Цей термін використовується у метафоричному значенні та введений до наукового обігу для посилення напруги в протистоянні конфліктуючих сторін у просуванні різних моделей пам'яті. Для таких воєн характерна часово-просторова тривалість[169].

---

[168] Шевель, О. (2017). Чи є вихід? Війни пам'яті у пострадянській Україні в порівняльній перспективі. *Україна модерна: міжнародний інтелектуальний часопис*. URL: https://uamoderna.com/demontazh-pamyati/shevel-memory-wars/ (дата звернення: 11.04.2026).

[169] Троян, С., Киридон, А. (2016). «Війни пам'ятей» у вимірі інформаційного протистояння. *Україна – Європа – Світ. Міжнародний*

Водночас «війна пам'яті» є також підвидом конфліктів пам'ятей. Механізм постання конфлікту пам'яті виглядає наступним чином. У середовищі політичних еліт, особливо в «закритих», недемократичних режимах часто прийнято використовувати махінації і маніпуляції із минулим як засіб для легітимізації своєї влади та суспільної мобілізації. Так виникає таке багатовимірне явище як конфлікт пам'яті. Його природа формується на перетині історичного, політичного, соціального й психологічного вимірів людського сприйняття. Часто конфлікти пам'яті можуть виникати через різницю в інтерпретації минулих подій, а це в свою чергу обумовлюється політичними інтересами різних груп впливу. Ситуацію ускладнює протилежне сприйняття і відмінний досвід, навіть незважаючи на наявність неспростовних фактів і документально підтверджених доказів. Особливо загострюються конфлікти пам'ятей в ситуації, коли органи влади з певною метою вдаються до «переписування» історії – від приховування неправомірних, злочинних діянь до навпаки – їхньої легітимації[170].

На думку української дослідниці Ольги Волянюк, конфлікт пам'ятей варто розглядати як вид соціально-політичного конфлікту, предметом якого є минуле та його репрезентації в теперішньому часі окремими суспільними групами. Конфлікти пам'яті поєднують у собі двовимірну природу конфлікту як такого, оскільки для них притаманні певні матеріальні інтереси окремих соціальних груп і їх аксіологічні орієнтації. Тому конфлікти пам'яті є боротьбою за превалювання певних індивідуальних, групових і соціальних цінностей та норм[171].

збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. Вип. 18. С. 41.

[170] Любасюк, Я. (2024). Історична пам'ять про Другу світову війну у міжнародному політичному дискурсі. Магістерська робота. Вінниця: Донецький національний університет імені Василя Стуса. С. 16.

[171] Волянюк, О. Я. (2013). Конфлікти пам'ятей у політичному просторі: теоретичні аспекти. *Національна та історична пам'ять*. №6. С. 44, 42.

Частота та інтенсивність конфліктів пам'яті певного суспільства також залежить від пережитого історичного травматичного досвіду. Ці конфлікти часто переобтяжені надмірним емоційним перевантаженням сторін конфлікту та потребують здолання певних психологічних бар'єрів та зміни асоціацій[172].

Так, для народів Європи такою травматичною сторінкою безумовно є Друга світова війна. Американський політолог Річард Лебоу зазначав: «Понад півсторіччя минуло після закінчення Другої світової війни, і майже кожній країні довелося пережити різні болісні дебати про її роль у цьому конфлікті та відповідальність за злочини, скоєні чи то її урядом, чи то її громадянами. В одних країнах дискусії не забарилися, а в інших минули десятиліття, перш ніж вони почалися»[173]. На думку інших дослідників, травматичним досвідом обумовлене все XX ст., освоєння досвіду якого лише посилило віктимний наратив колективної/історичної пам'яті та його практичне застосування[174].

У свою чергу, конфлікти пам'ятей, які породженні насильницькими діями, можуть призводити до нового насильства.

Конфлікти пам'ятей умовно поділяють на реальні та штучно створені. У реальних конфліктах пам'ятей беруть участь свідки, активні учасники минулих подій, їхні нащадки. Тому реальні конфлікти пам'ятей вичерпуються зі зміною поколінь, коли зникає «жива пам'ять» і поступово можуть переходити в форму громадської дискусії та обговорення. Штучно створені конфлікти пам'ятей є добре спланованими та продуманими зацікавленими у конфронтації дійовими особами, які прагнуть отримати

---

[172] Троян, С., Киридон, А. (2016). «Війни пам'ятей» у вимірі інформаційного протистояння. *Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. Вип. 18. С. 41.

[173] Lebow R. N., Kansteiner W., Fogu C. (eds). (2006). The Memory of Politics in Postwar Europe. Duke University Press Durham and London. P. 21.

174 Касьянов, Г. (2018). Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. Київ: Lacurus, Антропос-Логос-Фільм. С. 61.

перевагу в суспільно-політичній площині[175]. Від себе додамо, що штучно створені конфлікти пам'ятей не слабшають зі зміною поколінь, оскільки їхні носії не є учасниками чи свідками подій, а виступають носіями певних переконань, ідей та норм, які демонструють часову плинність.

Ще однією небезпекою конфліктів пам'ятей є перешкода на шляху до побудови єдиної національної ідентичності та завада процесам демократизації. Це теж є похідним із політичної площини, оскільки опоненти часто вдаються до делегітимізації один одного засобами минулого, представляючи суперника як «іншого», чиї погляди взагалі не варто брати до уваги[176].

Узагальнюючи можна констатувати, що конфлікти пам'ятей – це переважно наднидивідуальні, політичні конфлікти, що значним чином визначають хід подальшого суспільного розвитку.

Отже, поняття «війни пам'яті» та конфлікти пам'яті посідають важливе місце в сучасних пам'яттєвих студіях, оскільки відображають суперечності навколо інтерпретації історичного минулого та його використання в суспільно-політичному житті. Конфлікти пам'яті виникають через відмінності у сприйнятті історичних подій різними соціальними групами, політичними силами чи державами, а також можуть бути наслідком травматичного історичного досвіду. Особливого значення вони набувають тоді, коли минуле використовується як інструмент політичної легітимації, мобілізації населення або інформаційного протистояння. У цьому контексті «війни пам'яті» виступають однією з найбільш загострених форм конфліктів пам'яті.

Важливою особливістю конфліктів пам'яті є їхній вплив на формування колективної пам'яті, національної ідентичності та суспільної згуртованості. Вони можуть як сприяти суспільній

[175] Волянюк, О. Я. (2013). Конфлікти пам'ятей у політичному просторі: теоретичні аспекти. *Національна та історична пам'ять*. №6. С. 47.

[176] Шевель, О. (2017). Чи є вихід? Війни пам'яті у пострадянській Україні в порівняльній перспективі. *Україна модерна: міжнародний інтелектуальний часопис*. URL: https://uamoderna.com/demontazh-pamyati/shevel-memory-wars/ (дата звернення: 11.04.2026).

дискусії щодо складних сторінок минулого, так і поглиблювати політичні та соціальні поділи. Крім того, штучно створені конфлікти пам'яті нерідко використовуються як засіб маніпуляції суспільною свідомістю та перешкоджають демократичному розвитку.

2. Культура пам'яті українських земель в імперський та радянський періоди

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. українські землі опинилися у складі Російської та Австрійської імперій, де у той час активно реалізовувалася державна політика пам'яті, місця українцям в якій, на жаль, не знайшлося. Упродовж XIX ст. російськими істориками була розроблена схема національної історії, згідно з якою Київська Русь сприймалася як виток російської державності, традиції Києва були успадковані Володимиром на Клязьмі, а потім Москвою. Як зазначає Н. Яковенко, «у такий спосіб Київська держава княжої доби зливалась з російською ідеєю»[177]. Для об'єктивних дослідників із позиції сьогодення такий підхід видається не більше як банальною маніпуляцію і «крадіжкою» чужої історії. Українсько-американський дослідник С. Плохій зауважує: «Незважаючи на все те, що можна прочитати в книжках чи почути в офіційних виступах, Росія, особливо за європейськими стандартами, є відносно молодою державою. Офіційно історія її незалежності бере свій відлік менш ніж шістсот років тому, в 70-х роках XV століття, коли Іван III, перший володар Великого Московського князівства, який "приміряв" титул царя, кинув виклик сюзеренітету монгольських ханів»[178].

[177] Худіш, П. (2023). «Русь, але вже не Київська»: як Росія інструменталізує історію України. *Детектор медіа*. URL: https://ms.detector.media/propaganda-ta-vplivi/post/32105/2023-06-04-rus-ale-vzhe-ne-kyivska-yak-rosiya-instrumentalizuie-istoriyu-ukrainy/ (дата звернення: 11.04.2026).

[178] Плохій, С. (2024). Загублене царство. Історія «Русского мира» з 1470 року до сьогодення; пер. з англ. В. Євменова, Є. Євменова; наук. ред. ч. I–IV С. Лунін; худож.-оформлювач М. Мендор. Харків: Фоліо. С. 4.

Для впровадження політики пам'яті важливе значення має символічний простір пам'ятників і меморіальних об'єктів, оскільки його наповнення якраз і визначає «пам'яттєву» присутність. Протягом другої половини XIX – початку XX ст. у великих містах України почали встановлювати пам'ятники російським самодержцям, оскільки вважалося, що завдяки їм утверджувалася держава і досягалося загальне благо. До цієї справи долучалися найкращі російські та іноземні скульптори. Пам'ятник Катерині II (роботи Івана Мартоса) поставили у Катеринославі, а пізніше, у 1900 р. – й в Одесі, Миколі I, до 100-річчя його народження (скульптор Матвій Чижов, 1896), Олександру III (1909), Олександру II (італійський скульптор Етторе Ксіменес, 1911) – у Києві тощо. На початку XX ст. це стало настільки поширеним явищем, що пам'ятники російським імператорам на вшанування визначних дат, встановлювали навіть у повітових містах. Наприклад, 1911 р. у Бердянську до п'ятдесятиріччя скасування кріпацтва було повторно урочисто відкрито, встановлений ще 1907 р. монумент Олександру II роботи естонського скульптора Амандуса Адамсона. Меморіальними дошками або спеціальними знаками закарбовувалися у пам'яті місця, пов'язані з перебуванням царських осіб. Так, на Катеринославщині тривалий час зберігали невеличкі обеліски («верстові милі», всього їх збереглося вісім), якими позначалися місця зупинок імператриці Катерини II під час подорожі на Південь у 1787 р.[179]

Щоб підкреслити історичний зв'язок Російської імперії із Київською Руссю, показати споконвічність Росії та її роль у християнському світі, в 1853 р. у Києві споруджують пам'ятники Володимиру Святому (скульптори Василь Демут-Малиновський, Петро Клодт), а в 1911 р. – княгині Ользі (Трьом святителям) (скульптор Іван Кавалерідзе).

Олександр Алфьоров. Пам'ятник Володимиру. Місце, масони, загадки URL: https://www.youtube.com/watch?v=rdkRlGf7NGY

[179] Катеринівська миля: опис, фото, історія. (2026). *Trip must go on*. URL: https://tripmustgoon.com/catherine-mile (дата звернення: 11.04.2026).

Наступною категорією історичних осіб, гідних ушанування, були найближчі сподвижники монархів, які сприяли зміцненню імперії, розвитку її регіонів, особливо Півдня, за імперською термінологією – Новоросії. У 1828 р. в Одесі встановили пам'ятник роботи Авраама Мельникова та Івана Мартоса засновнику міста, першому одеському градоначальникові дюку Арману Емманюелю дю Плессі, герцогу де Рішельє. Це, до речі, був перший пам'ятник у місті[180]. У Херсоні 1836 р. звели перший в місті пам'ятник. Встановили його на честь російського генерал-фельдмаршала, князя Григорія Потьомкіна (скульптор І. Мартос), якого вважали засновником міста[181]. Після трагічної загибелі голови уряду Росії Петра Столипіна у Києві 1911 р., у 1913 р. йому був споруджений пам'ятник П. Столипіну. Проєкт скульптури безкоштовно виконав італійський монументаліст Етторе Ксіменес, архітектурну частину – розробив киянин Іполит Ніколаєв[182].

Шурхало Д. Пам'ятник Столипіну перед демонтажем повісили. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/28399366.html

---

[180] Іванченко, С. (2026). Пам'ятник герцогу Рішельє. Перший пам'ятник в Одесі. URL: http://lost-odessa.iv-studio.od.ua/pamyatnik-Rishelye.html (дата звернення: 11.04.2026).

[181] Артимишин, П. (2022). Два Потьомкіни в одному Херсоні. *Локальна історія*. URL: https://localhistory.org.ua/rubrics/building/dva-potomkini-v-odnomu-khersoni/ (дата звернення: 11.04.2026).

[182] Мараєв, В. (2026). За століття до «ленінопаду»: коротке життя київського Столипіна. *Український інтерес*. URL: https://uain.press/articles/za-stolittya-do-leninopadu-korotke-zhittya-kiyivskogo-stolipina-946721 (дата звернення: 11.04.2026).

У своїй комеморативній практиці, як складової політики пам'яті, уряд Російської імперії спирався на ідеї місіонерської ролі російської культури й усіма засобами впроваджував глибоку повагу до неї, вимагаючи від підданих бути носіями цієї культури. Цим пояснюється відкриття в Україні пам'ятників діячам російської культури: Олександру Пушкіну – в Одесі (скульптор Жанна Полонська, архітектор Хрисанф Васильев, 1888), у Житомирі (скульптор Генріх Олішкевич, 1899), у Катеринославі (скульптор-академік Ілля Гінцбург, 1901), у Харкові (скульптор Борис Едуардс, 1904)[183]; Миколі Гоголю (позиціонувався як носій російської культури. – Авт.) – у Катеринославі (скульптор І. Гінцбург, 1909) та Ніжині тощо.

Звичайно, що великодержавна політика викликала спротив української громадськості, яка прагнула увічнити видатних українців. Влада, побоюючись нової активізації польського руху в Україні, на це зважала. Проте особи діячів, яких мали б увічнити, повинні також бути цінними передусім для самої імперії. Тому першим «зі списку» обрали Богдана Хмельницького, який, за словами скульптора Михайла Мікешина, «повернув російському народові Київську святиню, врятував православ'я на берегах Дніпра і поклав наріжний камінь державної будівлі всієї Росії».

Пам'ятник Богданові Хмельницькому у Києві. URL:https://www.youtube.com/watch?v=e8SfwVfiIos

[183] Категорія: Пам'ятники Олександру Пушкіну в Україні. (2026). *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Категорія:Пам%27ятники_Олександрові_Пушкіну_в_Україні (дата звернення: 11.04.2026).

Цікаво, що перший проєкт пам'ятника Б. Хмельницькому М. Микешина вийшов у стилі «махрового» імперського шовінізму. «Гетьман верхи на коні розчавлював єзуїта, також на пам'ятнику зображували скинутого зі скелі польського шляхтича і вбитого єврея, та ще й з написом "*Польша сгинет, а Русь будет процветать*"»[184].

Історик Ігор Гирич відзначає, що на початку XX ст. українська громада намагалася встановити пам'ятник Т. Шевченку біля Михайлівського собору. Тоді від Софійського до Михайлівського собору виникала б лінія: Б. Хмельницький – Т. Шевченко, яка демонструвала певну логіку сприйняття історичного розвитку. Але врешті-решт було вирішено встановити пам'ятник більш компромісній постаті – княгині Ользі, внаслідок чого встановлювалася лінія Ольга – Б. Хмельницький (від Михайлівського до Софійського собору) з дещо іншим тлумаченням, ніж передбачалося раніше[185].

Проте і в цих умовах українська ідея пробивалася через мури імперської монументальної пропаганди, прикладом чого є погруддя Івану Котляревському в Полтаві (проєкт погруддя виконав скульптор Леонід Позен, 1903). Цікаво, що кошти на монумент українська громадськість зібрала ще в 1895–1998 рр., але імперська бюрократія всіляко відтерміновувала цю подію. Коли влада врешті надала дозвіл, то зали-

[184] Мараєв, В. (2025). Бронзовий гетьман – свідок епох. *Український інтерес*. URL: https://uain.press/blogs/bronzovyj-getman-svidok-epoh-888794 (дата звернення: 11.04.2026).

[185] Гирич, І. Б. (2026). Політичні колізії й монументальні символи незалежної України. *Ігор Гирич (Київ). Персональний сайт історика України*. URL: https://www.i-hyrych.name/Kyiv/HistPath/Independence.html (дата звернення: 12.04.2026).

шила за собою семантичний аргумент – напис на пам'ятнику був зроблений російською мовою. З приводу цього громадський та політичний діяч Микола Міхновський написав гнівного листа тодішньому міністру внутрішніх справ Російської імперії[186].

Таким чином, комеморативна політика Російської імперії на українських землях формувала певну культуру політики пам'яті. Згідно з нею українець мав усвідомити себе малоросом – похідним від великороса, пов'язаним із ним кровно і духовно, приреченим на зникнення у випадку втрати цього зв'язку. Тому він мусив пам'ятати з історії лише підтвердження цієї єдності: Київська Русь, приєднання до Росії, спільні воєнні дії, що сприяли зміцненню Російської держави тощо; Російська імперія є вершиною державності, і малороси мають пишатися тим, що мали щастя докласти зусиль до її становлення. Уся логіка історії доводила, що різні спроби бути поза Росією приречені на невдачу, оскільки суперечать природному стану речей і не схвалюються православною церквою. Така політика пам'яті стала підґрунтям малоросійства, комплексу провінційності, що виявляється у відданості російській великодержавності, у байдужому, а то й у негативному ставленні до всього українського.

Після поразки Української революції 1917–1921 рр. і встановлення радянської більшовицької влади на землях Наддніпрянщини, вони розпочали впровадження власної політики пам'яті, яке традиційно позначилося захопленням символічного простору та комемораційою.

Ще в ході революційних подій, впродовж 1919–1920 рр. у Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі були збудовані пам'ятники Карлу Марксу (скульптор Макс Гельман), причому у Києві його було встановлено на місці пам'ятника П. Столипіну. Крім того, у Києві з'явилися погруддя Фрідріха Енгельса, Володимира Леніна, Карла Лібкнехта, Рози Люксембург, Якова Свердлова,

[186] 120 років тому у Полтаві з'явився пам'ятник Котляревському. (2023). *Рідний край*. Вип. 18. URL: https://ridnyikrai.in.ua/news/120-rokiv-tomu-u-poltavi-zyavyvsya-pamyatnyk-kotlyarevskomu-rozpovid-symona-petlyury/ (дата звернення: 12.04.2026).

Лева Троцького, які восени 1919 р. були зруйновані білогвардійцями Антона Денікіна[187].

За роки радянської влади пам'ятники В. Леніну споруджувалися в усіх обласних, районних центрах і навіть у великих селах. У 1944 р. у Києві на теперішній Європейській площі, де до 1918 р. був пам'ятник Олександру II, потім на його постаменті – фанерний пам'ятник червоноармійцям, постав «керманич усіх часів і народів» Йосиф Сталін. У пресі з цього приводу писали: «І перше, що роблять люди, звільнивши свої будинки, вулиці і міста від фашистських нелюдів, це зводять пам'ятник найбільшому полководцю в історії людства»[188]. Одночасно подібні об'єкти з'явилися в Одесі, Харкові та інших містах. У західноукраїнських областях, які увійшли до складу УРСР у 1939 р., одразу відбулося встановлення пам'ятників Леніну і Сталіну. А у 1946 р. було оголошено про встановлення, наприклад, у Станіславській області 12 пам'ятників вождям і чотирьох із них у самому Станіславі (у парку Шевченка, на Привокзальній площі, на вулиці Грюнвальдській і площі Перемоги).

Московське керівництво навіть підштовхувало комуністів України шукати нових героїв у власному середовищі. Показовою в цьому сенсі є історія з пам'ятником Миколі Щорсу. Восени 1935 р. Й. Сталін під час однієї із нарад дорікнув О. Довженкові відсутність в українців такого героя, як Василь Чапаєв у росіян. У результаті, 1 травня 1939 р. на екрани кінотеатрів республіки вийшов фільм «Щорс» з яскравою, але сфальсифікованою історією про «героя громадянської війни». Ця кінокартина коштувала бюджету держави 5 млн

[187] Ніжинська, Т. (2020). Не вічна пам'ять: вожді яким більше немає місця в Києві. Big Kyiv. Історія. URL: https://bigkyiv.com.ua/nevichna-pam-yat-vozhdi-yakym-bilshe-nemaye-mistsya-v-kyyevi/ (дата звернення: 12.04.2026).

[188] Ніжинська, Т. (2020). Не вічна пам'ять: вожді яким більше немає місця в Києві. Big Kyiv. Історія. URL: https://bigkyiv.com.ua/nevichna-pam-yat-vozhdi-yakym-bilshe-nemaye-mistsya-v-kyyevi/ (дата звернення: 12.04.2026).

рублів[189]. І вже у 1939 р. ім'я Щорса отримують вулиці, фабрики, училища. У постановах так і писали: «Назвати вулицю Сурикова іменем М. М. Щорса, героя Громадянської війни і персонажу фільму "Щорс" режисера-орденоносця О. П. Довженка». Для завершення справи не вистачало пам'ятника, і над ним почали працювати, але завадив початок німецько-радянської війни. Робота над проєктом була поновлена у 1949-му, й у 1954 р. на честь 300-ліття «возз'єднання України з Росією» встановили на бульварі Т. Шевченка – там, де раніше стояв пам'ятник графу О. Бобринському. Парадоксальним для політики пам'яті незалежної України є те, що пам'ятник М. Щорсу з 2009 р. став «сусідом» вулиці Симона Петлюри[190].

Пам'ятник Щорсу у Києві: від створення до демонтажу. URL: https://suspilne.media/culture/635412-pamatnik-sorsu-v-kievi-vid-stvorenna-do-demontazu-u-foto/

Після Другої світової війни додався культ героїв Великої Вітчизняної війни, який знайшов своє відображення у пам'ятниках радянським полководцям (Миколі Ватутіну в Києві, Сидору Ковпаку в Путивлі та ін.), погруддях двічі Героїв Радянського Союзу (Івану Черняхівському в Умані, Олексію Федорову та Анатолію Брандису (прижиттєвий монумент) у Дніпропетровську, Івану Кожедубу в с. Ображевка Сумської області тощо),

[189] Зінченко, О. (2019). Щорс. Таємниця смерті та початок міфу. *Історична правда*. URL: https://www.istpravda.com.ua/articles/2019/08/30/156168/ (дата звернення: 12.04.2026).

[190] Артимишин, П. (2022). Пам'ятник Миколі Щорсу у Києві. Історія скандального монумента. *Локальна історія*. URL: https://localhistory.org.ua/rubrics/building/pamiatnik-mikoli-shchorsu-u-kiievi-istoriia-skandalnogo-monumenta/ (дата звернення: 12.04.2026).

скромних обелісках загиблим воїнам або прізвищах на плитах братських могил.

Радянська влада, як свого часу й російська імперська, використовувала українську національну складову в своїй політиці пам'яті. Однак кількість прізвищ і подій «виділених» для комеморації були чітко визначеними на вищому державному рівні. Під час встановлення більшовицької радянської влади в Україні в роки Української революції, портрети і твори Тараса Шевченка вважалися проявом «буржуазного націоналізму». Але після завоювання України почалося систематичне інкорпорування образу Кобзаря у систему радянських ідеологічних цінностей. Його взялися трактувати як «селянського поета, революціонера-демократа, атеїста, співця дружби двох братніх народів». Як наслідок, перший пам'ятник Т. Шевченку роботи І. Кавалерідзе було споруджено у Ромнах у 1919 р. У 1920 р. відкрито пам'ятник Т. Шевченку в Сумах, у 1923 р. – у Каневі (скульптор Каленик Терещенко), у 1926 р. – у Полтаві, а у 1935 р. – у Харкові (скульптор Матвій Манізер). У 1939 р. під час святкування 125-ї річниці від дня народження Кобзаря у Каневі відкрили Меморіальний музей і пам'ятник поету[191].

Ім'я Т. Шевченка 1939 р. було присвоєно Київському університету, у сквері напроти навчального закладу на місці, де колись стояв пам'ятник Миколі І, було відкрито шестиметровий монумент Т. Шевченку роботи М. Манізера[192]. Протягом 1950-х рр. скульптури поета з'явилися у Івано-Франківську, Донецьку, Дніпропетровську та Чернігові, у 1960-х рр. – в Одесі, Луцьку та

[191] Касян, Л. Г. (2024). Репрезентація образу Тараса Шевченка в українській радянській кінодокументалістиці 1930–1990 років. *Архіви України*. № 1 (338). С. 4. URL: https://tsdaea.archives.gov.ua/2024/06/08/reprezentacziya-obrazu-tarasa-shevchenka-v-ukrayinskij-radyanskij-kinodokumentalistyczi-1930-1990-rokiv/ (дата звернення: 12.04.2026).

[192] Касян, Л. Г. (2024). Репрезентація образу Тараса Шевченка в українській радянській кінодокументалістиці 1930–1990 років. Архіви України. № 1 (338). С. 6. URL: https://tsdaea.archives.gov.ua/2024/06/08/reprezentacziya-obrazu-tarasa-shevchenka-v-ukrayinskij-radyanskij-kinodokumentalistyczi-1930-1990-rokiv/ (дата звернення: 12.04.2026).

Черкасах, у 1980-х рр. – у Житомирі, Вінниці, Кіровограді, Миколаєві[193].

Пам'ятників Шевченку найбільше у світі. URLhttps://www.youtube.com/watch?v=ItIgJfrldWI

Окрім Т. Шевченка було споруджено пам'ятники видатним українським письменникам: Михайлу Коцюбинському у Вінниці (1964), Лесі Українці у Луцьку (1965, 1977) і Києві (1965, 1973) та іншим. До 300-річчя «возз'єднання України з Росією» активно згадували Б. Хмельницького і встановили монументи у Чернігові (1956), Черкасах (1957), Хмельницькому, Чигирині (1967)[194].

Але сегмент українських пам'ятників відносно усього їх загалу був невеликим. І. Гирич серед усіх пам'ятників столиці радянської доби нарахував лише шість українських за духом: Тарасу Шевченку (1939), Івану Франку (1956), Миколі Лисенку (1965), Лесі Українці (1973), Івану Котляревському (1975), Григорію Сковороді (1976), до яких можна було б додати пам'ятник Марії Заньковецькій[195].

Комеморативна політика на приєднаній у 1939 р. Західній Україні мала свої особливості. Її варто розділити на два етапи:

[193] Список пам'ятників Тарасові Шевченку. (2026). *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Список_пам%27ятників_Тарасові_Шевченку (дата звернення: 12.04.2026).

[194] Список пам'ятників українським діячам культури. (2026). *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Категорія:Списки_пам%27ятників_українським_діячам_культури (дата звернення: 12.04.2026).

[195] Гирич, І. Б. (2026). Політичні колізії й монументальні символи незалежної України. *Ігор Гирич (Київ). Персональний сайт історика України*. URL: https://www.i-hyrych.name/Kyiv/HistPath/Independence.html (дата звернення: 12.04.2026).

1939–1941 рр. та 1944–1991 рр. Якщо взяти для прикладу Львів, то, спираючись на дослідження Вікторії Середи, можна виявити низку характерних рис цієї політики. По-перше, це усунення знаків колишньої польської присутності у Львові. Найважливіші пам'ятники були знищені або перенесені до Польщі (Александру Фредру – до Вроцлава, Яну III Собеському – до Гданська). Залишилися пам'ятники тим, хто вписувався у радянське бачення історії («революціонери» Адам Міцкевич, Ян Кілінський, Войцех Гловацький, Теофіль Вишньовський). По-друге, було зруйновано монументи військових цвинтарів: «Цвинтар Орлят» і Українських Січових Стрільців, – які могли бути місцями поклоніння. По-третє, протягом 1944–1991 рр. у Львові було споруджено 24 нових пам'ятника: присвячені радянським постатям (В. Ленін, Микола Кузнєцов), українським радянським письменникам і митцям (Ярослав Галан, Олександр Гаврилюк, Степан Тудор), українським історичним діячам і подіям, що потрапляли до радянської версії української історії (І. Франко, Максим Кривоніс, Іван Підкова, Василь Стефаник) або російським діячам, які репрезентували російсько-українську співпрацю у минулому (Іван Федоров). По-четверте, як і в усьому СРСР, у Львові було створено культ Великої Вітчизняної війни (Меморіал возз'єднання Західної України з УРСР, Меморіал солдатам, полеглим у двох світових війнах – Пагорб Слави, цвинтар і Меморіал солдатам, полеглим у Великій Вітчизняній війні, Меморіал танкістам-визволителям, Меморіал бойової слави[196].

Загалом радянська політика пам'яті в Україні являла собою мапу «загальносоюзного» зразка з незначним відхиленням у бік національних історичних особливостей, з набором героїв і визначних подій.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що в імперський та радянський періоди культура пам'яті на українських землях формувалася переважно під впливом державної політики пам'яті

[196] Середа, В. В. (2008). Місто як lieu de memoire: спільна чи поділена пам'ять? Приклад Львова. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. Випуск 2. С. 76–77. URL: https://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/01/2008-1.pdf (дата звернення: 12.04.2026).

Російської імперії та СРСР. Через систему пам'ятників, меморіалів, символічних просторів і комеморативних практик насаджувалося бачення історії, у якому українське минуле підпорядковувалося загальноросійському або загальнорадянському наративу. Водночас навіть за таких умов зберігалися й розвивалися елементи української національної пам'яті, пов'язані з увічненням постатей Тараса Шевченка, Івана Котляревського та інших діячів української культури. Загалом політика пам'яті цього періоду стала важливим інструментом ідеологічного впливу, спрямованим на формування лояльності до імперського чи радянського проєкту та обмеження самостійного українського історичного наративу.

3. Польсько-українські «бої» за історію

Як було вказано в питанні 1 цієї лекції, «війни пам'ятей» та конфлікти пам'ятей відбуваються не лише в середині окремих спільнот, а мають також міжгруповий та міждержавний характери. Для політики пам'яті в цьому випадку діє формула «зовнішня політика є продовженням внутрішньої».

Польща є найбільшим сусідом України серед східноєвропейських країни. Тривалий час вона виконувала роль «адвоката України» в європейських структурах. З початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну 2022 р. і до кінця 2024 р. польський уряд надав військової і гуманітарної допомоги нашій державі на 4,91% їхнього ВВП, що в грошовому еквіваленті складає 3,5 млрд євро. Це робить Польщу лідером серед країн-союзників України за кількістю наданої допомоги відносно ВВП[197]. Попри всі вказані позитивні моменти, між Польщею та Україною наявні серйозні розбіжності саме в питаннях оцінки минулих подій, особливо коли два народи перебували в межах одних державних утворень. Г. Касьянов виділив перелік так званих «проблемних тем» у підходах двох держав. Це приналежність Галичини (XIV ст.), Бе-

[197] Польща оприлюднила звіти про рекордні об'єми допомоги Україні. (2024). *Zaxid. Net*. URL: https://zaxid.net/polshha_oprilyudnila_rekordni_obyemi_dopomogi_ukrayini_n1597482 (дата звернення: 12.04.2026).

рестейська церковна унія, козацькі війни, козацька держава (XVI–XVII ст.), проблема Східної Галичини, польські повстання та претензії на Правобережну Україну (XIX ст.), українсько-польська війна 1918–1919 рр. і повалення ЗУНР, «українське питання, у міжвоєнній Польщі, криваві події у Східній Галичині та Волині в роки Другої світової війни, акція «Вісла» 1947 р.[198]

З обох боків найбільш задіяними в «боях за історію» упродовж усього періоду були праві сили. В Україні, залежно від перебігу політичної боротьби та змагання за підтримку електорату до цих «боїв» долучалися і ліві сили – комуністи, прогресивні соціалісти та представники великого капіталу (Партія регіонів, об'єднані соціал-демократи). Одночасно з цим, ліберально-демократичні сили та інтелігенція, греко-католицька церква були прихильниками примирення і взаємного вибачення. Варто зазначити, що такі кроки були зроблені й на найвищому державному рівні. 11 липня 2003 р. у селі Павлівці, колишньому Порицьку відбулася зустріч президентів України та Польщі Леоніда Кучми та Александра Кваснєвського відповідно. Саме це село у сучасному Володимирському районі Волинської області стало епіцентром кривавих подій літа 1943 р., які в історіографії отримали назву «Волинська трагедія». Глави держав спільно взяли участь у поминальних заходах католицької і православної конфесій та оприлюднили заяву «Про примирення у роковини трагічних подій на Волині», одночасно зачитуючи її текст державною мовою своєї країни: «Схиляючи голови перед жертвами злодіянь та всіх трагічних подій, що мали місце в спільній історії, ми висловлюємо переконання, що взаємне прощення буде першим кроком до повного примирення молодих поколінь українців і поляків, які повністю увільняться від упереджень трагічного минулого. Ми глибоко цінуємо і поділяємо кожне слово, яким прощають, і слово, яким просять прощення, коли воно йде від душі»[199].

[198] Касьянов, Г. (2018). Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. Київ: Lacurus, Антропос-Логос-Фільм. С. 323.

[199] Примирення українського та польського народів. (2003). *Голос Америки*. URL: https://www.holosameryky.com/a/a-49-a-2003-07- 11-4-1-86921587/223373.html (дата звернення: 12.04.2026).

Однак, на жаль, такий стан справ протривав не довго – зміна політичного керівництва в обох державах, підігрівання суспільних настроїв із метою відвернення уваги від поточних проблем, прагнення отримати електоральну підтримку від частини «небайдужого» населення – усе це разом фактично повернуло ситуацію до початкового рівня.

Український культуролог і політолог, головний редактор і засновник незалежного культурологічного журналу «Ї» Тарас Возняк прокоментував акт згоди в Павлівці наступним чином: «(Він) є тільки пуантою, сигналом, щоб кожен з нас розпочав процес осмислення того, що сталося – він не вичерпує проблеми, не дає загальнообов'язкової для всіх точки зору. Він сигналізує, що на політичному українському та польському державних рівнях, на міжнародному рівні, ці події озвучені і оцінені»[200].

У червні 2005 р. президенти України та Польщі В. Ющенко та А. Кваснєвський у Львові урочисто відкрили меморіал «цвинтар Орлят» (частина польського військового меморіалу на Личаківському цвинтарі). Він репрезентувався як єднання пам'ятей, учасники заходу спершу поклали вінки на могили українських вояків, а згодом перейшли на польську частину. У своїх промовах президенти обох країни висловили заклики на адресу молодого покоління українців і поляків до майбутньої співпраці та подякували Святішому Отцю Івану Павлу II за зусилля і покладання початку процесу примирення двох братніх народів[201].

Львів. Цвинтар польських орлят. Пам'ятаємо про минуле, але думаємо про майбутнє. URL: https://www.youtube.com/watch?v=62gyOWOcNSo

[200] Возняк, Т. (2003). Мамай чи майбутнє? До питання вини і каяття на «нашій споконвічній Волині». *Незалежний культурологічний часопис «Ї»*. Ч. 28. URL: https://www.ji.lviv.ua/n28texts/voznyak.htm (дата звернення: 12.04.2026).

[201] Відкриття цвинтаря Орлят у Львові. (2005). *Костели і каплиці України*. URL: https://rkc.in.ua/index1.php?&m=n&f=a200&l=r&n=44 (дата звернення: 12.04.2026).

У 2006 р. президенти України та Польщі Віктор Ющенко та Лех Качинський відкрили меморіал у селі Павлокома (Закерзоння, Східна Польща). Згідно історичних даних, навесні 1945 р. підрозділом Армії Крайової тут було вбито понад триста українців – місцевих мешканців. Акція була відплатою за вбивство одинадцятьох поляків. Напис на пам'ятнику жертвам не вказував про їхню національність і про виконавців злочину. Проте неподалік нього розташований пам'ятний хрест польським жертвам, де зазначено, що загинули саме поляки та вказувалися винні в їхній смерті – українські націоналісти[202]. Як продовження меморіалізації жертв братовбивчого конфлікту вже на українській території, у лютому 2009 р. два президенти відкрили пам'ятник польським мешканцям села Гута Пеняцька (Львівська область), яких убили українські націоналісти. Загалом відбувся обмін звичними заявами про користь історичної правди та необхідність примирення[203]. Принагідно зазначимо, що цей монумент на сьогодні неодноразово піддавався вандалізму та повністю руйнувався. Українська влада кожного разу його відновлювала.

Уся ситуація навколо теми «Волинь-43», незважаючи на заяви лідерів держав і спільні вибачення ліберальних інтелектуалів, залишалася у стані латентного конфлікту з декількох причин: по-перше, мали невдоволення ті групи осіб, для яких ця трагедія ще була частиною комунікативної пам'яті та стала

[202] Павлокома. Вади національного примирення. (2006). *Deutsche Welle*. URL: https://www.dw.com/uk/павлокома-вади-міжнаціонального-примирення/a-2476257 (дата звернення: 12.04.2026).

[203] Козирєва, Т. (2021). Монумент у селі Гута Пеняцька відновлять. *День*. URL: https://day.kyiv.ua/news/271221-monument-u-seli-huta-penyatska-vidnovlyat (дата звернення: 12.04.2026).

постпам'ятю; по-друге, її «політичний потенціал» був і є привабливим для осіб та організацій з обох боків, які прагнуть здобути додаткову електоральну підтримку[204].

Розбіжності в подальшому примиренні в сфері політики пам'яті викликало надання президентом В. Ющенком звання Героя України Р. Шухевичу та С. Бандері в 2007 р. і 2010 р. відповідно. Польській стороні, в питанні засудження дій українських націоналістів і їхніх очільників, підіграла тодішня українська опозиція в особі Партії регіонів і комуністів.

Після перемоги на президентських виборах у 2010 р. В. Януковича, його політика пам'яті передбачала просування радянсько-ностальгічного наративу на всій території України. У відповідь, тодішня опозиція і праві сили вдалися до радикалізації національно/націоналістичного наративу.

Ситуація із політикою пам'яті в Україні та Польщі зазнала змін у зв'язку зі зміною найвищого політичного керівництва. «Революція гідності» 2013–2014 рр. посилила позиції правих і праворадикальних сил в Україні, які брали найактивнішу участь у силових акціях протесту та у військових діях. У Польщі владу здобули праві та популісти (партія «Право і справедливість»), які просували етноцентричну ексклюзивну модель політики пам'яті.

Президент України Петро Порошенко намагався усе ж займати примирливу позицію. У грудні 2014 р. під час виступу перед обома палатами польського парламенту, за присутності президента Броніслава Комаровського, прем'єр-міністра Єви Копач, Президент України згадав про трагічні сторінки спільної історії. Він також повторив уже дещо знецінену формулу «Прощаємо і просимо пробачення»[205].

Проте ситуація навколо «Волині-43» ставала все гострішою із обох боків.

---

[204] Касьянов, Г. (2018). Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. Київ: Lacurus, Антропос-Логос-Фільм. С. 338.

[205] Президент України попросив поляків пробачення за Волинську трагедія. (2014). *Історична правда*. URL: https://www.istpravda.com.ua/short/2014/12/18/146107/ (дата звернення: 13.04.2026).

22 липня 2016 р. польський парламент ухвалив резолюцію, яка оголосила 11 липня Днем пам'яті жертв геноциду, вчиненого українськими націоналістами відносно польських громадян на східних землях Речі Посполитої у 1943–1945 рр.[206] У зазначеному документі термін «геноцид» використано в його звичній конотації.

Українська сторона відреагувала прогнозовано. Президент П. Порошенко висловив жаль. Комітет Верховної Ради України з міжнародних відносин назвав такі дії як «антиукраїнські», «політично незбалансовані і юридично некоректні»[207]. Ситуація довкола цього питання ставала все більш неприваблівою. І, на щастя, обидві сторони це усвідомили, тим паче, маючи спільного ворога – Росію. 20 жовтня 2016 р. Верховна Рада України та Сейм Польщі прийняли спільну декларацію пам'яті та солідарності. Вона проголошувала необхідність «неупереджених історичних досліджень» і «стримування сил, які ведуть до суперечок у наших державах. Декларація назвала й спільного ворога, перед яким потрібно зберігати єдність – Росію[208].

Ця декларація не усунула всіх розбіжностей та не зняла гострі кути з теми українсько-польського минулого періоду Другої світової війни. Однак вона дозволила утриматись надалі від необдуманих кроків і заяв на найвищому політичному рівні обох держав. Проблема загалом полягає в тому, що мова йде про протидію двох ексклюзивних моделей радикального національ-

[206] Що ухвалив Сейм Польщі? Переклад резолюції про визнання геноциду на Волині. (2016). *Європейська правда*. URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2016/07/22/7052488/ (дата звернення: 13.04.2026).

[207] Заява комітету Верховної Ради України у закордонних справ у зв'язку з ухваленням Сенатом і Сеймом Республіки Польща постанов 7 і 22 липня 2016 року щодо Волинської трагедії. (2016). Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/133552.html (дата звернення: 13.04.2026).

[208] Постанова Верховної Ради України «Про декларацію пам'яті і солідарності Верховної Ради України та Сейму Республіки Польща. (2016). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1704-19#Text (дата звернення: 13.04.2026).

ного/націоналістичного варіанту пам'яті. В такій ситуації кожна із сторін відстоює «свою правду», яка, відповідно, заперечує правду іншої сторони[209].

В умовах повномасштабної війни Росії проти України тема «Волині-43» продовжує залишатися конфліктогенною у сфері політики пам'яті, що прагнуть використати політичні сили праворадикального та популістського спрямування. Але, на щастя, керівництво обох держав і поміркована частина суспільств не прагне завдяки «загравання з минулим» нашкодити сьогоденню.

Таким чином, польсько-українські конфлікти пам'яті є одним із найскладніших вимірів двосторонніх відносин, оскільки стосуються різних інтерпретацій спільного історичного минулого. Найбільші суперечності пов'язані з подіями Другої світової війни, насамперед Волинською трагедією 1943 р., яка залишається важливим елементом національних історичних наративів обох народів.

Попри численні кроки до примирення, здійснені на рівні президентів, церков та інтелектуальних еліт, історична пам'ять продовжує використовуватися окремими політичними силами для мобілізації електорату та посилення суспільних суперечностей. Водночас досвід українсько-польського діалогу засвідчує, що взаємне визнання трагедій минулого, спільне вшанування жертв і розвиток неупереджених історичних досліджень залишаються найважливішими передумовами порозуміння.

У сучасних умовах російської агресії проти України обидві держави усвідомлюють необхідність збереження стратегічного партнерства. Тому, незважаючи на наявність пам'яттєвих конфліктів, офіційний Київ і Варшава загалом прагнуть не допустити, щоб суперечки щодо минулого завдали шкоди співпраці в сьогоденні та спільній протидії зовнішнім загрозам.

4. Героїзація минулого, пошук «злочинців» і вшанування «жертв»: національні дискусії в європейських країнах та Україні

Як зазначав літературознавець, культуролог і семіотик Юрій Лотман: «Кожна культура визначає власну парадигму

[209] Касьянов, Г. (2018). Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. Київ: Lacurus, Антропос-Логос-Фільм. С. 350.

того, що слід пам'ятати». Основу такої парадигми складають загальнолюдські цінності, найперше моральні[210].

Певним індикатором культури пам'яті є коло героїв, що вшановуються. Їхня значущість визначається ступенем впливу вчинків, які вони здійснили на гарантування загального суспільного блага. Саме ж благо та досягнення героя визначаються системою цінностей, яка мала місце на той час, а остання уже – відносно загальнолюдських цінностей. Тому героя можна розглядати як певний символ епохи, оскільки його вчинки віддзеркалюють ціннісні орієнтири тогочасного суспільства.

На думку Я. Ассмана, основою будь-якої культури спогадів виступає пам'ять живих про мертвих і поминання останніх. Поняття минулого взагалі постає тоді, відколи усвідомлюється різниця між «вчора» і «сьогодні»[211].

Тому спробу увічнити пам'ять за допомогою символічного зображення померлого на місці його поховання можна вважати першою комеморативною практикою. З другого боку, суто психологічно людям притаманна глористична (спрямована на самоствердження) мотивація поведінки.

Політика пам'яті у стародавніх цивілізаціях і державах органічно вписувалася у загальну картину тодішнього світосприйняття. Її приклади можна зустріти в Стародавній Греції елліністичного періоду та у Стародавньому Римі: заснування у період правління Александра Македонського численних Александрій на завойованих територіях або Константинополя на місці колишнього міста Візантій у IV ст. після Р. Х., названого на честь імператора Костянтина; монументальне увічнення історичних осіб (храм Веспасіана, храм Юлія Цезаря, арки Септимія Севера та Тита та колони Фоки та Марка Аврелія), скульптурні портретні

[210] Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід. (2013) / Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.; за заг. ред. Ю. Шаповала. Київ: ІПІЕНД. С. 185.

[211] Отрішко, М. А. (2020). Культурна пам'ять міст. *Питання культурології*. № 36. С. 62. DOI: https://doi.org/10.31866/2410-1311.36.2020.221046. URL: https://www.researchgate.net/publication/348037593_KULTURNA_PAM'AT_MIST (дата звернення: 14.04.2026).

зображення (Юлія Цезаря, Помпея), профілі імператорів на пізньоримських монетах, назви місяців (юліус, августас) римського календаря. Історично носіями політики пам'яті є правителі (аристократія), які наділені владою, що освячена божественною силою, які уособлюють державу і сприймаються суспільством як хранителі традицій, носії загальних цінностей свого часу[212].

Спільна історична доля разом зі спільною мовою, культурою, територією та економічним життям є однією із ознак нації, її минулого та сучасного. Саме в цьому ключі реалізуються інтенсивні спроби конструювати національні версії (схеми) історії. Це, в свою чергу, призводить до породження національної історичної міфології – так званої «сакралізованої історії».

Національні інтереси оголошуються найвищим суспільним благом. Тому поклоніння національним героям виступає найкращим способом стабілізації політичного і суспільного ладу. Виконанню цього завдання найбільш відповідав мистецько-літературний стиль класицизму, поширений у Європі наприкінці XVII – на початку XIX ст.

Саме цим періодом датується поява пам'ятників у європейських містах, найперше особам, які мали вплив на зародження і становленні націй-держав: у Санкт-Петербурзі за Катерини II – пам'ятник Петру I, у Відні – монумент Марії-Терезії, у Празі – пам'ятники Вацлаву та Яну Гусу, у Буді та Пешті – пам'ятник Іштвану, після – пам'ятник на відзначення тисячоліття здобуття уграми своєї незалежності у Панонії. У Німеччині наприкінці XIX ст. на горі Кифф-гойзер було споруджено грандіозний монумент на честь імператора Вільгельма I із величезною фігурою імператора Священної Римської імперії Фрідріха Барбароси біля підніжжя, що символізувало нерозривний зв'язок між могутністю імперії часів Фрідріха та створенням нової Німецької держави-імперії у 1871 р.[213]

[212] Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід. (2013) / Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.; за заг. ред. Ю. Шаповала. Київ: ІПІЕНД. С. 186.

[213] Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід. (2013) / Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.; за заг. ред. Ю. Шаповала. Київ: ІПІЕНД. С. 187.

Монумент Кифффгойзер. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki%80

Пам'ятник Яну Гусу. URL: https://www.excursionmania.com/uk-ua/ttd/4391/pam-yatnik-yanu-gusu-blg4391?srsltid=AfmBOor0zKo_vIGtkiYaG5fVW1UvWNFIwwmM3HikadsmbmL6CK7dV6YS

Формування культури історичної пам'яті та впровадження політики пам'яті державними народами в XVIII–XIX ст. здійснювалося інтенсивніше, глибше й ґрунтовніше, ніж у попередній час, тому що скеровувалося у фарватер національної ідеї державною політикою і ґрунтувалося на розробленій науковцями національній схемі історії. Показовим прикладом цього є політика Національного конвенту у часи Великої Французької революції (особливо періоду якобінської диктатури).

Упродовж 1792–1794 рр. назви більшості секцій Парижа було замінено символічними поняттями із революційної фразеології: секція Руля стала називатись Республікою; Пале-Рояль – Пале-Еґаліте (Палац Рівності), а пізніше Гори; Рошти – Суспільного договору; Понсо – Друзів вітчизни. Вулиця Бобур перейменована вулицю Єднання, Сицілійського короля – на Прав людини. Ратуша перетворена на Будинок Комуни, Королівську площу – площу Федератів, пізніше Неподільності, Іль – Братерства,

Генріха IV – Революції, Св. Женев'єви – Французького Пантеону, Бібліотеку – Дев'яносто другого року, Нотр Дам – Розуму тощо.

Деяким секціям присвоєні назви вождів або активних учасників революції: Ораторії – Французької гвардії, Ботанічному саду – Санкюлотів, Гранж Бательєр – Мірабо, Французькому театру – Марата і Марселя. Інколи Конвент прагнув зберегти у назвах подібність звучання. Так, передмістя Монмартр стало звучати як Мон Марат (Мій Марат). У назвах вилиць було увічнено імена деяких письменників (Мольєр, Лафонтен), убивці Цезаря Брута.

У 1793 р. Національний конвент вдався до активного впровадження культу мучеників, який увічнювався встановленням бюста та релігійною церемонією. Так, спочатку увічнено Брута, потім жертв революційних подій – Марата, Лепелетьє, Шальє[214].

Дискурс героїзму, який представлений в різні історичні часи та за різних режимів, найперше, характерний для тоталітарних держав, в яких правлячий режим має право на одноосібне «призначення» героїв, присвоєння людям та їх вчинкам ореолу героїчності, який є одним із дієвих методів виховання молоді. Людині з масовою свідомістю у «закритому» суспільстві легше орієнтуватися у соціально-політичному просторі, якщо держава, влада запропонує, як розуміти й трактувати історію, що підлягає забуттю, а що потрібно пам'ятати[215].

Суспільний культ героїзму також притаманний для країн, які перебувають на етапі становлення своєї незалежності, суверенності, і теж потребують позитивних прикладів – образів героїв[216].

---

[214] Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід. (2013) / Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.; за заг. ред. Ю. Шаповала. Київ: ІПІЕНД. С. 187.

[215] Цимбал, Т. (2020). Конфлікти пам'ятей в сучасному українському героїчному дискурсі (соціально-філософський аспект). *Українознавчий альманах*. Вип. 26. С. 89. DOI: https://doi.org/10.17721/2520-2626/2020.26.13. URL: https://ukralmanac.univ.kiev.ua/index.php/ua/article/view/369/354 (дата звернення: 14.04.2026).

[216] Козицький, А. (2022). «Після війни: утеча від свободи (авторитаризм, тоталітаризм, геноцид)». *Лекція в онлайн-режимі*. URL: https://lnu.edu.ua/sohodni-zbuduvaty-totalitarne-suspilstvo-v-krainakh-zakhodu-chy-v-ukraini-nemozhlyvo-andriy-kozytskyy/ (дата звернення: 14.04.2026).

Практично в жодній країні світу проблеми пам'яті, політики пам'яті, героїзації окремих історичних осіб не є визначеними остаточно. Суперечки щодо трактування змісту історичних подій, персонального складу національного пантеону героїв точаться як між різними країнами (що природно), так і в середині країн. Дискусійні питання залишатимуться і виникатимуть й надалі, але важливо, щоб дискусії не спричиняли реальний соціальний конфлікт[217].

Після розпаду Радянського Союзу в українському соціокультурному просторі проблема взаємодії історії та пам'яті набула окремої актуальності, оскільки фактично була скасована «заборона пам'ятати». У попередні періоди політика пам'яті не змінювалася протягом трьох-чотирьох поколінь, оскільки не було відкритого доступу до першоджерел: архівів і документів. І кожне суспільство мало діаметрально протилежні «групи пам'яті»: одні, пам'ятали певну подію як позитивну, інші – зберігали спогади про неї як про трагедію. До прикладу, пам'ять про події жовтня 1917 р. (Велика Жовтнева соціалістична революція або незаконний жовтневий переворот), про громадянську війну (протилежні погляди на сутність і результати), про Другу світову війну (велика перемога або невиправдано велика кількість втрат) тощо[218].

Сьогодні, в період інформаційного суспільства, все змінюється швидше завдяки відкритому доступу до багатьох джерел інформації. Однак на індивідуальному рівні важливим є й бажання або небажання отримати правдиві знання. Крім того, неможливо змінити пам'ять про минуле тих поколінь, які пройшли війну. Політика пам'яті нерідко використову-

[217] Кучерук, О. (2024). Національний Пантеон. Світовий досвід. *Історична правда*. URL: https://www.istpravda.com.ua/articles/2024/06/24/164043/ (дата звернення: 14.04.2026).

[218] Цимбал, Т. (2020). Конфлікти пам'ятей в сучасному українському героїчному дискурсі (соціально-філософський аспект). *Українознавчий альманах*. Вип. 26. С. 89. DOI: https://doi.org/10.17721/2520-2626/2020.26.13. URL: https://ukralmanac.univ.kiev.ua/index.php/ua/article/view/369/354 (дата звернення: 14.04.2026).

ється чинною владою або політичними силами для маніпулювання свідомістю людей і досягнення власних вузьких політичних цілей.

Прикладом цього слугують події із недавнього минулого України, де різне розуміння «героїв» і «злочинців» проявилося не лише в суспільних настроях, а й меморіалізації та комеморативних практиках.

1992 р. у харківському Молодіжному парку, на кошти, зібрані Спілкою української молоді та молодіжною організацією «Сокіл», установлено перший на Лівобережжі пам'ятний знак воїнам УПА. Його появу офіційно погодили з міською владою. 20 грудня 2006 р. члени Євразійського союзу молоді – організації сформованої на основі ідей ідеолога «русского міра» О. Дугіна, вночі, екскаватором викопали яму, скинули туди камін (пам'ятник) і закопали його. Це все було знято на відео й викладено в Інтернет[219].

У 2006 р. у Музеї історії і культури Луганська була експонована виставка до 125-річчя радянського маршала, соратника й друга Й. Сталіна, уродженця цього міста Климента Ворошилова.

У 2007 р. у Сімферополі за участі голови компартії України П. Симоненка було відкрито пам'ятник «Жертвам радянського народу, які загинули від рук посібників фашистів – ОУН-УПА»[220].

2007 р. Полтавська обласна державна адміністрація встановила камінь – символічний предмет на місці майбутнього пам'ятника Симону Петлюрі, уродженця міста. За рік до цього, в 2006 р. на будівлі колишньої духовної семінарії, де навчався С. Петлюра, розмістили меморіальну дошку, яку в квітні 2017 р. знищили ван-

[219] Як у Харкові встановлювали (та руйнували) пам'ятник УПА. (2026). *Радіо «Накипіло»*. URL: https://radio.nakypilo.ua/yak-u-harkovi-vstanovlyuvaly-ta-rujnuvaly-pamyatnyk-upa/ (дата звернення: 14.04.2026).

[220] Зерній, Ю. (2008). Державна політика пам'яті в Україні: становлення та сучасний стан. *Стратегічні пріоритети*. № 3(8). С. 50. URL: https://www.libr.dp.ua/text/sp_2008_3_6.pdf (дата звернення: 14.04.2026).

дали. Що ж до пам'ятника, то сама його ідея викликала шалений спротив представників лівих партій та проросійських організацій. Врешті, камінь прибрали міські комунальники[221].

5 червня 2008 р. в Ужгороді був відкритий пам'ятник жертвам політичних репресій, в'язням катівень і таборів. Але вже 25 червня 2009 р. його було зумисно пошкоджено[222].

8 травня 2010 р. у Луганську було відкрито пам'ятник «Жителям Луганщини, загиблим від рук карателів-націоналістів із ОУН-УПА. 1943–1956 рр.». На плиті пам'ятника вписано вісімнадцять прізвищ уродженців Луганщини, які загинули на Західній Україні. На відкритті цього «пам'ятника», тодішній народний депутат від Партії регіонів Олександр Єфремов заявив, що має у своєму розпорядженні ще 250 прізвищ луганців, котрі загинули від рук націоналістів, але документально підтвердити цього він не може![223]

У Луганську відкрили «пам'ятник жертвам ОУН-УПА. (2010). Радіо Свобода. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/2036429.html

Отже, героїзація історичного минулого, вшанування жертв і пошук винуватців є невід'ємними складовими політики пам'яті, які формуються відповідно до цінностей і потреб конкретного

[221] Скальський, В. (2021). Симон Петлюра за парканом національної свідомості Українців. *Історична правда*. URL: https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/05/21/159546/ (дата звернення: 14.04.2026).

[222] В Ужгороді пошкодили пам'ятник жертвам політичних репресій. (2009). *Інформаційне агентство УНІАН*. URL: https://religions.unian.ua/religinossociety/237191-v-ujgorodi-poshkodili-pamyatnik-jertvam-politichnih-represiy.html (дата звернення: 14.04.2026).

[223] У Луганську відкрили «пам'ятник жертвам ОУН-УПА. (2010). *Радіо Свобода*. https://www.radiosvoboda.org/a/2036429.html (дата звернення: 14.04.2026).

суспільства. У різні історичні епохи держави використовували пам'ять про героїв і визначні події як важливий інструмент консолідації суспільства та легітимації політичного порядку.

В Україні після здобуття незалежності питання історичної пам'яті набули особливої актуальності через переосмислення радянської спадщини та формування нового національного пантеону. Це спричинило появу численних дискусій і конфліктів навколо трактування історичних подій, постатей і меморіальних практик. Водночас такі суперечки є природними для демократичного суспільства, однак важливо, щоб вони не переростали у суспільне протистояння.

ЛЕКЦІЯ 7
Пам'ять про Другу світову війну у сучасній міжнародній політиці. «Пакти про забуття»

1. Друга світова війна як глобальне «місце пам'яті» у XX–XXI ст.
2. Політика пам'яті як інструмент міжнародних відносин.
3. Пакти про «забуття».

1. Друга світова війна як глобальне «місце пам'яті» у XX–XXI ст.

Друга світова війна стала одним із найпотужніших «місць пам'яті» сучасності – не лише через масштаб трагедії, але й через її нормативне значення для формування післявоєнного світу. В цій лекції спробуємо окреслити шляхи пошуків відповідей на важливі питання: чому війна, яка закінчилася більше 80 років тому залишається в епіцентрі уваги політиків та пересічних громадян? Як сучасні держави впливають на історичну пам'ять та які відмінності національних політик пам'яті? Як Друга світова війна (конструкт «Велика вітчизняна війна») та особливості пам'ятання/забування про неї пов'язанні з явищем ідентичності та початком неоголошеної війни проти України? Чому одна з найжахливіших сторінок Другої світової війни – Голокост й ставлення до нього став маркером на демократичність та відповідність європейським стандартам? Саме на досвіді цієї війни було закладено основи міжнародного права, створено Організацію Об'єднаних Націй[224] та сформульована сучасну концепції прав людини та європейський принцип «ніколи знову».

[224] Організація Об'єднаних націй (ООН) була створена одразу після завершення Другої світової війни, у 1945 р. Ключовою метою створення проголошувалось підтримка та зміцнення миру, міжнародної безпеки, а також розвиток співробітництва між державами. Штаб-квартира організації знаходиться у Нью-Йорку, та має офіси у двох європейських містах, Африці та на Близькому Сході. У своїй структурі має: Генеральну Асамблею, Раду Безпеки, Міжнародний суд та ін. Україна є однією із держав-засновниць організації. На сьогодні ООН складається із 193 країн [*В. Матвієнко*. Організація Об'єднаних Націй. *Політична енциклопедія.* Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. К.: Парламентське видавництво, 2011. 808 с., с. 517].

Втім, ця пам'ять ніколи не була єдиною. Вона існує у вигляді множинних національних і транснаціональних наративів: у Західній Європі тривалий час домінував наратив Опору. У Східній та Центральній Європі – наратив подвійного тоталітарного досвіду. У Радянському Союзі та сучасній Росії – культ Перемоги. У Німеччині поступово сформувався наратив відповідальності та провини.

З кінця XX ст. спостерігається зміна парадигми: поступовий перехід від героїчних і монолітних наративів до більш критичних і плюралістичних інтерпретацій. У центрі уваги опиняються не лише перемоги, але й злочини, колаборація, досвід жертв. Саме жертви, раніше непомітні та мовчазні, поступово починають визначати бачення історії[225]. Це мовчання вдалося прорвати завдяки публікаціям спогадів, щоденників жертв нацистських таборів (як і сталінських ГУЛАГІВ), яким вдалося вижити у нелюдських умовах[226].

Важливу роль у цьому процесі відіграють транснаціональні інституції – музеї, дослідницькі центри, міжнародні організації, які формують певні «стандарти пам'яті», зокрема Голокосту, пам'ять про який посідає особливе місце у сучасній політиці. Голокост, за висловом італійського та французького історика Енцо Траверсо (разом із такими явищами як колоніалізм та комунізм), належать до так званих наднаціональних досвідів, пам'ять про які долає державні кордони, дозволяючи таким чином встановлювати спільні референції[227].

---

[225] Енцо Траверсо. Європа та її пам'ять. Три переплетені перспективи. https://politkrytyka.org/2015/05/08/yevropa-ta-yiyi-pam-yat-try-perepleteni-perspektyvy/

[226] Франк Анна. Щоденник. Переклад з німецької: Михайло Тупайло (Міхаель Барад); редактор перекладу: Анна Шнайдерман, Володимир Жмир; художник: В'ячеслав Потієвський. Київ: Українсько-Американське бюро захисту прав людини, 1995. 264 с.; Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі. Пер. з англ. О. Замойської. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. 160 с.; Бондарчук Л. Прямостояння. Українці у таборах ГУЛАГУ. Харків «Фоліо», 2022. 638 с. та ін.

[227] Енцо Траверсо. Європа та її пам'ять. Три переплетені перспективи. https://politkrytyka.org/2015/05/08/yevropa-ta-yiyi-pam-yat-try-perepleteni-perspektyvy/

Попри те, що пам'ять про Другу світову війну посідає центральне місце у сучасній культурі пам'яті європейських суспільств, вона не є однорідною та повністю уніфікованою. Європейський канон пам'яті коректніше окреслити як «плюралістичний», що поєднує спільні символи, дати та ритуали з різними, іноді суперечливими національними інтерпретаціями минулого. Одним із ключових елементів цього канону є 27 січня – Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту, який поступово набув статусу загальноєвропейської дати. Цей день символічно закріплює за пам'яттю про Голокост роль морального центру європейської пам'яті, трансформуючи досвід війни з національної трагедії до універсального уроку про небезпеку дегуманізації, расизму та геноциду. У цьому контексті особливу роль відіграють такі інституції як Аушвіц-Біркінау, що функціонують не лише як місця пам'яті, але і як транснаціональні освітні простори.

United States Holocaust memorial Museum. https://www.ushmm.org/uk

Не менш важливими складовими елементами пам'ятання є й спільні дати, які пов'язуються із завершенням війни, перш за все, йдеться про 8–9 травня. У різних країнах Європи вони наповненні своїми сенсами. Для країн Західної Європи та сучасної України, 8 травня, це дата, яка нагадує про жахіття війни й закликає до пам'яті, примирення та неможливості повторення подібного. 8 травня також символізує відновлення демократії та позбавлення від пут нацистської окупації. На пострадянських теренах, й перш за все, росії, ключовим національним святом є 9 травня, як день Перемоги у «Великій вітчизняній війні». На цій даті побудований сучасний національний міф країни, як «визво-

лительки всього світу від фашизму/нацизму та колоніальної залежності». Власне саме він і став ідеологічною основою виправдання агресії проти України, яку з подання путіна та російських політтехнологів, зображують осердям нацизму. Очевидно, що російська модель пам'яті про Другу світову не має нічого спільного як у цілому з європейською, так і специфічно національною (англійською, німецькою, американською). Навіть розбіжність у датах демонструє, що спільна подія може бути включена/перетрактована по-різному до різних моделей історичної пам'яті. Найбільший вплив на подібні відмінності має фактор діючого у державі політичного режиму та змісту його історичної політики.

Як в СССР створили міф про «вєлікую отєчєствєнную»

Українська Друга світова. Інститут національної пам'яті. Всі міфи про Велику Вітчизняну війну. https://ww2.uinp.gov.ua/?s=%D0%BC%D1%96%D1%84+1

Безпосередньо пов'язаним із пам'яттю про Другу світову війну є ще один день, який демонструє зміни у сучасних підходах щодо оцінки тоталітарних режимів. Слід наголосити, що тривалий час тема засудження радянського тоталітаризму, а особливо питання відповідальності Радянського союзу та його керівництва за розв'язання Другої світової належала до фактично табуйованих. У 2009 р. (можемо припустити, як дещо запізніла реакція світового співтовариства на російсько-чеченські війни та окупацію росією Осетії) запроваджується нова меморіальна дата – 23 серпня як День пам'яті жертв тоталітарних режимів. Чому саме ця дата? У 1939 р. цього дня було підписано сумновідомий пакт Молотова-Ріббентропа, який закріпив за двома диктаторами право анексувати, й відповідно встановлювати свою владу на визначених у секретних протоколах територіях та краї-

нах. Переосмислення підходів до Радянського Союзу, не лише як країни, що відіграла помітну, проте не ключову роль у перемозі на нацизмом, а й країни, на території якої реалізовувались криваві політичні експерименти, дозволяє формувати більш комплексне бачення війни як спільної європейської травми.

На відміну від країн пострадянського простору, на теренах яких була витіснена пам'ять про Першу світову, оскільки остання кваліфікувалася як імперіалістична, в європейських країнах пам'ятають про її жертви та наслідки, вона залишається важливою складовою національної пам'яті. До того ж події, пов'язані із жовтневим переворотом, які в радянському наративі перетворились на «Велику Жовтневу революцію», та подальші бої за владу, вписані в концепт громадянської війни, в комплексі стерли пам'ять про цю подію та її жертви. День завершення війни – 11 листопада, входить до переліку національних пам'ятних дат. У випадку Польщі, ця дата має додаткове навантаження, оскільки саме від неї розпочинається відлік нового етапу незалежного державного існування. Традиційними ритуалами, які супроводжують вшанування пам'яті про події більше ніж сторічної давнини є хвилини мовчання, покладання квітів офіційними особами. Хоча цей день й не має статусу загальноєвропейського свята, він демонструє високий рівень символічної уніфікації ритуалів пам'яті.

За останні роки в Європі сформувався певний набір комеморативних практик, до яких окрім загаданих хвилини мовчання, покладання квітів/вінків, слід додати державні церемонії за участі політичних лідерів, а також активне залучення освітніх закладів та музейних інституцій.

Меморіал убитим євреям Європи в Берліні: URL: https://www.museumsportal-berlin.de/en/museums/denkmal-fuer-die-ermordeten-juden-europas/

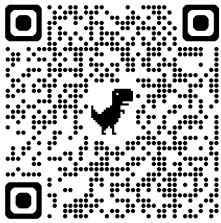

Не варто забувати й про те, що сучасна європейська культура базується також і на такому явищі як «негативна пам'ять». Йдеться про масштабні катастрофи (до яких, перш за все, належать війни, але не лише), злочини та травми. У цьому переліку особливе місце належить Голокосту, оскільки жодна європейська країна не оминула ганебного досвіду колаборації, знищення євреїв та подальших грабунків майна жертв. Подібний досвід пов'язувався спочатку із намаганням забути, а згодом, осмислити та компенсувати забуття не лише каяттям, а й вшануванням пам'яті та формування нового європейського проєкту, ключова ідея якого сформульована у гаслі «ніколи знову».

Наведені факти свідчать, що пам'ять про Другу світову війну в Європі функціонує як динамічний та багаторівневий простір, у якому поєднуються спільні цінності та різні історичні досвіди. Саме така взаємодія робить європейську політику пам'яті не лише інструментом консолідації, але й полем постійного діалогу та переосмислення минулого.

2. Політика пам'яті як інструмент міжнародних відносин

У сучасному світі пам'ять стає складовою міжнародної політики. Вона функціонує як елемент «м'якої» сили, інструмент дипломатії та символічного впливу. Держави використовують історичні наративи для легітимації своєї зовнішньої політики, формування союзів, делегітимації опонентів. Така ситуація стимулює так звані «війни пам'ятей», які пов'язуються із різними інтерпретаціями минулого та конфліктів довкола них. Найбільш конфліктні теми, які продовжують впливати на зміст внутрішніх та зовнішніх політик різних держав на європейському континенті: дискусії щодо прирівнювання нацизму і комунізму, дебати на теренах Центрально-Східної Європи щодо комуністичного минулого. Сучасна російсько-українська війна безпосередньо пов'язана із конфліктами пам'яті та різними інтерпретаціями не лише імперського та радянського минулого, а й перш за все – Другої світової війни. У російському трактуванні якої Україна та українці постають виключно у ролі колаборантів, втіленого у міфічно-демонічному образі «бандерівця».

Європейський Союз намагається створити спільний «режим пам'яті», який би об'єднував різні історичні досвіди. Важливим елементом цього процесу є інституціоналізація пам'яті через дати, меморіали, освітні програми. Важливу роль у формуванні спільного європейського простору пам'ятання відіграють транснаціональні проєкти. Одним з найбільш грандіозних та відомих є Будинок європейської історії, який пропонує інтегровану інтерпретацію історії Європи крізь призму воєн, тоталітаризму та примирення[228].

Дипломатія пам'яті передбачає використання історичної пам'яті у міждержавному діалозі, міжнародних комеморація́х, політиці вибачення, примирення, або ж навпаки – у конфліктах пам'ятей. Визнання Голодомору, політика пам'яти щодо Голокосту, інтерпретація Другої світової війни, декомунізаційні процеси чи дискусії довкола колоніального минулого перетворилися на частину сучасних дипломатичних практик. Використовуючи історичну пам'ять, держави формують не лише власний міжнародний образ, але й вибудовують союзи, легітимізують політичні позиції та впливають на міжнародний порядок денний. Для сучасної України питання дипломатії набуває особливого значення в умовах російсько-української війни, коли історичні наративи стали важливою складовою інформаційного та політичного протистояння. Українська політика пам'яті дедалі більше інтегрується у європейській простір пам'яті завдяки наголосу на правах людини, засудженні тоталітаризму, вшануванні жертв масового насильства та захисті демократичних цінностей. Після завершення Другої світової війни, пам'ять про роль СРСР у перемозі над нацизмом у країнах Східної та Центрально-Східної Європи формувалась у різних інтерпретаціях.

Як вже неодноразово зазначалось, для СРСР, як і сучасної росії, що проголосила себе його спадкоємницею, радянська армія виступає у ролі «визволительки Європи від фашизму» (про нацизм почали говорити відносно недавно, а «фашизм» тривалий час залишався улюбленим терміном радянських/

[228] House of European History. https://historia.europa.eu/en

російських пропагандистів). Конструкт «Велика вітчизняна війна» перетворився на базовий національний ідентифікаційний символ, перемога у війні залишається основою для «піднімання з колін». Серед сенсів цього явища і міжнародна легітимація режиму, який не має жодного стосунку до демократії.

На противагу такому підходу, для значної частини суспільства таких країн як Польща, Чехія, країни Балтії, прихід радянської влади у 1944–1945 рр. означав не лише звільнення від нацистської окупації, а й втрату суверенітету та встановлення нового, авторитарного режиму. Хоча західна частина України не мала суб'єктності в умовах міжвоєнної Польщі, однак її політичний досвід якісно різнився від радянського, й тому для цієї частини нашої держави близьким є наратив «окупації». Саме ця суперечність між наративами «визволення» та «окупації» й стала основою так званих «війн пам'яті», у яких історичне минуле перетворюється на інструмент сучасної політики та міжнародних відносин. Конфлікти довкола демонтажу радянських пам'ятників, трактування суті пакту Молотова-Ріббентропа, оцінка національних рухів в умовах війни (а в українському випадку, їх активність пов'язувалась із фактором бездержавності та одночасної боротьби як проти окупантів, так і за державну суб'єктність), статус ветеранів відображають не лише різне бачення історії, але й відмінності у політичних цінностях, геополітичних орієнтаціях та моделях національної ідентичності.

Російсько-українська війна особливо загострила ці конфлікти. Росія активно використовує радянський міф про «визволення» і перемогу над нацизмом як елемент власної історичної політики та виправдання сучасної агресії. Відповіддю з боку країн Східної Європи стало посилення політики декомунізації, переосмислення радянського спадку та інтеграція власного минулого до загальноєвропейської культури пам'яті, яка базується як на засудженні нацизму, так і комуністичних тоталітарних режимів.

Зупинимось на розгляді конфліктних моментів у пам'яттєвій сфері міждержавних стосунків. Так питання пам'яті між Польщею та Німеччиною перебувають у стані складного балансу між визнанням провини та конкуренцією жертв. У німецькому публічному дискурсі після 1980-х рр. центральне місце займає пам'ять про Голокост та відповідальність за нього. Це символічно закріплено у значній кількості меморіалів, пам'ятників, музеїв, окремих виставках та різноманітних заходах із вшанування пам'яті загиблих. У польському ж наративі значну роль відіграє досвід власних втрат, знищення державності та героїка спротиву, в якій особливе місце закріплене за Варшавським повстанням 1944 р.[229] Польська сторона наголошує на недостатній репрезентації власних жертв у так званому «європейському каноні», однак подібна позиція сприймається у Німеччині, як і в цілому в ЄС, як загроза «розмивання» унікальності Голокосту. На цьому прикладі можемо переконатись у тому, що у сфері історичної пам'яті, як і політики зберігається конкуренція інтерпретацій минулого.

Музей Варшавського повстання/ Muzeum Powstania Warszawskiego. https://www.youtube.com/watch?v=uYd2ubMHpwU

Mateusz Markowski. 20 років музею Варшавського повстання: історія, яка все ще жива. 31.07.2024. URL: https://www.whitemad.pl/uk/206/

[229] Шацька Б. Минуле-пам'ять-міт. 2011. Видавництво 21. 248 с.

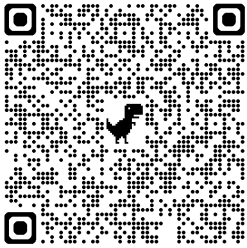

Для розуміння складності та неоднозначності пам'яттєвої сфери важливо зупинитись на кейсах країн, які мали досвід співпраці із нацистським режимом. Розглянемо приклади Угорщини та Франції. В Угорщині конфлікти пам'яті проявляються у співіснуванні двох наративів: офіційного, який часто позиціонує країну як жертву нацистської окупації, й критичного, у межах якого наголошується на співучасті угорської влади у переслідуванні євреїв. Показовим у цьому випадку є співіснування різних меморіальних форм. З одного боку, йдеться про державні пам'ятники, які інтерпретують Угорщину як жертву, з іншого – громадянські ініціативи, найвідомішою з яких є вже згадуваний меморіал «Взуття на набережній Дунаю», інсталяція в пам'ять жертв Голокосту, які були знищенні членами очолюваної Ф. Селаші фашистської партії «Схрещені мечі»[230]. Подібні приклади демонструють, що полярність у підходах до формування простору пам'яті, й відповідно офіційних/суспільних наративів стимулюють до роздумів та критичного сприйняття незручних сторінок власної історії.

У добу президентства Шарля де Голля у Франції, сформувалася модель пам'яті, яка базувалося на так званому міфі «спротиву». Французька нація у ньому поставала як колективний учасник антифашистського руху. Лише у 70-х рр. XX ст. з'являються поодинокі голоси, щодо необхідності оцінки уряду Віші та факту визнання його участі у депортації та винищення євреїв, як і вилучення їх майна. Протягом наступних двадцяти років

[230] Shoes on the Danube Promenade: Memorial at the Danube to the victims of the Holocaushttps://web.archive.org/web/20200929195828/http://www.jewishbudapest.hu/gallery_shoes.html

у Франції тривав процес переосмислення періоду Другої світової війни та рівня відповідальності французів за злочини проти людяності. Сучасний зміст культури пам'яті в країни характеризується поєднанням республіканських наративів (доби де Голля) із переосмисленням французької колаборації з нацистським режимом та їх наслідків. У французькій інтелектуальній традиції переосмислення з'являється термін «синдром Віші», який до наукового обігу ще на початку 80-х рр. вводить Генрі Рушо[231]. Поняття використовувалось для опису колективної провини, сорому та заперечення, які відчувала значна кількість французів після Другої світової війни. Але таке усвідомлення приходить до них лише після початку публічних дискусій, від середини 70-х рр. і пізніше. Наведені приклади є показовими для пошуку відповіді на питання: чи є вони прикладом свідчення «кризи пам'яті» в Європі, чи навпаки, ознакою її зрілості? Розглянуті кейси демонструють, що європейська пам'ять про Другу світову війну не має сталих підходів, її краще оцінювати та вивчати як процес, у якому постійно відбувається переосмислення, в якому співіснують та взаємодіють різні, часто суперечливі інтерпретації минулого.

3. «Пакти про забуття»

Поряд із політиками пам'яті існує інша стратегія, яка пов'язується зі свідомим забуттям складних або «незручних» сторінок історії. Вперше подібний документ було прийнято в Іспанії. «Pacto del Olvido» став результатом компромісу між лівими та правими партіями щодо спадку диктатури Франко, який перебував при владі від моменту перемоги правих сил у громадянській війни 1939 р. до своєї смерті у 1975 р. та встановив у країні авторитарний режим з усіма наслідками, які пов'язуються із подібними політичними системами. Пакт продемонстрував прагнення всіх іспанських політиків, незалежно від ідеологічних орієнтацій, подолати минуле та зосередитись на майбутньому країни. Задля гарантування плавного переходу

[231] Henry Rousso. The Vichy Syndrome: History and Memory in France since 1944. Harvard University Press. 1994. 400 p.

до демократії, пакт гарантував відсутність судового переслідування винних у злочинах періоду диктатури. В свою чергу, пам'ятники періоду правління Франко, зокрема грандіозний мавзолей Долина Полеглих, перестали використовуватись для офіційних заходів[232].

Як зазначає у своєму дослідженні О. Гриценко, від середини 90-х рр. в Іспанії з'являється «рух за відновлення історичної пам'яті», який став реакцією на «політику забуття». Кульмінацією діяльності руху стало прийняття у 2007 р. «Закону про історичну пам'ять», який був покликаний забезпечити громадянські й соціальні права тих, хто загинув чи постраждав у роки громадянської війни та диктатури Франко[233].

У 2019 р. було прийняте рішення про перепоховання самого Франко до родинного склепу поблизу Мадрида[234]. Перейменували свято День Перемоги на День збройних сил, що б відати данину поваги представникам двох протиборчих сторін, представникам як республіканської, так і націоналістичної партії Як зазначає у своєму дослідженні О. Шевель, така угода допомогла встановити інституційну демократію в Іспанії, кинувши виклик теорії перехідного правосуддя, яка не мислить переходу до нової системи без болісних з'ясувань стосунків з минулим. Після перших принципових домовленостей політики змогли досягнути згоди з ряди інших важливих питань, що дозволило запустити важливий процес демократизації[235].

Але пакт не торкнувся сфери пам'яті та історичної політики. Пакт мав безумовне позитивне значення для розвитку країни, але призвів до тривалого замовчування злочинів франкізму.

---

[232] Omar G. Encarnación. Democracy without Justice in Spain: The Politics of Forgetting. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2014; Aguilar Fernandez P. Memory and Amnesia. The Role of the Spanish Civil War in the Transition to Democracy. New York Berghahn Books 2002.

[233] Гриценко О. Президенти … С. 17.

[234] Генерала Франко перепоховають. *Збруч*. 11.05.2017.

[235] Шевель О. Чи є вихід? Війни пам'яті у пострадянській Україні в порівняльній перспективі. Україна модерна. 21. 02. 2017. https://uamoderna.com/demontazh-pamyati/shevel-memory-wars/

До 2004 р. зберігався франкістський історичний наратив. Лише цього року соціалісти внесли до своєї передвиборчої програми пункт про відновлення історичної пам'яті як методу подолання відгоміну злочинів проти соціалістів[236].

Подібні зміни щодо політики пам'яті до досягнення певних компромісів, які вимагали тимчасового «забуття» у повоєнний період спостерігались і в інших європейських країнах. У попередніх лекціях вже йшла мова про французький приклад. Нагадаємо, що в країні тривалий час переважав міф «опору», практично з цілковитим витісненням з пам'яті сюжетів, пов'язаних із колабораційним урядом Віші. В Італії, яка певний період залишалася союзницею нацистської Німеччини, у повоєнний період запровадила політику обмеженої відповідальності за фашистське минуле. І у французькому, і в італійському випадку колишні еліти, які пов'язувались із діяльністю нацистських/фашистських режимів, змогли інтегруватись до нової повоєнної, демократичної системи. Найбільш відомий та показовий приклад – французький президент Франсуа Міттеран, який двічі обирався на президентську посаду та перебував при владі від 1981 р. по 1995 рр. У роки Другої світової війни він працював в адміністрації Віші, опікуючись військовополоненими, хоча, як стверджують його біографи, з часом приєднався до руху Опору[237].

На цьому тлі вирізняється Німеччина, яка обрала модель, протилежну забуттю, йдеться про «опрацювання» минулого, про що детальніше вже йшлося у попередніх лекціях. У країнах Центрально-Східної Європи не було прийнято жодного подібного пакту про «забуття». Замість них формувалися так звані «конкурентні» політики пам'яті, що пов'язувались із різним трактуванням Другої світової війни, про що також вже йшлося у попередніх лекціях.

[236] Там само, з посиланням на статтю:Encarnacion O. Reconciliation after Democratization. Coping with Past in Spain. Political Science Quarterly. 123 (3)? 2008. P/ 441.

[237] Jean Lacouture. Mitterrand: une histoire de Français. Éditions du Seuil, 1998. 444 p.

У нашій країні пам'ять про війну зазнала значної трансформації: від радянського наративу «Великої вітчизняної війни» до більш комплексного бачення, яке містить Голокост, досвід цивільного населення в умовах окупації, різні форми участі у війні. Ключовим моментом у питаннях національного примирення стало визнання вояків УПА, Карпатської Січі та інших організацій борцями за незалежність України. Ще у період президенства Леоніда Кучми було створено спеціальну урядову комісію щодо вивчення питання діяльності ОУН та УПА[238]. Комісія прийшла до однозначного висновку, що не існує жодних перепон для визнання на державному рівні цих структур воюючою стороною. Ініціатори створення такої комісії прагнули до відновлення історичної справедливості, й відповідно – досягнення національного примирення. Під час виступу на Софіївській площі у Києві до п'ятнадцятиріччя української незалежності, В. Ющенко наголосив: «Українське суспільство хоче, щоб влада поважала національну пам'ять. Тому вже сьогодні я ініціюю продовження національного круглого столу про історичне примирення і порозуміння»[239].

Головним гальмом для визнання подібного рішення залишалися домінуючи з радянських часів установки щодо «бандерівців», які змальовувались у наративах про «Велику вітчизняну війну» більшим злом навіть у порівнянні з німецькими нацистами. Представники проросійських партій, комуністи, «прогресивні соціалісти» робили все можливе для блокування подібних ініціатив президента В. Ющенка. Лише у березні 2019 р. на державному рівні було прийняте рішення про офіційне визнання учасників українського визвольного руху борцями за незалежність України у XX ст.[240] Але цей документ, на жаль, не стосувався

[238] Постанова від 12 вересня 1997 р. «Про урядову комісію з діяльності ОУН-УПА» https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1004-97-%D0%BF#Text

[239] Червак Б. Ще раз про національне примирення. *День. 2006. № 144. https://day.kyiv.ua/article/podrobytsi/shche-raz-pro-natsionalne-prymyrennya*

[240] В Україні набув чинності закон про визнання учасниками бойових дій воїнів УПА. Новинарня. 26. 03. 2019. https://novynarnia.com/2019/03/26/zakon-voyiny-upa/

аспектів примирення і «забуття», йшлося лише про соціальні гарантії та виплати, для вже дуже незначної кількості людей. Адже більшості учасників націоналістичного руху, руху опору на той момент вже не було серед живих.

На жаль, до сьогодні, тема УПА та ОУН продовжує залишатися маніпуляційним ресурсом не лише для російських політиків та політтехнологів (що формують образ українців, української влади як «нацистської). Представники польських правих організацій, як і частини державних інституцій (зокрема, Інститут національної пам'яті), періодично повертаються до теми Волинської трагедії, продовжують політизувати тему та використовувати її в якості політичного інструменту. Не варто забувати і про критичну позицію держави Ізраїль щодо героїзації лідерів ОУН та УПА, що пов'язується із їх співпрацею з нацистами на початкову етапі війни та причетності до Голокосту. Однак у умовах повномасштабної війни, попри розбіжності в історичних оцінках, країна надає допомогу Україні та намагається (правда, не завжди вдало[241]) залишатися осторонь спроб росії використовувати тему антисемітизму як пропагандистський інструмент.

Сучасна міжнародна політика постає перед складними дилемами, серед яких пошуки відповідей на такі питання: Чи можливе примирення без правди? Де проходить межа між стабільністю та справедливістю? У сучасному світі, в якому пам'ять все більше набирає транснаціональних рис, згадані у цій частині лекції «пакти про забуття» стають практично не можливими. Активність інститутів громадянського суспільства, розвиток історичної науки, інформаційна відкритість роблять неможливим замовчування будь яких тем.

Публічний діалог, визнання відповідальності, а також інклюзивні моделі пам'яті є найбільш прийнятними підходами у сфері історичної пам'яті. Пам'ять про Другу світову у наш час залишається важливим елементом міжнародної політики. Події останніх років демонструють, що вона продовжує впливати на формування ідентичності (що особливо чітко проглядається у

[241] МЗС Ізраїлю засудило перепоховання голови ОУН Мельника в Україні. 26. 05. 2026. https://censor.net/ua/n4005134

російському випадку, та не лише), вона може бути як джерелом примирення, так і, значно більшою мірою, джерелом конфлікту.

Так звані «Пакти про забуття» відіграли важливу роль у стабілізації політичної, економічної, культурної сфери окремих суспільств, однак їх ефективність, як ми побачили, є обмеженою, особливо у контексті історичної пам'яті. Відкритість, відповідальність та критичне осмислення минулого залишаються ключовими напрямками розвитку цієї сфери. Саме тому, головним викликом сучасності є пошук балансу між пам'яттю та забуттям, який дозволить забезпечити і справедливість, й суспільну стабільність.

ЛЕКЦІЯ 8
Формування меморіальної культури Голокосту та вшанування жертв нацистських геноцидів

1. Голокост як «місце пам'яті» та моральний виклик XX–XXI ст.
2. Етапи формування пам'яті про Голокост (1945 – поч. XXI ст.).
3. Український контекст меморіалізації Голокосту.

1. Голокост як «місце пам'яті» та моральний виклик XX–XXI ст.

Голокост став одним з найбільших військових злочинів в історії людства. У єврейській традиції ця сторінка історії окреслюється як Катастрофа або Шоа, й визнана міжнародним співтовариством геноцидом єврейського народу. Шість млн євреїв стали жертвами цього злочину нацистів та їх посібників у Німеччині та на території окупованих нею країн. Антисемітизм був підґрунтям цієї політики, він мав різні форми – починаючи від релігійного (з найбільш давнім історичним «корінням») до економічного, національного, расового.

Переслідування євреїв та їх знищення на окупованих територіях мало різні форми та прояви. Від прийняття дискримінаційних, відверто антисемітських законів у середині 30-х рр. в Німеччині, до суспільного виключення, фізичного переміщення, грабунку їх майна, використання примусової праці та винищення. Євреїв європейських країн знищували у газових камерах концтаборів, переважно розташованих на території Польщі, на теренах колишнього Радянського Союзу, й зокрема, України здійснювались масові розстріли (так званий «Голокост від куль»).

Завершення Другої світової війни передбачало прийняття не лише рішень геополітичного характеру, які впливали на обриси кордонів, суб'єктності та належності до ідеологічних таборів тих чи інших країн. Покарання злочинців, які мали відношення до здійснення злочинів проти людяності, складало ще один невід'ємний компонент узгоджених дій світового співтовариства, який би на довгі роки закріпив неможливість повторення подібного.

В умовах сучасної російсько-української війни органи прокуратури та інші структури займаються ретельним фіксуванням та документування злочинів. Це стало своєрідним врахуванням помилок, які були допущені під час Другої світової війни. Адже формування комісій, як і міжнародний об'єднань, які б досліджували військові злочини, відбулось лише після завершення тієї війни, що значно ускладнило пошук матеріалів та збідніло доказову базу. Як зазначається в Енциклопедії Голокосту[242], чотири союзні держави (США, Велика Британія, СРСР та Франція) підписали у серпні 1945 р. Нюрнберзьку хартію. Саме ця організація створила Міжнародний військовий трибунал для суду над керівництвом німецького Рейху, які були відповідальним за здійснення масових злочинів під час Другої світової війни.

На Міжнародний військовий трибунал покладались обов'язки здійснення справедливих судових процесів над обвинуваченими у декількох типах злочинів: воєнних, злочинах проти миру та злочинах проти людства. Через рік від моменту заснування, ООН було ухвалено положення Нюрнберзької хартії та рішення Міжнародного військового трибуналу як обов'язкове міжнародне право. Ці рішення фактично заклали основу міжнародного кримінального права, які практикуються і до сьогодні[243].

Практично в кожній країні, яка перебувала під німецькою окупацією також створювались суди, в яких розглядались справи колаборантів, діяльність яких потрапляла під ознаки військових злочинів. Однак, до відповідальності не були притягнуті всі злочинці. Частина нацистів та їх спільників в різних країнах змогла уникнути покарання. Серед причин подібної ситуації – зацікавлення окремих урядів у використанні результатів нелюдських експериментів, які проводились над в'язнями концтаборів. Йдеться про медичну, військову,

[242] https://encyclopedia.ushmm.org/content/uk/article/introduction-to-the-holocaust

[243] Як було визначено злочини? Енциклопедія Голокосту. https://encyclopedia.ushmm.org/content/uk/article/how-were-the-crimes-defined

космічні сфери[244]. Економічні аспекти Голокосту, пов'язані із розкраданням майна та коштовностей, які належали вбитим євреям, й відсутністю масових позовів щодо їх повернення, формували «тишу» довкола питань реституції.

На сучасному етапі відбулись радикальні зміни у сприйнятті та вшануванні пам'яті про жертви Голокосту. Голокост перетворився не лише на історичну подію масового знищення євреїв Європи під час Другої світової війни, але й на один із ключових символів XX, який визначає моральні, культурні та політичні контексти сучасного світу. Він функціонує не лише як предмет історичного дослідження, а як «місце пам'яті» (за П'єром Нора), тобто як концентрований вузол значень, у якому перетинаються історія, пам'ять та ідентичність.

Європейський наратив пам'яті будується навколо проблематики Голокосту, який залишається центральною символічною темою. «Зрілість» кожної держави оцінюється за тим, наскільки вона здатна говорити на цю тему та визнавати власні провини, пов'язані зі співучастю у злочинах нацизму. Визнання Голокосту та власних провин у його здійсненні став умовним «прохідним квитком» до ЄС для країн Центральної Європи. А для євреїв, як народу, особливо в умовах відходу від традиціоналізму та секуляризації, пам'ять про Голокост потрібна як фактично єдиний об'єднавчий чинник та самоідентифікаційний маркер.

Збереження пам'яті про Голокост та його жертви є важливою пересторогою щодо неможливості повторення подібних злочинів.

До «місць пам'яті» про Голокост належать не лише географічні локації, розміщені на території Польщі (Аушвіц-Біркінау, Треблінка та ін.), України (Бабин Яр, Дробицький Яр та ін.), але й тексти, які містяться у щоденниках, опублікованих спогадах, сформовані дослідниками, які долучались та долуча-

[244] Венгерська В., Ковальчук І. (2024) *«Негідне життя» та історична пам'ять про жертви нацизму в Німеччині та Україні: теорія, історіографія і політичні практики.* Інтермарум: історія, політика, культура. № 14. С. 92–110. ISSN 2518-7694. DOI: 10.35433/history.112071.

ються до збору усноісторичних свідчень, архівах. Найбільшими центрами, в яких представлені архіви усних історій є: USC Shoah Foundation, який було створено у 1994 р. Це міжнародний науково-освітній інститут, заснований у 1994 р., з ініціативи Стівена Спілберга, який створив один із найбільших у світі цифрових архівів відеосвідчень – Visual History Archive[245]. Фундація не лише зберігає інтерв'ю з очевидцями Голокосту, а й активно інтегрує їх у дослідження, освіту та формування культури пам'яті, розширюючи фокус на інші геноциди та масове насильство. Важливими осередком у Центральній Європі є Malach Center for Visual History, який розміщується у Карловому університеті Праги, він забезпечує доступ до архіву USC Shoah Foundation.

Один з найбільших західноєвропейських центрів знаходиться у французькій столиці, йдеться про Mémorial de la Shoah (Меморіал Шоа). Це головний французький центр пам'яті та досліджень Голокосту. Він поєднує музей, архів і навчальний заклад, присвячений вшануванню жертв та документуванню переслідувань євреїв під час Другої світової війни[246]. Окремо слід звернути увагу на німецькі підходи щодо вшанування пам'яті жертв Голокосту та вивчення цієї сторінки історії. Лише у Берліні діє розгалужена мережа інституцій, в якій Єврейський музей[247] репрезентує історію та ідентичність, музей «Топографія терору»[248] – механізми нацистського насильства, а Меморіал убитим євреям Європи[249] – простір публічної пам'яті та персоналізації жертв.

Judishes Museum Berlin. URL: URL: https://www.jmberlin.de/en

---

[245] USC Shoah Foundation. URL: https://sfi.usc.edu/about

[246] Mémorial de la Shoah. URL: https://don.memorialdelashoah.org/soutenir?utm_source=google&utm_medium=cpc&utm_campaign=filrouge26&gad_source=1&gad_campaignid=23695542475&gbraid=0AAAADCzAUz97ZSi

[247] Judisches museum Berlin: URL: https://www.jmberlin.de/en

[248] Topographie terrora. URL: https://www.topographie.de/topografija-terrora

[249] Denkmal für die ermordeten Juden Europas. URL: https://www.stiftung-denkmal.de/

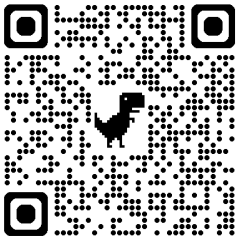

Особливе місце у переліку найбільш впливових та потужних інституцій зі збереження та вшанування пам'яті жертв Голокосту є ізраїльський меморіальний центр історії Голокосту Яд Вашем[250]. Для Ізраїлю пам'ять про Голокост є водночас обґрунтуванням права на існування та глобальною метою цього існування. Адже поява єврейської держави стала можливою лише завдяки міжнародній підтримці, яка живилася підсвідомим визнанням західними країнами своєї частки провини за знищення мільйонів європейських євреїв. А метою її існування проголошується необхідність забезпечення всім євреям світу притулку в разі нових переслідувань[251].

Важливою символічною датою, яка щорічно пригортає увагу громадян різних країн є 27 січня. Від 1 листопада 2005 р., за рішенням Генеральної Асамблеї ООН, це число пов'язується із Міжнародним днем пам'яті жертв Голокосту. Дата приурочена до звільнення у 1945 р. військами 1-го Українського фронту концтабору Аушвіц-Біркенау, де загинули понад мільйон людей. Цього Дня у всьому світі вшановується пам'ять шести мільйонів євреїв та мільйони інших жертв нацизму.

АУШВІЦ–Біркенау нацистський табір смерті. Газові камери, досліди доктора Менгеле, бунти та втечі / ПАРАГРАФ. URL:https://www.youtube.com/watch?v=EHTRZ7ZaIZU

[250] The World Holocaust Remembrance Center. URL: https://www.yadvashem.org/

[251] Портнов А. Концепції геноциду та етнічних чисток: західні наукові дискусії і місце в них українських сюжетів. Україна модерна, 2008, № 13. СС. 88-114 URL: https://uamoderna.com/images/archiv/13/4_UM_13_Doslidzennia_Portnov.pdf.

2. Етапи формування пам'яті про Голокост (1945 – поч. XX ст.)

Особливістю повоєнного періоду стало поширення практик мовчання щодо «незручних» моментів війни, до яких мали або пряме, або опосередковане відношення значна частина населення всіх окупованих нацистами країн. Мовчання призводило до забування, або ж витіснення з пам'яті сюжетів, про які не хотілось згадувати. У громадян кожної держави були свої аргументи, які призводили до мовчазної суспільної згоди. Проте, вже у перші роки після завершення війни фіксувалися спроби увіковічнення пам'яті жертв Голокосту, які пов'язувались виключно із ініціативами або колишніх ув'язнених у концтаборах (як це було із Аушвіц-Біркінау), або суто локальними, «низинними» ініціативами, які не шли від влади та її представників.

Одразу після війни, група колишніх польських в'язнів виступила із ідеєю увічнення пам'яті жертв табору. У 1947 р. було відкрито першу експозицію на його території, а згодом засновано найбільший у Європі національний музей Аушвіц-Біркенау. Музейний комплекс присвячений пам'яті 1,5 млн в'язнів, серед яких були і євреї, і радянські військовополонені. Бараки часів функціонування табору, газові камери, експозиції з фотографіями та прощальними листами, аудіовізуальні інсталяції, гори особистих речей вбитих в'язнів – усе це створює максимально реалістичне відчуття присутності. Музей є державною установою, підпорядковується Міністерству культури Польщі й щороку приймає близько 1,7 млн відвідувачів[252].

[252] Табір Аушвіц. URL: https://encyclopedia.ushmm.org/content/uk/article/auschwitz

На теренах колишнього Радянського Союзу, й зокрема України, у повоєнний період пам'ять загиблих вшановували тільки родичі, встановлюючи пам'ятні знаки, або ж спільні надгробки на кладовищах, з відповідними написами. Детальніше ситуація в СРСР та Україні буде розглянута у наступному підпункті.

Один із найблискучіших інтелектуалів сучасності Тоні Джадт за життя вирізнявся науковою мужністю, що знаходила вияв в оцінках тих чи інших подій та явищ. Стосувалось це і пошуку відповідей на питання чому Голокост та пам'ять про нього упродовж багатьох років жодним чином не був фундаментальним питанням повоєнного інтелектуального життя в Європі (або США), чому більшість людей – і інтелектуали, і решта – ігнорували його так, як тільки могли?[253]

На його думку, у Східній Європі на це були чотири причини. По-перше, саме тут були скоєні найгірші воєнні злочини проти євреїв; і хоча ці злочини організовували німці, серед місцевих окупованих народів не бракувало охочих колаборантів – поляків, українців, латвійців, хорватів та інших. У багатьох містах люди мали потужний стимул, щоб забути те, що сталося, аби мовчанням обійти найгірші жахіття.

По-друге, багато неєвреїв Східної Європи самі були жертвами звірства (у руках німців, росіян та інших), і коли вони пригадували війну, то зазвичай думали не про страждання своїх єврейських сусідів, а про власні страждання та втрати. По-третє, в Радянському Союзі жертвами «фашистів» могли бути тільки «радянські» люди, які не могли мати національних означень. У країнах Центральної та Східної Європи через роки радянської окупації пам'ять про жертви нацистської окупація виявилась підміненою пам'яттю про радянській гніт. Все це сприяло «витісненню» з пам'яті факти винищення євреїв.

Тоні Джадт наголошував на подібності механізмів «забування» і в Західній Європі. Попри відмінні досвіди окупаційного періоду історії, для Франції, Нідерландів, Бельгії, Норвегії, цей

[253] Джадт Т. Проблема зла у повоєнній Європі. Спецпроєкт «Голокост». Історична права. 29 березня 2021. URL: https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/03/29/159233/

час пов'язувався із національним приниженням, яке слід було «витерти» із пам'яті. Повоєнні уряди цих країн робили все, щоб забути про колабораційні уряди, інші «незручні» факти та явища та долучались до творення нової міфології – існування героїчних рухів опору, національних повстаннях та мучениках.[254] В таких умовах ніхто із європейців «не хотів пригадувати про страждання євреїв або про те особливе зло, яке призвело до нього»[255].

Значним поштовхом до зміни суспільного ставлення щодо пам'ятання про жахливі події Другої світової війни, стала справа одного із «архітекторів» системи масового винищення євреїв Айхмана. Судовий процес над ним відбувався в Єрусалимі, його вважають показовим, поставленим тогочасним ізраїльським прем'єром Бен-Гуріоном з політичних причин, щоб довести, що Голокост був …найбільшим антисемітським погромом в історії[256].

Лише після цього процесу та публікації книги Х. Арент відбуваються певні зрушення. Оскільки до середини 1960-х рр. у західній Європі, а особливо в західній Німеччині, переважала так звана суспільна «амнезія» (іноді її називають «політизованим забуттям») щодо злочинів нацизму та масштабів суспільної участі в них. У західній Німеччині лише у 1985 р. було офіційно заборонено публічне заперечення Голокосту, а у 1990-х рр. країна наважилася на суспільну дискусію про участь німців у Голокості.

Від кінця 1970-х р. американське суспільство почало звертати більше уваги на Голокост під час Другої світової війни. 1978 р. телекомпанія NBC показала фільм «Голокост», який переглянула майже половина американців (понад 120 мільйонів глядачів). Наступного року цей фільм викликав не менший суспільний резонанс у ФРН. Андрій Портнов згадує у цьому контексті іронічне зауваження Пітера Новіка: «Американській «мильній опері» судилося покласти край тридцятирічній німецькій мов-

[254] Джадт Т. Проблема зла у повоєнній Європі. Там само.

[255] Там само.

[256] Амос Елон. Відлучення Ханни Арендт. У книзі: Х. Арендт. Айхман в Єрусалимі. Розповідь про банальність зла. К.: Дух і Літера, 2021. С. 16.

чанці про злочини часів війни. А резонансу цієї американської «мильної опери» в Німеччині судилося поставити крапку в американських дебатах про спроможність засобів масової інформації належно репрезентувати Голокост. Наприкінці 1980-х р. у різних американських містах було відкрито музеї Голокосту, а 1993 р. уряд країни заснував Американський музей пам'яті Голокосту»[257].

Умовний поворот у ставленні, оцінках, пам'ятанні про Голокост на початку 90-х рр. XX ст. пов'язувався із низкою факторів: по-перше, завершенням холодної війни, розвалом Радянського Союзу та початком трансформації політичної карти Європи. Нові союзи потребували встановлення зрозумілих та загальноприйнятних рамок, які були б базовими для об'єднуючих культурних та політичних конструкцій. Як вже згадувалось, визнання Голокосту стало своєрідним «прохідним квитком» для інтеграції постсоціалістичних країн до європейського простору пам'яті. Від цього часу відбувається формування так званої «глобальної культури пам'яті». Згадуванні раніше United States Holocaust Memorial Museum (Вашингтон) та Yad Vashem (Єрусалим) стають провідними інтелектуальними осередками вивчення та зберігання пам'яті про Голокост, одночасно перетворюючись на важливі не лише наукові, а й навчальні центри. Зусиллями інтелектуалів, науковців, вижившим жертв та очевидців Голокосту, ставлення до нього перетворюється на моральний орієнтир та основу політики пам'яті.

Важливим наслідком зникненням «імперії зла» стало відкриття архівів та удоступнення матеріалів, які зберігались під грифами «таємно». Це призводить до масового введення до наукового обігу документів (окупаційної влади різних рівнів, судових справ, пов'язаних із повоєнними спробами повернути втрачене майно та ін.). Саме з цього часу активно розвивається усна історія, створюється USC Shoah Foundation, бази даних, інші цифрові колекції.

[257] Концепції геноциду та етнічних чисток: західні наукові дискусії і місце в них українських сюжетів. Україна модерна, 2008, № 13. СС. 88-114 URL: https://uamoderna.com/images/archiv/13/4_UM_13_Doslidzennia_Portnov.pdf.

Відбувається і зміна у дослідницькій оптиці, можна говорити про ще один поворот – від макро- до мікро історії (від історії злочину до історії досвіду). З'являються дослідження окремих громад, міст та містечок, повсякденного життя в умовах гетто, посилюється роль міждисциплінарних підходів. Поступово відбувається персоналізація пам'яті, історики зосереджуються на індивідуальних історіях та біографіях. Особливо яскраво такий підхід відобразився в таких меморіальних практиках як «камені спотикання», про які детально говорили у попередніх лекціях. Поступово відбувається інтеграція проблематики Голокосту до освітніх програм, розробляються стандарти викладання.

3. Український контекст меморіалізації Голокосту

Український контекст меморіалізації Голокосту є складним і багаторівневим явищем, що формується на перетині історичного досвіду, політики пам'яті та сучасних суспільних трансформацій. Його специфіка зумовлена як особливостями самого перебігу Голокосту на українських землях, так і тривалою радянською спадщиною, що суттєво вплинула на способи осмислення і репрезентації цієї трагедії. Однією з ключових особливостей є те, що Голокост в Україні реалізовувався переважно у формі масових розстрілів, а не депортацій до таборів знищення. Це явище отримало назву «Голокост від куль» (термін, популяризований Патріком Дебуа[258]). Масові вбивства відбувалися у

[258] Desbois, Patrick (2009). *The Holocaust by bullets: a priest's journey to uncover the truth behind the murder of 1.5 million Jews* (вид. 1st pbk. ed). New York. ISBN 978-0-230-61757-5.

Патрік Дебуа – французький римо-католицький священник, колишній глава Комісії зі зв'язків з юдеями Конференції французьких єпископів і консультант Ватикану. Засновник «Яхад-Ін Унум» (Yahad-In Unum), організації, що займається виявленням місць масових поховань євреїв, які стали жертвами нацистських мобільних загонів смерті на території колишнього Радянського Союзу. Нагороджений найвищою нагородою Франції – Орденом Почесного легіону, за роботу у документуванні Голокосту. https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B0%D1%82%D1%80%D1%96%D0%BA_%D0%94%D0%B5%D0%B1%D1%83%D0%B0

безпосередній близькості до місць проживання жертв – у ярах, лісах, на околицях міст і сіл. У сучасній європейській історіографії представлені дослідження, пов'язані із дослідженнями регіональних проявів Голокосту в Україні. Серед найбільш відомих – праця Венді Лауєр, в якій увага зосереджена на Рейхкомісаріаті Україна, з особливим акцентом на Голокості в Житомирі та на Житомирщині[259].

Така «локалізована» географія насильства має прямі наслідки для культури пам'яті: практично кожен регіон України має власні місця пам'яті, але водночас ця пам'ять є фрагментованою, розпорошеною і часто недостатньо інституціоналізованою. Вона зберігається у локальних наративах, родинній пам'яті, усних свідченнях, що лише поступово інтегруються у ширший національний і міжнародний контексти.

У радянський період формування пам'яті про Голокост відбувалося в умовах ідеологічного контролю. Домінувала концепція «радянського народу» як єдиної спільноти жертв нацистської агресії, що призводило до витіснення єврейської специфіки трагедії. У публічному просторі жертви позначалися як «мирні радянські громадяни», без акцента на їх етнічній чи релігійній ідентичності. Це проявлялося і в матеріальній культурі пам'яті – пам'ятники, встановлені на місцях масових розстрілів, зазвичай не містили згадок про євреїв як окрему групу жертв. Паралельно обмежувалися можливості для розвитку єврейських комеморативних практик, а питання участі місцевого населення у злочинах залишалося табуйованим. Таким чином, радянська модель пам'яті створила ситуацію «часткової амнезії», коли сам факт трагедії визнавався, але її сутність значною мірою нівелювалася.

Здобуття Україною незалежності стало переломним моментом у формуванні пам'яті про Голокост. Відкриття архівів, поява нових дослідницьких підходів і включення українських науковців у міжнародні академічні мережі сприяли переосмисленню

[259] Лауер, Венді. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні. Пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного. К.: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. 368 с.

цієї теми. Важливу роль у цьому процесі відіграють міжнародні інституції, зокрема Yad Vashem та United States Holocaust Memorial Museum, які підтримують дослідження, освітні програми та меморіальні ініціативи в Україні. Одночасно активізуються місцеві громади та громадські організації, що працюють над відновленням пам'яті про знищені єврейські спільноти.

У цей період Голокост поступово інтегрується в український національний наратив, хоча процес залишається нерівномірним і часто супроводжується дискусіями. Освітні практики, представлені в Україні та пов'язані із вивченням Голокосту й єврейськими студіями, складно уявити без конкретних людей, з науковою та громадською діяльністю яких пов'язується просування в освітньому просторі України поліетнічного варіанту історії, вивчення всіх пластів культур та взаємовпливів. Серед генераторів процесу розвитку, поширення, введення до навчальних програм відповідних курсів, розширення наукових досліджень, запровадження магістерських програм з юдаїки: Ярослав Грицак, Анатолій Подольський, Ігор Щупак, Максим Гон, Віталій Черноіваненко, Сергій Гірік, Юрий Радченко, Артем Харченко та інші. Не варто відкидати й факту визнання й підтримки з боку держави ідеї необхідності викладання історії Голокосту та історії євреїв. Хоча, безумовно, подібна ініціатива безпосередньо пов'язана із загальноєвропейськими тенденціями[260]

Місця пам'яті та їх значення. Центральним символом Голокосту в Україні є Бабин Яр – місце масових розстрілів у Києві, яке стало одним із найвідоміших місцем пам'яті у світовому масштабі[261].

---

[260] Венгерська В. Освітні практики представлення «Іншого» в сучасній Україні: вплив внутрішньо та зовнішньополітичних чинників. *Ідеологія і політика. № 2(13). 2019*. СС. 11-26.

[261] БАБИН ЯР: Що і чому там відбулося під час німецької окупації? Історія для дорослих. URL: https://www.youtube.com/watch?v=tmE8xq3Dd0A

Бабин Яр: людина, влада, історія: Документи і матеріали. Електронне видання. URL: https://history.kby.kiev.ua/

БАБИН ЯР: Що і чому там відбулося під час німецької окупації? Історія для дорослих. URL: https://www.youtube.com/watch?v=tmE8xq3Dd0A

Водночас важливими є і численні регіональні місця пам'яті – у Кам'янці-Подільському, Бердичіві, Рівному, Житомирі та інших містах.

Однак український простір пам'яті характеризується значною фрагментарністю: багато місць масових убивств залишаються недостатньо маркованими або впорядкованими. Це створює розрив між масштабом трагедії та рівнем її публічного представлення. До початку повномасштабного вторгнення Росії до України, на теренах нашої країни, з ініціативи німецьких громадських організацій було реалізовано декілька проєктів з відновлення та вшанування пам'яті жертв Голокосту. Так, у 2019 р. у колишньому містечку Бараші на місці масового розстрілу було споруджено й відкрито новий меморіал жертвам Голокосту[262]. Його відкриттю передували дослідницькі роботи[263], як польові, із пошуку місця розстрілу, так і збору усноісторичних свідчень, до яких були долучені студенти історичного факультету Житомирського державного університету ім. Івана Франка. Восени 1941 р. у полі біля Барашів вбили 170 євреїв з містечка та його околиць. Їх закопали у двох масових похованнях. Після війни територію обгородили дерев'яним тином, який згодом зруйнувався. Територія навколо поховання заросла чагарниками, що врятувало її від сількогосподарського використання. До 2019 р. тут не було жодного пам'ятного або ідентифікаційного знаку.

[262] https://www.netzwerk-erinnerung.de/uk/places/barashiua/

[263] Брандон Р. Бараші – життя і загибель єврейської громади. УЦВІГ, 2019. URL: https://www.stiftung-denkmal.de/wp-content/uploads/Barashi.pdf

Інформація про встановлений меморіал в Барашах із картою та фото представлена у музеї пам'яті європейських євреїв у Берліні.

Особливістю українського контексту є співіснування кількох травматичних наративів, зокрема пам'яті про Голокост, Голодомор, сталінські репресії та Другу світову війну. Це породжує дискусії щодо «ієрархії жертв» і місця кожної з цих трагедій у національній історії.

У цьому контексті Голокост часто опиняється між національним і транснаціональним вимірами пам'яті. З одного боку, існує потреба інтегрувати його в українську історію, з іншого – він є частиною глобальної єврейської та європейської пам'яті. Баланс між цими підходами залишається предметом інтелектуальних і суспільних дебатів, які, проте в умовах війни відійшли на другий план. Серед ключових викликів можна виділити: складність осмислення участі місцевого населення у злочинах; політизацію історичної пам'яті; слабку інтеграцію теми Голокосту в освітні програми (хоча ситуація з кожним роком змінюється на краще); нерівномірність розвитку меморіальної інфраструктури в різних регіонах; конфлікти навколо інтерпретації історичних постатей. Ці проблеми свідчать про те, що меморіалізація Голокосту в Україні не є завершеним процесом, й залишається відкритим полем дискусій.

У XXI ст. спостерігається поступова професіоналізація досліджень і комеморативних практик. Активно розвиваються усноісторичні проєкти, цифрові архіви, освітні ініціативи. Україна долучається до міжнародних структур, зокрема International Holocaust Remembrance Alliance, що сприяє інтеграції у глобальний простір пам'яті. Водночас Голокост дедалі частіше осмислюється у ширшому контексті прав людини, запобігання геноцидам та сучасних викликів, включно з війною, що триває. Український контекст меморіалізації Голокосту визначається поєднанням локальності трагедії, радянської спадщини замовчування та сучасних процесів переосмислення. Сьогодні це поле є динамічним, конфліктним і водночас інтегрованим у глобальну культуру пам'яті,

де Україна поступово формує власну модель відповідального осмислення минулого.

Отже, формування меморіальної культури Голокосту є складним процесом, в якому переплітаються політика, культура, етика та історія. Від локальних та часто замовчуваних практик вона трансформувалася у глобальний та освітній проєкт, який визначає сучасні підходи до осмислення геноцидів, прав людини та історичної відповідальності.

ЛЕКЦІЯ 9
Світові та європейські практики у сфері політики пам'яті

1. Політика пам'яті країн світу з різним історичним минулим (США, Японія, Китай).

2. Національні моделі політики пам'яті європейських держав (досвід Німеччини, Іспанії, Італії, Великої Британії і Франції).

3. Політика пам'яті об'єднаної Європи – пошук компромісів і відстоювання національних наративів.

1. Політика пам'яті країн світу з різним історичним минулим (США, Японія, Китай)

У США не існувало і не існує уніфікованої системи формування політики пам'яті. Завдяки відсутності державної цензури, розвинутому самоврядуванню і вкоріненій культурі благодійності, сформованому громадянському суспільство, в країні постали альтернативні центри прийняття рішень. Разом із тим, домінуючим у державі «режимом пам'яті» залишається англо-американський та євро-американський, який стверджує свої правила «залізною рукою», прикладами чого є ритуали підняття національного прапора, громадянська клятва вірності та інші «винайдені традиції» громадянської публічності. Частиною цих ритуалів є звернення до військового минулого, полів битв і до пам'яті полеглих.

Понад 150 років у США відзначають Memorial Day – День Пам'яті та вшанування воїнів, які загинули в збройних конфліктах упродовж усієї історії держави. Цей день визначений як національне свято й традиційно відзначається останнього понеділка травня, є вихідним, щоб громадяни мали можливість долучитися до офіційних церемоній та вшанування у сімейному колі.

Цього дня прийнято вшановувати лише загиблих захисників, а для прояву вдячні ветеранам у календарі США є окрема дата – 11 листопада, Veterans Day – День Ветеранів, який також є офіційним державним святом[264].

[264] Олійник, В. (2025). День Пам'яті у США: чому важливо не комерціалізувати подвиги захисників. Чесно. URL: https://www.chesno.org/post/6446/ (дата звернення: 15.04.2026).

День Пам'яті у США: чому важливо не комерціалізувати подвиги захісників URL: https://www.pravda.com.ua/rus/columns/2025/05/27/7514285/

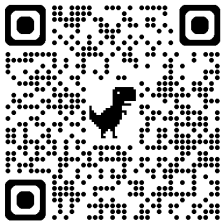

Ключовою подією для американського націєтворення та осмислення минулого є Громадянська війна Півдня і Півночі 1861–1865 рр. «Війна пам'яті» навколо цієї події виникла на підставі думки про необхідність відзначення провідників Півдня у тій війні. Противники цього підходу вважають таких расистами. Але обидві сторони покликаються на норми Конституції США. Перші проголошують, що відстоюють федералізм, непорушні права штатів, другі – права кожного громадянина, рівність перед законом, незважаючи на расове та етнічне походження і соціальний статус[265].

Після завершення Громадянської війни в США розпочалося активне спорудження різного роду монументів із увіковічнення цієї події. Вони виникали завдяки індивідуальній чи громадській ініціативі, а потім передавалися на зберігання державі.

«Війни пам'яті», які сколихнули європейські спільноти після Другої світової війни в США навпаки сприймалися як спосіб об'єднання нації. Найперше, Штати були країною-переможницею, не мали досвіду окупації й колабораціонізму, участі в Голокості. Це значним чином спрощувало національний діалог і розуміння спільного минулого. Те, що викликало

[265] Проблема історичної пам'яті у всесвітньо-історичному дискурсі (1945–2015 рр.): монографія. (2021) / кер. авт. кол. Кудряченко А. І., наук. ред.: Солошенко В. В., техн. ред.: Розумюк В. М. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». С. 238. URL: https://ivinas.gov.ua/images/978-966-02-9622-0.pdf (дата звернення: 15.04.2026).

окремі питання у моральній площині – дії їхніх військових (найперше ядерні бомбардування), поводження із військовополоненими та населенням окупованих американцями територій. В 2003 р. було відкрито Меморіал Другої світової війни на Національній алеї Вашингтоні. Цю подію риторично було оформлено як урок громадянськості для нинішнього покоління американців, яке не завжди спроможне дійти згоди щодо єдності американської культури та виробити загальну ідентичність.

Однак для американського суспільства внутрішні проблеми, зокрема питання оцінки минулого, політика пам'яті залишалися набагато важливішими, ніж будь-які міжнародні «війни пам'яті».

Після акцій «Чорні життя мають значення» (Black Lives Matter, BLM) навесні-влітку 2020 р. політика пам'яті в США зазнала безпрецедентної трансформації, перейшовши від сприйняття колоніальної спадщини до критичного перегляду історії расизму, рабовласництва та системної нерівності.

«Black Lives Matter» (BLM). URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Black_Lives_Matter

Головним проявом «воєн пам'яті» у цей час став масовий демонтаж і переоцінка монументів. Під час протестів було повалено чимало пам'ятників, найперше Христофору Колумбу. Активістів протестного руху дратували навіть пам'ятники першому президентові США Джорджу Вашингтону, який був рабовласником та примусив корінних американців (індіанців) відмовитись від багатьох територій. На піку протестів поліції

довелося охороняти у столиці держави побудований ще 1888 р. 150 метровий меморіал в честь Дж. Вашингтона[266].

Монумент Вашингтона зводили 36 років. URL: https://gazeta.ua/articles/history/_monument-vashingtona-zvodili-36-rokiv/753864

Дії з демонтажу пам'ятників унаочнюють твердження відомого американського дослідника політики пам'яті Джея Вінтера про роль ритуалу у підтримці пам'яті. Дії щодо символічного об'єкта – його захист, знесення чи поклоніння йому – створюють живий простір комеморації, роблять пам'ять частиною політики та суспільного дискурсу.

Приклад політики пам'яті Японії базується на багатовіковій національній традиції її народу. Практично до кінця Другої світової війни ця держава мала вигляд замкненого суспільства, з традиціями підпорядкування особи суспільству, цінностями колективізму й монокультурністю.

Політика пам'яті країни Сонця, що сходить щодо Другої світової війни є складним компромісом між пацифізмом, економічним прагматизмом та ревізіонізмом. Вона фокусується переважно на власному статусі Японії як «жертви» (через ядерні бомбардування міст Хіросіми та Нагасакі). Це дозволяє часто замовчувати відповідальність за агресію в Азії та воєнні злочини.

Конструювання політики пам'яті країни базується на кількох ключових аспектах. 1. Культ пам'яті жертв. Він включає в себе щорічну Національну церемонію пам'яті загиблих, яку прохо-

[266] Мартинов, А. (2020). Американські війни пам'яті протестного руху «Black Lives Matter». *Американська історія та політика: науковий журнал*. № 10. С. 14–15. DOI: https://doi.org/10.17721/2521-1706.2020.10.1. URL: https://drive.google.com/file/d/1JOix1TGK_h_CrrTurGBkIVTxda0u1QAJ/view (дата звернення: 15.04.2026).

дить у Токіо 15 серпня. Відбувається вшанування 3,1 млн японців, які загинули в Другій світовій війні. 2. Мирний підхід до міжнародних відносин. У результаті осмислення поразки в війні, Японія відмовилася від армії як інструменту вирішення міжнародних конфліктів. 3. Вибачення перед постраждалими від агресії. Японський уряд і політики принесли офіційні вибачення країнам Азії (Китаю, Південній Кореї) за колоніальне минуле та скоєнні її армією воєнні злочини. Попри це в Японії немає єдиного підходу, який би однозначно засуджував мілітаристське минуле країни на міжнародній арені. Сама ж політика пам'яті держави балансує між прихильністю до глобального миру, вшануванням жертв і намаганням окремих політичних сил відновити патріотичний дух японців[267].

З початку 1980-х рр. влада Японії взяла курс на пропаганду власної національної культури за кордоном, наголошуючи на її унікальності й традиційності, звертаючись при цьому до своєї багатої культурно-історичної спадщини.

Культурне відкриття Японії світу розпочалося із реформи освіти та зміни її пріоритетів на розвиток індивідуальності, підготовку учнів до інтернаціоналізації і реалій глобалізованого світу[268].

Китай як держава має відмінний від Японії історичний шлях. Проте підходи до політики пам'яті мають і деяку спільність.

Після закінчення Другої світової війни відбулася деокупація китайських територій Японією і СРСР. У постколоніальному Китаї із новою силою розгорнулося громадянське протистояння, за результатами якого перемогу здобули комуністи на чолі з Мао Цзедуном, а націоналісти (Гоміньдан) на чолі з генералісимусом Чан Кайші

[267] Справжнє «спільне вшанування» може розпочатися лише після того, як Японія візьме на себе свою відповідальність у Другій світовій війні (2025). *Global Times*. URL: https://www.globaltimes.cn/page/202505/1333989.shtml (дата звернення: 15.04.2026).

[268] Проблема історичної пам'яті у всесвітньо-історичному дискурсі (1945–2015 рр.): монографія. (2021) / кер. авт. кол. Кудряченко А. І., наук. ред.: Солошенко В. В., техн. ред.: Розумюк В. М. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». С. 105–106. URL: https://ivinas.gov.ua/images/978-966-02-9622-0.pdf (дата звернення: 15.04.2026).

відступили до Тайваню. 1 жовтня 1949 р. Мао Цзедун проголосив у Пекіні створення Китайської Народної Республіки, встановивши контроль над материковою частиною Китаю. Із цього часу уряд комуністів розпочав впровадження своєї моделі політики пам'яті. Для комуністів вона найперше мала слугувати інструментом легітимізації їхньої влади, виховання патріотизму та підкріплення геополітичних амбіцій в Тихоокеанському регіоні[269].

Китайська політика пам'яті одночасно покликана здійснювати утвердження держави на міжнародній арені. Тому Китай найперше позиціонує себе як ключового учасника глобальної антифашистської боротьби. Навіть дата початку Другої світової війни була переглянута китайською стороною – для Пекіна це не 1939 р., а 1931 р. чи 1937 р. – початок японської агресії в Китаї. Цей підхід зміщує акцент зі Східного чи Західного фронтів, на Азійський.

Держава робить наголос на величезних людських втратах за час бойових дій – офіційні дані уряду КНР вказують цифри від 20 до 35 млн загиблих і поранених. Акцентується увага на тому, що китайський фронт стримував головні японські сили[270].

Історична парадигма підкреслює провідну роль Комуністичної партії Китаю (КПК) в опорі загарбникам, в той же час як внесок уряду націоналістів (Гоміндану), який виніс основний тягар боїв, часто применшується. Друга світова війна визначається як фактор переходу Китаю від століть бездержавності та національного приниження, до статусу наддержави та лідера регіону. Меморіальні заходи держави спрямовані на об'єднання китайської нації навколо ідеї «великого національного відродження»[271].

---

[269] Толстов, С. (2025). Фактор Китаю у Другій світовій війні. *Поради юристі. Інформаційно-правовий портал*. URL: https://porady.org.ua/faktor-kytayu-u-druhiy-svitoviy-viyni (дата звернення: 17.04.2026).

[270] Друга світова війна: якими були втрати України та інших країн (2025). *Слово і діло. Аналітичний портал*. URL: https://www.slovoidilo.ua/2025/05/08/infografika/svit/druha-svitova-vijna-yakymy-buly-vtraty-ukrayiny-ta-inshyx-krayin дата звернення: 16.04.2026).

[271] Толстов, С. (2025). Фактор Китаю у Другій світовій війні. *Поради юристі. Інформаційно-правовий портал*. URL: https://porady.org.ua/faktor-kytayu-u-druhiy-svitoviy-viyni (дата звернення: 17.04.2026).

Головним днем пам'яті та Днем Перемоги є 3 вересня. У цей день регулярно проводяться масштабні військові паради. Ще однією важливою меморіальною датою стало 13 грудня – Національний день пам'яті жертв Нанкінської різанини, коли 1937 р. загинуло 300 тис. людей. Для китайців, загалом, є неприйнятним, що японці теж себе вважають потерпілими в Другій світовій війні. Ще в 1972 р. під час встановлення дипломатичних відносин між двома країнами, сторони не змогли врегулювати спір про різне ставлення до війни і відклали його на майбутнє[272].

Найбільшим закладом із меморіалізації китайського бачення японської окупації і участі в Другій світовій війні є Меморіальний музей антияпонської війни китайського народу на околиці Пекіна, відкритий 7 липня 1987 р. до 50-ї річниці початку війни Японської проти Китаю.

Меморіальний музей антияпонської війни китайського народу. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/83

Політика пам'яті Китаю має й інші складові. Так, із початку періоду «реформ і відкритості» (1978 р.) вона орієнтувалася на внутрішнього й зовнішнього споживача та покликана була розв'язати подвійне завдання: виступала потужним знаряддям консолідації китайської нації й фактором зміцнення національ-

[272] Сагайдачний, І. (2015). Відлуння далекої війни. Китай хоче написати свою історію Другої світової війни. *Дзеркало тижня*. URL: https://zn.ua/ukr/HISTORY/vidlunnya-dalekoyi-viyni-kitay-hoche-napisati-svoyu-istoriyu-drugoyi-svitovoyi-viyni-_.html (дата звернення: 16.04.2026).

ної ідентифікації та засобом спочатку формування позитивного іміджу Китаю на світовій арені, а потім – і цілеспрямованого створення основи для досягнення духовно-культурного домінування Китаю у світі, своєрідної культурної китаїзації світу.

На державному рівні було активізовано дослідження про походження китайської цивілізації, результати яких активно популяризуються і в середині країни, і за кордоном, посилюється захист і здійснюється реконструкція відомих історичних і культурних міст і сіл, проводиться регулювання функціонування приватних колекцій[273].

Отже, формування політики пам'яті у США, Японії та Китаї базується на принципово різних соціокультурних і політичних засадах. Якщо в США цей процес децентралізований і зазнає безпрецедентних трансформацій під впливом громадянського суспільства й критичного перегляду расової спадщини, то в азійських країнах комеморативні практики є інструментом державної консолідації та геополітичного позиціонування. Японія будує свій наратив політики пам'яті навколо концепту «нації-жертви» та глобального пацифізму, інколи нівелюючи історичну відповідальність. Натомість Китай використовує пам'ять про свій досвід у Другій світовій війні для легітимізації панівної ролі комуністичної партії, утвердження свого статусу регіональної наддержави та культурної експансії.

2. Національні моделі політики пам'яті європейських держав (досвід Німеччини, Іспанії, Італії, Великої Британії і Франції)

XX ст. в історії Європи та всього цивілізованого світу багато в чому позначено тими процесами й подіями, які зініціювала Німеччина. Досвід цієї держави в політиці пам'яті був обу-

[273] Проблема історичної пам'яті у всесвітньо-історичному дискурсі (1945–2015 рр.): монографія. (2021) / кер. авт. кол. Кудряченко А. І., наук. ред.: Солошенко В. В., техн. ред.: Розумюк В. М. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». С. 169–170. URL: https://ivinas.gov.ua/images/978-966-02-9622-0.pdf (дата звернення: 13.04.2026).

мовлений широкими дискусіями щодо ставлення до минулого, про «колективну вину» народу за його колишні злочини та про її спокутування. У середині 1950-х рр. у ФРН було винайдено навіть спеціальний термін «подолання минулого». Він охоплює спектр політичних, культурних, юридичних, наукових, педагогічних, естетичних і релігійних аспектів проблеми переосмислення і «подолання минулого»[274]. Вже в середині 1960-х рр. в обіг введено інший «робочий термін» – «обробка минулого», а в середині 1990-х рр., після процесу об'єднання Німеччини, постало поняття «культура пам'яті».

Процес осмислення складного минулого Німеччини виявився болісним, розтягнутим у часі на кілька десятиліть і пройшов різні етапи. Сьогодні прийнято виділяти чотири таких етапи:

Перший (1945–1949 рр.) – «проблема вини». Громадян повоєнної країни закликали зробити належні уроки з минулого. Відомий представник філософії екзистенціалізму Карл Ясперс (1883–1969) у 1946 р. опублікував свою знакову працю «Питання про провину». У ній філософ, якого в цей час називали «вчитель Німеччини» виділяє чотири типи провини: 1) кримінальна провина – стосується тих, хто скоїв злочини та визначається у судовому порядку; 2) політична провина – стосується «відповідальності всіх громадян за наслідки дій, що вчинила їхня держава»; 3) моральна (етична) провина – відповідальність кожного за свої дії та неприйняття твердження «наказ є наказ»; 4) метафізична провина – покладається на кожного, хто не спромігся «зробити все, що він міг би вчинити, щоб зашкодити скоєнню злочину. Таку провину людини за К. Ясперсом визначає тільки Бог.

Другий (1949–1959 рр.). У ФРН втілювалася політика відмежування від нацистського минулого, в НДР – політика замов-

[274] Проблема історичної пам'яті у всесвітньо-історичному дискурсі (1945–2015 рр.): монографія. (2021) / кер. авт. кол. Кудряченко А. І., наук. ред.: Солошенко В. В., техн. ред.: Розумюк В. М. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». С. 60–61. URL: https://ivinas.gov.ua/images/978-966-02-9622-0.pdf (дата звернення: 10.04.2026).

чування нацистських злочинів. Третій (1960–1989 рр.). Формування нової політичної культури суспільства – відбулося розгортання дискусії про нацистське минуле в наукових, академічних колах; початок суспільного покаяння й «подолання минулого». Четвертий (з початку 1990-х рр. і до сьогодні). Осуд нацистського минулого, кримінальні процеси над винуватцями злочинів проти людяності[275].

Дещо повертаючись до першого етапу – «проблема провини» та підходу К. Ясперса варто відзначити, що частина німецьких істориків висловила незгоду з таким підходом. Вони дещо маніпулятивно стверджували, що німецькому народу не варто переживати провину за вчинені злочини, тому що союзники по антигітлерівській коаліції теж неодноразово проявляли надмірну жорстокість до німців. Висновком із цієї тези був заклик – будувати майбутнє, не озираючись на складне та важке минуле.

Водночас до процесу «подолання минулого» долучилися відновлені та новостворені політичні партії ФРН. Найперше йде мова про Соціал-демократичну партію Німеччини (СДПН), яку очолив колишній політв'язень Курт Шумахер. Ця партія сформувала Історичну комісію при своєму правлінні. Також вплив на суспільну свідомість і політику партії мала партія Християнсько-демократичний Союз на чолі з канцлером Конрадом Аденауером[276].

У результаті багаторічної політики «подолання минулого» в ФРН, а згодом в об'єднаній Німеччині тема Голокосту була вмонтована до загальнонаціонального історичного наративу, утвердилася єдина громадська позиція щодо визнання злочи-

[275] Європейська політика пам'яті = European Memory Politics: навч. посіб. (2023) / О. Тупахіна, Ю. Каганов, О. Маклюк, І. Павленко, К. Сіріньок-Долгарьова. Запоріжжя: ЗНУ. С. 155. URL: https://tempus.znu.edu.ua/files/books/Tempus_compressed.pdf (дата звернення: 11.04.2026).

[276] Проблема історичної пам'яті у всесвітньо-історичному дискурсі (1945–2015 рр.): монографія. (2021) / кер. авт. кол. Кудряченко А. І., наук. ред.: Солошенко В. В., техн. ред.: Розумюк В. М. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». С. 64. URL: https://ivinas.gov.ua/images/978-966-02-9622-0.pdf (дата звернення: 18.04.2026).

нів і винесення уроків з минулого. Культура пам'яті в державі визначила розуміння, коли нацизм більше не сприймався у нерозривній єдності з поняттям «німецький народ», а це сприяло виваженим оцінкам історичного минулого[277].

Після возз'єднання Німеччини в 1990 р. процеси широкого осмислення нацистського минулого набули більш значної інтенсивності та унаочнення. Це проявилося в організації різних тематичних виставок, для окремих з яких навіть створили спеціально обладнані потяги, які курсували країні.

Новою складовою осмислення свого складного минулого Німеччиною стала діяльність із відшкодування моральних і фізичних збитків жертвам нацизму, примусовим робітникам Третього райху, повернення майна та різних культурних цінностей спадкоємцям тих репресованих євреїв, які стали жертвами політики «аризації». Як зазначають українські дослідники: «Нині у Німеччині проблематиці подолання тоталітарного минулого, політиці пам'яті також приділяється значна увага. Це стосується як формування належного національного наративу й культури пам'яті, відповідного історичного дискурсу, досліджень з цієї проблематики, так і розвитку музейної справи, формування карти центрів документації та музейних установ за назвою «Топографія терору» тощо. Упродовж останніх десятиліть у ФРН проводяться масові заходи на базі музеїв та меморіальних комплексів із широким залученням фотодокументів і свідчень очевидців»[278].

[277] Кудряченко А. І. Федеративна Республіка Німеччина: засади демократичного сходження: монографія. (2020). ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ: Фенікс. С. 498. URL: https://ivinas.gov.ua/publikatsiji/novi-vydannia-instytutu/federatyvna-respublika-nimechchyna-zasady-demokratychnoho-skhodzhennia-monohrafiia-aikudriachenko-du-instytut-vsesvitnoi-istorii-nan-ukrainy-kyiv-feniks-2020-656-s.html (дата звернення: 17.03.2026).

[278] Проблема історичної пам'яті у всесвітньо-історичному дискурсі (1945–2015 рр.): монографія. (2021) / кер. авт. кол. Кудряченко А. І., наук. ред.: Солошенко В. В., техн. ред.: Розумюк В. М. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». С. 74. URL: https://ivinas.gov.ua/images/978-966-02-9622-0.pdf (дата звернення: 15.04.2026).

Глобальні зміни, які прокотилися Європою у XX ст., в Іспанії набули власної специфіки. Військовий переворот генерала Франсіско Франко, спрямований проти демократичного уряду Другої Іспанської республіки, як наслідок – громадянська війна 1936–1939 рр. вплинули на всю подальшу історію країни в XX ст. Іспанія зазнала великої кількості жертв від громадянського протистояння і визнання обох сторін «жертвами», допомогло б національному примиренню і подальшим демократичним перетворенням. Але цього не відбулося швидко, принаймні так як очікували. Причиною цьому є те, що у період існування диктатури Ф. Франко політика пам'яті набула вибіркового характеру, спрямовувалася значною мірою на легітимізацію влади, тому, було належно вшановано жертв, які постраждали від республіканців, а про жертви франкістів «забули». Чи не перше політичне рішення із цього питання прийняли лише 20 листопада 2002 р. (у 27-му річницю смерті Ф. Франко). Конституційна комісія Конгресу депутатів прийняла декларацію про моральну компенсацію на користь осіб, які зазнали репресій від франкістського режиму за боротьбу за свободу і демократію[279].

На думку ряду дослідників, підхід до питання політики пам'яті в Іспанії еволюціонував упродовж чотирьох етапів: 1) «заперечування пам'яті» (1936–1977); 2) «політика забуття» (1977–1981); 3) «призупинення пам'яті» (1982–1996); 4) «відродження пам'яті» (з 1996 р.)[280]. Саме сфера політики пам'яті стала для Іспанії каталізатором процесів демократизації та своєрідного національного відродження.

Досвід Італії у проведенні державної політики пам'яті як засобу формування загальнонаціональної ідентичності й національної єдності, має свої позитиви й негативи. Історичною

[279] Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід. (2013) / Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.; за заг. ред. Ю. Шаповала. Київ: ІПІЕНД. С. 280.

[280] Європейська політика пам'яті = European Memory Politics: навч. посіб. (2023) / О. Тупахіна, Ю. Каганов, О. Маклюк, І. Павленко, К. Сіріньок-Долгарьова. Запоріжжя: ЗНУ. С. 155. URL: https://tempus.znu.edu.ua/files/books/Tempus_compressed.pdf (дата звернення: 14.02.2026).

особливістю цієї держави є істотні відмінності між Північчю і Півднем, що сформувало різні регіональні моделі пам'яті про минуле та місцевий сепаратизм.

Показовим є наступний факт. На час об'єднання Італії у 1861 рр. лінгвістична палітра Італійського королівства була настільки великою, що, за різними даними, лише від 2,5 до 10% усіх італійців говорили національною мовою. «Створивши Італію, ми повинні тепер створити італійців», – ці слова Джузеппе Гарібальді стали гаслом політичного класу нової держави. Італійська мова отримала статус офіційної у державі лише на підставі закону від 15 грудня 1999 р. «Про захист мовних історичних меншин».

У таких умовах питання формування загальнонаціональної політики пам'яті та ідентифікації громадян Італії залишається вкрай важливим і на сьогодні. Ускладнює це завдання свідома й цілеспрямована (хоча значною мірою й вимушена) впроваджена з середини XX ст. фактична регіоналізація країни. Як приклад, варто навести той факт, що законодавчо забезпечені широкі повноваження регіональних влад у галузі культурної політики, політики пам'яті та комеморації у поєднанні з відсутністю кроків із денацифікації країни після Другої світової війни спричинили збереження, консервацію і фактичну вбудованість у сучасне культурне життя пам'яток і символів, пов'язаних із італійським фашизмом і його лідером Беніто Муссоліні[281].

Дослідники вказують на те, що в Італії й досі існує розгалужена мережа фашистських пам'яток, які розглядаються як частина культурної спадщини. Так, наприклад, Предаппіо, у місці народження Б. Муссоліні, розташований його могильний склеп, і де й сьогодні продаються футболки та інші сувеніри з фашистською символікою. Або інший безпрецедентний випадок. У 2012 р. мер венетського міста Аффі Етторе Вірі, побудував і відкрив меморіал фашисту й військовому злочинцю, генералу Родольфо Граціані. Попри те, що уряд

[281] Проблема історичної пам'яті у всесвітньо-історичному дискурсі (1945–2015 рр.): монографія. (2021) / кер. авт. кол. Кудряченко А. І., наук. ред.: Солошенко В. В., техн. ред.: Розумюк В. М. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». С. 105–106. URL: https://ivinas.gov.ua/images/978-966-02-9622-0.pdf (дата звернення: 15.03.2026).

скасував виділення коштів на цю пам'ятку, а самого Е. Вірі звинуватили в «виправданні фашизму», відкритий меморіал досі діє.

Також показовими для Італії є свята, із яких загальнодержавними історико-політичними є тільки два – День звільнення від фашизму (25 квітня) і День проголошення Республіки (2 червня). Всі ж решта свят – релігійні або регіональні[282].

Відсутність єдиної державної політики пам'яті та виразної загальнонаціональної італійської ідентичності залишається нагальною проблемою гуманітарної сфери сучасної Італії.

Особливе місце серед європейських країн та країн світу посідає Велика Британія. Фактично до середини XX ст. ця держава була наймогутнішою колоніальною імперією світу, володіла багатьма заморськими територіями. За останні понад 70 років у Великій Британії багато що змінилось, але ця країна продовжує залишатися однією із наймогутніших і боротися за статус глобальної держави. У самій Британії належним чином усвідомлюють, що неможливо досягнути здобутків в економічній, військовій, соціальній сферах без підтримки діалогу та консенсусу в суспільстві, без розбудови єдності нації.

Цьому безпосередньо сприяє збереження і поглиблення політики пам'яті британців. Події, які стосуються збереження історичної пам'яті, мають різний вираз: церемонії, святкування, різні ритуали, створення музеїв, відкриття пам'ятників, комеморативні заходи. В Британії саме інститут монархії є осередком пам'яті та традицій, тому королівська родина дбала і дбає про національні традиції та ритуали, про національну пам'ять та єдність[283].

[282] Європейська політика пам'яті = European Memory Politics: навч. посіб. (2023) / О. Тупахіна, Ю. Каганов, О. Маклюк, І. Павленко, К. Сіріньок-Долгарьова. Запоріжжя: ЗНУ. С. 154. URL: https://tempus.znu.edu.ua/files/books/Tempus_compressed.pdf (дата звернення: 10.04.2026).

[283] Костючок, П. Л., Борчук, С. М., Адамович, С. В. (2024). Політика історичної пам'яті в дослідженнях Великої Британії (британський досвід): тенденції та перспективи. Вісник освіти та науки. Серія «Історія та археологія». № 10(28). С. 1472. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-10(28)-1468-1479. URL: https://www.researchgate.net/publication/385742714_POLITIKA_ISTORICNOI_PAM'ATI_V_DOSLIDZENNAH_VELIKOI_VIJNI_BRITANSKIJ_DOSVID_TENDENCII_TA_PERSPEKTIVI (дата звернення: 16.04.2026).

Для британської політики пам'яті консолідуючим потенціалом наділені пережиті колективні травми. Найперше йде мова про досвід Першої і Другої світових воєн. В обох війнах держава була в серед переможців, тому національна пам'ять про ці події є відмінною від країн, про які йшла мова раніше.

У 1919 р. у Лондоні був створений кенотаф як тимчасова споруда з дерева та гіпсу, для лондонського параду перемоги 19 липня 1919 р. Проте через набуту популярність серед громадян держави, його вирішили зробити постійним. Споруду, побудовану з портлендського каменю, урочисто відкрив король Британії Георг V 11 листопада 1920 р. – на другу річницю Комп'єнського перемир'я, офіційного завершення Першої світової війни.

Після перемоги в Другій світовій війні ця споруда стала об'єктом пам'яті загиблих британців у двох світових війнах – на ньому були викарбувані дати початку та завершення обох воєн. Кенотаф, у новій меморіальній конотації був повторно відкритий вже королем Георгом VI 10 листопада 1946 р. Він став місцем щорічної національної поминальної служби, яку з 1945 р. проводять у поминальну неділю (неділя перед 11 листопадом). Цього дня національно свідомі громадяни Великої Британії прикріплюють на одяг квітку червоного маку, як символічний знак пам'яті про полеглих у війнах британців. Квіти виробляються в Центрі ветеранів війни у Стаффордширі[284].

Збереження історичної пам'яті та реалізації політики пам'яті здійснюється у різних формах, зокрема, й засобами сучасного мистецтва. У Лондоні була створена величезна інсталяція із керамічних маків під назвою «Кров, що залила землі і почервонила ріки», розміщена біля Тауера в пам'ять про загиблих у Першій світовій війні. В інсталяцію входили рівно 888246 маків – саме така кількість воїнів Великої

[284] Зернецька, О. В. (2018). Концепція історичної пам'яті у Великій Британії. *Проблеми Всесвітньої історії*. Вип. 1(5). С. 125. DOI: https://doi.org/10.46869/2707-6776-2018-5-6. URL: https://journal.ivinas.gov.ua/pwh/article/view/74/57 (дата звернення: 17.04.2026).

Британії та Співдружності націй загинула в Першій світовій війні[285].

У Великобританії запроваджені й інші церемонії до Дня пам'яті. Так, з 11 листопада 2017 р. проводиться фестиваль, в пам'ять про цей день. Його реалізує Королівський британський легіон у Королівському Альберт-холі, вшановуючи тих, хто загинув у війнах. Цей фестиваль відбувається напередодні поминальної неділі. Також у багатьох містах країни організовуються спортивні заходи в пам'ять про загиблих, зокрема, марафони, змагання плавців тощо. В них найперше беруть участь ветерани сучасних воєн, а також цивільне населення країни[286].

У сфері політики пам'яті Велика Британія приділяла значну увагу створенню і функціонуванню воєнних музеїв. Перший Імперський музей війни був заснований в Лондоні 5 березня 1917 р. 9 липня 1920 р. у Кришталевому палаці король Георг V відкрив Національний воєнний музей. Його ідея передбачала зібрання і презентацію матеріалів, які б засвідчували пережитий досвід кожного в цій війні – військових і цивільних. Згодом, у різних містах країни були споруджені ще чотири воєнні музеї.

В британських воєнних музеях зібрана величезна кількість різноманітних експонатів – творів мистецтва, плакатів, поштових листівок, індивідуальних колекцій приватних документів, аудіозаписів, літературних творів, періодичних ви-

[285] Костючок, П. Л., Борчук, С. М., Адамович, С. В. (2024). Політика історичної пам'яті в дослідженнях Великої Британії (британський досвід): тенденції та перспективи. Вісник освіти та науки. Серія «Історія та археологія». № 10(28). С. 1472. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-10(28)-1468-1479. URL: https://www.researchgate.net/publication/385742714_POLITIKA_ISTORICNOI_PAM'ATI_V_DOSLIDZENNAH_VELIKOI_VIJNI_BRITANSKIJ_DOSVID_TENDENCII_TA_PERSPEKTIVI (дата звернення: 16.04.2026).

[286] Зернецька, О. В. (2018). Концепція історичної пам'яті у Великій Британії. *Проблеми Всесвітньої історії*. Вип. 1(5). С. 128. DOI: https://doi.org/10.46869/2707-6776-2018-5-6. URL: https://journal.ivinas.gov.ua/pwh/article/view/74/57 (дата звернення: 16.04.2026).

дань, які прямо чи опосередковано дають уявлення про образ війни[287].

Загалом зазначим, що британська концепція політики пам'яті є дієвою і нетривіальною, поєднує у собі традиції та інновації і сприяє єдності британського суспільства.

Франція, як і Великобританія, після по завершення Другої світової війни була серед її переможців. Проте участь і досвід французів у цій війні мали кардинально відмінний від британського характер.

Для встановлення «історичної справедливості» французькі суспільство та влада вдалися до запровадження таких концепцій як «політика пам'яті», «управління минулим», «борг пам'яті». Створенню нової національної єдності сприяла діяльність Шарля де Голля на чолі Французького Опору в роки війни та безпосередньо на посаді президента держави після неї. Саме виборча та моральна легітимність президента Франції дозволяла йому захищати історію від імені нації і регламентувати залучення або виключення видатних фігур минулого з національного Пантеону[288].

Такий підхід дозволив трактувати суперечливі та складні епізоди минулого в більш-менш однаковій конотації. Зокрема, режим Віші на чолі з маршалом Філіппом Петеном був визначений як нелегітимний, антифранцузький за своєю суттю. Це також сприяло ігноруванню факту широкої співпраці фран-

[287] Костючок, П. Л., Борчук, С. М., Адамович, С. В. (2024). Політика історичної пам'яті в дослідженнях Великої Британії (британський досвід): тенденції та перспективи. Вісник освіти та науки. Серія «Історія та археологія». № 10(28). С. 1474–1475. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-10(28)-1468-1479. URL: https://www.researchgate.net/publication/385742714_POLITIKA_ISTORICNOI_PAM'ATI_V_DOSLIDZENNAH_VELIKOI_VIJNI_BRITANSKIJ_DOSVID_TENDENCII_TA_PERSPEKTIVI (дата звернення: 12.04.2026).

[288] Петраков, М. О. (2024). Меморіальна політика та переосмислення минулого: особливості меморіального законодавства в державах Європи в новій архітектурі міжнародного порядку. *Політікус*. Вип. 2. С. 78. DOI: https://doi.org/10.24195/2414- 9616.2024-2.11. URL: http://politicus.od.ua/2_2024/2_2024.pdf (дата звернення: 16.03.2026).

цузьких чиновників та поліцейських із нацистами. Над колабораціоністами були проведені судові процеси, винуватці отримали обвинувальні вироки та тюремні строки. Однак, багато хто й уникнув суворого покарання, оскільки був важливим спеціалістом для галузей економіки та задіяним у відбудові держави.

З історичної ретроспективи зрозуміло, що це більше нагадувало відкладення і своєрідне приховування проблеми, ніж її вирішення. Ситуація почала змінюватися у 1960-х – 1970-х рр., коли після Другої світової війни виросло нове покоління, яке почало ставати незручні питання про справжню роль французів у депортації євреїв і Голокості. Так званий «червоний травень» 1968 р. сприяв поширенню у суспільстві лівих ідей та похитнув позиції чинної влади і в сфері реалізованої політики пам'яті (через рік президент Ш. де Голль подав у відставку).

Влада Франції поступово розпочала визнання відповідальності за злочини, вчинені її чиновниками та громадянами. Так, президент Жак Ширак у 1995 р. вперше в історії офіційно визнав відповідальність французької держави за депортацію євреїв, зокрема, під час облави «Вель д'Ів» у липні 1942 р.

Новим кроком у політиці пам'яті Франції стало прийняття низки «законів пам'яті», які фактично спричини «меморіальні війни» серед фахівців. Це «Закон Гейссо» (The Gayssot Act) 1990 р., який забороняє расистські та антисемітські висловлювання; «Закон Тобіра» (The Taubira Act) 2001 р. – визнає рабство та работоргівлю злочином проти людяності; закон про французький колоніалізм (Law Concerning French Colonialism) 2005 р. Цей визнавав «позитивну роль» колонізації і намагався впровадити цю інтерпретацію в педагогічну практику. Це викликало обурення серед численних французьких інтелектуалів і норми цього закону згодом були переглянуті[289].

[289] Голубчик, Г. (2014). Становлення Європейських моделей суспільної пам'яті: інституційно-правовий аспект. *Державне управління та місцеве самоврядування*. Вип. 3. С. 100–101. URL: https://org2.knuba.edu.ua/pluginfile.php/234086/mod_resource/content/1/evropeiski_modeli_politiki_pamiati.pdf (дата звернення: 18.04.2026).

Французький автор Раффі Вартанян вважає, що саме у ході дебатів щодо суперечностей закону про французький колоніалізм, в 2005 р., активізувався дискурс навколо поняття «політика пам'яті» та «законів про пам'ять». Подальша «Відозва з Блуа» 2008 р., ініційована П. Нора, засвідчила неприйняття французьким соціумом втручання у викладання історії[290].

Отже, досвід європейських держав свідчить, що політика пам'яті є важливим засобом подолання складного минулого та зміцнення суспільної єдності. Німеччина виробила ефективну модель переосмислення нацистського минулого, тоді як Іспанія пройшла тривалий шлях від замовчування наслідків громадянської війни до поступового відновлення історичної пам'яті.

Велика Британія, Франція та Італія демонструють різні підходи до збереження історичної пам'яті. Британська модель спирається на комеморацію воєнного досвіду, французька – на суспільні дискусії та правове регулювання пам'яті, а італійська стикається із проблемою недостатньої загальнонаціональної єдності у трактуванні минулого. Загалом європейський досвід підтверджує важливість критичного осмислення історії для демократичного розвитку суспільства.

3. Політика пам'яті об'єднаної Європи – пошук компромісів і відстоювання національних наративів

Процес формування єдиної Європи передбачає конструювання простору спільної європейської пам'яті, спільної «культури пам'яті». Її основні вихідні елементи є наступними: підґрунтям усвідомлення минулого Європи мають бути фундаментальні європейські цінності – гуманізм, терпимість, демократія; повинна діяти відкрита сфера обговорення, що передбачатиме взаєморозуміння і примирення як усередині націй, такі між націями; висвітлення «незручних» сегментів національних історій; висновки про минуле повинні ґрунтуватися лише на

[290] Петраков, М. О. (2024). Меморіальна політика та переосмислення минулого: особливості меморіального законодавства в державах Європи в новій архітектурі міжнародного порядку. *Політікус*. Вип. 2. С. 78. DOI: https://doi.org/10.24195/2414- 9616.2024-2.11. URL: http://politicus.od.ua/2_2024/2_2024.pdf (дата звернення: 15.04.2026).

вивченні історичних фактів без опертя на поняття «єдиної історичної правди»[291].

Утворення Європейського Союзу стало намаганням забезпечити регіональну стабільність та мир після руйнівних війн XX ст. Цей процес включав економічну інтеграцію, спільну зовнішню політику та налагодження діалогу між колишніми ворогами.

На думку деяких експертів, примирення колективної пам'яті на європейському континенті не стало б можливим без подолання численних колишніх протистоянь: німецько-французького, англійсько-ірландського, німецько-чеського, німецько-польського, італійсько-словено-хорватського, грецько-турецького тощо[292]. Важливим для європейської інтеграції і показовим у рамках міждержавного діалогу став досвід німецько-французького та німецько-польського примирення.

Німецько-французьке примирення можна розглядати як зразок для наслідування іншими країнами. На рівні лідерів обох держав – канцлером К. Аденауером і президентом Ш. де Голлем 1963 р. був підписаний базовий Єлисейський договір, який з-поміж іншого, містив пункт про створення комісії для вирішення суперечливих питань з історії стосунків цих країн. Цей прецедент став каталізатором для створення аналогічних комісій з іншими європейськими державами. Зокрема, у ході німецько-польського примирення було запропоновано формулу «Прощаємо і просимо пробачення», яку вважають шляхом до формування спільної європейської ідентичності/пам'яті. На цій основі вдалося реалізувати проєкт «Польсько-німецькі місця пам'яті». Автори статей, які зібрали в межах цього проєкту, ви-

[291] Лозовий, В. С. (2017). Історична політика в країнах Європейського Союзу як чинник консолідації суспільства та примирення народів: досвід для України. *Стратегічна панорама*. № 12. С. 31.

[292] Каліщук, О. (2026). Історична пам'ять та політика пам'яті ЄС та країн Європи. Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. Чис. 34. С. 136. DOI: https://doi.org/10.32782/2305-9389/2026.34.22. URL: https://litopys.volyn.ua/index.php/litopys/article/view/717/624 (дата звернення: 15.04.2026).

ходять за межі національних схем і вказують завдання зрозуміти власну історію через пізнання історії іншої країни[293].

З розширенням Європейського Союзу в 2004 і 2007 рр. темою-індикатором «європейськості» національних політик пам'яті нових його членів став Голокост та оцінки державами/спільнотами цього трагічного явища. Більше того, вшанування трагедії Голокосту було фактично негласною вимогою для вступу до нових членів Євросоюзу – країн колишнього комуністичного табору.

Це питання було вирішене на законодавчому рівні. Закони, які прямо забороняють публічне заперечення, зменшення, схвалення або виправдання злочинів, вчинених нацистами (зокрема, Голокосту) були ухвалені в таких державах Центрально-Східної Європи: Латвія (1990), Румунія (1991), Чехія (1991), Польща (1999), Словенія, Словаччина (2001), Угорщина (2010) та ін.[294]

Такий «уніфікований» підхід породив свої ризики. З одного боку для нових країн-членів відбулося знецінення інших їхніх травм (колоніалізм, комуністичні репресії та ін.), з іншого боку – монополізація ролі «жертви», що потенційно здатна ускладнити міжкультурний діалог і навіть стати засобом тиску. Приклади подібних ситуацій непоодинокі. Наприклад, угорську владу неодноразово звинувачували у замовчуванні ролі цієї країни в Голокості та спробах зняти відповідальність із режиму Мілоша Горті за депортацію євреїв, які потім були знищені нацистами. Концепція країни-жертви «Меморіалу жертвам німецької окупації» в Будапешті викликала серйозне неприйняття місцевою єврейською громадою.

У Польщі не менш складним і дискусійним виявилося питання участі етнічних поляків у винищенні місцевих євреїв. З травня 2000 р. до липня 2001 р. відбулася величезна дискусія щодо

[293] Лозовий, В. С. (2017). Історична політика в країнах Європейського Союзу як чинник консолідації суспільства та примирення народів: досвід для України. *Стратегічна панорама*. № 12. С. 32.

[294] Європейська політика пам'яті = European Memory Politics: навч. посіб. (2023) / О. Тупахіна, Ю. Каганов, О. Маклюк, І. Павленко, К. Сіріньок-Долгарьова. Запоріжжя: ЗНУ. С. 110. URL: https://tempus.znu.edu.ua/files/books/Tempus_compressed.pdf (дата звернення: 15.04.2026).

масового вбивства євреїв у липні 1941 р. у містечку Єдвабному в північно-східній Польщі. Цю дискусію спричинила публікація дослідження «Сусіди» американського дослідника Яна Томаша Ґросса, а завершили – офіційні заходи на місці злочину та вибачення польського президента Александра Кваснєвського. Але на цьому ситуація не була вичерпаною.

Ян Томаш Гросс: «Історія знає багато прикладів, коли сусіди починали вбивати одне одного, щойно ситуація дозволяла»URL: https://lb.ua/culture/2021/10/31/497370_yan_tomash_gross_istoriya_znaie_bagato.html.

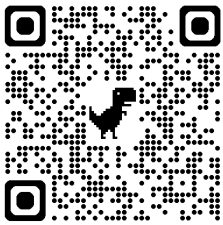

Частина польських громадян категорично відмовилася приймати факт звинувачення місцевого населення в участі в антиєврейських акціях. Праві політичні сили країни спекулятивно почали використовувати спогади про Голокост для підсилення образу себе як «жертви» та героїзації і уникнення теми колабораціонізму. Врешті-решт, 9 липня 2002 р. Інститутом національної пам'яті Польщі було оприлюднено остаточне рішення слідства щодо загибелі єврейських мешканців Єдвабного. Згідно з яким, знищення місцевих євреїв 10 липня 1941 р. здійснила група з 40 польських мешканців, однак інспіраторами акції виступали німці, хоча їхня роль остаточно не встановлена. Висновком із цих історії слугує той факт, що вагомою складовою європейської політики пам'яті є визнання лідерами та моральними авторитетами народів власних злочинів і публічне вибачення за них[295].

[295] Каліщук, О. (2026). Історична пам'ять та політика пам'яті ЄС та країн Європи. Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. Чис. 34. С. 136. DOI: https://doi.org/10.32782/2305-9389/2026.34.22. URL: https://litopys.volyn.ua/index.php/litopys/article/view/717/624 (дата звернення: 15.04.2026).

На відміну від країн Західної та Північної Європи, особливістю держав Центрально-Східної Європи на час європейської інтеграції, стало формування власної моделі політики пам'яті, інтегральною складовою якої виступає уявлення про «подвійну жертву», наслідок комуністичних режимів. Для цих держав стало важливим закріпити за собою образ «жертви» на академічному, суспільному та політичному рівнях. З-поміж іншого, це отримало свою інституалізацію через створення спеціальних структур, які займаються питаннями історичних пошуків, політики пам'яті, комеморацій.

У всіх посткомуністичних державах, що стали новими членами Європейського Союзу – Словаччині, Чехії, Литві, Латвії, Естонії, Румунії, Угорщині, Болгарії, – виникли інституції, покликані «розрахуватися» із комуністичним минулим. Однак не всі перераховані країни в особі їхніх урядів надають політиці пам'яті однаково важливе значення. Так, наприклад, у Литві, посилена увага на правових аспектах і – відповідно – кваліфікації злочинів проти людства, в інших – музеїфікація (Угорщина) займає перше місце у роботі такої державної установи, ще в інших (Словаччина, Чехія) – публічні заходи. У деяких державах інституції створювалися для виразно люстраційної мети (Німеччина, Чехія, Польща) – необхідно було виключити з політичного життя колишніх таємних співробітників комуністичних спецслужб, що забезпечило б гарантії незалежності та національної безпеки країнам пострадянського блоку. Це спричинило поляризацію громадської думки – поділ на прихильників люстрації і водночас – вшанування жертв комуністичних режимів і поборників «політки реваншизму»[296].

У ФРН діє ціла система установ, що опікуються різними питаннями культури та політики пам'яті, провідними з яких є Інститут сучасної історії, Фонд «Пам'ять, Відповідальність, Майбутнє», Федеральний фонд переоцінки диктатури СЄПН

[296] Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід. (2013) / Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.; за заг. ред. Ю. Шаповала. Київ: ІПІЕНД. С. 280.

(Соціалістична єдина партія Німеччини)[297]. Якщо ж виділяти державу з єдиною профільною установою у цій сфері, то це є Польща. Інститут національної пам'яті Польщі став великою структурою із різними сферами компетенцій. Згідно з прийнятим Сеймом Польщі Законом про Інститут національної пам'яті в 1998 р. він наділений чотирма різними функціями: 1) відповідальність за архів колишніх спецслужб; 2) розслідування злочинів проти польської нації; 3) освіта та дослідницька діяльність; 4) люстрація.

Новостворена установа швидко перетворилася в одну з найпотужніших державних інституцій. За перші півтора року роботи кількість працівників Інституту зросла з чотирьох до майже тисячі, а наприкінці десятиліття в ньому працювало вже понад дві тисячі осіб.

Прихильники діяльності Інституту вважають, що реалізуючи політику пам'яті, установа консолідує суспільство увагою до національної історії. Противники діяльності установи вказують саме на дезінтеґраційній ролі такої форми політики пам'яті, яку вона здійснює.

Основою дискусії про Інститут національної пам'яті Польщі стало відношення до комуністичного минулого, а точніше – питання, чи достатньо засудження злочинів на рівні моралі, чи все ж необхідно визнати комунізм злочинним режимом, злочини того періоду мають бути розслідувані, а винуватці – віддані під суд[298].

Таким чином, формування спільної європейської пам'яті є важливою складовою європейської інтеграції. Її основою стали демократичні цінності, відкритий діалог щодо складних сто-

[297] Корновенко, С., Корновенко, Л. (2025). Інституції та інструменти реалізації культури пам'яті в Німеччині: досвід для України. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. № 2. С. 76. URL: https://history-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/5416/5661 (дата звернення: 15.04.2026).

[298] Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід. (2013) / Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.; за заг. ред. Ю. Шаповала. Київ: ІПІЕНД. С. 280–281.

рінок минулого та практики міжнаціонального примирення. Особливе значення для цього процесу мали німецько-французьке та німецько-польське примирення, які продемонстрували можливість подолання історичних конфліктів через взаємне визнання відповідальності та готовність до порозуміння.

Водночас політика пам'яті в Європі залишається дискусійною сферою. Для посткомуністичних держав важливим стало осмислення як нацистського, так і комуністичного минулого через діяльність спеціалізованих інституцій пам'яті. Європейський досвід засвідчує, що суспільне примирення та консолідація можливі лише за умови критичного переосмислення власної історії, визнання злочинів минулого та відкритого суспільного діалогу.

ЛЕКЦІЯ 10
Політика пам'яті та комеморативні практики в незалежній Україні

1. Етапи формування політики пам'яті в Україні (1991–2020-ті рр.).
2. Комеморативні практики: форми, актори та конфлікти пам'яті.
3. Декомунізація, деколонізація та війна як чинники змін у пам'яттєвій сфері.

1. Етапи формування політики пам'яті в Україні (1991–2020-ті рр.)

На сьогодні існує декілька варіантів періодизації та пояснювальних схем кожного етапу у формування сучасної політики пам'яті в України. Такі підходи свого час були запропоновані О. Гриценком[299], Г. Касьяновим[300], А. Киридон[301]. Г. Касьянов розглядав політику пам'яті передусім крізь призму конкуренції наративів та моделей історичної пам'яті. У його працях простежується увага до переходу від пострадянської множинності пам'ятей 1990-х рр. до поступового посилення державного втручання у сферу історичної політик у 2000–2020-х рр., а також змін після 2014 р. Об'єктом дослідження у монографії Л. Нагорної[302] стала еволюція символічної політики від початкового етапу незалежності до активізації державної участі у конструюванні історичних наративів у контексті процесів націє- та державотворення.

Хоча у монографії Олександра Гриценко така періодизація й не ставилась за мету, проте чітка прив'язка до часу перебуван-

[299] Гриценко О. Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994-2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати. К. 2017. 1136 с.

[300] Касьянов Г. Past Continuous: історична політика 1980-х- 2000-х. Україна та сусіди. К., 2018.

[301] Киридон А. Політика пам'яті в Україні (1991 – 2015 рр.).

[302] Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. К., ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2012. 328 с.

ня на посадах трьох українських президентів доби незалежності, створює хронологічну аналітичну модель, яка узгоджується із ґрунтовним аналізом змісту та напрямків політики пам'яті кожного президента, й відповідно держави Україна. Відмінною рисою дослідження О. Гриценка є запропонована ним схема оцінки діяльності трьох президентів за такими критеріями: набір так званих «стратегічних ділем» (він запропонував 17, згрупованих у три блоки – «рамкові», «тактичні» та «організаційні»), та аналіз за стандартним набором критеріїв оцінки державної політики[303].

Окреслюючи добу Л. Кучми як «принципову ситуативність», автор фактично вже у заголовку демонструє зміст цієї політики, яка у період між 1993 р. та 2004 р. коливалась/балансувала (за висловом Л. Кравчука «між краплями»), між звичним радянськими установками та інтуїтивним розумінням необхідності врахування національної специфіки. Доба президентства В. Ющенка (2005–2010 рр.) характеризувалася максимально показово, як «Спроба національного опритомлення». Саме із періодом президенства В. Ющенка пов'язується початок інституалізації пам'яті, що мало відношення до створення Інституту національної пам'яті (за зразком польського, але зі значно меншим повноваженнями) прийняття найбільшої кількості законів, постанов у галузі історичної пам'яті та історичної політики. У цей час ключовим елементом національної пам'яті стає тема Голодомору 1932–1933 рр.

Період від 2010 р. до початку 2014 р. О. Гриценко окреслив більш ніж промовисто – «Соромливий демонтаж». Цей відрізок часу позначений спробою демонтажу окремих елементів національного наративу, які активно просувалися за президенства В. Ющенка, хоча виникли раніше, а також спроби реставрації й повернення в суспільну свідомість деяких елементів радянського історичного наративу, що їх намагалися підважити в культурній пам'яті раніше[304].

[303] Гриценко О. Там само. СС. 34-36,

[304] Гриценко О. Там само. С. 1014.

Запропонована А. Киридон періодизація складається із декількох етапів, які містять підперіоди. Перший етап охоплює час від кінця 80-х рр. до 1994 р., початку президенства Л. Кучми. Перший підперіод якого класифікується як «трансформаційні зміни свідомісного рівня» (кінець 80-х – 1991 рр.)[305]. Серед причин таких змін виділяються: зростання інтересу до історії, й перш за все, української – козацтво, витоки державності, української революції 1917–1920-х рр., Голодомору, репресій та ін. Саме історична проблематика домінувала у діяльності українських національних структур (Народний рух України за перебудову, Українська Гельсінська спілка, Товариство української мови імені Шевченка). Вони з'явились в умовах перебудови та складали опозицію діючій комуністичній партії. Саме історія стала використовуватись для легітимації незалежної України[306].

Другий підперіод – президенство Л. Кравчука (1991–1994 р.), який увійшов в історію як Перший президент незалежної України. Його каденція позначена здійсненням базових державотворчих кроків та прийняттям відповідних документів: Акту про незалежність України, проведення референдуму 1 грудня 1991 р., ліквідацію СРСР, запровадження нових державних атрибутів, дистанціювання від СНД, здійснення перших кроків щодо інтеграції України до європейських структур[307].

На думку дослідниці, саме в цей час формувалася спрощена «чорно-біла» версія історії, на тлі якої яскраво проглядалася амбівалентність моделей пам'яті – існуючої «радянської» та народжуваної «націоналістичної». Легітимація новопосталої держави досягалася і за рахунок історії, а виразною рисою суспільної свідомості стала конкуренція різних типів пам'яті[308].

Другий етап – 1994–2004 рр., «кучмівська» доба. Серед найважливіших досягнень цього періоду – врегулювання проблеми кримського сепаратизму, ухвалення Конституції України та за-

[305] Киридон А. Політика пам'яті в Україні (1991 – 2015 рр.). С. 246.

[306] Політика пам'яті в Україні (1991 – 2015 рр.). С. 247.

[307] Там само.

[308] Там само.

провадження національної валюти, міжнародні договори та ін. Якщо ж говорити про політику пам'яті, то на думку А.Киридон, вона характеризувалася «багатовекторністю» та носила «двоїстий» характер, що знайшло вираження у «механічному поєднанні парадигми національної та радянської історії, що вилилося у паралельне відзначення протилежних за своїм ідеологічним наповненням ювілеїв»[309].

На третьому етапі, що пов'язувався із президенством В. Ющенка (2005–2010 рр.) відбувається різка відмова від радянських шаблонів трактування минулого[310].

Четвертий етап – 2010–2014 рр., президенство В. Януковича, під час якого зміст політик пам'яті мав фактично альтернативний характер до політики В. Ющенка.

П'ятий етап – від 2014 до 2019 рр. (Президентство П. Порошенка). Саме з цього часу спостерігається більш системне переосмислення радянської/совєтської спадщини. У сфері історичної політики відбуваються помітні зміни, що напряму пов'язувались із розпочатою росією війною та анексією Криму. У цей час засуджуються злочини комуністичного минулого; розпочинається процес десовєтизація та декомунізації. Саме в період президенства П. Порошенка відбувається перетворення УІНП з науково-дослідної установи на орган виконавчої влади. Як вже зазначалося, УІНП було створено за польським зразком. Однак ці інституції, від моменту своєї появи демонстрували різні моделі роботи з минулим: у Польщі від 1989 р. пріоритет було надано механізмам перехідного правосуддя – люстрації, відкриттю архівів та інституційному розриву із комуністичним режимом. В Україні, у зв'язку зі збереженням кадрової та політичної спадковості радянського періоду, тривалий час переважала модель відкладеного переосмислення минулого, а Український інституту національної пам'яті сформувався перш за все, як інструмент державної політики пам'яті, комеморації та декомунізації.

Наступний етап у формуванні політики пам'яті пов'язується із перебуванням на президентській посаді В. Зелен-

[309] Киридон А. Політика пам'яті в Україні (1991 – 2015 рр.). С. 247.
[310] Там само. С. 248.

ського, каденція якого співпала із повномасштабною війною з росією. Від моменту вступу на посаду у 2019 р. й до лютого 2022 р., зміст політики пам'яті можна охарактеризувати як інтеграційно-прагматична модель. Вона характеризувалася спробою зменшити конфліктність історичних питань і змістити акцент з історичних суперечок на майбутнє, громадянську єдність та соціально-політичний порядок денний. Історична політика не була самостійним пріоритетом діяльності президента та структур, з ним пов'язаних. Якщо виділити найбільш типові риси історичної політики цього періоду, вони можуть звестися до таких: орієнтація на об'єднавчий, а не мобілізаційний наратив, обережність щодо тем, які створювали регіональні поділи, збереження вже ухвалених рішень (зокрема, щодо декомунізації).

Після 24 лютого 2022 р. ми маємо справу із моделлю пам'яті воюючої держави. Й цей факт означає, що політика пам'яті перетворюється на елемент національної безпеки та суспільної мобілізації. Ключовою відмінністю між двома періодами одного президента є перехід від політики примирення до політики стійкості та символічної деколонізації (21.03.2023 р. приймається Закон Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії[311]). Основним рисами цього етапу можна назвати такі: посилення зв'язку між історичною пам'яттю та безпекою, формування образу війни як антиколоніальної та визвольної («Остання війна»[312]), перенесення акцентів колективної пам'яті з радянського минулого на досвід сучасної війни, швидка деколонізація символічного простору, нові місця пам'яті (Буча, Маріуполь, Боро-

[311] Закон Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20/ed20230321#Text

[312] «Остання війна» - назва серії документальних інтелектуальних фільмів 2023-2025 рр., виробництва Суспільного мовлення, авторкою та ведучою якої є Мирослава Барчук, як приклад сучасної публічної історії та візуалізації змісту політики пам'яті. https://corp.suspilne.media/proyekty/45014-dokumentalnyj-czykl-ostannya-vijna/

дянка…), які виходять за національні межі та набувають статусу міжнародних місць пам'яті.

Цікавим в контексті євроінтеграційних прагнень України є той факт, що після лютого 2022 р. деколонізація подається, й сприймається більшістю в країні як розрив із російським імперським минулим, як узгодження українського символічного простору з європейськими практиками засудження тоталітарних режимів і права суспільств на власну політику пам'яті. Деколонізація в Україні дедалі частіше обґрунтовується не лише логікою безпеки, а й інтеграцією до європейської культури пам'яті. Найбільш яскравий приклад – наповнення новими сенсами дат 9 та 8 травня. 8 травня як День пам'яті та примирення, 9 травня, у відповідності зі згаданим законом 2023 р. – в Україні відзначається як день Європи[313]. Таке рішення втілює символічність перенесення акценту з радянського наративу перемоги до європейського політичного та культурного простору. У цьому ж руслі – позиціювання окремих сторінок української історії як частини загальноєвропейської пам'яті про масове насильство у ХХ ст., відбувається переосмислення Голодомору. Таким чином, український досвід включається до дискусій про колоніалізм, геноциди та права людини, й за великим рахунком – до спільного європейського простору пам'яті. У цьому контексті політика пам'яті стала одним із інструментом європеїзації України поряд із правовими, політичними та інституційними реформами.

2. Комеморативні практики: форми, конфлікти пам'яті та актори

Комеморація пов'язується зі створенням спільних спогадів, шляхом вироблення певних ритуалів увічнення, вшанування тих чи інших осіб і подій, конструювання «місць пам'яті». Форми комеморації реалізуються через конкретні практики: матеріальні/просторові (пам'ятники, меморіали, музеї, топоніміка), ритуальні/церемоніальні (державні свята, покладання квітів, паради та ін.), освітні (навчальні курси, підручники та ін.), куль-

[313] У наступному підпункті ще повернемось до окремих уточнень щодо згаданих дат.

турні (література, кіно, театр, музика, мистецькі акції), архівно-документальні (публікація джерел, усноісторичні інтерв'ю, бази даних жертв та ін.), цифрові (соціальні мережі, інтерактивні карти, віртуальні музеї та ін.), низові громадські ініціативи. Однак комеморація не є нейтральним процесом. Вибір того, кого і що пам'ятати, в який спосіб і за допомогою яких символів, нерідко стає предметом суспільних суперечок. Саме і цьому контексті постає поняття конфліктів пам'яті.

Архів усної історії. Станом на початок 2025 року воно налічує понад 1900 аудіо- та відеозаписів усних розповідей учасників та очевидців різних подій: 1253 інтерв'ю – про події Революції гідності, в тому числі 415 записані у різних містах України. 317 усних свідчень – про події російсько-української війни, записані, починаючи з 2015 року. Український визвольний рух, депортації та політичні репресії, Кенгірське повстання, Чорнобильську катастрофу тощо).URL: https://uinp.gov.ua/usna-istoriya/arhiv-usnoyi-istoriyi

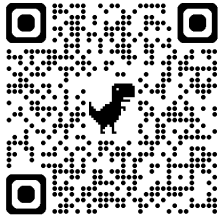

У сучасній українській історіографії запропоновано різні підходи до аналізу цих процесів. Зокрема, у монографії О. Гриценка згадується експертна доповідь «Україна в 2007 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку»[314], в якій для характеристики ситуації у цій сфері використовуються такі поняття: «дуалізм історичної пам'яті», «амбівалентність історичної пам'яті», розколотість між імперсько-радянським та національним наративом[315].

[314] Україна в 2007 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспектив розвитку. https://niss.gov.ua/sites/default/files/2007-03/Exp-Officia_final-0106f.pdf

[315] Гриценко О. С. 20.

Водночас, в українських пам'яттєвих студіях існують різні підходи до класифікації історичної пам'яті, що також відображають елементи конфліктності у цьому полі. Наприклад, Г. Касьянов використовує поняття типів/моделей як інструмент аналітичного опису. О. Гриценко, своєю чергою, звертав увагу на необхідність чіткішого розмежування цих категорій, вважаючи їх такими, що належать до різних рівнів теоретичного аналізу[316]. Ці відмінності демонструють не стільки суперечність позицій, скільки існування різних дослідницьких оптик у межах пам'яттєвих студій в Україні.

У підході Г. Касьянова, запропонований ним так званий «ексклюзивний» тип історичної пам'яті характеризується закріпленням канонічної, гомогенної версії історичної пам'яті, з якої усувається певний набір міфів, уявлень і репрезентацій минулого, саме тих, що заважають формуванню «правильного» варіанту минулого. На його думку, в Україні така модель представлена двома наративами пам'яті: так званому «національно/націоналістичному» та «радянсько-ностальгійному». До протистояння між ними періодично долучаються носії імперсько-ностальгійного наративу [317].

Якщо говорити про регіональне представлення та домінування того чи іншого типу пам'яті, вони мають безпосереднє відношення до певних пам'яттєвих установок, що відображають історичну специфіку різних частин України. Так звана «національна/націоналістична» пов'язується переважно з західними регіонами; «радянсько-ностальгійна» – зі східними та південними регіонами, переважно Донбасом та Кримом. Для Центральної та Південно-Східної частини України характерним є переважання змішаної моделі із субрегіональними та часовими коливання то на користь національно/націоналістичного, то в бік совєтсько/ностальгійного. Слід зазначити, що в кожному із названих регіонів, хоча і в різних пропорціях, представлені прихильники різних типів пам'яті. До початку повномасштабного вторгнення результати соціологічних опитувань демонстрували

[316] Гриценко О. Там само. С. 26.

[317] Касьянов Г. Там само. С. 28.

відмінності у домінуванні тих чи інших пам'яттєвих орієнтацій, в залежності від регіону, історичного досвіду та соціокультурного середовища. Очевидно, що ці моделі ніколи не були однорідними. Масові міграційні потоки, спричинені повномасштабною війною також вплинули як на свідомісні установки, так і на пропорційне представлення прихильників тих чи інших моделей пам'ятання, що потребує додаткових досліджень.

Показовим прикладом конфліктності у сфері пам'яті стали дискусії довкола спадщини Другої світової війни. Так, О. Гриценко наводить дані опитування на тему «Найзначніші досягнення українського народу, що можуть бути предметом національної гордості», яке було проведено у 2005 р. Інститутом соціології НАН України. «Перемога у Великій Вітчизняній війні» (цей радянський конструкт ще зберігався у публічному/офіційному просторі країни) опинилась на першому місці із показником 50%[318], а отже залишалася одним із найпотужніших символів національної гордості. Саме довкола радянського конструкту «Великої вітчизняної війни», як до, так і особливо після Революції Гідності 2014 р., розгорілися основні пам'яттєві баталії. Росія вкладала значні кошти для підтримки партій, громадських організацій, які активно просували важливість збереження саме радянської моделі пам'яті про Другу світову війну та позиціювання представників українського націоналістичного підпілля (ОУН та УПА) як «бандерівців», що уособлювали/уособлюють найбільше зло та втілення нацизму, антисемітизму, в цілому людиноненависницької моделі поведінки. Цей образ сучасна російська пропаганда спробувала закріпити та поширити на всіх українців, виправдовуючи початок повномасштабної війни проти нашої країни.

Ключовими акторами політики пам'яті в Україні виступають державні інституції (Президент, парламент, уряд, СБУ, судові органи, Український інститут національної пам'яті, Національний банк України, Укрпошта), а також науковці (перш за все, історики), недержавні організації, культурні інституції та медіа. У сучасній Україні серед агентів історичної політики на особли-

[318] Гриценко О. С. 20.

ву роль та статус від 2014 р. претендує Інститут національної пам'яті. В період перебування на посаді керівника цієї інституції В. В'ятровича, особливий акцент здійснювався на закріпленні етноцентричного варіанту історії, з акцентуацією на ідеях тяглости української державотворчої та націєтворчої традиції. Ці ідеї знаходили відображення й у документах, проєктах Законів, які з'являлися із-під пера В. В'ятровича та під егідою очолюваної ним інституції. Оцінки діяльності інституції в період між 2014 та 2019 рр., та ініційованих ним законів під умовною назвою «про декомунізацію»[319], носять відверто взаємовиключний зміст. Гостра критика на його адресу лунала як в середині країни, так і за кордоном (особливо це стосувалось польсько-українських історичних порахунків, процедурних моментів прийняття закону та не лише). Однак, прийняття згаданого закону пов'язувалося із безпрецедентними кроками у подоланні радянського спадку.

Одним із інструментів «розлучення» із радянським минулим, та відповідно, полем конфліктності, є зміни у питаннях державних свят та пам'ятних дат, що також належать до комеморацийних практик. На початку 2017 р. Інститут Національної пам'яті України (як агент історичної політики та один із її акторів) спробував взяти на себе функції регулятора святкових та скорботних днів в країні. На обговорення громадськості та профільних комітетів Верховної ради було запропоновано проєкт нового Закону «Про державні та інші свята, пам'ятні дати і скорботні дні». Аналіз його змісту знайшов відображення у записці, яку підготували експерти, що репрезентували групу «Політика національної пам'яті» Реанімаційного пакету реформ, під назвою «Зелена книга»: «Виклики законодавчого регулювання календаря державних свят»[320]. Розглядаючи особливості запрова-

[319] Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». Відомості Верховної Ради, 2014, № 26. Ст. 219. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text

[320] Зелена книга. Виклики законодавчого регулювання державних свят. URL: https://rpr.org.ua/news/zelena-knyha-vyklyky-zakonodavchohorehulyuvannya-kalendarya-derzhavnyh-svyat

дження свят в сучасній Україні, автори підкреслили, що попри наявність конституційної норми про встановлення державних свят виключно законами України, на практиці в Україні свята запроваджують різні суб'єкти державної влади (йдеться як про Президента, так і про Верховну Раду). Президент України своїми Указами (хоча це не входить до переліку його повноважень, визначених Конституцією), Верховна Рада через постанови[321].

Державні свята та пам'ятні дати залишаються одним із найвиразніших інструментів історичної політики. Саме через календар суспільство визначає, які події визнаються значущими, а які поступово витісняються з публічного простору. У цьому сенсі календар пам'яті виступає не лише засобом організації суспільного часу, але й механізмом символічного конструювання колективної ідентичності.

Повномасштабна війна, внутрішні та зовнішні міграції, трансформація публічного простору та інтенсивні процеси переосмислення минулого істотно вплинули на пам'яттєві установки українського суспільства, хоча масштаб і характер цих змін ще потребують окремих досліджень.

3. Декомунізація, деколонізація та війна як чинники змін у пам'яттєвій сфері

Політика декомунізації в Україні пов'язується із символічним розривом з радянським минулим. Перші, хоча й несміливі кроки, спрямовані на декомунізацію простору пов'язуються ще з періодом президенства Л. Кучми. Як зазначає у своєму дослідженні О.Гриценко, один із указів президента, який прямо нібито й не пов'язувався із цією сферою (№79 від 09.02. 2001 р. «Питання щодо використання державних символів України»), разом із тим, містив завдання спрямоване на «декомунізацію» публічного простору, зокрема й монументальних споруд.

Перший гучний «ляпас» від України росія (яка проголосила себе «спадкоємицею» СРСР) отримала під час подій Помаранчевої революції, й фактично з того часу, від моменту приходу до

[321] Венгерська В. Державні свята сучасної України – нове вино у старих міхах. Там само. С. 93.

влади президента В. Ющенка, розпочинаються процеси остаточного «розлучення» з радянським минулим. Олександр Гриценко зазначає, що насправді за цілою серією суперечок, «пов'язаних із трактуванням минулого (серед найбільш знакових він згадував трактування Конотопської битви, постать Івана Мазепи й події 1708 – 1709, ОУН-УПА, співвідповідальності сталінського СРСР за розв'язання Другої світової війни), приховувався глибший конфлікт засадничо різних національних інтересів, що каналізувався в намагання росії підірвати спроби української влади вибудувати незалежну державну політику в різних сферах, а не лише щодо історичної пам'яті»[322]. Автор особливо наголошує, що російська політика пам'яті, фактично від початку 2000-х рр. слугувала інструментом формування імперських амбіцій.

Окрім вже неодноразово згаданої теми Другої світової війни (Великої Вітчизняної у радянсько-російському трактуванні), не менші суперечки розгорталися довкола теми Голодомору. Перш за все, йдеться про конфлікт інтерпретацій. Українська сторона розглядала його як геноцид українського народу, російська (та частина українських і зарубіжних дослідників) – як трагічний регіональний епізод в історії соціальної модернізації СРСР. Однак конфлікти пам'яті не обмежуються лише сферою інтерпретацій історичних подій чи оцінки минулого. Вони знаходять своє відображення у публічному просторі та конкретних комеморативних практиках – шляхом зміни символічного ландшафту міст, переосмислення місць пам'яті, демонтаж та створення інших (нових) меморіальних об'єктів. Демонтаж радянських пам'ятників, пам'ятних знаків, а з початком повномасштабного вторгнення і символіки, пов'язаною із деколонізацією та дерусифікацією публічного простору, не завжди супроводжувалась появою нових меморіальних об'єктів та символів. Причини цього різні: війна та обмеженість фінансових ресурсів, неможливість спрямування значних коштів на спорудження нових пам'ятників; а також масштаб людських втрат і усвідомлення того, що пам'ять про всіх полеглих неможливо індивідуалізувати виключно шляхом перейменування вулиць чи встановлення

[322] Гриценко О. Президенти… С. 679.

меморіалів. Водночас виникла й інша проблема – символічний вакуум, що утворився після демонтажу пам'ятників Леніну, Пушкіну та ін. радянських символів та героїв. Порожні постаменти та незаповнені місця пам'яті нерідко сприймаються неоднозначно: або як простір очікування нових героїв і нових сенсів, або як своєрідна пауза, що залишає відкритим питання про повернення старих символічних наративів.

Нація, яка пам'ятає. Платформа пам'яті Меморіал. URL: https://www.youtube.com/playlist?list=PL6h5leU3olECUYTKpTu_8F4HPlHn1PwGG

Що треба знати про меморіалазацію: концепція інституту пам'яті та роль держави | Зі своїми по суті. Суспільне культура. URL: https://www.youtube.com/watch?v=1MlcoeTTAx0

Зміни у пам'яттєвій сфері не обмежувалися лише трансформацією матеріального простору. Переосмислення радянської та імперської спадщини поступово поширилося на інші рівні символічної організації суспільства, йдеться про систему державних свят, календар пам'ятних дат, освітні практики, публічну історію та повсякденні ритуали (зокрема – щоденна загальнонаціональна хвилина мовчання в пам'ять всіх полеглих в цій війні).

У цьому контексті важливо розмежовувати декомунізацію та деколонізацію як взаємопов'язані, але не тотожні процеси.

Якщо декомунізація була спрямована передусім на подолання радянської політичної та символічної спадщини, то деколонізація поставила ширше питання – про переосмислення місця України у довготривалих імперських проєктах та перегляд усталених культурних ієрархій. Йдеться вже не лише про демонтаж радянських символів, а й про переоцінку ролі імперських діячів, літературного канону, музейних експозицій, топоніміки та способів репрезентації української історії у публічному просторі. Повномасштабна війна значно прискорила ці процеси. Те, що у попередні роки залишалося предметом академічних дискусій або локальних ініціатив, після лютого 2022 р., значною мірою перейшло у площину державної політики та суспільного консенсусу.

Від початку повномасштабної війни зазнав змін і календар державних свят України. У липні 2023 р. Верховна Рада України ухвалила закон[323], який переніс дати святкуванні: Різдва з 7 січня на 25 грудня, Дня української державності з 28 липня на 15 липня, Дня Захисників та захисниць України з 14 на 1 жовтня. Як вже зазначалося, перенесення пов'язувалося із переходом Православної церкви України та Української греко-католицької церкви з Юліанського на Новоюліанський календар. Оскільки День Державності та день захисників і захисниць України пов'язані із релігійною традицією – вшанування князя Володимира та Покрови Пресвятої Богородиці відповідно – перенесення дат синхронізує відзначення державних свят із новим календарем[324]. Особливе значення для сучасної України у процесі «прощання» з радянським має дата 8 травня, як День пам'яті та примирення, в який вкладається традиційна для європейської свідомості ідея «ніколи знову». На відміну від радянського/сучасного російського 9 травня – Дня Перемоги, як базового, системоутворюючого свята країни, яка «встає з колін» та «може повторити».

[323] https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/42200

[324] Верховна рада перенесла дати трьох державних свят. https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/verhovna-rada-ukrayiny-perenesla-daty-troh-derzhavnyh-svyat

Отже, декомунізація, деколонізація та досвід повномасштабної війни стали для України не лише процесами перегляду історичних наративів, але й чинниками глибокої трансформації самої культури пам'ятання. Змін торкнулися символічного простору, календаря, мови комеморації та уявлень про колективну ідентичність. Одночасно, ці процеси залишаються відкритими і демонструють, що політика пам'яті не є завершеним проєктом, вона продовжує формуватися у діалозі між державою, суспільством , академічним середовищем та актуальними історичними викликами.

УКРАЇНА В ЄВРОПЕЙСЬКИХ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ

ЛЕКЦІЯ 1
Сучасні міграційні процеси: теоретичні засади та європейський контекст

1. Поняття міграційних процесів.
2. Міграційна політика Європейського Союзу.
3. Сучасні міграційні тенденції в Європі. Міграційна криза 2015 р.

1. Поняття міграційних процесів

Міграції населення у тій або іншій формі відбувалися упродовж усього часу існування людства в різних регіонах світу. Якщо зважати на наукову точку зору, що первісна людина з'явилася в Африці, то з часом унаслідок міграцій вона розселилася по інших континентах[1]. Одними із наймасштабніших переміщень населення в історії світової цивілізації, зокрема на європейському континенті, були процеси Великої грецької колонізації VIII–VI ст. до н. е. та Велике переселення народів IV–VII ст. У подальшому інтенсивність міграцій значно зросла в модерну добу, особливо після епохи Великих географічних відкриттів. У результаті цих

[1] Міграція – Компас. Посібник з освіти в області прав людини за участі молоді. (2023). *The Council of Europe: guardian of Human Rights, Democracy and the Role of Law.* URL: https://www.coe.int/uk/web/compass/migration (дата звернення: 26.02.2024).

процесів сформувалися держави, зокрема США та Канада, населення яких значною мірою складалося з переселенців.

У новітній період міграційні процеси набули ще більшого масштабу під впливом комплексу чинників, серед яких визначальну роль відіграли світові війни, численні регіональні конфлікти, соціально-економічні труднощі, екологічні катастрофи та загроза продовольчої нестабільності. У сучасних умовах одним із ключових чинників активізації міграції стало повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну, що спричинило масове переміщення мільйонів українських громадян, які були змушені шукати безпечні умови проживання за межами країни, передусім у державах Європи. У зв'язку з цим постає необхідність чіткого визначення сутності міграційних процесів та їх основних характеристик.

Отже, міграція – це процес переміщення людей між населеними пунктами, регіонами або країнами; сукупність переселень людей, що пов'язані зі зміною місця проживання на постійній основі або на довготривалий період[2]. У цьому випадку поняття «міграція» та «міграційні процеси» вживаються як тотожні.

За напрямом міграційні процеси поділяють на зовнішні (переміщення населення за межі країни) та внутрішні (переселення в межах країни). У структурі зовнішньої міграції розрізняють еміграцію – виїзд населення з країни – та імміграцію – в'їзд населення до країни. Суб'єктом міграції є мігрант – особа, яка добровільно й усвідомлено перетинає державні або адміністративно-територіальні межі з метою зміни місця проживання або без наміру його змінювати. Осіб, які залишають країну, називають емігрантами; осіб, які прибувають до країни, – іммігрантами[3]. Однією із найпоширеніших форм міграції є трудова міграція (міграція робочої сили), що передбачає переміщення населення з метою працевлаштування[4]. Різниця між кількістю осіб, які

[2] Словник сучасної суспільно-політичної лексики (1991–2022 рр.). (2024) / Відп. редактор І. А. Казимирова. Київ: Наукова думка. С. 242.

3 Там само. С. 133, 162, 242.

[4] Малиновська, О. А. (2018). Міграційна політика: глобальний контекст та українські реалії. Київ: НІСД. С. 19–21; Міграція – Компас. Посібник з освіти в області прав людини за участі молоді. (2023).

вибули з країни (емігранти), та тими, хто прибув у країну (іммігранти), визначається як міграційне сальдо (чиста міграція).

За тривалістю міграції поділяються на постійні (безповоротні, що передбачають зміну постійного місця проживання), тимчасові (переселення на тривалий, але обмежений у часі період), сезонні (переміщення у певні пори року, зокрема з метою тимчасового працевлаштування або туризму) та маятникові (регулярні переміщення населення між місцем проживання і місцем роботи чи навчання). Окрім того, міграції поділяються на організовані, неорганізовані, добровільні, примусові, легальні (офіційні), нелегальні[5].

В останні десятиліття суттєво зросла кількість вимушених мігрантів, або біженців. До них належать особи, які змушені залишати місце свого проживання внаслідок переслідувань (зокрема з політичних, релігійних, расових чи національних причин) або через воєнні конфлікти[6]. Хоча термін «біженець» у вузькому значенні застосовується до осіб, які зазнають переслідувань у власній країні, у ширшому контексті він часто використовується і щодо людей, які рятуються від війн.

Основними причинами міграцій є економічні (складне економічне становище, бажання його покращити), екологічні (кліматичні зміни, природні катаклізми), політичні (політичні трансформації, переслідування певних груп, революції, війни тощо) та інші чинники[7].

Міграційні процеси в світі демонструють стійку тенденцію до зростання. Так, якщо станом на 1910 р. загальна кількість мігрантів у світі становила 33 млн осіб, то у 1965 р. вона сягнула 65 млн осіб, у 1990 р. – 120 млн осіб, а на початку XXI ст. – 173 млн осіб[8]. Подальше зростання міграційної активності призвело до

[5] Міграція. (1998). *Юридична енциклопедія / Голова редкол. Ю. С. Шемшученко.* URL: https://leksika.com.ua/13141219/legal/migratsiya (дата звернення: 11.11.2025).

[6] Міграція – Компас. Посібник з освіти в області прав людини за участі молоді. (2023).

[7] Малиновська, О. А. (2018). С. 22.

[8] Там само. С. 11.

того, що у 2019 р. чисельність міжнародних мігрантів досягла 272 млн осіб, що становило близько 3,5% населення Землі[9]. 10 липня 2007 р. Генеральний секретар ООН Пан Гі Мун у звертанні до Глобального форуму з міграції та розвитку зазначив: «Ми визнаємо, що міграція продовжує рости – це обумовлено віковою гонитвою за кращим життям, а також через таке більш зрозуміле явище, як зміна клімату…»[10]. Посилення міграційних процесів, значною мірою, є і наслідком, і рушійною силою глобалізації.

Традиційно найбільш привабливим регіоном для міжнародних мігрантів залишається Європа. Станом на 2019 р. тут проживали 82 млн таких осіб. У країнах Північної Америки перебували 59 млн, а в країнах Західної Азії – 49 млн мігрантів. Майже половина усіх міжнародних мігрантів у 2019 р. була зосереджена у десяти країнах. Найбільша їх кількість проживала у США (51 млн осіб). Значні міграційні спільноти також сформувалися у Німеччині та Саудівській Аравії (по 13 млн осіб), Російській Федерації (12 млн осіб), Великобританії (10 млн осіб), Об'єднаних Арабських Еміратах (9 млн осіб), а також у Франції, Канаді та Австралії (по 8 млн осіб). В Італії чисельність мігрантів становила близько 6 млн осіб. Водночас найбільшими країнами походження міжнародних мігрантів були Індія (18 млн осіб), Мексика (12 млн осіб), Китай (11 млн осіб), Російська Федерація (10 млн осіб) та Сирія (8 млн осіб)[11].

Право на міграцію, як внутрішню, так і зовнішню, закріплено в «Загальній декларації прав людини», ухваленій Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. Зокрема, у статті 13 зазначено: «1. Кожна людина має право вільно пересуватися і обирати собі місце проживання у межах кожної держави. 2. Кожна людина має право

[9] Кількість мігрантів у світі перевищила 270 мільйонів. (2019). *Укрінформ*. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2782330-kilkist-migrantiv-u-sviti-perevisila-270-miljoniv.html (дата звернення: 02.02.2024).

[10] Міграція – Компас. Посібник з освіти в області прав людини за участі молоді. (2023).

[11] Кількість мігрантів у світі перевищила 270 мільйонів. (2019).

покинути будь-яку країну, включаючи й свою власну, і повертатися у свою країну». Стаття 14 Декларації проголошує право людини шукати притулку від переслідувань в інших країнах і користуватися ним: «Кожна людина має право шукати притулку від переслідувань в інших країнах і користуватися цим притулком <…>»[12].

Міжнародно-правове регулювання міграційних процесів регламентується спеціалізованими документами. 28 липня 1951 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила «Конвенцію про статус біженців»[13] (у 1967 р. доповнена Протоколом щодо статусу біженців). 14 грудня 1974 р. була прийнята «Декларація ООН про захист жінок і дітей при надзвичайних обставинах та під час збройних конфліктів»[14]. 18 грудня 1990 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила «Міжнародну конвенцію про захист прав усіх трудящих-мігрантів і членів їхніх сімей» (вступила у дію 1 липня 2003 р.)[15]. 4 грудня 2000 р. Генеральна Асамблея ООН проголосила 18 грудня – день прийняття Конвенції – Міжнародним днем мігранта[16].

Нині у світі існують міжнародні інституції, що займаються розв'язанням міграційних проблем та захистом прав мігрантів.

[12] Загальна декларація прав людини. (1948). *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 19.03.2026).

[13] Конвенція про статус біженців (1951). *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011/ed19510728#Text (дата звернення: 20.03.2026).

[14] Declaration on the Protection of Women and Children in Emergency and Armed Conflict. (1974). *United Nations.* URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-protection-women-and-children-emergency-and-armed (дата звернення: 21.03.2026).

[15] International Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families. (1990). *United Nations.* URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-convention-protection-rights-all-migrant-workers (дата звернення: 24.03.2026).

[16] International Migrants Day 18 December. (2025). *United Nations.* URL: https://www.un.org/en/observances/migrants-day/background (дата звернення: 24.03.2026).

Серед них ключову роль відіграють Міжнародна організація з міграції (МОМ; заснована 1951 р.) (International Organization for Migration)[17] та Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН) (United Nations High Commissioner for Refugees, UNHCR)[18]. Відповідні державні органи з питань міграції та біженства функціонують і в більшості країн світу, зокрема в країнах Європейського Союзу.

2. Міграційна політика Європейського Союзу

Міграційна політика Європейського Союзу є складовою інтеграційного процесу, що поєднує економічні, соціальні та безпекові аспекти розвитку європейського простору. Її формування відбувалося поступово – від забезпечення свободи пересування робочої сили у межах економічного співтовариства до створення комплексної наднаціональної системи регулювання міграційних процесів.

Гарантія свободи пересування, зокрема робочої сили, була закладена в основоположних документах, що визначили створення Спільного ринку шістьома європейськими державами (Франція, Італія, Федеративна Республіка Німеччина, Бельгія, Нідерланди, Люксембург). До них належить насамперед Паризький договір від 1952 р. про заснування Європейського співтовариства вугілля та сталі, а також Римські договори 1957 р., які започаткували Європейську економічну спільноту (із 1993 р. трансформована в Європейську спільноту), та Європейське співтовариство з атомної енергії[19]. Саме на основі цих договорів сформувалися засади європейської інтеграції, що згодом призвели до створення Європейського Союзу як економічного і політичного об'єднання європейських держав. Офіційне оформ-

[17] International Organization for Migration. (2026). URL: https://www.iom.int/ (дата звернення: 01.03.2026).

[18] United Nations High Commissioner for Refugees. (2026). URL: https://www.unhcr.org/ (дата звернення: 01.03.2026).

[19] Малиновська, О. А. (2014). Міграційна політика Європейського Союзу: виклики та уроки для України. Аналітична доповідь. Київ: НІСД, 2014. С. 10.

лення ЄС відбулося з підписанням Маастрихтського договору 7 лютого 1992 р., який набрав чинності 1 листопада 1993 р. Нині до складу Європейського Союзу входять 27 держав-членів[20].

У межах Європейської економічної спільноти передбачалося забезпечення вільного руху робочої сили. У 1976 р. було затверджено Програму дій щодо працівників мігрантів та членів їхніх сімей. Громадяни країн-членів європейської спільноти отримали право вільно обирати місце проживання та роботи у межах Співтовариства, а також переселятися разом зі своїми сім'ями. У подальшому відповідне загальноєвропейське законодавство продовжувало розвиватися. З метою спрощення переміщення населення було запроваджено механізми взаємного визнання дипломів та професійних кваліфікацій. Паралельно формувалося законодавство щодо пересування в країнах ЄС громадян третіх країн, які постійно тут проживали. Передусім право на вільне пересування було надано іноземцям – членам сімей громадян ЄС. Водночас більшість громадян третіх країн і надалі підпадали під дію не спільного європейського, а національного законодавства держав-членів[21].

Суттєві зміни у розвитку міграційної політики Європейського Союзу відбулися після підписання 7 лютого 1992 р. Маастрихтського договору. У цьому документі про створення Євросоюзу було закріплено, що кожен громадянин держави-члена є водночас громадянином Європейського Союзу, що передбачає право на вільне пересування та вибір місця проживання на всій території ЄС. Водночас міграційні питання значною мірою залишалися у сфері компетенції окремих держав-членів. Зокрема, Маастрихтський договір передбачав можливість для національних урядів застосовувати необхідні заходи з метою контролю над імміграційними процесами з третіх країн[22].

Важливим етапом у розвитку міграційного законодавства ЄС стало підписання 14 червня 1985 р. у люксембурзькому селі

[20] День заснування Європейського Союзу: історія, здобутки та виклики сучасності. (2024). *Верховна Рада України.* URL: https://www.rada.gov.ua/print/255332.html (дата звернення: 11.11.2025).

[21] Малиновська, О. А. (2014). С. 10.

[22] Там само. С. 10–11.

Шенген Шенгенської угоди. (Вступила в дію 26 березня 1995 р.) Вона передбачала створення так званої «Шенгенської зони», у межах якої скасовувався паспортний контроль на внутрішніх кордонах, а прикордонний контроль був винесений на зовнішні кордони цієї зони. 19 червня 1990 р. Шенгенська угода була доповнена Шенгенською конвенцією. 16 березня 2006 р. був прийнятий новий документ, який змінював Шенгенську конвенцію, – Шенгенський прикордонний кодекс[23]. Між іншим, нині до Шенгенської зони входять 25 країн ЄС (окрім Ірландії та Кіпру), а також 4 країни Європейської асоціації вільної торгівлі (Ісландія, Ліхтенштейн, Норвегія, Швейцарія)[24].

15 червня 1990 р. країнами ЄС була підписана Дублінська конвенція (набула чинності у 1997 р.). Вона передбачала те, що розгляд заяв шукачів притулку має брати на себе та країна, яка дозволила їм в'їзд на свою територію, тобто оформила візу, або ж перша країна в'їзду у разі нелегального перетину кордону[25].

Важливим етапом на шляху удосконалення політики європейських держав у сфері міграції стало ухвалення 16–17 червня 1997 р. Амстердамського договору (набув чинності 1 травня 1999 р.). У документі окрему частину присвячено свободі пересування, притулку та імміграції. Спеціальним протоколом до Угоди до права ЄС інтегровано Шенгенські домовленості. Амстердамський договір включив положення, яке дозволяло ЄС приймати обов'язкове для країн-членів законодавство в міграційній сфері[26].

---

[23] The Schengen area explained. (2026). *European Council. Council of the European Union.* URL: https://www.consilium.europa.eu/en/policies/schengen-area/ (дата звернення: 24.03.2026); Гентон, К. (2018). Шенген – крихітне селище, яке знищило кордони. *BBC News Україна.* URL: https://www.bbc.com/ukrainian/vert-tra-46459374 (дата звернення: 07.12.2025).

[24] The Schengen area explained. (2026).

[25] Малиновська, О. А. (2014). С. 27.

[26] Адамик, В., Стахова, Н. (2022). Трансформація європейської міграційної політики в умовах глобальних і регіональних викликів. *Вісник економіки.* Вип. 3. С. 144.

13 грудня 2007 р. відбулося підписання Лісабонського договору (набрав чинності 1 грудня 2009 р.), який закріпив спільну компетенцію Європейського Союзу у сфері міграції та притулку і суттєво посилив роль європейських інституцій у формуванні цієї політики[27]. Загалом міграційна політика ЄС розвивалася в межах концепції так званого «простору свободи, безпеки та правосуддя», що передбачає поєднання свободи пересування осіб із необхідністю забезпечення внутрішньої безпеки, контролю зовнішніх кордонів та узгодженої політики у сфері притулку й імміграції[28].

20 липня 2001 р. в ЄС було прийнято Директиву про тимчасовий захист переміщених осіб (Директива Ради 2001/55/ЄС від 20 липня 2001 р. про мінімальні стандарти для надання тимчасового захисту у разі масового напливу переміщених осіб та про заходи, що сприяють збалансованості зусиль між державами-членами щодо прийому таких осіб та відповідальності за наслідки такого прийому). У статті 1 документу зазначено: «Метою цієї Директиви є встановлення мінімальних стандартів для надання тимчасового захисту у разі масового напливу переміщених осіб із третіх країн, які не можуть повернутися до країни свого походження, а також сприяння у збалансованості зусиль між державами-членами щодо прийому та відповідальності за наслідки прийому таких осіб»[29]. Директива про тимчасовий захист переміщених осіб уперше була

[27] Document 12007L/TXT. Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007. (2007). *EUR-Lex*. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12007L/TXT (дата звернення: 03.01.2026).

[28] Document 12012E/TXT. Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union. (2012). *EUR-Lex*. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12012E/TXT (дата звернення: 03.01.2026).

[29] Директива Ради 2001/55/ЄС від 20 липня 2001 року. (2001). *Судова влада України*. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/war/Direkt_ES_2001_55.pdf (дата звернення: 03.04.2024).

активізована 4 березня 2022 р. для захисту українських біженців після початку повномасштабного російського військового вторгнення в Україну[30].

Результатом розвитку міграційного законодавства Європейського Союзу стало прийняття у жовтні 2008 р. Європейського пакту про імміграцію та притулок. Він закріплював ряд політичних домовленостей між країнами-членами ЄС щодо регулювання міграційних процесів. Для дій у сфері міграції у майбутньому було визначено п'ять основних напрямів: 1) організація легальної імміграції згідно з пріоритетами, потребами й можливостями окремих країн, забезпечення інтеграції мігрантів; 2) запобігання нелегальній міграції, а також забезпечення повернення нелегальних мігрантів до країни походження чи транзиту; 3) підвищення ефективності прикордонного контролю; 4) розбудова європейської системи притулку; 5) поглиблення співробітництва з країнами, з яких походять мігранти[31].

Важливе місце в спільній міграційній політиці ЄС належить контролю за імміграційними процесами й боротьбі з нелегальною міграцією. На початку 2000-х років для охорони зовнішнього кордону ЄС було створено Європейське агентство з охорони зовнішніх кордонів країн-членів Європейського Союзу (European Border and Coast Guard Agency, Frontex)[32].

10 квітня 2024 р. Європейський парламент ухвалив Пакт про міграцію та притулок, спрямований на реформування міграційної політики Європейського Союзу. 14 травня 2024 р. він був затверджений Радою ЄС і набрав чинності в червні 2024 р., однак його повне застосування передбачалося з 12 червня 2026 р. (після

[30] Council Implementing Decision (EU) 2022/382 of 4 March 2022 establishing the existence of a mass influx of displaced persons from Ukraine within the meaning of Article 5 of Directive 2001/55/EC, and having the effect of introducing temporary protection. (2022). *EUR-Lex*. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.L_.2022.071.01.0001.01.ENG&toc=OJ%3AL%3A2022%3A071%3ATOC (дата звернення: 20.12.2023).

[31] Малиновська, О. А. (2014). С. 15–16.

[32] Who we are. (2023). *Frontex*. URL: https://www.frontex.europa.eu/about-frontex/who-we-are/tasks-mission/ (дата звернення: 02.02.2026).

завершення перехідного періоду). Пакт запроваджує механізм обов'язкової, але гнучкої солідарності між державами-членами: розподіл відповідальності за прийом мігрантів, надання фінансової або операційної підтримки, а також посилення контролю зовнішніх кордонів та уніфікацію процедур надання притулку[33].

3. Сучасні міграційні тенденції в Європі. Міграційна криза 2015 р.

Сучасні міграційні процеси в Європі характеризуються зростанням інтенсивності міжнародної мобільності населення, диверсифікацією міграційних потоків та посиленням ролі як економічних, так і вимушених чинників переселення. Водночас Європейський Союз залишається одним із головних центрів притягання мігрантів у світі, що зумовлено високим рівнем соціально-економічного розвитку, стабільністю політичних інститутів та можливостями для працевлаштування[34].

У XXI ст. міграційні процеси дедалі більше визначаються впливом збройних конфліктів, політичної нестабільності та гуманітарних криз, що призводить до масових переміщень населення. Найбільш яскравим проявом цих тенденцій стали європейська міграційна криза 2015 р. (в науковому дискурсі її також хронологічно окреслюють як кризу 2015–2016 рр.)[35] та міграційна криза, що розпочалася у 2022 р. внаслідок повномасштабного російського військового вторгнення в Україну[36].

[33] The EU Pact on Migration and Asylum comes into force on the 12 June 2026 – Part 1. (2026). *Parliamentary Ombudsman – Malta.* URL: https://ombudsman.org.mt/news-and-events/the-eu-pact-on-migration-and-asylum-comes-into-force-on-the-12-june-2026-part-1 (дата звернення: 09.03.2026).

[34] Адамик, В., Стахова, Н. (2022); Андрейко, В. І. (2019). Розвиток міграційних процесів в Європі та Україна. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія».* Вип. 2. С. 134–142; Міграція – Компас. Посібник з освіти в області прав людини за участі молоді. (2023).

[35] Barlai, M., Fähnrich, B., Griessler, C., Rhomberg, M. (2017). The migrant crisis: European perspectives and national discourses. Zürich: Lit Verlag. 386 p.

[36] Грицишена, З. О. (2024). Міграційні потоки українців внаслідок повномасштабної війни: погляди України та міжнародних організацій. *Економіка, управління та адміністрування.* № 2. С. 128–138.

Відтак, найбільшою міграційною кризою новітнього періоду в Європі до 2022 р. був значний приплив мігрантів і біженців, що розпочався у 2015 р. та зумовлювався передусім переміщенням населення з країн Близького Сходу й Африки. Визначальним чинником активізації цих процесів стала громадянська війна в Сирії. Масовий характер прибуття біженців до держав Європейського Союзу у 2015 р. отримав назву «європейської міграційної кризи»[37].

Основними причинами цієї кризи стали локальні збройні конфлікти у країнах Близького Сходу та Африки. Упродовж 2015 р. до Європейського Союзу прибуло понад 1,25 млн мігрантів і біженців, які звернулися із заявами про надання притулку, що більш ніж удвічі перевищило показники 2014 р. Наплив мігрантів, хоча і в менших масштабах, продовжився і в 2016 р. Важливою особливістю цієї кризи стало поєднання вимушеної та трудової міграції. Поряд із біженцями, які залишали свої країни через загрозу життю та безпеці, значну частку становили мігранти, які переміщувалися з економічних мотивів. У зв'язку з цим Голова Європейської Ради Дональд Туск закликав мігрантів, які залишили свої країни з економічних мотивів, утриматися від спроб потрапити до Європи, зазначивши, що «вони даремно витрачають свої гроші і ризикують життям»[38].

У 2015 р. основними країнами походження біженців були Сирія, Афганістан, Еритрея, Ірак та Нігерія. Водночас у структурі міграційних потоків до Європейського Союзу були присутні і біженці з України, які почали тут з'являтися з весни 2014 р. у зв'язку з початком російсько-української війни. Значна частина

[37] Barlai, M., Fähnrich, B., Griessler, C., Rhomberg, M. (2017); Беседа, Д. (2018). Міграційна криза в ЄС та її вплив на без пекову ситуацію в Україні. *Підприємництво, господарство і право.* № 12. С. 299–303; Солодько, А., Фітісова, А. (2016). Міграційна криза в ЄС: статистика та аналіз політики. *Cedos.* URL: https://cedos.org.ua/researches/mihratsiina-kryza-v-yes-statystyka-ta-analiz-polityky/ (дата звернення: 08.04.2025).

[38] Кількість шукачів притулку в ЄС у 2015 році перевищили мільйон. (2016). *BBC News Україна.* URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2016/03/160304_eu_asylum_seekers_sa (дата звернення: 24.01.2026).

мігрантів розглядала Німеччину як основну країну призначення[39]. За окремими оцінками, міграційні потоки як у цей час, так і пізніше, могли використовуватися окремими країнами, зокрема Росією, як інструмент політичного впливу, що додатково ускладнювало ситуацію в Європі[40].

Міграційний рух до країн Європейського Союзу відбувався кількома основними маршрутами, серед яких провідну роль відігравав східносередземноморський коридор. Він передбачав переміщення мігрантів із території Туреччини до Греції і був найбільш інтенсивним у період кризи. Цим маршрутом користувалися переважно біженці із Сирії та Іраку. Переміщення здійснювалося як наземним (переїзд автобусом зі Стамбула до Греції), так і морським шляхом, однак домінував саме морський маршрут через Егейське море. Упродовж 2015 р. ним скористалося понад 800 тис. осіб. При цьому значна кількість мігрантів загинула під час переправ. Частина сирійських біженців також прибувала до Греції морем з території Єгипту. Після прибуття до Греції мігранти переміщувалися через Сербію, Північну Македонію та Угорщину у напрямку країн Західної і Північної Європи, передусім до Німеччини та Швеції. У зв'язку з посиленням прикордонного контролю вони намагалися уникати маршрутів через Болгарію та Румунію.

Іншим важливим напрямом переміщення біженців до Європейського Союзу був центральносередземноморський коридор, який проходив через Середземне море до Італії. Цим маршрутом переміщувалися переважно шукачі притулку з країн Африки на південь від Сахари (Еритрея, Нігерія, Сомалі), а також з території Лівії. Упродовж 2015 р. ним скористалося понад 150 тис. осіб. При цьому, за різними оцінками, загинуло близько 2 900 мігрантів. Після прибуття до Італії частина з них залиша-

[39] Солодько, А., Фітісова, А. (2016).

[40] Росія використовує міграційну кризу, щоб розсварити Польщу з іншими країнами ЄС – експерт. (2021). *Укрінформ.* URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-antifake/3350004-rosia-vikoristovue-migracijnu-krizu-sob-rozsvariti-polsu-z-insimi-krainami-es-ekspert.html (дата звернення: 18.02.2026).

лася в країні, тоді як інші продовжували переміщення до країн Західної та Північної Європи, передусім Німеччини та Швеції.

Західносередземноморський коридор мав менше значення та використовувався обмеженою кількістю мігрантів. Він передбачав переміщення з території Марокко та Алжиру до Іспанії. У 2015 р. цим маршрутом скористалися близько 3 800 осіб[41].

Окрім того, незначна частина мігрантів використовувала так званий «північний» («арктичний») маршрут, який передбачав переміщення через територію Російської Федерації до Норвегії та Фінляндії[42].

Частина європейських країн виступила проти прийому біженців і вдалася до відновлення прикордонного контролю. Такі заходи передбачені положеннями Шенгенського прикордонного кодексу, який дозволяє тимчасове відновлення контролю на внутрішніх кордонах строком до шести місяців у разі загрози громадському порядку або безпеці[43]. Водночас Європейський Союз розробив механізм квотного розподілу мігрантів між державами-членами. Проти такого підходу, зокрема, виступили Угорщина та Велика Британія[44]. Унаслідок посилення заходів щодо обмеження міграційних потоків, передусім після укладення угоди між ЄС і Туреччиною у березні 2016 р., кількість шукачів притулку в Європейському Союзі суттєво скоротилася, і міграційна криза пішла на спад. Туреччина взяла на себе зобов'язання посилити охорону власних кордонів з метою недопущення подальшого напливу мігрантів до ЄС, у першу чергу через територію Греції. Угода також передбачала можливість

[41] Солодько, А., Фітісова, А. (2016).

[42] Migration crisis in Europe and the arctic route of migrants through Russia to Norway and Finland. (2016). *Norges arktiske universitet*. URL: https://uit.no/tavla/artikkel/599384/migration_crisis_in_europe_and_the_arctic_route_o (дата звернення: 11.12.2025).

[43] Migration flows and the reintroduction of internal border controls: assessing necessity and proportionality. (2015). *EU Immigration and Asylum Law and Policy.* URL: https://eumigrationlawblog.eu/migration-flows-and-the-reintroduction-of-internal-border-controls-assessing-necessity-and-proportionality/ (дата звернення: 18.02.2026).

[44] Солодько, А., Фітісова, А. (2016).

повернення (реадмісії) мігрантів з Греції до Туреччини у разі відсутності підстав для надання притулку або відхилення відповідних заяв[45].

У країнах Європейського Союзу міграційна криза спричинила значне напруження як на політичному, так і на громадському рівнях. У деяких державах відбувалися протести проти напливу мігрантів та зростання чисельності мусульман, що супроводжувалося поширенням антиісламських настроїв[46]. Проблематика міграції активно використовувалася у контексті виборчих кампаній, зокрема під час парламентських виборів 2015 р. у Польщі[47]. Вона також стала одним із важливих чинників під час референдуму щодо виходу Великої Британії зі складу Європейського Союзу 23 червня 2016 р. (Brexit)[48].

Кризові міграційні ситуації в Європі зберігалися і в наступні роки, періодично загострюючись під впливом локальних конфліктів, політичної нестабільності та соціально-економічних чинників. Водночас досвід подолання міграційної кризи 2015 р. суттєво вплинув на формування спільної міграційної політики Європейського Союзу. Однак найбільша масштабна міграційна криза в Європі розпочалася уже наприкінці лютого 2022 р. і була зумовлена повномасштабним російським військовим вторгненням в Україну.

---

[45] Migrant crisis: EU-Turkey deal comes into effect. (2016). *BBC News*. URL: https://www.bbc.com/news/world-europe-35854413 (дата звернення: 11.03.2026).

[46] Migrant crisis: Rallies in Europe as 9,000 arrive in Munich. (2015). *BBC News*. URL: https://www.bbc.com/news/world-europe-34235673 (дата звернення: 09.10.2025).

[47] How is the European migration crisis affecting Polish politics? (2017). *The London School of Economics and Political Science*. URL: https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2017/07/06/european-migration-crisis-affecting-polish-politics/ (дата звернення: 03.04.2024).

[48] Asthana, A. (2016). Immigration and the EU referendum: the angry, frustrated voice of the British public. *The Guardian*. URL: https://www.theguardian.com/uk-news/2016/jun/20/seven-towns-one-story-referendum-voters-say-too-many-foreigners (дата звернення: 05.11.2025).

ЛЕКЦІЯ 2
Міграційна політика України

1. Нормативно-правова база у сфері міграції.
2. Інституційне забезпечення міграційної політики в Україні.
3. Українська міграційна політика в умовах євроінтеграції.

1. Нормативно-правова база у сфері міграції

Нормативно-правове регулювання міграційних процесів в Україні ґрунтується передусім на положеннях Конституції України, яка закріплює основоположні права і свободи людини та громадянина. Основний Закон формує базові принципи державної міграційної політики, що конкретизуються у спеціальному законодавстві, підзаконних нормативно-правових актах та міжнародних договорах України, утворюючи цілісну систему правового регулювання міграційних процесів.

Зокрема, у статті 33 Конституції України гарантовано право на свободу пересування: «Кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом»[49]. Водночас конституційні засади міграційної політики не обмежуються лише правом на свободу пересування. Вагоме значення також мають положення статті 25, яка визначає право на громадянство та заборону його позбавлення, а також статті 26, що встановлює правовий статус іноземців та осіб без громадянства, гарантуючи їм рівність у правах і свободах із громадянами України (за винятками, передбаченими законом). У цій же статті передбачено можливість надання притулку іноземцям та особам без громадянства, що є важливим елементом міжнародно-правових зобов'язань України у сфері захисту біженців[50].

[49] Конституція України. (1996). *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 02.01.2024).

[50] Там само.

Конкретизація конституційних положень у сфері міграції здійснюється на рівні спеціального законодавства. Воно охоплює регулювання правового статусу різних категорій мігрантів, порядок їхнього в'їзду, перебування та виїзду, а також визначає механізми реалізації державної міграційної політики. Сукупність цих нормативно-правових актів формує системну основу правового регулювання міграційних процесів в Україні.

Одним із базових є Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», який визначає правові засади перебування, в'їзду, виїзду та проживання іноземців на території України. Цей закон закріплює принцип рівності іноземців та осіб без громадянства у правах і свободах із громадянами України, встановлює їхні основні права та обов'язки, а також регламентує питання примусового повернення, видворення та заборони в'їзду. Водночас він визначає компетенцію органів державної влади у сфері контролю за міграційними процесами[51].

Важливе місце у системі міграційного законодавства посідає Закон України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту». Цей нормативно-правовий акт спрямований на імплементацію міжнародних стандартів у сфері захисту біженців, зокрема положень Конвенції про статус біженців 1951 р. та Протоколу 1967 р. Закон визначає порядок надання статусу біженця, додаткового або тимчасового захисту, встановлює процедури розгляду відповідних заяв, а також гарантує особам, які шукають захисту, комплекс прав, включаючи право на проживання, працю, медичну допомогу та соціальне забезпечення[52].

Ще одним елементом правового регулювання є Закон України «Про імміграцію», який визначає умови та порядок імміграції в Україну. У ньому встановлюються підстави для надання

[51] Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства». (2011). *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3773-17#Text (дата звернення: 10.05.2024).

[52] Закон України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту». (2011). *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3671-17#Text (дата звернення: 11.05.2024).

дозволу на імміграцію, квоти імміграції, а також категорії осіб, які мають право на імміграцію поза квотою. Закон регламентує процедури оформлення дозволів на постійне проживання, визначає компетенцію органів державної влади у цій сфері та передбачає підстави для скасування дозволу на імміграцію[53].

Суттєве значення у системі правового регулювання міграційних процесів мають також нормативно-правові акти, що регламентують окремі аспекти мобільності населення. Так, Закон України «Про громадянство України» визначає підстави, порядок набуття та припинення громадянства, що безпосередньо пов'язано з регулюванням міграційних процесів[54]. Закон України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» конкретизує конституційні гарантії у сфері внутрішньої міграції, встановлюючи правові засади реєстрації місця проживання та забезпечення свободи переміщення в межах держави[55]. Водночас Закон України «Про зовнішню трудову міграцію» спрямований на врегулювання питань виїзду громадян України з метою працевлаштування за кордоном, визначає механізми захисту їхніх прав та соціальних гарантій, а також окреслює основні напрями державної політики у сфері трудової міграції[56].

Важливими у системі правового регулювання міграційних процесів є документи, що визначають довгострокові пріоритети державної політики у цій сфері. Стратегія державної міграційної політики України на період до 2025 року, схвалена розпоряджен-

[53] Закон України «Про імміграцію». (2001). *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2491-14#Text (дата звернення: 17.05.2024).

[54] Закон України «Про громадянство України». (2001). *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text (дата звернення: 11.05.2024).

[55] Закон України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні». (2003). *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1382-15#Text (дата звернення: 08.05.2024).

[56] Закон України «Про зовнішню трудову міграцію» (2015). *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/761-19#Text (дата звернення: 02.05.2024).

ням Кабінету Міністрів України від 12 липня 2017 р., визначила основні напрями державної політики у сфері міграції, зокрема щодо врегулювання імміграційних процесів, протидії нелегальній міграції, сприяння поверненню громадян України та інтеграції іноземців. У контексті нових викликів, пов'язаних із повномасштабною російсько-українською війною, положення Стратегії були оновлені 19 січня 2024 р., що зумовило посилення уваги до питань демографічної безпеки, повернення українських громадян з-за кордону, а також адаптації державної міграційної політики до умов воєнного часу та післявоєнного відновлення[57]. Незважаючи на завершення визначеного часовими рамками періоду дії Стратегії, її положення з урахуванням оновлень 2024 р. продовжують використовуватися як орієнтир державної міграційної політики, що водночас актуалізує потребу розроблення нового стратегічного документа з урахуванням сучасних викликів.

Реалізація державної міграційної політики здійснюється також через систему підзаконних нормативно-правових актів, до яких належать постанови й розпорядження Кабінету Міністрів України, а також відомчі нормативні акти центральних органів виконавчої влади. Наприклад, це – постанова Уряду «Про затвердження Правил оформлення віз для в'їзду в Україну і транзитного проїзду через її територію», яка визначає порядок видачі віз іноземцям[58]. Водночас окремі аспекти міграційної політики регулюються відомчими актами, зокрема наказом Міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження Порядку оформлення і видачі посвідки на тимчасове проживання», який регламентує механізми легального перебування іноземців на території держави[59].

[57] Стратегія державної міграційної політики України до 2025 року. (2017). *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/482-2017-%D1%80#Text (дата звернення: 01.11.2023).

[58] Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Правил оформлення віз для в'їзду в Україну і транзитного проїзду через її територію». (2017). *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/118-2017-%D0%BF#Text (дата звернення: 23.05.2024).

[59] Наказ Міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження Порядку оформлення і видачі посвідки на тимчасове проживання».

Окрім того, підзаконні акти визначають правила реєстрації місця проживання, а також діяльність органів державної влади у сфері міграції, передусім Державної міграційної служби України. Саме на рівні підзаконного регулювання, зокрема актів Кабінету Міністрів України та центральних органів виконавчої влади, забезпечується оперативне реагування держави на сучасні міграційні виклики.

2. Інституційне забезпечення міграційної політики в Україні

Реалізація міграційної політики України здійснюється через систему державних органів, які забезпечують формування та впровадження відповідних рішень у сфері регулювання міграційних процесів. Інституційне забезпечення цієї політики охоплює як центральні органи виконавчої влади, так і спеціалізовані служби, діяльність яких спрямована на контроль за міграційними потоками, захист прав мігрантів та забезпечення національної безпеки.

Координаційну роль у системі інституційного забезпечення міграційної політики відіграє Кабінет Міністрів України, який забезпечує реалізацію державної політики у цій сфері, затверджує відповідні нормативно-правові акти, державні програми та стратегічні документи. Саме на рівні Уряду здійснюється узгодження діяльності центральних органів виконавчої влади, що забезпечує комплексний характер державної міграційної політики[60].

Ключове місце в системі органів, що реалізують міграційну політику, належить Державній міграційній службі (ДМС) України. Цей орган є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується через Міністерство внутрішніх справ (МВС) України. Основними завданнями ДМС

(2011). *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1110-11#Text (дата звернення: 23.05.2024).

[60] Закон України «Про Кабінет Міністрів України» (2014). *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18#Text (дата звернення: 07.08.2024).

України є реалізація державної політики у сферах імміграції та еміграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, а також роботи з біженцями та особами, які потребують додаткового або тимчасового захисту. ДМС України здійснює оформлення документів, що посвідчують особу, надає дозволи на імміграцію, приймає рішення щодо надання статусу біженця, а також веде облік іноземців та осіб без громадянства[61].

Важливу роль у реалізації міграційної політики відіграє Державна прикордонна служба (ДПС) України, яка забезпечує охорону державного кордону та контроль за його перетином. У контексті міграційної політики функції ДПС України включають запобігання нелегальній міграції, виявлення осіб, які намагаються незаконно перетнути кордон, а також участь у процедурах примусового видворення та реадмісії іноземців та осіб без громадянства[62]. У сучасних умовах, особливо після початку повномасштабної російсько-української війни у 2022 р., значення прикордонного контролю суттєво зросло, оскільки він став важливим елементом забезпечення як міграційної, так і загальнонаціональної безпеки.

Функцію формування та координації державної політики у сфері міграційної політики виконує МВС України, яке є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України. Відповідно до Положення про МВС України, воно виступає головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики, зокрема у сферах захисту прав і свобод людини, забезпечення публічної безпеки, охорони державного кордону та протидії злочинності. У кон-

[61] Загальна інформація. (2026). *Державна міграційна служба України.* URL: https://dmsu.gov.ua/pro-dms/zagalna-informacziya.html (дата звернення: 24.03.2026); Положення про Державну міграційну службу України. (2014). *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/360-2014-%D0%BF#Text (дата звернення: 11.06.2024).

[62] Завдання. (2026). *Державна прикордонна служба України.* URL: https://dpsu.gov.ua/uk/zavdannya (дата звернення: 04.03.2026); Закон України «Про Державну прикордонну службу України». (2003). *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/661-15#Text (дата звернення: 04.03.2026).

тексті міграційної політики МВС України здійснює нормативно-правове забезпечення цієї сфери, визначає стратегічні напрями її розвитку, а також координує діяльність підпорядкованих органів (передусім ДМС України та ДПС України). Одним із напрямів діяльності МВС України є участь у реалізації державної політики щодо протидії нелегальній міграції, торгівлі людьми та інших форм транснаціональної організованої злочинності, що безпосередньо пов'язані з міграційними процесами[63].

Окреме місце в системі інституційного забезпечення міграційної політики займає Міністерство соціальної політики, сім'ї та єдності (МСПСЄ) України, діяльність якого особливо актуалізувалася в умовах повномасштабної російсько-української війни. Відповідно до Положення про Міністерство воно є центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері соціального захисту населення, зокрема щодо підтримки внутрішньо переміщених осіб, осіб, які потребують соціальної допомоги, а також сприяння їх інтеграції та адаптації[64]. У цьому контексті МСПСЄ України координує питання надання соціальної допомоги, житлового забезпечення, працевлаштування та доступу до соціальних послуг для вразливих категорій населення. Водночас законодавство України передбачає створення умов для добровільного повернення внутрішньо переміщених осіб або їх інтеграції за новим місцем проживання, що також належить до сфери державної соціальної політики[65]. У сучасних умовах одним із важливих напрямів діяльності МСПСЄ

[63] Положення про Міністерство внутрішніх справ України. (2015). *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/878-2015-%D0%BF#Text (дата звернення: 21.06.2024); Про МВС. (2026). *Міністерство внутрішніх справ України.* URL: https://mvs.gov.ua/pro-mvs (дата звернення: 11.02.2026).

[64] Положення про Міністерство соціальної політики України. (2015). *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/423-2015-%D0%BF/en/ed20250718#Text (дата звернення: 25.06.2024).

[65] Там само; Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб». (2015). *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text (дата звернення: 25.06.2024).

України є формування механізмів соціальної підтримки та реінтеграції громадян України, які повертаються з-за кордону, що розглядається як важливий чинник забезпечення демографічної стійкості та післявоєнного відновлення держави.

Загалом інституційна система реалізації міграційної політики України має комплексний характер і базується на взаємодії кількох ключових органів, кожен з яких виконує специфічні функції. Її ефективність значною мірою залежить від узгодженості дій, а також від здатності держави оперативно реагувати на сучасні виклики, зокрема пов'язані з масовими міграційними переміщеннями, спричиненими повномасштабною російсько-українською війною.

3. Українська міграційна політика в умовах євроінтеграції

Формально співпраця між Україною та ЄС у сфері міграції розпочалася після підписання у червні 1994 р. Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами (ратифікована Верховною Радою України 10 листопада 1994 р., набула чинності 1 березня 1998 р. після ратифікації всіма членами ЄС)[66].

Співробітництво України з державами Європейського Союзу у сфері міграції здійснювалося за трьома ключовими напрямами. По-перше, як держава, з якої походить значна кількість трудових мігрантів, Україна прагнула налагодити з країнами ЄС ефективну взаємодію щодо питань працевлаштування та соціального захисту своїх громадян за кордоном. По-друге, Європейський Союз, будучи зацікавленим у впорядкованості міграційних потоків та зміцненні внутрішньої безпеки, надавав підтримку Україні у розвитку системи прикордонного контролю та протидії нелегальній міграції. По-третє, взаємодія здійснювалася у напрямі забезпечення свободи пересування територією ЄС для українців, умовою чого було підвищення спроможності держави ефективно регулювати міграційні процеси[67].

[66] Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами. (1994). *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_012#Text (дата звернення: 19.08.2025).

[67] Малиновська, О. А. (2014). С. 36.

В уже згаданій Угоді про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами знайшли відображення певні міграційні питання. Так, у статті 24 держави-члени європейської спільноти брали на себе зобов'язання не допускати дискримінації українських громадян, які законно працюють на їх території; а у статті 25 зазначалося, що сторони домовилися укладати угоди з метою координації соціального забезпечення робітників, які мають українське громадянство і законно працюють у країнах Європейського Союзу. Такі угоди мали забезпечити додавання всіх періодів соціального страхування при нарахуванні пенсії, медичному обслуговуванні, а також переказ пенсії з однієї країни до іншої[68].

18 червня 2007 р. між Україною та ЄС підписано Угоду про спрощення візового режиму (набула чинності 1 січня 2008 р.). Вона передбачала стандартизацію процедур оформлення віз для громадян України консульськими установами держав-членів Європейського Союзу, а також скорочення переліку необхідних документів. Було спрощено умови отримання багаторазових віз для окремих категорій осіб, зокрема близьких родичів громадян ЄС, водіїв міжнародних перевезень, підприємців, студентів, журналістів та учасників офіційних делегацій. Окрім того, для власників дипломатичних паспортів було запроваджено безвізовий режим. У липні 2012 р. було підписано Угоду про внесення змін до Угоди між Україною та ЄС про спрощення візового режиму (набрала чинності 1 липня 2013 р.)[69].

Результатом лібералізації візового режиму між Україною та ЄС для українців було стабільне зростання чисельності оформлених шенгенських віз. Для прикладу: у 2013 р. громадяни України отримали 1,56 млн віз, що на 274 тис., або майже на 20% більше, ніж 2012 р.[70]

[68] Там само. С. 37; Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами. (1994).

[69] Малиновська, О. А. (2014). С. 38.

[70] Там само. С. 39.

18 червня 2007 р. між Україною та ЄС була підписана Угода про реадмісію осіб (ратифікована Верховною Радою України 15 січня 2008 р.). Вона визначала правові засади процедур ідентифікації та повернення громадян третіх країн і осіб без громадянства, які незаконно в'їхали або перебували на території України чи держав-членів ЄС, до країн їхнього походження або постійного проживання. Документ передбачав застосування як стандартної, так і прискореної процедур реадмісії, встановлював перелік документів для підтвердження походження нелегальних мігрантів, а також визначав строки розгляду та виконання відповідних запитів. Значення Угоди про реадмісію осіб полягає у формуванні механізму спільної протидії нелегальній міграції між Україною та Європейським Союзом. У цьому відношенні особливої ваги набуває ефективне управління міграційними процесами як на інституційному, так і на нормативно-правовому рівнях. З метою контролю за реалізацією положень Угоди було створено Спільний комітет з питань реадмісії[71].

Важливим етапом у розвитку української міграційної політики в контексті євроінтеграційних процесів стало підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Політична частина Угоди була підписана 21 березня 2014 р., а економічна частина – 27 червня 2014 р. Документ був синхронно ратифікований Європейським Парламентом та Верховною Радою України 16 вересня 2014 р.[72]

Міграційна проблематика отримала належне відображення у політичному блоці Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Сторони наголосили на важливості спільного управління міграційними процесами та розвитку комплексного діалогу у цій сфері, який має базуватися на прин-

[71] Угода про реадмісію осіб. (2020). *Представництво України при Європейському Союзі.* URL: https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/posolstvo/dialog-u-sferi-yusticiyi-svobodi-ta-bezpeki/ugoda-pro-readmisiyu-osib (дата звернення: 02.03.2024).

[72] Угода про асоціацію між Україною та ЄС. (2021). *Міністерство закордонних справ України.* URL: https://mfa.gov.ua/yevropejska-integraciya/ugoda-pro-asociaciyu-mizh-ukrayinoyu-ta-yes (дата звернення: 01.03.2024).

ципах солідарності, взаємної довіри, спільної відповідальності та партнерства. Передбачалося, що співробітництво буде спрямоване на усунення причин міграції, формування ефективної превентивної політики у сфері протидії нелегальній міграції та торгівлі людьми, а також імплементацію положень Конвенції ООН 1951 р. про статус біженців і Протоколу 1967 р. з дотриманням принципу невислання. Важливими напрямами визначалися забезпечення належного поводження з іноземцями та інтеграція іноземців, які перебували на законних підставах, а також подальший розвиток оперативних механізмів управління кордонами. Крім того, співпраця України та ЄС у цій сфері передбачала реалізацію принципу інтегрованого управління кордонами, підвищення рівня захищеності документів та вдосконалення політики повернення мігрантів.

В Угоді про асоціацію між Україною та Євросоюзом також зазначено, що ставлення до працівників-громадян України, які законно працевлаштовані на території держави-члена Європейського Союзу, має бути вільним від будь-якої дискримінації стосовно умов праці, винагороди або звільнення, порівняно з громадянами цієї держави-члена. Таке ж ставлення зобов'язана забезпечити і Україна щодо працівників, які є громадянами країн Євросоюзу[73].

17 травня 2017 р. було підписано Угоду про безвізовий режим України з Європейським Союзом (вступила в дію 11 червня 2017 р.). Угода передбачала вільний перетин громадянами України за наявності біометричного паспорта кордону ЄС із туристичною або сімейною метою на термін до 90 днів упродовж 180 днів протягом року. Поїздки з метою працевлаштування для українців регулювалися попередніми угодами з ЄС[74]. Від середини 2017 р. кордон ЄС за безвізовим режимом перетнули мільйони українців.

Запровадження безвізового режиму стало одним із ключових результатів євроінтеграції у сфері міграційної політики. Це водночас поклало на Україну зобов'язання щодо подальшого

[73] Малиновська, О. А. (2014). С. 40.

[74] Безвізовий режим. Угода між Україною та ЄС. (2017). *Посольство Естонії. Київ.* URL: https://kyiv.mfa.ee/bezvzovij-rezhim-ugoda-mzh-ukrajinoju-ta-jevropejskim-spvtovaristvom/ (дата звернення: 01.03.2024).

вдосконалення системи управління міграційними процесами та безпеки документів.

Євроінтеграційні процеси зумовили необхідність підготовки в Україні нового концептуального документа у сфері міграції. Як уже зауважувалося, 12 липня 2017 р. Кабінет Міністрів України схвалив «Стратегію державної міграційної політики України на період до 2025 року» (доповнена урядом 19 січня 2024 р.). Метою цього документа «<…> є спрямування зусиль держави і суспільства на формування та реалізацію державної міграційної політики, яка б позитивно впливала на консолідацію української нації та безпеку держави, прискорювала соціально-економічний розвиток, сприяла уповільненню темпів депопуляції, стабілізації кількісного та якісного складу населення, задоволенню потреб економіки в робочій силі, відповідала міжнародним стандартам і міжнародним зобов'язанням України»[75].

У подальшому українська міграційна політика розвиватиметься у контексті її адаптації до норм Європейського Союзу в процесі набуття членства. 23 червня 2022 р. Україна разом з Молдовою отримала статус кандидата на вступ до ЄС. У зв'язку з цим Президент Європейської Ради Шарль Мішель відзначив: «Історичний момент. Сьогоднішній день знаменує собою вирішальний крок на вашому шляху до ЄС. Вітаю Зеленського та Майю Санду, а також народи України та Молдови. Наше майбутнє – разом»[76]. 14 грудня 2023 р. лідери Європейського Союзу на саміті в Брюсселі схвалили рекомендацію Європейської Комісії про початок переговорів щодо вступу України до ЄС[77]. Це відкриває новий етап гармонізації міграційної політики України з нормами Європейського Союзу, зокрема у сфері управління міграцією, притулку та контролю за кордонами.

[75] Стратегія державної міграційної політики України до 2025 року. (2017).

[76] European Council: Ukraine and Moldova granted EU candidate status. (2022). *EU NeighboursEast.* URL: https://euneighbourseast.eu/news/latest-news/european-council-ukraine-and-moldova-granted-eu-candidate-status/ (дата звернення: 27.02.2024).

[77] Лідери ЄС підтримали відкриття переговорів з Україною та Молдовою. (2023). *Українська правда.* URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/12/14/7175588/ (дата звернення: 27.02.2024).

ЛЕКЦІЯ 3
Українці в європейських міграційних процесах XI – початку XX ст.

1. Етапи еміграції українців у контексті європейських міграційних процесів.
2. Еміграційні процеси в період Середньовіччя та литовсько-польську добу.
3. Українська політична та трудова еміграція XVIII – початку XX ст.

1. Етапи еміграції українців у контексті європейських міграційних процесів

Перші зафіксовані випадки переміщення населення з українських земель у європейському напрямі зафіксовані ще в добу Середньовіччя, зокрема в період Київської Русі. Вони проявлялися передусім у межах так званої «шлюбної дипломатії» – укладання династичних союзів між представниками правлячої еліти Київської держави та монархічними родинами європейських країн, що виступало важливим інструментом зовнішньої політики. Водночас такі переміщення стосувалися правлячої еліти та мали поодинокий характер[78]. У литовсько-польську добу мобільність вихідців з українських земель у європейському просторі набула нових форм, зокрема через здобуття освіти в університетах Західної та Центральної Європи, що сприяло інтеграції українських інтелектуальних еліт до загальноєвропейського культурного та освітнього простору[79].

На початку XVIII ст. започатковується українська політична еміграція до європейських країн, пов'язана насамперед із діяльністю Івана Мазепи та Пилипа Орлика. Поразка у Північній війні та подальші політичні репресії з боку московської влади зумови-

[78] Чістякова, І. М., Воробйова, Г. В. (2023). Шлюбна дипломатія династії Рюриковичів. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури.* Т. 15, № 1. С. 199–207.

[79] Кордон, М. В. (2010). Українська та зарубіжна культура. Підручник. 3-тє вид. Київ: Центр учбової літератури. С. 314–318.

ли вимушене переселення частини козацької старшини та їхніх прихильників за межі Гетьманщини. Подібні процеси продовжилися і після зруйнування російським царизмом Запорозької Січі у 1775 р. Водночас упродовж XIX ст. еміграційні процеси набувають більш масового характеру. Так, із 1870-х років під впливом політичного тиску самодержавства та обмежень українського національного руху значна кількість громадсько-політичних, культурних та наукових діячів була змушена емігрувати до європейських країн. Паралельно формувалася трудова еміграція українців, зумовлена соціально-економічними причинами, насамперед аграрним перенаселенням та пошуком кращих умов праці[80].

Під впливом економічних, а згодом і політичних чинників з останньої чверті XIX ст. розпочинається масовий міграційний рух українського населення до країн Європи та Північної Америки. Ці процеси були зумовлені передусім аграрним перенаселенням, соціально-економічними труднощами та обмеженнями національного розвитку в межах Російської та Австро-Угорської імперій. У зв'язку з цим в історіографії виокремлюють кілька хвиль української еміграції.

Перша хвиля української еміграції розпочалася наприкінці XIX ст. і тривала до початку Першої світової війни. Її основу становили вихідці з Галичини, Буковини та Закарпаття, які внаслідок аграрного перенаселення та соціально-економічних труднощів були змушені залишати рідні землі. Переважна більшість емігрантів належала до селянства і виїжджала до країн Північної та Південної Америки, зокрема Канади, США[81] та Бразилії[82], де шукала кращих умов для праці та життя.

[80] Рендюк, Т. (2021). До витоків української еміграції: передумови, основні форми та напрями формування перших зарубіжних груп і колоній етнічних українців. *Зовнішні справи.* Т. 31, № 5. С. 18–23.

[81] Арістова, А. В., Гаврилишина, Н. А., Гірік, С. І. (2022). Українська діаспора. *Велика українська енциклопедія.* URL: https://vue.gov.ua/Українська діаспора (дата звернення: 19.06.2025).

[82] Цей день в історії: початок української еміграції до Бразилії. (2018). *Укрінформ.* URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/2523260-cej-den-v-istorii-pocatok-ukrainskoi-immigracii-do-brazilii.html (дата звернення 17.07.2025).

Друга хвиля української еміграції припадає на період між Першою та Другою світовими війнами. Її причинами стали як соціально-економічні труднощі, так і політичні обставини, пов'язані з поразкою Української революції 1917–1921 рр. Основними напрямами еміграції були країни Європи, хоча частина українців виїжджала також до США та Канади. Значну частину емігрантів становили учасники визвольних змагань – військові, державні та громадсько-політичні діячі, а також представники інтелігенції. У зв'язку з цим другу хвилю української еміграції в історіографії часто визначають як політичну, хоча вона також мала і соціально-економічні складові[83].

Третя хвиля української еміграції в історіографії здебільшого окреслюється 1947–1950-ми роками. Її основу становили українці, які на момент завершення Другої світової війни перебували на території Німеччини як примусові робітники (остарбайтери), політичні біженці, а також, у незначній кількості, учасники німецьких військових формувань. Після поділу Німеччини на окупаційні зони ті з них, хто опинився в радянській зоні, були піддані примусовій репатріації до СРСР. На початковому етапі подібні заходи здійснювалися також у британській та французькій зонах окупації. Згодом у західних зонах окупації – американській, британській та французькій – було створено табори переміщених осіб, або табори Ді-Пі (від англ. «Displaced Persons», DP), які стали центрами тимчасового перебування та подальшої еміграції. Саме звідси розпочалося переселення українців до США, Канади, Великої Британії, Австралії, а також до держав Латинської Америки – Бразилії, Аргентини, Венесуели та інших[84]. Частина українців також осіла в країнах Європи.

[83] Дзира, О. (2015). Друга хвиля еміграції українців до Канади: причини, характер і склад. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки.* Вип. 24. С. 157–175.

[84] Арістова, А. В., Гаврилишина, Н. А., Гірік, С. І. (2022); Подобєд, О. А. (2018). Культурне життя та повсякдення переміщених осіб і біженців з України у Західній Німеччині (друга половина 1940-х рр.). Дис. … д-ра історичних наук: 07.00.01. Черкаси: Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. 549 с.

У цьому контексті доцільно виокремити два масштабні примусові міграційні рухи українців. Перший із них пов'язаний з переміщенням населення українських земель до нацистської Німеччини (Третього Райху) в період Другої світової війни, що передувало третій хвилі української еміграції. Йдеться про примусове вивезення мільйонів жителів України на роботи до німецьких земель. Другим проявом примусової міграції стала акція «Вісла» 1947 р., яка передбачала масове переселення українського населення з етнічних земель у межах східних регіонів Польщі в інші частини польської держави.

Четверта хвиля української еміграції, що розпочалася з другої половини 1980-х років, була зумовлена переважно економічними чинниками. Основними напрямами міграції стали США, країни Західної Європи, Ізраїль (передусім для представників змішаних єврейсько-українських родин), а також Росія. Водночас сформувалися й менш інтенсивні міграційні потоки до інших регіонів світу, зокрема до країн Африки, Південно-Східної Азії та Далекого Сходу, а також до арабських країн[85]. У межах цієї хвилі, починаючи з 1990-х років, особливо активізувалася трудова міграція українців до європейських країн, пов'язана з пошуком роботи та кращих умов життя. Відповідні процеси тривали до початку повномасштабної російсько-української війни, після чого міграційні потоки зазнали суттєвої трансформації.

П'ята хвиля української міграції, що має переважно вимушений характер і спрямована передусім до країн Європейського Союзу, розпочалася після повномасштабного російського військового вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р. Станом на 31 грудня 2025 р. статус тимчасового захисту в країнах ЄС отримали понад 4,35 млн громадян України[86].

[85] Арістова, А. В., Гаврилишина, Н. А., Гірік, С. І. (2022).

[86] Temporary protection for 4.35 million in December 2025. (2026). *Eurostat.* URL: https://ec.europa.eu/eurostat/en/web/products-eurostat-news/w/ddn-20260210-1 (дата звернення: 10.03.2026).

2. Еміграційні процеси в період Середньовіччя та литовсько-польську добу

У період Середньовіччя переміщення населення не мали масового характеру та суттєво відрізнялися від сучасного розуміння еміграції. Переміщення населення були обмеженими за масштабами і стосувалися здебільшого представників правлячої еліти, духовенства та торговельних верств. Такі форми мобільності мали переважно індивідуальний характер і були зумовлені політичними, династичними, релігійними та економічними чинниками.

Однією з ключових форм міжнародної мобільності в добу Київської Русі була так звана «шлюбна дипломатія», яка передбачала укладання династичних союзів із правлячими династіями європейських держав. Відомими прикладами є шлюби доньок Ярослава Мудрого. Його донька Анна стала дружиною французького короля Генріха I і в цьому шлюбі народила двох синів, серед яких майбутній король Франції Філіп I. Інша донька – Єлизавета – вийшла заміж за короля Норвегії Гаральда Суворого, а після його смерті, за припущеннями дослідників, могла стати дружиною короля Данії Свена II Естрідсена. Третя донька київського князя – Анастасія – одружилася з угорським королем Андрашем I[87]. Сини Ярослава Мудрого Ізяслав та Всеволод одружилися, відповідно, на сестрі польського князя та доньці візантійського імператора[88].

Унаслідок поширення російських імперських наративів у західному світі тривалий час доньки Ярослава Мудрого, які уклали шлюби з європейськими монархами, зокрема Анна, нерідко трактувалися як представниці російської історії. Подібні інтерпретації продовжують використовуватися російською пропагандою і в сучасних умовах. У зв'язку з цим український політичний емігрант Мирослав Небелюк ще у 1952 р. наголошував: «Покищо нашим обов[']язком, в першу чергу обов[']язком українців у Франції і зокрема щодо Анни Ярославни, є використати всі нагоди, всі можливості в усіх шарах французької спільноти, щоб довести українське походження нашої княжни й тим самим

[87] Чістякова, І. М., Воробйова, Г. В. (2023). С. 204–205.

[88] Рендюк, Т. (2021). С. 17.

відкрити очі культурного світу на страшну московську облуду <…>»[89]. Це свідчить про тривалу боротьбу за інтерпретацію історичної спадщини Київської Русі в європейському інтелектуальному просторі.

В Остромировому Євангеліє містяться відомості про 38 династичних шлюбів представників київської династії Рюриковичів в XI ст. Серед них 8 союзів було укладено зі Священною Римською імперією (територія сучасної Німеччини), 7 – з Польщею, 6 – з Угорщиною, 5 – зі скандинавськими королівствами та Англією, 3 – з доньками половецьких ханів, 2 – з Францією, 1 – з візантійською царівною та ще 3 – з представниками візантійської аристократії[90]. Така інтенсивність династичних зв'язків свідчить про активну участь Київської держави в системі міжнародних відносин Середньовічної Європи. Шлюбна дипломатія не лише зміцнювала політичні контакти, але й сприяла інтеграції Київської Русі до європейського політичного простору.

Важливу роль у розвитку міжрегіональної мобільності відігравали торговельно-економічні зв'язки. Українські землі були включені до системи міжнародних торгових шляхів. Шлях «із варяг у греки» поєднував Балтійський і Чорноморський регіони та виступав важливою торговельною артерією Київської Русі. Він сприяв активним економічним контактам із Візантією та країнами Північної Європи, забезпечував обмін товарами, ремісничими виробами, культурні впливи[91]. Унаслідок цього відбувалося переміщення купців, ремісників та інших представників економічно активного населення між різними регіонами Європи.

У литовсько-польську добу мобільність вихідців з українських земель набула нових форм, пов'язаних із розвитком освіти.

---

[89] Небелюк, М. (1952). Анна Ярославна українська княжна на королівському престолі Франції в XI сторіччі. Париж – Ліон. 64 с.

[90] Чістякова, І. М., Воробйова, Г. В. (2023). С. 205.

[91] Hancock, J. (2022). Trade & Warfare in the Kievan Rus. *World History Encyclopedia*. URL: https://www.worldhistory.org/article/1980/trade--warfare-in-the-kievan-rus/ (дата звернення: 07.03.2026); Хведченя, С. (2015). «Шлях із Варягів у Греки»: з давніх-давен і до сьогодення. *Історико-географічні дослідження в Україні*. Ч. 13. С. 151–174.

Значна кількість молоді здобувала освіту в університетах Центральної та Західної Європи. Це сприяло формуванню української інтелектуальної еліти, яка інтегрувалася до європейського культурного простору та поширювала гуманістичні ідеї на українських землях.

Вже з XIV ст. вихідці з українських земель навчалися у провідних університетах Європи, зокрема в Парижі, Празі та Кракові, де існували спеціальні бурси для студентів з «рутенських» земель. Особливо інтенсивним був освітній рух у XV–XVI ст., коли лише в Краківському університеті освіту здобули сотні українців. У наступні століття українські студенти навчалися також у Болонському, Падуанському, Базельському, Гейдельберзькому, Лейденському та інших університетах, а їхня кількість у навчальних закладах Центральної та Західної Європи сягала кількох сотень. Це свідчить про активну інтеграцію українського інтелектуального середовища до європейського культурного простору[92].

Частина українських студентів, здобувши освіту в університетах Європи, залишалася там працювати й розвивати наукову кар'єру, стаючи представниками європейської гуманістичної культури. Яскравим прикладом є уродженець Дрогобича Юрій Котермак (Юрій Дрогобич, бл. 1450–1494 рр.). Він навчався в Краківському та Болонському університетах, а у 1481–1482 рр. навіть був ректором університету у Болоньї. Юрій Котермак здобув ступені доктора філософії та медицини, займався астрономією і лікарською практикою, а також став автором першої друкованої праці українця за кордоном – «Прогностичної оцінки поточного 1483 року магістра Юрія Дрогобича з Русі, доктора філософії та медицини університету Болоньї» (Рим, 1483 р.). Його наукова діяльність, що охоплювала астрономію, медицину та інші галузі знань, засвідчує високий рівень інтеграції вихідців з українських земель до інтелектуального простору Європи.

Серед гуманістів українського походження помітне місце посідали Павло Русин (Процелер, бл. 1470–1517 рр.) та Станіслав Оріховський (1513–1566 рр.), які здобули освіту в провідних університетах Європи й активно працювали в її інтелектуаль-

[92] Кордон, М. В. (2010). С. 315.

ному просторі. Павло Русин, виходець із лемківських земель, навчався у Кракові та Грейсвальді, викладав у Краківському університеті та став одним із засновників гуманістичної латиномовної поезії у Польському королівстві. Станіслав Оріховський, який навчався у Краківському, Віденському, Віттенберзькому, Падуанському та Болонському університетах, здобув загальноєвропейське визнання як публіцист і мислитель, відомий своїми творами з політичної теорії, у яких обґрунтовував ідеї обмеження влади церкви та незалежності світської влади[93].

Важливим чинником міжнародного переміщення українського населення в литовсько-польську добу були релігійні зв'язки. Представники православного духовенства здійснювали поїздки до різних церковних центрів, брали участь у міжконфесійних контактах та церковних заходах. Зокрема, Київська митрополія охоплювала єпархії, розташовані на території кількох держав, – Великого князівства Литовського та Королівства Польського, що зумовлювало постійні переміщення духовенства між цими регіонами[94]. Водночас релігійне життя українських земель перебувало під впливом як Константинополя, так і Риму, що посилювало міжнародні контакти та сприяло інтеграції до загальноєвропейського релігійного простору[95].

Загалом у період Середньовіччя та литовсько-польської доби переміщення населення з українських земель мали обмежений і вибірковий характер, охоплюючи переважно елітарні соціальні групи. Водночас саме ці форми міжнародної мобільності заклали підґрунтя для подальшого включення українських земель до європейського політичного, культурного та освітнього простору.

---

[93] Там само С. 315–318.

[94] Tsebenko, A. (2022). Orthodox Church in the Context of State and Church Development in the Grand Duchy of Lithuania, Ruthenia, Samogitia and the Kingdom of Poland (1458–1509). *Східноєвропейський історичний вісник.* № 22. P. 24–32.

[95] Kravchuk, O., Serbina, N., Bozhkov, A., Serbina, K., Tsyrfa, I. (2025). Interreligious Relations in Medieval Ukraine: Coexistence of Christian, Jewish, and Muslim Communities. *Pharos Journal of Theology.* Vol. 106 (3), № 2. P. 1–13.

3. Українська політична та трудова еміграція XVIII – початку XX ст.

У XVIII – на початку XX ст. міграційні процеси українців зазнають суттєвих змін. Якщо раніше вони мали обмежений характер, то в цей період формується як політична еміграція, пов'язана з історичними потрясіннями, так і масова трудова еміграція, зумовлена соціально-економічними причинами.

На початку XVIII ст. започатковується перший етап української політичної еміграції. Він пов'язаний з іменами Івана Мазепи та Пилипа Орлика. Після поразки 27 червня 1709 р. у Полтавській битві гетьман Іван Мазепа разом з частиною старшини та козацтва перебирається до молдавського міста Бендери. Відтак, вони стали першими українськими політичними емігрантами. Це так звана «мезепинська еміграція». 21 вересня 1709 р. Іван Мазепа помер поблизу Бендер[96].

Після смерті Івана Мазепи 5 квітня 1710 р. гетьманом українського козацтва на еміграції, у Бендерах, був обраний Пилип Орлик, який залишався на цій посаді до самої смерті у 1742 р. В умовах обрання гетьманом Пилип Орлик 5 квітня 1710 р. уклав зі старшиною та козаками «Договори і Постановлення Прав і вольностей Війська Запорозького» («Конституція Пилипа Орлика», «Бендерська конституція»). Еміграційна діяльність Пилипа Орлика передусім спрямовувалася на створення антимосковської коаліції. Пилип Орлик проживав у багатьох європейських країнах; помер 24 травня 1742 р. у тодішній столиці Молдови місті Ясси (нині Ясси – місто в Румунії)[97].

[96] Subtelny, O. (2009). Ukraine: A History. Fourth Edition. Toronto – Buffalo – London. P. 165; Потульницький, Г. (2020). Проблеми мазепинської еміграції в дослідницькій спадщині Ореста Субтельного. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичні науки.* № 31. С. 127–133.

[97] 1672 – народився Пилип Орлик, гетьман Війська Запорозького, співавтор першої Конституції. (2022). *Український інститут національної пам'яті.* URL: https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/zhovten/21/1672-narodyvsya-pylyp-orlyk-getman-ukrayiny-avtor-paktiv-i-konstytuciyi-prav-i-volnostey-zaporizkogo-viyska (дата звернення: 11.09.2025).

У першій половині XVIII ст. також започатковується українська трудова міграція до Європи. Це, зокрема, було переселення українського населення з південно-східної Пряшівщини та інших західноукраїнських земель на територію Австрії (територія сучасної Воєводини у складі Сербії). У другій половині XVIII – на початку XIX ст. українські трудові мігранти переселялися до Баната (нині – у складі Румунії та Сербії), Срема й Славонії (нині – Хорватія). У другій половині XVIII ст. українське населення з Галичини та Буковини переселялося до Боснії та Герцеговини[98].

Після зруйнування російськими військами у 1775 р. Нової Січі на політичних емігрантів перетворилися козаки. За дозволом турецької влади вони у гирлі Дунаю заснували Задунайську Січ, яка проіснувала до 1828 р. (нині – територія Румунії)[99].

Водночас із українських земель, що перебували у складі Російської імперії, до країн Центральної та Західної Європи емігрувала відносно нечисленна група громадсько-політичних, культурних та наукових діячів, серед яких Федір Вовк, Михайло Драгоманов, Микола Зібер, Сергій Подолинський та інші. Їхня діяльність справила вагомий вплив на формування національної свідомості та розвиток політичного українства як в Україні, так і в європейському контексті[100].

Як зауважувалося, серед таких емігрантів був Михайло Драгоманов. Його іноді називають «першим політичним емігрантом у Російській імперії». Відповідно до Емського указу 1876 р. російський імператор Олександр II для припинення «небезпечної для держави діяльності українофілів» постановив: «Негайно вислати з краю Драгоманова і Чубинського як невиправних і безумовно небезпечних у краї агітаторів». Їм було заборонено в'їзд у південні губернії.

Фактично еміграційний період життя Михайла Драгоманова розпочинається за пів року до того. Восени 1875 р. за дорученням київської Громади він спочатку виїжджає до Відня, а згодом – до Женеви. У Женеві Михайло Драгоманов створив Вільну українську друкарню і «Женевський гурток», який став першим

[98] Ясь, О. В. (2005). Еміграція українського населення. *Енциклопедія історії України.* URL: http://www.history.org.ua/?termin=Emigraciya_ukr_naselennya (дата звернення: 03.01.2024).

[99] Там само.

[100] Рендюк, Т. (2021). С. 23.

українським соціалістичним осередком. У 1878–1883 рр. гурток об'єднав публіциста Остапа Терлецького, правника і соціолога Максима Ковалевського, історика, педагога Якова Шульгина, поета, філософа, громадського діяча Івана Франка і публіциста Михайла Павлика. Разом вони видавали громадсько-політичний та науково-літературний збірник «Громада». П'ять випусків збірника вийшли у Женеві протягом 1878–1882 рр.

Із 1889 р. до самої смерті у 1895 р. Михайло Драгоманов працював викладачем у Софійському університеті в Болгарії. Помер і був похований у Болгарії у м. Софії[101].

У рамках першої хвилі української еміграції кінця останньої чверті XIX ст. – початку XX ст. разом з трансатлантичною еміграцією частина трудових мігрантів із західноукраїнських земель здійснювали сезонну заробітчанську міграцію до європейських країн. Це в основному – Велика Британія, Данія, Німеччина, Португалія, Румунія, Франція, Швеція, Швейцарія[102].

На початку XX ст. значна кількість українських політичних та громадських діячів, серед яких Дмитро Антонович, Володимир Винниченко, Симон Петлюра, Микола Порш, Михайло Русов, Олександр Скоропис-Йолтуховський та інші, була змушена залишити Наддніпрянську Україну, спершу перемістившись до Галичини, а згодом – до країн Центральної та Західної Європи. Події революції 1905–1907 рр. у Російській імперії та подальші репресивні заходи царської влади спричинили нову хвилю політичної еміграції в Європу, до якої, зокрема, належали Дмитро Донцов, Володимир Дорошенко, Андрій Жук, Лев Юркевич. Перебуваючи за кордоном, вони розгорнули активну діяльність, формуючи осередки українського національного руху в еміграції[103].

[101] «Перший європейський амбасадор політично ще неіснуючої України». Інформаційні матеріали Українського інституту національної пам'яті до 180-річчя Михайла Драгоманова. (2021). *Український інститут національної пам'яті.* URL: https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/derzhsluzhbovcyam/pershyy-yevropeyskyy-ambasador-politychno-shcheneisnuyuchoyi-ukrayiny-informaciyni-materialy-ukrayinskogo-instytutu-nacionalnoyi-pamyati-do-180-richchya-myhayla-dragomanova (дата звернення: 19.11.2024).

[102] Ясь, О. В. (2005).

[103] Там само.

ЛЕКЦІЯ 4
Українці в європейських міграційних процесах у 1920-х – на початку 1940-х років

1. Становлення української політичної еміграції в Європі у міжвоєнний період.

2. Інституціоналізація української політичної еміграції в Європі у 1920-х – на початку 1940-х років:

2.1. Державний центр УНР в екзилі.

2.2. Гетьманська (консервативно-козацька) еміграція.

2.3. Українська націоналістична еміграція.

1. Становлення української політичної еміграції в Європі у міжвоєнний період

Початок політичної еміграції з України до європейських країн у міжвоєнний період був пов'язаний із поразкою Української революції 1917–1921 рр. Втрата державності та встановлення радянської влади на більшості українських земель зумовили масовий виїзд за кордон значної частини військових, політичних і громадських діячів революційної доби. Еміграція в цьому випадку була не лише вимушеним кроком для збереження життя і свободи, але й формою продовження громадсько-політичної діяльності, спрямованої на відновлення української державності.

Серед емігрантів опинилися колишні військовослужбовці, урядовці та представники адміністративного апарату УНР, як і Української Держави гетьмана Павла Скоропадського, ЗУНР. Зокрема, на території Чехословаччини були інтерновані вояки УГА; у Польщі та Румунії перебували частини Армії УНР[104]. Так, у Чехословаччині перебувало понад 4 тис., у Польщі – близько 15 тис., у Румунії – приблизно 2 тис. українських військових. Після скасування режиму інтернування (у Чехословаччині та Румунії у 1923 р., у Польщі – 1924 р.) колишні українські вояки отримали статус політичних емігрантів. Вони розселилися в різних країнах Європи, частина емігрувала до США та Канади. Значна кількість колишніх військових здобувала освіту у вищих навчальних закладах Чехо-

[104] Ясь, О. В. (2005).

словаччини. У Польщі, зокрема в місті Каліш, українські військові емігранти організували власний осередок; у Чехословаччині було створено спеціальний комітет опіки над емігрантами УГА[105].

У міжвоєнний період українські емігранти розселилися переважно в країнах Центральної та Південно-Східної Європи – в Австрії, Німеччині, Польщі, Румунії, Чехословаччині, Югославії, а згодом – і в країнах Західної Європи, зокрема в Бельгії та Франції. Значна концентрація українців в країнах Європи сприяла пожвавленню їхнього політичного, громадського, наукового й культурно-освітнього життя, формуванню мережі академічних установ, громадських та просвітницьких організацій, передусім у Берліні, Варшаві, Відні, Подєбрадах, Празі. Серед провідних інституцій, заснованих українцями, були Український вільний університет у Відні, Український науковий інститут у Берліні, Український науковий інститут у Варшаві, Український високий педагогічний інститут у Празі та Українська господарська академія у Подєбрадах. З ініціативи Українського академічного комітету у Празі було проведено два наукові з'їзди (1926 р. та 1932 р.) [106].

Українські емігрантські організації здійснювали активну науково-видавничу діяльність, збирали, систематизували й публікували воєнно-історичні матеріали. Із 1925 р. у Польщі функціонувало Українське воєнно-історичне товариство, яке видавало збірник «За державність», а в Празі діяв Музей визвольної боротьби України[107].

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років відбулося поступове розпорошення української еміграції з країн Центральної та Східної Європи: частина емігрантів повернулася до радянської України, інші ж емігрували далі – до країн Західної Європи, а також до Північної та Латинської Америки[108]. Показовим при-

[105] Савченко, Г. П. (2005). Еміграція військовиків Армії УНР та УГА. *Енциклопедія історії України. Т. 3: У-Й*. http://www.history.org.ua/?termin=Emigraciya_viyskovykiv_UNR_ta_UGA (дата звернення: 04.01.2024).

[106] Ясь, О. В. (2005).

[107] Савченко, Г. П. (2005).

[108] Ясь, О. В. (2005).

кладом часткового повернення емігрантів з Європи став приїзд до радянської України у 1924 р. Михайла Грушевського[109].

Водночас українська еміграція не була політично однорідною. Частина емігрантів орієнтувалася на Державний центр УНР в екзилі (республіканський рух), інша – на гетьманський (консервативно-козацький) рух. Окремі групи займали націоналістичні позиції, долучившись до створення Української військової організації (УВО) та Організації українських націоналістів (ОУН)[110]. У середовищі еміграції в Європі були представлені й інші політичні течії та ідейні напрямки[111].

Саме в середовищі міжвоєнної української еміграції були сформульовані ключові політичні концепції, що вплинули на український визвольний рух середини XX ст. Українська політична еміграція стала важливим чинником збереження державницької традиції, розвитку національної науки, освіти та політичної думки поза межами України.

Діяльність української політичної еміграції перебувала під постійною увагою та тиском з боку радянських спецслужб. Радянська влада не лише здійснювала агентурне стеження за емігрантськими середовищами, але й вдавалася до ліквідації його провідних діячів. 25 травня 1926 р. в Парижі було вбито Симона Петлюру[112], а 23 травня 1938 р. у Роттердамі – Євгена Коновальця[113]. Ці атентати стали свідченням цілеспрямованої боротьби

[109] Хоменко, В. (2017). Повернення Михайла Грушевського до України у 1924 році: історіографія питання. *Сіверянський літопис.* № 1–2. С. 198–206.

[110] Савченко, Г. П. (2005).

[111] *Боярський, П. К. (1947).* Внутрішня політика Організації Українських Націоналістів. Женева, *1947.* С. 21–28.

[112] 1926 – вбито Симона Петлюру, Голову Директорії та головного Отамана Армії УНР. (Б. д.). *Український інститут національної пам'яті.* URL: https://www.uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/traven/25/1926-vbyto-symona-petlyuru-golovu-dyrektoriyi-ta-golovnogo-otamana-armiyi-unr (дата звернення: 11.11.2025).

[113] Вбивство Коновальця у розсекречених документах СЗРУ. (2025). *Служба зовнішньої розвідки України.* URL: https://szru.gov.ua/history/stories/vbyvstvo-konovaltsya-u-rozsekrechenykh-dokumentakh-szru (дата звернення: 11.11.2025).

радянського режиму з українським еміграційним політичним рухом в Європі.

Водночас поряд із політичною еміграцією у міжвоєнний період існували й обмежені форми української трудової міграції до країн Європи. Проте вони не набули масового характеру і не визначали загальної динаміки міграційних процесів.

2. Інституціоналізація української політичної еміграції в Європі у 1920-х – на початку 1940-х років

2.1. Державний центр УНР в екзилі

Після поразки Української революції 1917–1921 рр. в еміграцію перейшов Уряд УНР, сформувавши на території Польщі Державний центр УНР в екзилі – систему законодавчих і виконавчих органів, що репрезентували УНР від імені українського народу. Основним завданням еміграційного Уряду в екзилі стала підготовка до відновлення української державності. При цьому передбачалося, що здобуття незалежності можливе або внаслідок внутрішньої революції в Україні за підтримки інших неросійських народів, або в результаті воєнного протистояння СРСР із європейськими державами, а також як поєднання цих обох чинників[114].

На початку 1920-х років осередком діяльності Державного центру УНР в екзилі на території Польщі спочатку стало м. Тарнів, а згодом – Варшава. Найважливішою подією тарнівського періоду була організація Другого зимового походу Армії УНР у листопаді 1921 р. під керівництвом Юрія Тютюнника[115]. При цьому в умовах реалізації Ризького мирного договору, укладеного 18 березня 1921 р. між Польщею та радянською Росією, Уряд УНР в екзилі не мав особливого статусу на польській території, що зумовило розширення географії його діяльності

[114] *Лівицький, М. (1984). ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. Мюнхен – Філядельфія: Українське Інформаційне Бюро.* С. 21–22.

[115] Там само. С. 16.

до таких міст, як Париж та Прага[116]. Водночас, не дивлячись на перебування Головного Отамана Симона Петлюри з 1924 р. у Парижі та активність окремих міністрів у Празі, основним осередком екзильного Уряду УНР продовжувала залишатися Варшава[117].

Після вбивства 25 травня 1926 р. Симона Петлюри норми Закону УНР «Про тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці» стали правовою підставою для обіймання посади голови Державного центру УНР в екзилі Андрієм Лівицьким[118]. Для означення свого статусу він поряд із титулом «Головний Отаман» часто використовував також визначення «Президент» УНР в екзилі.

Державний центр УНР в екзилі: три чверті століття на повернення. URL: https://localhistory.org.ua/texts/statti/derzhavnii-tsentr-unr-v-ekzili-tri-chverti-stolittia-na-povernennia/

Наприкінці 1926 р. Державний центр УНР в екзилі сформував штаб військового міністра, до складу якого входили три відділи. Перший, організаційний, відповідав за облік, виховання та підготовку українських військових до майбутніх дій. Другий, розвідувальний, забезпечував підтримання нелегальних контактів з Україною та створення підпільних осередків, здатних у

[116] Державний Центр Української Народньої Республіки в екзилі: статті і матеріяли. (1993). Філадельфія – Київ – Вашингтон. С. 70; Маркусь, В. (1986). Екзильний Уряд Української Народньої Республіки в міжвоєнний період (1921–1939): міжнародно-правна та порівняльна аналіза. *Сучасність*. № 12. С. 71.

[117] *Маркусь, В. (1986).* С. 72–73.

[118] Шамраєва, В. (2001). Андрій Лівицький: штрихи до політичної біографії. *Київська старовина.* № 1. С. 164.

відповідний момент долучитися до збройної боротьби. Третій, агітаційно-пропагандистський, займався розробкою пропагандистських матеріалів для їх поширення на українських землях. Упродовж 1926–1940 рр. посаду військового міністра обіймав Володимир Сальський. Напередодні Другої світової війни начальником штабу був Аркадій Валійський[119].

У 1929 р. з ініціативи Державного центру УНР в екзилі було засновано Головну Еміграційну Раду, до складу якої увійшли представники 11 країн. Її ключовим завданням стало збереження єдності української еміграції, узгодження позицій та консолідація політичних зусиль. У Женеві постійно діяла Президія Ради, яку очолив Олександр Шульгин – міністр закордонних справ Державного центру УНР в екзилі з 1926 р. 15 квітня 1936 р. у Парижі Президія Ради оприлюднила комунікат із закликом до об'єднання всіх національних сил у боротьбі за визволення України. Водночас Головна Еміграційна Рада, прагнучи розширити координацію національного руху, налагодила контакти з представниками західноукраїнських земель[120].

У сфері міжнародної діяльності з 1927 р. Державний центр УНР в екзилі долучався до роботи Ліги Націй у Женеві. У цей період він також співпрацював із громадською організацією «Франс Оріян», що об'єднувала численних політичних діячів Франції та країн Східної Європи. На базі клубу «Прометей» Державний центр УНР в екзилі розвивав взаємодію з представниками Азербайджану, Білорусі, Кубані, Туркестану та Грузії, а також підтримував тісні зв'язки з панєвропейським рухом, поширюючи ідею про належність України до європейської спільноти[121].

---

[119] Лівицький, М. (1984). С. 23–24.

[120] Стельникович, С. В. (2021). Тарас Бульба-Боровець: «Ми не можемо ні на хвилину припиняти нашої боротьби». Київ: Парламентське видавництво. С. 37.

[121] Державний Центр Української Народньої Республіки в екзилі: статті і матеріяли. (1993). С. 70–71; Микола Плав'юк: Україна – життя моє. Т. 2: Микола Плав'юк: особисто причетний. (2002). Київ: Вид-во ім. О. Теліги. С. 589.

В умовах загострення міжнародної ситуації навколо Чехословаччини на початку 1938 р. прем'єр-міністр Уряду УНР в екзилі В'ячеслав Прокопович надіслав телеграми Невіллу Чемберлену та Гітлеру з нагоди їхньої зустрічі в Кельні, закликаючи врахувати прагнення українського населення Карпатської України до самостійного державного життя[122]. У меморандумі 1938 р. Державний центр УНР в екзилі засудив політику держав «четвірки» – Німеччини, Франції, Італії та Великобританії – щодо врегулювання питання Карпатської України[123]. У вересні 1939 р. в Парижі він також проголосив солідарність із західними демократичними країнами та виступив із осудом як нацистського, так і комуністичного тоталітаризму. На той час це була одна з небагатьох українських політичних заяв, у якій відкрито критикувалася нацистська політика Німеччини[124].

Німецька окупація Польщі восени 1939 р. фактично позбавила Андрія Лівицького навіть тих обмежених можливостей для міжнародної пропаганди українського питання, які він мав раніше. Ситуація ускладнилася після того, як стало відомо про наміри еміграційного Уряду УНР організувати на території Франції військові формування для участі у Другій світовій війні на боці західних демократій[125]. У цих умовах Президент Державного центру УНР Андрій Лівицький був інтернований німецькою владою у Варшаві. Водночас у листопаді 1939 р. він передав таємну директиву прем'єр-міністру Уряду в екзилі В'ячеславу Прокоповичу із дорученням сформувати новий Уряд УНР в екзилі на території, контрольованій західними державами. Відповідно до цієї директиви В'ячеслав Прокопович створив у Парижі Український Комітет, який фактично виконував функції Уряду УНР в еміграції[126].

[122] Лівицький, М. (1984). С. 55.

[123] Державний Центр Української Народньої Республіки в екзилі: статті і матеріяли. (1993). С. 70–71; Микола Плав'юк: Україна – життя моє. Т. 2: Микола Плав'юк: особисто причетний. (2002). С. 589.

[124] Державний Центр Української Народньої Республіки в екзилі: статті і матеріяли. (1993). С. 13.

[125] Шамраєва, В. (2001). С. 164.

[126] Гриценко, О. (1952). Історичні документи української демократії (До 13-ї річниці проклямації Українського Комітету в Парижі). *Меч і воля.* Ч. 7. С. 7.

Слід зазначити, що після поразки Української революції 1917–1921 рр. в еміграції опинився і уряд ЗУНР, який спочатку перебував у Відні, а згодом перемістився до Берліна[127]. Однак провідним інституційним осередком української політичної еміграції, що забезпечував тяглість державницької традиції та репрезентацію українського питання на міжнародному рівні, залишався Державний центр УНР в екзилі.

2.2. Гетьманська (консервативно-козацька) еміграція

Після встановлення влади Директорії УНР гетьман Павло Скоропадський разом зі своїми прихильниками емігрував до Німеччини, де сформував політичний центр гетьманського руху – Головну управу Союзу гетьманців-державників (СГД), яку очолив особисто. Ця організація дотримувалася проні-мецької орієнтації та перебувала в опозиції до значної частини української політичної еміграції, зокрема до Державного центру УНР в екзилі та ОУН. Павло Скоропадський розглядав Німеччину як ключового союзника у справі відновлення української державності, зокрема у формі гетьманської монархії. Із утвердженням у Німеччині націонал-соціалістичного режиму гетьманський рух активізував свою політичну діяльність, розпочавши процес внутрішньої консолідації з орієнтацією на можливу участь у майбутньому «поході на Схід». Водночас гетьманський рух мав досить широку підтримку серед української еміграції не лише в Європі, а й у США, Канаді та країнах Південної Америки.

У період Другої світової війни гетьманський рух, незважаючи на активізацію своєї діяльності, не мав відчутного політичного й військового впливу[128].

Однією з політичних організацій української еміграції в Німеччині був Український національний (народний) козачий рух, відомий також як «Вільне козацтво». Його витоки сягають Всеукраїнського козацького з'їзду у Чигирині, який відбувся у жовтні 1917 р. Першим керівником організації став Військовий Отаман Іван Полтавець-Остряниця. У період Гетьманату Павла Скоро-

[127] Боярський, П. К. (1947). С. 21–22.

[128] Стельникович, С. В. (2021). С. 39–40.

падського Український національний козачий рух отримав суттєву підтримку, що сприяло його організаційному зміцненню. Після встановлення радянської влади на українських землях частина представників козацького руху емігрувала до Польщі, Чехословаччини, Болгарії, Німеччини та інших країн Європи. Із переїздом у 1920 р. до Берліна Івана Полтавця-Остряниці разом із групою військової старшини Німеччина перетворилася на головний осередок політичної діяльності Вільного козацтва. Вже у березні 1921 р. керівний центр організації було перенесено до Мюнхена, що остаточно закріпило її інституційну присутність у німецькому політичному середовищі.

На українських землях діяльність Вільного козацтва була зосереджена переважно на територіях, що перебували під контролем Польщі. Організаційну роботу тут очолював колишній полковник гетьмана Павла Скоропадського Іван Берчак-Волошин, який до 1937 р. створив на Волині 24 станиці загальною чисельністю близько 700 осіб. Водночас у цей період діяльність організації зазнала суттєвих ускладнень: її підпільні структури були викриті й ліквідовані польською владою[129]. У 1936 р. на Волині відбувся відкритий судовий процес над групою членів Українського національного козачого руху, яких звинуватили в антипольській підривній діяльності та шпигунстві на користь Німеччини[130].

У 1941 р. в інформаційному бюлетені Українського національного козачого руху «Вільний козак», що видавався в Берліні, підкреслювалося, що українське козацтво у своїй діяльності виходить із принципу визнання непорушності тогочасних кордонів Польщі та Румунії, зосереджуючи основну увагу на східному напрямі. У воєнний період діяльність Вільного козацтва фактично обмежувалася підтримкою німецької політики[131]. У цьому контексті Іван Полтавець-Остряниця звернувся з листом

[129] Там само. С. 40–41.

[130] Осташко, Т. С. (2000). Український козацький рух в еміграції (1919–1939). *Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія: Історія, економіка, філософія*. Вип. 4. С. 293–294.

[131] Стельникович, С. В. (2021). С. 41–42.

до Гітлера, у якому від імені українського козацтва заявляв про чинність Брест-Литовських домовленостей між Україною та Німеччиною. Однак через обмежену соціальну базу та незначну кількість прихильників цей рух не викликав істотного інтересу з боку німецької влади[132].

2.3. Українська націоналістична еміграція

Одним із найвпливовіших напрямів української політичної еміграції міжвоєнного періоду стала націоналістична течія. Її формування відбувалося в середовищі колишніх учасників визвольних змагань, молоді та інтелігенції під впливом досвіду підпільної діяльності та європейських політичних ідеологій міжвоєнного періоду. Наприкінці 1920-х років це зумовило організаційне оформлення руху та появу ОУН як його провідної структури.

У 1920 р. у Празі було засновано Українську військову організацію (УВО), головною метою якої була підготовка до збройної боротьби за незалежність України у разі можливого міжнародного конфлікту, до якого могла бути втягнута Польща. Упродовж 3–7 листопада 1927 р. на конференції українських націоналістів було сформовано Провід українських націоналістів, який у співпраці з іншими націоналістичними групами, зокрема УВО, підготував і провів 27 січня – 3 лютого 1929 р. у Відні Конгрес українських націоналістів (І Великий збір ОУН). У його роботі взяли участь представники як із різних українських земель, так і з еміграційного середовища, які проголосили створення Організації українських націоналістів. Очолив новостворену структуру уповноважений УВО за кордоном Євген Коновалець[133].

Своєю стратегічною метою ОУН визначала відновлення української державності. Відповідно до її ідеологічних засад, лише повне усунення всіх окупаційних режимів з українських земель мало створити передумови для всебічного розвитку української нації в межах власної держави. У зовнішньополітичній площині ОУН орієнтувалася на формування держави в ме-

[132] Осташко, Т. С. (2000). С. 293.

[133] Стельникович, С. В. (2021). С. 42–43.

жах усіх українських етнографічних територій. Дотримуючись цих принципів, вона протиставляла себе іншим українським політичним силам. Поряд із боротьбою проти польської влади, у якій активно застосовувалися методи саботажу й політичного терору, ОУН вела протистояння і з частиною українських еміграційних організацій.

Українська еміграція до країн Європи у міжвоєнний період у XX ст. Олександра Бігоцька. URL: https://www.youtube.com/watch?v=ZBhiOFM5zgw

Активізація діяльності ОУН припадає на 1933 р., коли краєвим провідником у Галичині став Степан Бандера. Однією з найрезонансніших антипольських акцій Організації в міжвоєнний період стало вбивство 15 червня 1934 р. міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького (він відігравав ключову роль у реалізації політики «пацифікації» проти українського населення). Після цього учасників атентату та керівників крайового проводу ОУН у Галичині було заарештовано й засуджено польською владою до різних термінів ув'язнення[134].

У міжвоєнний період керівництво ОУН прагнуло налагодити взаємодію з Німеччиною, розглядаючи її як потенційного союзника у протистоянні з Польщею та СРСР. Водночас у самій Німеччині ставлення до ОУН не було однозначним. Зокрема, Націонал-соціалістична робітнича партія Німеччини займала переважно негативну позицію щодо Організації, а її зовнішньополітичний відділ (АПА) здійснював аналіз діяльності та преси ОУН, інформуючи державні структури про її ворожий характер і загрозу для німецьких інтересів. Натомість військові кола Німеччини демонстрували більш прагматичний підхід. У 1938 р.

[134] Там само. С. 43–45.

Абвер встановив контакти з ОУН, розглядаючи можливість її використання у майбутній військовій кампанії проти Польщі. Незважаючи на те, що підписання Пакту Молотова-Ріббентропа 23 серпня 1939 р. суттєво змінило міжнародно-політичну ситуацію, окремі представники німецьких військових кіл і надалі залишалися прихильниками співпраці з ОУН[135].

Після вбивства 23 травня 1938 р. у Роттердамі Голови Проводу ОУН Євгена Коновальця керівництво Організацією перейшло до полковника Андрія Мельника. Однак це не усунуло внутрішніх суперечностей, а, навпаки, сприяло їх загостренню, що зрештою призвело до розколу ОУН у 1940 р. Актом від 10 лютого 1940 р. було проголошено створення Революційного Проводу ОУН, а в квітні 1941 р. на II Великому зборі ОУН його очільником обрано Степана Бандеру (ОУН(Б)). Група Андрія Мельника (ОУН(М)) об'єднувала переважно представників старшого покоління української інтелігенції, сформованої в австрійській політичній традиції, розраховуючи на підтримку Німеччини у здобутті незалежності України. Натомість крило Степана Бандери, яке спиралося здебільшого на молоде покоління, виходило з того, що відновлення української державності стане можливим унаслідок взаємного виснаження Німеччини та СРСР[136]. Очевидно, що розкол єдиної ОУН на ОУН(Б) та ОУН(М) став наслідком внутрішніх протиріч у політичній силі[137].

Підписання Пакту Молотова-Ріббентропа 23 серпня 1939 р. та поділ сфер впливу у Східній Європі між двома тоталітарними державами суттєво ускладнили можливість збройного виступу ОУН(Б) та ОУН(М) на західноукраїнських землях, роблячи перспективу їх державного унезалежнення фактично нереалістичною. Подальший напад Німеччини на Польщу та вступ радянських військ на територію Західної України ще більше звузили можливості для розгортання партизанської боротьби[138]. Водно-

[135] Косик, В. М. (1999). Розкол ОУН (1939–1940): збірник документів. 2-ге вид., випр. й доп. Львів. С. 121–122.

[136] Стельникович, С. В. (2021). С. 47.

[137] Косик, В. М. (1999). С. 3.

[138] Стельникович, С. В. (2021). С. 47–48.

час напередодні нападу Німеччини на СРСР як ОУН(Б), так і ОУН(М) було сформовано так звані «похідні групи», які з початком німецько-радянської війни вирушили на Схід, просуваючись углиб радянської України слідом за німецькими військами з метою закріплення на місцях та організації українського адміністративного управління[139]. Уже впродовж другої половини 1941 р. спочатку ОУН(Б), а згодом і ОУН(М) перейшли на антинімецьку поряд з антирадянською позиції.

[139] Шанковський, Л. (1958). Похідні групи ОУН. Причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941–1943 рр. Мюнхен. С. 11–12.

ЛЕКЦІЯ 5
Українці в європейських міграційних процесах в умовах нацистського та комуністичного тоталітаризму (1940-ві – 1950-ті роки)

1. Примусове вивезення українців на роботи до Німеччини.
2. Українські переміщені особи та біженці в повоєнній Європі.
3. Акція «Вісла» – повоєнна депортація українців.

1. Примусове вивезення українців на роботи до Німеччини

У роки Другої світової війни нацистський режим здійснював масове примусове вивезення населення з окупованих територій до Німеччини, що доцільно розглядати як одну з форм примусової міграції. Найбільша кількість таких осіб походила з окупованої території України. Їх з метою ідентифікації позначали терміном «остарбайтери» («робітники зі Сходу»). Ці процеси мали системний характер та були спрямовані на забезпечення потреб німецької воєнної економіки.

Рішення про залучення «трудових ресурсів» з території СРСР, насамперед для потреб промисловості, яке до початку війни не передбачалося і навіть суперечило ідеологічним засадам націонал-соціалізму, було ухвалене нацистським керівництвом наприкінці осені 1941 р.[140] Масові кампанії з вивезення українського населення на роботи до Німеччини розпочалися з весни 1942 р. Водночас у деяких регіонах такі акції, які були ініційовані пропагандою і мали добровільний характер, розпочалися ще наприкінці 1941 – на початку 1942 рр. Не маючи достовірної інформації про реальне ставлення нацистського режиму до «трудових ресурсів» зі Сходу, частина населення, зокрема Житомирщини, під впливом пропагандистських обіцянок у цей період погоджувалася на виїзд до Німеччини[141]. Подібні випад-

[140] Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: історичні нариси. Кн. 2. (2011) / Редкол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець та ін. Київ: Наукова думка. С. 45.

[141] Стельникович, С. В. (2015). Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.). Житомир: Вид. О. О. Євенок. С. 219.

ки добровільного від'їзду на початку 1942 р. були зафіксовані також серед жителів Харкова та Києва[142].

Оскільки кількість осіб, які відправлялися на роботи до Німеччини добровільно, була недостатньою, із весни 1942 р. вербування робочої сили набуло масового примусового характеру. 20 квітня 1942 р. головний уповноважений з використання робочої сили Фріц Заукель надіслав німецьким урядовим і військовим структурам таємну «Програму генерального уповноваженого з використання робочої сили». У документі наголошувалося на необхідності максимального використання людських ресурсів окупованих радянських територій. Зокрема зазначалося, що у разі неможливості забезпечити залучення робочої сили на добровільних засадах, слід негайно перейти до її мобілізації та примусового оформлення трудових зобов'язань[143].

Примусове масове залучення робочої сили з числа місцевого українського населення фактично тривало до останніх днів нацистської окупації. Один із характерних прикладів його відправки до Німеччини з Вінниці станом на серпень 1943 р. описав у своїх спогадах український емігрант Михайло Селешко, який у той час перебував у місті як перекладач німецької комісії з розслідування злочинів НКВС 1937–1938 рр. Михайло Селешко так описав одну з масових відправок місцевих жителів на роботу до Німеччини: «От женуть їх під вартою через міст на Бозі (Південний Буг. – Авт.). Все обвантажене клунками. Діти плачуть, немов би це був похорон. В транспорті були здебільша такі дівчата і хлопці, що їх можна ще дітьми уважати. З боків, з переду і ззаду багато поліції. Вона не церемониться. Хто відступає, того прикладами підганяють, хто не може нести свій клунок, мусить його покинути і йти дальше, ніхто не сміє висунутись поза лінію охорони. Ззаду невеличка поліційна резерва на випадок, коли б

[142] 1942, початок примусового вивезення населення Україну в Німеччину. (2017). *Український інститут національної пам'яті.* URL: https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/sichen/18/1942-pochatok-prymusovogo-vyvezennya-naselennya-ukrayiny-v-nimechchynu (дата звернення: 08.05.2024).

[143] Стельникович, С. В. (2015). С. 220.

була спроба транспорт силою відбити. За тою поліційною резервою йшла друга колона, але вже без охорони. Це батьки і матері, що відпроваджують своїх дітей на двірець (залізничний вокзал або станція. – Авт.). І в тій колоні плач і жалі»[144].

Переважна більшість вивезених до Німеччини робітників з окупованих територій була задіяна у сільському господарстві, гірничодобувній та металургійній промисловості, а також на підприємствах військової індустрії. Іноземна робоча сила в Німеччині поділялася на кілька категорій за територіальним походженням, серед яких найнижчий статус мали «остарбайтери» – вихідці зі Сходу, зокрема й з українських земель. Вони працювали в надзвичайно тяжких умовах, часто страждали від недоїдання та були зобов'язані носити спеціальний розпізнавальний знак із написом «OST», що маркував їх як осіб зі східних територій. У багатьох випадках остарбайтери утримувалися в спеціальних таборах під наглядом. За спробу втечі їх карали смертю або ув'язненням у концентраційних таборах[145].

На сьогодні питання щодо точної кількості українського населення, вивезеного до Німеччини, залишається дискусійним. За німецькими джерелами, зокрема даними економічного штабу «Схід», у період окупації з території Райхскомісаріату «Україна» та оперативного тилу групи армій «Південь» було депортовано майже 2,2 млн осіб. Натомість радянські оцінки коливаються в межах від 2 244 000 до 2 400 342 осіб, а за окремими сучасними підрахунками, які враховують також депортованих із Закарпаття та Криму, – до 2 402 234 осіб. Відповідно до цього українці становили близько 48% від загальної кількості остарбайтерів, вивезених із території СРСР. Водночас у сучасній історіографії відповідні показники зазнають критики, передусім через імовірне заниження масштабів депортацій. За оцінками окремих українських дослідників, реальна кількість

[144] Селешко, М. (1991). Вінниця. Спомини перекладача комісії дослідів злочинів НКВД в 1937–1938. Нью-Йорк – Торонто – Лондон – Сідней: Фундація ім. О. Ольжича. С. 115.

[145] 1942, початок примусового вивезення населення Україну в Німеччину. (2017).

вивезеного населення з території України могла сягати близько 2,9 млн осіб[146].

Після завершення війни значна частина колишніх остарбайтерів була репатрійована до Радянського Союзу, тоді як інші, передусім ті, що перебували у західних окупаційних зонах, опинилися в таборах переміщених осіб і згодом емігрували до різних країн світу.

У 1946 р. Міжнародний військовий трибунал у Нюрнберзі визнав практику насильницького вивезення та використання примусової праці іноземців злочином проти людяності і грубим порушенням норм міжнародного права.

У 1993 р. завершилися переговори між об'єднаною Німеччиною та СРСР/Російською Федерацією, які тривали з кінця 1980-х років, щодо виплати гуманітарної допомоги колишнім примусовим робітникам із території СРСР. Відповідно до досягнутих домовленостей Німеччина зобов'язалася виділити 1 млрд німецьких марок для спеціальних фондів «Взаєморозуміння і примирення», що мали бути створені в Києві, Мінську та Москві. В Україні такий фонд було засновано 16 липня 1993 р. Станом на 1 вересня 1999 р. гуманітарні виплати в Україні отримали 631 375 осіб, на що було спрямовано 377,4 млн німецьких марок.

У 2000 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про жертви нацистських переслідувань». Закон визначив правові, економічні та організаційні засади державної політики щодо цієї категорії осіб, зокрема колишніх остарбайтерів, а також гарантував їхній соціальний захист і збереження історичної пам'яті про пережиті страждання. Того ж року у Німеччині було створено фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє», у фінансуванні якого взяли участь як держава, так і представники німецького бізнесу. На відміну від попередніх програм, цей фонд здійснював не гуманітарні виплати, а компенсації колишнім примусовим робітникам. До 2007 р., коли програма була завершена, у понад 100 країнах світу компенсації отримали близько 1,6 млн осіб на загальну суму 4,37 млрд євро. В Україні через Національний фонд «Взаєморозуміння і примирення» виплати

[146] Стельникович, С. В. (2015). С. 231.

було здійснено для 471 тис. осіб, зокрема колишніх остарбайтерів або їхніх спадкоємців, на суму 867 млн євро[147].

Загалом, примусове вивезення українського населення до Німеччини було складовою політики нацистського режиму щодо використання трудових ресурсів окупованих територій і може розглядатися як одна з наймасштабніших форм примусової міграції в Європі періоду Другої світової війни. Її наслідки мали тривалий соціальний й демографічний характер та зберігалися впродовж десятиліть.

2. Українські переміщені особи та біженці в повоєнній Європі

На завершальному етапі Другої світової війни та в перші повоєнні роки на території, контрольованій західними союзниками – передусім у Західній Німеччині, а також в Австрії та Італії, – опинилися кілька мільйонів українців. Для їх розміщення, як і для біженців з інших країн, було створено табори переміщених осіб (табори Ді-Пі). Серед українських переміщених осіб переважали остарбайтери; значну частку становили також учасники українського визвольного руху, політичні в'язні, військовополонені, духовенство та інші категорії населення. Цей масовий рух українців за межі батьківщини, який активно тривав упродовж 1947–1950-х років, прийнято розглядати як третю хвилю української еміграції, яка мала виразно політичний характер[148].

Поява українців у Західній Німеччині після завершення Другої світової війни була зумовлена різноманітними чинниками. Сукупність політичних, економічних, національно-культурних, духовних і морально-психологічних обставин спричинила добровільне переміщення представників різних соціальних груп українського суспільства, які перебували під впливом сталінського

[147] Пастушенко, Т. В., Першина, Т. С. (2022). Остарбайтери. *Енциклопедія Сучасної України*. URL: https://esu.com.ua/article-77436 (дата звернення: 11.05.2024).

[148] Markus, V. (1984). Displaced persons. *Internet Encyclopedia of Ukraine*. URL: https://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages%5CD%5CI%5CDisplacedPersons.htm (дата звернення: 18.07.2025); Арістова, А. В., Гаврилишина, Н. А., Гірік, С. І. (2022); Подобєд, О. (2018); Самчук, У. (1979). Плянета Ді-Пі. Нотатки й листи. Вінніпег: Волинь. 355 с.

СРСР. Окрім того, до Німеччини добровільно виїжджали і представники другої хвилі української еміграції, що проживали в інших європейських країнах. Усі ці категорії разом із дітьми-сиротами отримали статус біженців. Водночас остарбайтери, військовополонені та політичні в'язні були вивезені до нацистської Німеччини примусово, тому їхня міграція мала вимушений характер, а самі вони набули статусу переміщених осіб[149].

Відразу після завершення Другої світової війни чисельність українців на території Німеччини сягала від 2-х млн до 3-х млн осіб. Однак унаслідок масової репатріації цей показник істотно скоротився і вже в другій половині 1940-х років в окупаційних зонах західних союзників залишилося 200–250 тис. українців, які не повернулися до СРСР. Становище цих осіб було вкрай складним, особливо в період масової репатріації 1945–1946 рр. Адже переміщених осіб визначали передусім за їхнім громадянством, а не етнічною належністю, а західні союзники, відповідно до офіційних домовленостей, були зобов'язані підтримувати радянську політику примусового повернення громадян СРСР[150].

Відповідно до міжнародних домовленостей між союзниками по антигітлерівській коаліції, ухвалених на Кримській (Ялтинській) та Потсдамській конференціях у 1945 р., повернення (репатріація) колишніх остарбайтерів до СРСР визначалося як обов'язкове. За даними Комісії у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР, станом на 1950 р. було зареєстровано близько 1 млн 850 тис. репатріантів, серед яких значну частину становили колишні остарбайтери. Водночас багато з них відмовилися повертатися до Радянського Союзу і, уникнувши примусової репатріації, у подальшому емігрували до західних країн[151].

[149] Подобєд, О. А. (2018). С. 404.

[150] Кобченко, К. (Б. д.). Українська еміграція в Німеччині після Другої світової війни. *Die Ukraine und Deutschland im 20. Jahrhundert.* URL: https://www.ukrainianhistoryportal.org/uk/themenmodule/der-kalte-krieg/die-ukrainischen-emigranten-in-deutschland-nach-dem-zweiten-weltkrieg-dritte-emigrationswelle/ (дата звернення: 10.12.2023); Кобченко, К. (2020). Українці а епоху Ді-Пі: від культури повсякдення до творення (транс) національної громади. *Народна творчість та етнологія.* № 1. С. 15.

[151] Пастушенко, Т. В., Першина, Т. С. (2022).

Ді Рі табори. Табори для переміщених осіб після 2-ї Світової війни. Танго Ді Пі. URL: https://www.youtube.com/watch?v=gE2OsZKQo7Q

Улас Самчук, який після завершення Другої світової війни також перебував у таборах Ді-Пі, про атмосферу невизначеності та страху, яка панувала серед українців у зв'язку з можливою репатріацією до СРСР, писав: «Ми пробули в Гальсдорфі сливе (майже. – Авт.) три місяці. Село, осінь… Тривоги… Непевність, шукання місця. І загроза "родіни". Її аґентура на кожному кроці. Людей ловлено по дорогах, по приватних домах, по таборах, звожувано за колючі дроти і американськими військовими вантажниками, мов би товар, відвожувано за "залізну куртину". Це значило Сибір, каторга, рабство. Слово "родіна" стало страшаком»[152].

Табори Ді-Пі створювалися за підтримки міжнародних організацій: Адміністрації допомоги і відбудови Об'єднаних Націй, Міжнародної організації у справах біженців. Вони зазвичай розміщувалися у приміщеннях казарм, бараках колишніх робітничих таборів, а також у пристосованих стайнях і гаражах. Незважаючи на початкову непридатність таких споруд, завдяки згуртованим зусиллям українців їх поступово перетворювали не лише на житлові осередки, а й на повноцінні соціальні простори. Тут облаштовували школи, дитячі садки, амбулаторії, церкви чи каплиці, бібліотеки, крамниці, книгарні, майстерні, дитячі майданчики з гойдалками; впорядковували доріжки та висаджували квітники. Відповідно до «Рамкового статуту для українського табору», ухваленого Центральним представництвом української еміграції, кожен табір мав чітко визначену організаційну структуру, що

[152] Самчук, У. (1979). С. 9.

включала адміністрацію та окремі функціональні підрозділи (референтури)[153].

Серед найкраще впорядкованих таборів переміщених осіб вирізнявся «зразковий табір» у районі Гангхоферзідлунг м. Регенсбург, де станом на грудень 1947 р. перебувало близько 4,5 тис. українців. Значні українські табори в американській окупаційній зоні функціонували у Міттенвальді, Берхтесгадені, Новому Ульмі, Аугсбурзі, Ашафенбурзі, Ельвангені, а також у Мюнхені та його околицях. У британській зоні найбільшими осередками українських переміщених осіб були табори в Ганновері та Гайденау[154].

Побутові умови в таборах були далекими від належних. Нестача предметів першої необхідності, неякісне харчування, мовні труднощі негативно позначалися як на психоемоційному стані, так і на фізичному здоров'ї біженців і переміщених осіб з України. Вони також стикалися з проблемами професійної адаптації: навіть люди з вищою освітою часто не могли працювати за фахом, змушені були виконувати некваліфіковану роботу, інколи поєднуючи кілька занять. Оплата праці – грошова або у вигляді натуральних винагород (зокрема цигарок) – не забезпечувала гідного рівня життя, що лише посилювало відчуття пригніченості.

Відсутність особистого простору та приватності сприяла процесам деперсоналізації. Водночас українці покладали значні надії на еміграцію до країн Європи, Америки чи Австралії, очікуючи кращих умов життя і праці. Однак ці очікування не завжди виправдовувалися. У підсумку трансформація суспільної психології та індивідуальної свідомості стала однією з характерних ознак епохи Ді-Пі[155].

Згаданий вище Улас Самчук про особистий психологічний стан у вересні 1948 р., який можна спроектувати на більшість українців у таборах Ді-Пі, писав: «Настрій розгубленої вівці, що відбилась від отари і не знає, що їй робити. Все довкруги нере-

[153] Подобєд, О. (2019). Українська родина в епоху ДіПі. *Україна модерна.* URL: https://uamoderna.com/md/podobed-displaced-person/ (дата звернення: 07.07.2024).

[154] Кобченко, К. (Б. д.).

[155] Подобєд, О. А. (2018). С. 404–405.

альне, чуже, відчуття зриву… Ночами б'єшся без сну, а то знов сняться дивовижі. Ніби, наприклад, у чужій країні, у чужій будові без вікон… А то знов, дивишся і бачиш дві річки, що течуть навхрест… Сади, та городи, та між ними дороги… Та люди… Що говорять українською мовою, нагадують селянок з Дерманя, хоча я знаю, що вони американки»[156]. Ці свідчення відображають глибоку психологічну дезорієнтацію та стан внутрішньої тривоги, характерні для значної частини українських переміщених осіб.

Після масового виїзду основної частини переміщених осіб з таборів Ді-Пі до інших країн, передусім за океан, чисельність української громади в Німеччині скоротилася приблизно до 20 тис. осіб. Водночас навіть за таких умов вона зберегла статус однієї з найбільших та найвпливовіших українських еміграційних спільнот у Європі. Провідним політичним і культурним осередком українського життя в Німеччині стала столиця Баварії – Мюнхен[157].

3. Акція «Вісла» – повоєнна депортація українців

Одним із найбільш драматичних проявів повоєнних примусових міграційних процесів у Центрально-Східній Європі стала акція «Вісла». Це була депортаційна операція польської комуністичної влади, що полягала у примусовому переселенні українського населення з його історичних етнічних територій – Лемківщини, Надсяння, Холмщини та Підляшшя. Після завершення Другої світової війни ці землі опинилися в межах Польщі. Українців переселяли на так звані «повернені землі» – малозаселені північно-західні регіони держави[158].

Офіційним приводом для початку акції «Вісла» стала загибель 28 березня 1947 р. у сутичці з підрозділом УПА заступни-

[156] Самчук, У. (1979). С. 343.

[157] Кобченко, К. (Б. д.).

[158] Заброварний, С. (2001). Акція Вісла. *Енциклопедія Сучасної України.* URL: https://esu.com.ua/article-43576 (дата звернення: 18.06.2024); Ільюшин, І. І. (2003). «Вісла», акція. *Енциклопедія історії України. Т. 1: А-В.* URL: http://www.history.org.ua/?termin=Visla_aktsiia (дата звернення: 18.06.2024).

ка міністра національної оборони Польщі, генерал-полковника Кароля Свєрчевського[159]. У зв'язку з цим Політбюро ЦК ПРП (Польська робітнича партія) ухвалило рішення про проведення акції відплати – примусового виселення українського населення на колишні німецькі території західної та північної Польщі. Водночас пов'язування рішення про депортацію українців із загибеллю генерала Свєрчевського викликає обґрунтовані сумніви. Дедалі частіше висловлюється думка, що воно було прийняте значно раніше[160].

Депортація українців 1944-1951, операція «Вісла» та повторне виселення Росією/ Кляті питання. URL: https://www.youtube.com/watch?v=5tXHfG3XbZw

Формально акція «Вісла» спиралася на угоду між урядом УРСР і Польським комітетом національного визволення від вересня 1944 р. про обмін населенням і тривала упродовж 28 квітня – середини серпня 1947 р. Проведення акції «Вісла» офіційно обґрунтовувалося необхідністю ліквідації українського націоналістичного підпілля шляхом позбавлення його соціально-економічної й морально-психологічної підтримки з боку місцевого українського населення, включно зі змішаними родинами, а також прагненням забезпечити територіальну цілісність Польської держави[161].

Комуністична влада прагнула легітимізувати проведення акції «Вісла», подаючи її виключно як антиповстанську операцію. Утім, фактичні обставини свідчать про інше: ключовою метою було не

[159] Ільюшин, І. І. (2003).

[160] Акція «Вісла». Документи. (1997) / Упорядкування, редакція Є. Місила. Львів – Нью Йорк. С. 10.

[161] Заброварний, С. (2001); Ільюшин, І. І. (2003).

стільки знищення відділів УПА, скільки повне виселення українського населення. По-перше, на той час чисельність українського підпілля становила близько 2 тис. осіб, що приблизно у десять разів поступалося кількості військових операційної групи «Вісла», яка займалася виселенням українців з їхніх етнічних земель. По-друге, дії польських військ були спрямовані передусім на населені пункти, а не на безпосереднє переслідування повстанських відділів, що свідчить про орієнтацію операції саме на цивільне населення. Показово, що в документах із підготовки акції її мета формулювалася як «остаточне вирішення української проблеми в Польщі»[162].

Акція «Вісла» носила примусовий характер та здійснювалася за чітко визначеним алгоритмом. На світанку польські військові підрозділи оточували населений пункт. Місцевим жителям наказували протягом двох годин зібрати особисті речі. Після цього їх під конвоєм зганяли до збірних пунктів, які зазвичай являли собою огороджені металевою сіткою відкриті майданчики, де тисячі людей перебували разом зі своїм майном і худобою. На цих пунктах складали списки депортованих та за участю працівників служби безпеки їх поділяли на категорії залежно від ступеня «небезпечності» (A, B, C).

Із збірних пунктів українців групами доправляли на залізничні станції для завантаження у товарні вагони. Усі ешелони прямували через Освенцім і Люблін. В Освенцімі осіб, віднесених до категорії «небезпечних», зокрема представників інтелігенції (священиків, учителів), заарештовували та направляли до Центрального табору праці в м. Явожно, який у період німецької окупації функціонував як філія концтабору Освенцім (Аушвіц). Частину затриманих засуджували військово-польові суди, іноді безпосередньо на місці, найчастіше до смертної кари, інших – ув'язнювали.

На окремих залізничних станціях північно-західної території Польщі депортованих українців розподіляли по повітах, а по-

[162] 1947 – почалася акція «Вісла». (Б. д.). *Український інститут національної пам'яті.* URL: https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/kviten/28/1947-pochalasya-akciya-visla (дата звернення: 19.06.2024).

тім розселяли по селах. Відповідно до інструкцій евакуаційного плану, в одному населеному пункті дозволялося поселити лише одну сім'ю, віднесену до категорії «А», і кілька – до категорій «В» і «С». Загалом частка українців не повинна була перевищувати 10% населення певної місцевості, яка, до того ж, мала бути віддалена від великих міст та державних кордонів[163].

У результаті акції «Вісла» із етнічних українських територій у південно-східних регіонах Польщі до її північної та західної частин було переселено від 137 тис. до 150 тис. українців[164]. Вона була не стільки інструментом боротьби з українським підпіллям, скільки засобом цілеспрямованого розпорошення та асиміляції українського населення серед польського оточення. Водночас акція «Вісла» постає як один зі злочинів комуністичного режиму, що утвердився в повоєнній Польщі, реалізованого через примусову депортацію та порушення базових прав людини.

[163] Заброварний, С. (2001).

[164] 1947 – почалася акція «Вісла». (Б. д.).

ЛЕКЦІЯ 6
Українська міграція до країн Європейського Союзу у 1990-х – на початку 2020-х років

1. Міграційні потоки з України до країн Європейського Союзу.
2. Новітня трудова міграція українців до країн Євросоюзу.
3. Соціально-економічні та демографічні наслідки української трудової міграції.

1. Міграційні потоки з України до країн Європейського Союзу

Міграційні потоки з України до країн ЄС у 1990-х – на початку 2020-х років є складним соціально-економічним і демографічним явищем. Вони формувалися під впливом як внутрішніх трансформацій українського суспільства, так і зовнішніх чинників, пов'язаних з розвитком європейського інтеграційного простору. У науковій літературі ці процеси зазвичай розглядаються як четверта хвиля української еміграції (так звана «заробітчанська»), витоки якої простежуються ще з другої половини 1980-х років[165].

Провідне місце в системі міграційних переміщень до країн Європейського Союзу посідала трудова міграція, що зумовлювалася передусім економічними чинниками (різницею оплати праці та умовами життя в Україні та ЄС)[166]. Трудова міграція визначала масштаби міграційних процесів і формувала основу української присутності за кордоном, поєднуючи тимчасовий характер із тенденцією до тривалішого перебування. Якщо на початку 1990-х років підвищена міграційна мобільність була характерною передусім для західних регіонів України, то згодом вона поширилася й на інші частини держави.

Поряд із трудовою міграцією існували й інші форми переміщень українців до країн Європейського Союзу, зокрема ту-

[165] Арістова, А. В., Гаврилишина, Н. А., Гірік, С. І. (2022).

[166] Лібанова, Е. М. (2018). Зовнішні трудові міграції українців: масштаби, причини, наслідки. *Демографія та соціальна економіка.* № 2. С. 17.

ристична, освітня, а також міграція, зумовлена сімейними та іншими приватними мотивами. У сукупності вони формували багатовимірний характер української присутності в європейському просторі.

Досить значного поширення у 1990-х – на початку 2020-х років набули короткострокові поїздки громадян України до країн Європейського Союзу з туристичною метою. Вони відігравали важливу роль у розширенні міжкультурних контактів і сприяли посиленню європейської ідентичності українців. Можна припустити, що такі поїздки хоча й мали тимчасовий характер, нерідко виконували функцію своєрідного «попереднього знайомства» з країнами ЄС і в подальшому могли впливати на рішення щодо трудової або освітньої міграції.

Точної статистики, яка б відображала чисельність саме туристичних подорожей українців до країн ЄС, немає. Водночас у загальній структурі міжнародних поїздок громадян України значну частку становили саме поїздки до країн Європейського Союзу з туристичною метою. У 1990-х роках масштаби виїзного туризму залишалися відносно обмеженими. Так, у 1995 р. загальна кількість міжнародних поїздок українців становила лише трохи більше 6,5 млн. Із початку 2000-х років спостерігалося поступове зростання міжнародної мобільності українського населення, у тому числі й частки туристичних поїздок до країн Європейського Союзу. Зокрема, у 2007 р. загальна кількість виїздів з України склала понад 17,8 млн та зростала упродовж 2010-х років[167].

Особливої інтенсивності ці процеси набули після запровадження у 2017 р. безвізового режиму між Україною та Європейським Союзом, що суттєво спростило умови перетину кордонів та сприяло зростанню мобільності населення. Уже наприкінці 2010-х років кількість виїздів українців за кордон сягнула майже 30 млн на рік[168].

[167] Number of outbound tourism departures | Ukraine. (2024). *Statbase. Global Data & Statistics Hub.* URL: https://statbase.org/data/ukr-outbound-tourism-departures/ (дата звернення: 04.01.2025).

[168] Там само.

Важливою стала освітня міграція, яка набувала дедалі більшого поширення з початку 2000-х років. Українські громадяни активно долучалися до навчання у закладах вищої освіти країн Європейського Союзу. Це зумовлювалося як прагненням здобути якісну освіту європейського зразка, так і можливістю подальшого працевлаштування за кордоном. Розвитку цього міграційного напряму сприяли міжнародні освітні програми академічної мобільності. Освітня міграція нерідко трансформувалася у трудову або постійну еміграцію.

Статистичні дані свідчать про поступове зростання кількості українських студентів у країнах ЄС. Загалом, чисельність громадян України, які навчалися за кордоном упродовж останніх майже двох десятиліть, зросла більш ніж у п'ять разів – із приблизно 21 тис. осіб у 2008–2009 н. р. до близько 115 тис. осіб у 2023–2024 н. р. До 2014 р. цей показник зростав поступово, щорічно збільшуючись у середньому на 2–7 тис. осіб. Окупація Криму, початок російсько-української війни стали чинниками прискорення освітньої міграції. Унаслідок цього вже до 2018–2019 н. р. кількість українських студентів за кордоном фактично подвоїлася. Новим етапом інтенсифікації цього процесу стало повномасштабне російське військове вторгнення у 2022 р. Відтоді чисельність українських студентів за кордоном зросла на 47% – із приблизно 75 тис. осіб до понад 109 тис. осіб, а у 2023–2024 н. р. стабілізувалася на рівні близько 115 тис. осіб. Найбільш привабливим напрямом для українських студентів залишалася Польща, де у 2023–2024 н. р. здобували освіту 46 210 громадян України, що становило близько 40% від їх загальної чисельності за кордоном. Високі показники перебування українських здобувачів вищої освіти також були фіксовані в Німеччині, Словаччині та Чехії[169].

Окрему категорію становила міграція з сімейних та інших приватних причин, що охоплювала укладання шлюбів, возз'єд-

[169] Krapivtsova, D. (2025). Кількість українських студентів закордоном зросла більш ніж у 5 разів. *In Poland.* URL: https://inpoland.net.pl/novosti/kilkist-ukra%d1%97nskikh-studentiv-zakordonom-zrosla-bilshnizh-u-5-raziv/ (дата звернення: 05.01.2026).

нання сімей, догляд за родичами за кордоном. Цей тип міграції сприяв формуванню транснаціональних сімей, які, у свою чергу, виступали важливим чинником підтримки та розвитку міграцій. У науковій літературі такі процеси розглядаються у межах теорії міграційних мереж, відповідно до якої соціальні зв'язки між мігрантами сприяють підтримці та відтворенню міграційних потоків. Наявність родинних і дружніх контактів за кордоном суттєво підвищує ймовірність міграції, а сформовані мережі забезпечують її подальше поширення та соціальну диференціацію за віком, статтю, професією, рівнем кваліфікації та соціальним походженням[170]. Після початку повномасштабної російсько-української війни такі процеси ще більше посилилися, оскільки значна частина переміщень українців була пов'язана із возз'єднанням сімей.

Незважаючи на різноманітність форм міжнародної мобільності, саме трудова міграція залишалася домінуючою як за масштабами, так і за впливом на соціально-економічний та демографічний розвиток України. Вона визначала основні напрями та інтенсивність міграційних потоків, а також формувала структуру української присутності в країнах Європейського Союзу. Крім того, трудова міграція суттєво впливала на ринок праці, рівень доходів населення та демографічні процеси в державі. Водночас інші форми міжнародної мобільності – туристична, освітня та сімейна – доповнювали ці процеси. Вони надавали їм багатовимірного характеру та сприяли поступовій інтеграції України до загальноєвропейського соціально-економічного простору.

2. Новітня трудова міграція українців до країн Євросоюзу

Трудова міграція громадян України до країн Європейського Союзу у 1990-х – на початку 2020-х років зумовлювалася економічними чинниками, які визначали напрями та інтенсивність міграційних потоків. На початковому етапі її визначальною причиною стала глибока економічна криза 1990-х років, яка су-

[170] Безуглий, П. Г. (2018). Теоретичні засади дослідження міграційних процесів. *Політичне життя.* № 1. С. 10.

проводжувалася спадом виробництва, зростанням безробіття, зниженням рівня доходів населення та загальною соціально-економічною нестабільністю. За таких умов виїзд за кордон із метою працевлаштування розглядався значною частиною населення як один із небагатьох ефективних способів забезпечення матеріального добробуту та фінансової підтримки сім'ї.

В Україні рівень оплати праці, співставний із сусідніми державами, спостерігався лише в окремих сферах (в ІТ-галузі, серед водіїв-далекобійників). Натомість у більшості професій, наприклад, у 2010-х роках, заробітна плата була у 2–3 рази нижчою, ніж, зокрема, у Польщі – країні, яка концентрувала основну частину українських трудових мігрантів. Найбільший розрив фіксувався у сфері охорони здоров'я: середня заробітна плата лікаря в Україні була у 6–10 разів нижчою, а медичної сестри – у 6–8 разів нижчою, ніж у Польщі. За таких умов саме різниця в рівні оплати праці виступала ключовим мотивом трудової міграції українців до країн Європейського Союзу[171].

Починаючи з 1990-х років, основну частину українських трудових мігрантів у країнах Європи становили працівники, зайняті на низькокваліфікованих роботах. Для жінок типовими сферами зайнятості були виробництво, обслуговування та домашня праця. Чоловіки переважно працювали у виробничому секторі та будівництві. Водночас і чоловіки, і жінки активно залучалися до сезонних видів робіт. Окрему категорію сезонних мігрантів становили студенти українських закладів вищої освіти аграрного профілю, які працювали у сільському господарстві країн ЄС у межах проходження виробничої практики.

Поступово відбувалися зміни у професійній структурі зайнятості українських мігрантів в країнах Європейського Союзу. Частина з них почала залучатися до більш кваліфікованих видів діяльності, що було зумовлено накопиченням професійного досвіду та визнанням освіти й кваліфікації українських фахівців. Особливу роль у цьому процесі відігравали українські студенти, які здобували освіту в університетах країн ЄС і після завершення навчання інтегрувалися до місцевих ринків праці.

[171] Лібанова, Е. М. (2018). С. 17.

Результати соціологічних досліджень засвідчують, що ідея виїзду за кордон тривалий час залишалася актуальною для значної частини населення України. Так, у 2019 р., за даними опитування соціологічної групи «Рейтинг», 35% респондентів розглядали можливість еміграції, тоді як 63% не замислювалися над цим питанням. Найбільш схильними до міграції були особи молодого та середнього віку – 18–29 років та 30–39 років. Серед основних мотивів переважали економічні: для половини опитаних вирішальним було забезпечення базових потреб сім'ї. Водночас 27% респондентів пов'язували можливий виїзд із прагненням до самореалізації, а 17% – з відсутністю перспектив в Україні[172].

Водночас не можна ігнорувати вплив нестабільної суспільно-політичної ситуації в Україні на посилення трудової еміграції. У цьому контексті вітчизняні дослідники також звертають увагу на роль соціально-психологічних чинників, особливо у 2010-х роках. Йдеться, зокрема, про розрив між суспільними очікуваннями та реальними наслідками Революції Гідності. Українське суспільство розраховувало на швидкі якісні зміни, глибокі трансформації в політичній та економічній сферах. Однак у короткостроковій перспективі ці очікування не справдилися. Економічна криза, зумовлена початком російсько-української війни, зростання бюджетних витрат не додавали загального оптимізму. Це й стало причиною посилення трудової еміграції до країн ЄС. Від початку 2014 р. до неї долучилася значна кількість переселенців з окупованих Російською Федерацією Криму та частин Донецької й Луганської областей[173].

Через повномасштабне вторгнення Росії за кордоном перебуває близько 20% українців — дослідження ОПОРИ. URL: https://oporaua.org/viyna/cherez-povnomasshtabne-vtorgnennia-rosiyi-za-

[172] Трудова міграція: скільки українців працювали за кордоном в 2019–2021 роках (2021). *Слово і діло*. URL: https://www.slovoidilo.ua/2021/03/18/infografika/suspilstvo/trudova-mihracziya-skilky-ukrayinczіv-pracyuvaly-kordonom-2019-2021-rokax (дата звернення: 10.12.2023).

[173] Лібанова, Е. М. (2018). С. 15.

kordonom-perebuvaie-blizko-20-ukrayintsiv-doslidzhennia-opori-24792?gad_source=1&gad_campaignid=2004162039

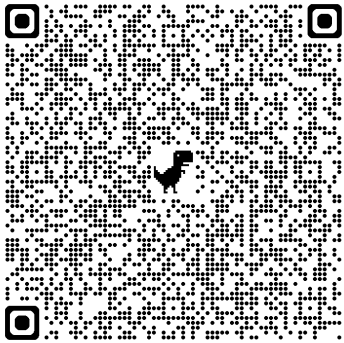

Отож, від 2014 р., після початку російсько-української війни, кількість українських трудових емігрантів в Європі почала зростати. Якщо у 2014 р. в державах ЄС офіційно перебували 883 тис. громадян України, то вже до 2017 р. їх кількість досягла близько 1,2 млн осіб. Основними напрямами трудової міграції залишалися Польща, Італія, Німеччина, Чехія та Іспанія. Особливо показовою була динаміка трудової міграції до Польщі. За цей період кількість українців, які висловлювали намір працювати в цій країні, зросла більш ніж удвічі[174].

У 2010-х роках тривалість роботи за кордоном більшості українських трудових мігрантів не перевищувала року, 29% українців працювали за кордоном понад рік, а 14% українців – кілька років. Найбільше осіб, які працювали за кордоном нетривалий час, перебували у Польщі та Чехії. Водночас серед українців, які працювали в Італії, приблизно третина перебувала за кордоном понад рік без повернення на батьківщину. Загалом тривалість однієї поїздки більшості трудових мігрантів не перевищувала трьох місяців, однак значна частина осіб здійснювала кілька таких поїздок упродовж року.

[174] Скільки українців виїхало на заробітки за кордон за останні чотири роки. (2019). *Слово і діло.* URL: https://www.slovoidilo.ua/2019/01/11/infografika/suspilstvo/skilky-ukrayincziv-vyyixalo-zarobitky-kordon-ostanni-chotyry-roky (дата звернення: 10.12.2023).

У 2015–2017 рр. вікова структура українських трудових мігрантів свідчила про переважання молодших вікових груп: 41% із них становили особи віком до 35 років, частка мігрантів старше 50 років не перевищувала 20%[175]. Така ситуація відображала загальну тенденцію залучення до міграційних процесів передусім економічно активного та мобільного населення, яке мало вищу здатність до адаптації в нових соціально-економічних умовах.

Новий етап трудової міграції українців пов'язаний з підписанням 17 травня 2017 р. Угоди про запровадження безвізового режиму між Україною та Європейським Союзом (набула чинності 11 червня 2017 р.). Поряд із розширенням можливостей легальної трудової міграції спостерігалося посилення нелегальної зайнятості за кордоном. Частина осіб, користуючись можливістю безвізових поїздок, під приводом туристичних або приватних візитів неофіційно працевлаштовувалася. Хоча безвізовий режим передбачав лише право короткострокового перебування на території ЄС терміном до 90 днів упродовж 180-денного періоду з туристичною чи сімейною метою, без надання права на офіційне працевлаштування. Поїздки українців з метою працевлаштування і надалі регулювалися раніше укладеними домовленостями з Європейським Союзом[176].

У 2018 р. поза межами України працювало близько 3,2 млн осіб, що становило майже 17,8% працездатного населення країни. Приблизно така ж чисельність українських трудових мігрантів зберігалася, зокрема в країнах ЄС, і в наступні роки[177]. Наведені цифри свідчать про значні масштаби трудової міграції та її системний характер у соціально-економічному житті держави.

Пандемія COVID-19, поширення якої розпочалося наприкінці 2019 р. та було офіційно визнане ВООЗ 11 березня 2020 р., істотно вплинула на трудову міграцію українців. На початковому етапі пандемії близько 400–500 тис. українських трудових мігран-

[175] Лібанова, Е. М. (2018). С. 13, 18.

[176] Безвізовий режим. Угода між Україною та ЄС. (2017).

[177] Скільки українців виїхало на заробітки за кордон за останні чотири роки. (2019).

тів повернулися в Україну. Це було зумовлено запровадженням локдаунів у країнах ЄС, скороченням економічної активності та втратою робочих місць. За таких умов значна частина мігрантів була змушена тимчасово відмовитися від поїздок на роботу за кордон. Водночас українські трудові мігранти, які залишилися в країнах ЄС, отримали можливість легально продовжити термін свого перебування та працевлаштування, що було пов'язано з адаптацією міграційної політики до умов пандемії. Тобто, пандемія COVID-19 призвела не лише до тимчасового скорочення міграційних потоків, але й до певної трансформації форм зайнятості та правового статусу українських працівників за кордоном.

Точні дані щодо кількості українських трудових мігрантів за кордоном наприкінці 2010-х – на початку 2020-х років відсутні, що зумовлено значною часткою тимчасової та нелегальної зайнятості. Відтак, за орієнтовними оцінками, у 2019 р. їх чисельність становила близько 3,2 млн осіб, у 2020 р. – близько 3 млн осіб, а у 2021 р. – у межах 2,5–3 млн осіб. Абсолютна більшість українських трудових мігрантів була зосереджена в країнах Європейського Союзу. Водночас кількість українських трудових мігрантів в країнах ЄС істотно зростала в періоди сезонних робіт. За даними Міністерства соціальної політики України, у такі періоди чисельність українських працівників за кордоном могла збільшуватися до 7–9 млн осіб[178].

Водночас, за даними європейської статистики, станом на кінець 2021 р. близько 1,57 млн громадян України мали чинні дозволи на проживання в країнах Європейського Союзу. За цим показником українці становили третю за чисельністю групу серед громадян держав, що не входять до ЄС, поступаючись лише вихідцям з Марокко та Туреччини. Найбільша кількість українців із дійсними дозволами на проживання була зосереджена в Польщі, Італії та Чехії[179].

[178] Трудова міграція: скільки українців працювали за кордоном в 2019–2021 роках (2021).

[179] Ukrainian citizens in the EU. (2022). *Eurostat.* URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Ukrainian_citizens_in_the_EU (дата звернення: 11.03.2025).

Після початку повномасштабної російської військової агресії проти України до країн Європейського Союзу перемістилися мільйони українських біженців. Значна частина з них, отримавши статус тимчасового захисту, інтегрувалася до ринків праці держав ЄС. Так, лише у 2022 р. українські біженці уклали близько 1,87 млн трудових контрактів у 17 країнах Євросоюзу, причому найбільша їх кількість припала на Польщу. Станом на жовтень 2023 р. у Польщі рівень зайнятості серед громадян України зі статусом тимчасового захисту становив майже 70%[180]. Безумовно, у цьому випадку не йдеться про класичну трудову міграцію. Це – вимушена форма економічної активності, спрямована на забезпечення фінансової підтримки родини в умовах війни. При цьому слід враховувати, що на момент початку повномасштабної російсько-української війни в країнах Європейського Союзу вже перебували й працювали мільйони українських трудових мігрантів. Таким чином, із початку 2022 р. трудова міграція українців набула нових рис, поєднавши економічно мотивовані та вимушені форми переміщення населення.

3. Соціально-економічні та демографічні наслідки української трудової міграції

Наслідки трудової міграції українців для держави можна розглядати як з позитивної, так і з негативної точок зору. Передусім такі оцінки стосуються економічного розвитку країни, а також соціального і демографічного стану українського суспільства. Трудова міграція призводила до відтоку робочої сили та загострення демографічних проблем. Водночас вона мала і певні позитивні економічні наслідки. Одним із найважливіших позитивних аспектів трудової міграції були грошові перекази українських заробітчан. Вони виступили важливим джерелом надходження іноземної валюти в Україну, сприяли підтримці курсу національної валюти та відігравали помітну роль у стабілізації вітчизняної економіки.

[180] Абрамович, О. (2023). Біженці та економіка – які наслідки для ЄС має наплив українців. *Радіо Свобода.* URL: https://www.radiosvoboda.org/a/bizhentsi-ta-ekonomika-yaki-naslidky-dlya-yes-maye-naplyv-ukrayintsiv/32641171.html (дата звернення: 20.02.2024).

Упродовж 2014–2020 рр. грошові перекази українських трудових мігрантів із різних країн світу до України були такими: у 2014 р. – 6,489 млрд. доларів США; у 2015 р. – 6,959 млрд. доларів США; у 2016 р. – 7,535 млрд. доларів США; у 2017 р. – 9,287 млрд. доларів США; у 2018 р. – 11,111 млрд. доларів США; у 2019 р. – 9,023 млрд. доларів США; за перші три квартали 2020 р. – 8,928 млрд. доларів США[181]. Сукупно найбільше грошових переказів було з країн ЄС. Зокрема, в останній означений період найбільше коштів до України було перераховано з Польщі, Чехії, Німеччини, Італії, Кіпру, Греції, Нідерландів, Іспанії, Португалії[182].

Трудова міграція українців до країн ЄС частково знизила рівень безробіття в Україні. Вона також сприяла формуванню нових професійних навичок у мігрантів, забезпечуючи трансфер соціального та професійного досвіду з країн ЄС.

Водночас негативні наслідки трудової міграції мали більш довгостроковий і системний характер. Насамперед це було пов'язано з тим, що через значний відтік робочої сили виник дефіцит кадрів у низці важливих галузей (будівництво, медицина, освіта, промисловість), посилилися регіональні диспропорції на ринку праці.

Наприкінці 2010-х років українські дослідники наголошували, що вікова структура трудових мігрантів мала критичне значення для соціально-економічного розвитку держави. Так, у 2015–2017 рр. 41% українських трудових мігрантів становили особи віком до 35 років, тоді як лише близько 20% були старшими за 50 років. За таких умов масштабний відтік економічно активного населення неминуче призводив до низки негативних наслідків. По-перше, до дефіциту робочої сили на внутрішніх ринках праці. По-друге, до прискорення процесів демографічного старіння населення, що, своєю чергою, зумовлювало зростання навантаження на працездатні вікові групи. По-третє,

[181] Перекази в Україну: скільки коштів перераховують з-за кордону. (2021). *Слово і діло*. URL: https://www.slovoidilo.ua/2021/01/26/infografika/finansy/perekazy-ukrayinu-skilky-koshtiv-pereraxovuyut-kordonu (дата звернення: 14.12.2023).

[182] Там само.

до посилення депопуляційних тенденцій, темпи яких в Україні тривалий час залишалися одними з найвищих у Європі[183].

Також фіксувалася тенденція до формування у дітей трудових мігрантів орієнтації на постійне проживання за кордоном. Самі ж трудові мігранти після повернення в Україну нерідко стикалися з труднощами у сфері пенсійного забезпечення, що зумовлювалося відсутністю або недостатністю сплати страхових внесків до Пенсійного фонду України[184].

У цьому контексті доцільно розглядати й поглиблення демографічної кризи в Україні. Спостерігалася тенденція до зростання кількості молоді, яка вступала до закордонних, зокрема польських, закладів вищої освіти та залишалася там для проживання і працевлаштування на ринку праці. Цьому сприяв передбачений законодавством Європейського Союзу дозвіл для іноземців перебувати на його території щонайменше упродовж 9 місяців після завершення навчання. Як правило, указаний період ефективно використовувався для подальшого працевлаштування. У результаті це призводило не лише до втрати робочої сили, а й до скорочення демографічного потенціалу та прискорення процесів старіння українського суспільства.

Тривала відсутність одного із членів подружжя на заробітках також могла мати негативні наслідки для самих сімей – від проблем у вихованні дітей, які залишилися в Україні, до сімейних конфліктів та навіть розлучень[185].

Особливо негативним як у соціально-економічному, так і в демографічному вимірах явищем для держави став так званий «відтік мізків» (від англ. «brain drain»). Це не просто тимчасова трудова міграція, а довготривала або постійна еміграція висококваліфікованих фахівців, зокрема і до країн Європейського Союзу. Із 1991 р. по 1995 р. з України емігрували 313 докторів наук. Упродовж 1996–2014 рр. за межі України на постійне місце проживання виїхали 1 781 науковець, серед яких 1 436 кан-

[183] Лібанова, Е. М. (2018). С. 18.

[184] Там само. С. 19.

[185] Там само. С. 21–22.

дидатів наук та 345 докторів наук[186]. За іншими підрахунками, у 1990–2010 рр. країну залишили від 10% до 12% осіб із науковими ступенями[187]. Черговий етап активізації цієї еміграції розпочався після 2014 р. внаслідок російської військової агресії[188] та особливо посилився після початку повномасштабної російсько-української війни у 2022 р.[189] За підрахунками дослідників, за роки незалежності Україна втратила близько третини свого наукового потенціалу[190].

На думку Президента НАН України Анатолія Загороднього, проблема «відтоку мізків» є однією з ключових загроз існуванню вітчизняної науки. Він наголошує, що за відсутності системної державної політики підтримки науковців, зокрема належного фінансування, забезпечення житлом молодих учених і створення конкурентних умов праці, Україна ризикує втратити здатність до відтворення власного наукового потенціалу. У цьому контексті «відтік мізків» розглядається не лише як міграційне явище, а як структурна криза наукової сфери, що веде до старіння кадрів і скорочення наукових шкіл. Як підкреслює дослідник, якщо ці процеси не буде зупинено, не виключено, що українська наука може припинити існування «ще до середини XXI століття», оскільки не відбуватиметься оновлення кадрового складу та буде втрачатися інтелектуальний потенціал держави[191].

[186] Нікітенко, Л. О. (2019). «Відтік мізків» та його наслідки для України. *Правове забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, безпековий, інтелектуальний простір. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 23 квітня 2019 р.).* Вінниця. С. 247.

[187] Єгоров, І. Ю. (2024). Еміграція українських учених та її вимірювання. *Статистика України.* № 3. С. 40.

[188] Kiryukhin, D. I. (2019). Outmigration from Ukraine: Losing Brains and Brawn. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право.* Вип. 4. С. 32–36.

[189] Єгоров, І. Ю. (2024). С. 42.

[190] Нікітенко, Л. О. (2019). С. 247.

[191] Кригель, М. (2020). Президент НАНУ Анатолій Загородній: Якщо не припинити відтік мізків, наука в Україні помре ще до середини XXI століття. *Українська правда.* URL: https://www.pravda.com.ua/articles/2020/12/16/7276754/ (дата звернення: 11.11.2024).

В умовах, коли трудова міграція українців набула загрозливих для держави масштабів, на найвищому політичному рівні розпочалося обговорення заходів щодо створення умов для повернення українців на батьківщину. Відповідні акценти були у схваленій 12 липня 2017 р. Кабінетом Міністрів України «Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року» (доповнена Кабміном 19 січня 2024 р.). Тут наголошувалося на важливості створення необхідних умов «для повернення та реінтеграції в українське суспільство громадян України, які є трудовими мігрантами та/або яким надано за кордоном тимчасовий захист»[192].

Як зазначалося, після початку повномасштабного російського військового вторгнення в Україну у 2022 р. міграційні процеси, зокрема трудова міграція, істотно посилилися. Війна спричинила безпрецедентне переміщення мільйонів громадян України за межі держави, передусім до країн Європейського Союзу. Особливістю цієї міграційної хвилі є те, що значну частку вимушених мігрантів становлять жінки та діти, що ще більше загострює демографічні дисбаланси в Україні через скорочення частки населення репродуктивного віку. У короткостроковій перспективі це посилило дефіцит робочої сили в окремих секторах економіки, а у довгостроковій – сформувало ризики подальшого зниження народжуваності, поглиблення процесів старіння населення та втрати людського капіталу.

[192] Стратегія державної міграційної політики України до 2025 року. (2017).

ЛЕКЦІЯ 7
Європейська міграційна криза в умовах повномасштабної російсько-української війни

1. Початок міграційної кризи, спричиненої повномасштабною війною Росії проти України, та реакція європейської спільноти.

2. Чисельність та географія перебування українських біженців у ЄС.

3. Наслідки європейської міграційної кризи для України та перспективи повернення українських біженців.

1. Початок міграційної кризи, спричиненої повномасштабною війною Росії проти України, та реакція європейської спільноти

До недавнього часу найбільшою міграційною кризою новітньої доби в Європі вважався масовий наплив мігрантів та біженців до країн ЄС, що розпочався у 2015 р.[193] Її причиною стали локальні збройні конфлікти, передусім на Близькому Сході. Загалом, лише упродовж 2015 р. до ЄС прибуло понад 1,25 млн мігрантів і біженців, які звернулися з проханням про надання притулку[194]. Кризові міграційні ситуації загострювалися і в подальшому, однак найбільша міграційна криза в ЄС розпочалася наприкінці лютого 2022 р. і була зумовлена повномасштабним російським військовим вторгненням в Україну. Вона стала найбільш масовою міграцією населення в Європі після Другої світової війни. Відмінність міграційної кризи 2015 р. від кризи, спричиненої російським повномасштабним вторгненням в Україну, полягає у тому, що нині біженці представляють лише одну країну – Україну. Щоправда, до ЄС не повністю припинився рух мігрантів та біженців з інших регіонів, у тому числі з Близького Сходу й Африки. Станом на кінець жовтня 2023 р. кількість не українців, які

[193] Barlai, M., Fähnrich, B., Griessler, C., Rhomberg, M. (2017).

[194] Кількість шукачів притулку в ЄС у 2015 році перевищили мільйон. (2016).

отримали тимчасовий захист в Євросоюзі, становила майже 2%[195].

Криза, пов'язана з напливом українських біженців до країн ЄС після повномасштабного російського військового вторгнення, в європейській публіцистиці та наукових дослідженнях переважно називається «українською кризою біженців» («Ukrainian refugee crisis»). Увагу тут, таким чином, звернено на поняття «біженець» («refugee») як на особу, яка була змушена покинути власну країну через війну. У свою чергу, поняття «європейська міграційна криза» («European migrant crisis»), яке похідне від терміну «мігрант» («migrant»), здебільшого вживається по відношенню до 2015 р. В українській публіцистиці й історіографії по відношенню до масового переміщення українців до Європи після початку повномасштабної війни, очевидно, за аналогією до кризи 2015 р. здебільшого вживаються формулювання «європейська міграційна криза», «міграційна криза в ЄС», «міграційна криза в Європі».

Отож, російське повномасштабне військове вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р. спричинило масовий міграційний рух населення. Разом зі сплеском внутрішньої міграції мільйони українців, переважно жінок та дітей, рятуючись від небезпеки, вирушили до кордонів європейських країн з метою еміграції. За даними ООН, лише упродовж першого тижня з України до сусідніх країн перемістився понад 1 млн біженців[196]. Керівниця комунікації УВКБ ООН назвала такий швидкий відтік значної кількості біженців з України «феноменальним»[197].

[195] Гірник, К. (2023). Кількість українських біженців збільшилася в усіх країнах ЄС, крім однієї, – Євростат. *Уніан.* URL: https://www.unian.ua/world/ukrajinski-bizhenci-v-yes-v-yaki-krajini-naybilshe-jidut-ukrajinci-12480807.html (дата звернення: 14.02.2024).

[196] Chachko, E., Linos, K. (2022). Sharing Responsibility for Ukrainian Refugees: An Unprecedented Response. *Law fare.* URL: https://www.lawfaremedia.org/article/sharing-responsibility-ukrainian-refugees-unprecedented-response (дата звернення: 19.02.2024).

[197] More than 1.2 million refugees flee Ukraine. (2022). *France 24.* URL: https://www.france24.com/en/live-news/20220304-more-than-1-2-million-refugees-flee-ukraine (дата звернення: 21.02.2024).

На відміну від попередніх міграційних викликів європейська спільнота надзвичайно оперативно відреагувала на нову міграційну кризу. 2 березня 2022 р. голова Європейської Ради Шарль Мішель після зустрічі з прем'єр-міністром Польщі Матеушом Моравецьким у Жешуві відзначив: «Нинішня ситуація є надзвичайно болючою і важкою для українців. Як ніколи, ми повинні бути разом з українцями. Ми повинні їх вітати. Ми їх приймемо, ми гарантуємо гідність цього українського народу, ми докладемо всіх можливих зусиль для підтримки України – політичної, фінансової, гуманітарної. Це наш політичний і моральний обов'язок»[198].

Уже 4 березня 2022 р. ЄС уперше в історії активізував Директиву про тимчасовий захист переміщених осіб[199]. Вона передбачала спрощення процедури захисту українських біженців по всій території Євросоюзу. Директиву одноголосно підтримали 27 держав-членів ЄС, у тому числі Польща та Угорщина, які виступили проти надзвичайних заходів Євросоюзу для вирішення міграційної кризи 2015 р. Директива про тимчасовий захист переміщених осіб гарантувала українським біженцям законне право перебувати на території ЄС, доступ до житла, ринку праці, освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення тощо[200]. Таку реакцію ЄС Верховний комісар ООН у справах біженців Філіппо Гранді назвав «безпрецедентною»[201].

[198] Remarks by President Charles Michel after his meeting with Prime Minister of Poland Mateusz Morawiecki in Rzeszów. (2022). *European Council.* URL: https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/03/02/remarks-by-president-charles-michel-after-his-meeting-with-prime-minister-of-poland-mateusz-morawiecki-in-poland/ (дата звернення: 22.02.2024).

[199] Council Implementing Decision (EU) 2022/382 of 4 March 2022 establishing the existence of a mass influx of displaced persons from Ukraine within the meaning of Article 5 of Directive 2001/55/EC, and having the effect of introducing temporary protection. (2022).

[200] EU countries agree to host Ukrainian refugees under exceptional protection scheme. (2022). *Euronews.* URL: https://www.euronews.com/my-europe/2022/03/03/eu-countries-agree-to-trigger-a-never-used-law-to-host-ukrainian-refugees (дата звернення: 19.02.2024).

[201] Chachko, E., Linos, K. (2022).

Багато європейських країн приймали додаткові рішення про тимчасовий захист українських біженців. До підтримки українців долучилися міжнародні організації, у тому числі структури ООН (УВКБ ООН, ЮНІСЕФ, Міжнародна організація з міграції та інші).

Директива про тимчасовий захист переміщених осіб, активізована для громадян України 4 березня 2022 р. на один рік, у подальшому автоматично подовжувалася. 25 червня 2024 р. Європейська Рада ухвалила рішення про подовження тимчасового захисту для українців до 4 березня 2026 р.[202] У подальшому, 13 червня 2025 р., Рада ЄС подовжила його дію до 4 березня 2027 р.[203]

У доповненні Кабінету Міністрів України від 19 січня 2024 р. до «Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року» (схвалена розпорядженням Кабміну 12 липня 2017 р.) зазначено: «Широкомасштабна військова агресія, розпочата 24 лютого 2022 р. Російською Федерацією проти України, спричинила масовий виїзд населення за межі країни. Мільйони українців перетнули державний кордон із сусідніми країнами, велика кількість українців стали внутрішньо переміщеними особами. За дослідженнями, проведеними Управлінням Верховного комісара ООН у справах біженців, в Україні на даний час відбувається найбільша і найшвидша криза вимушеного переміщення із часів Другої світової війни.

За рік широкомасштабної військової агресії, розпочатої 24 лютого 2022 р. Російською Федерацією проти України, мільйони громадян України отримали тимчасовий притулок у державах-членах Європейського Союзу»[204].

[202] Ukrainian refugees: Council extends temporary protection until March 2026. (2024). *European Council. Council of the European Union.* URL: https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2024/06/25/ukrainian-refugees-council-extends-temporary-protection-until-march-2026/ (дата звернення: 03.03.2026).

[203] Temporary protection for 4.35 million in December 2025. (2026).

[204] Стратегія державної міграційної політики України на період до 2025 року. (2017). *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/482-2017-%D1%80#Text (дата звернення: 23.07.2024).

Представник Стокгольмського форуму вільного світу і Джорджтаунського університету Ослунд Андерс зауважує, що всеохоплююча підтримка українських біженців європейцями як на політичному, так і на особистісному рівнях зумовлена російською загарбницькою війною, якій немає виправдання. Європейці це дуже добре усвідомлювали, на відміну, наприклад, від кризи біженців 2015 р. Адже у цьому випадку, зокрема через нерозуміння сутності громадянської війни у Сирії, підтримка сирійських біженців не була такою значною[205]. Важливим у ситуації із підтримкою біженців з України стало те, що війна розпочалася в самій Європі, у її східній частині, а, відтак, європейці допомагали своїм сусідам – українцям.

2. Чисельність та географія перебування українських біженців у ЄС

Найбільш активним потік українських біженців до країн ЄС був у перші місяці повномасштабного російського військового вторгнення та дещо посилювався під час російських атак на енергетичну інфраструктуру в зимові періоди. Як зазначалося, відповідно до даних ООН, упродовж першого тижня повномасштабної російсько-української війни до сусідніх країн перемістилося понад 1 млн біженців з України[206].

Під час конференції у Брюсселі, присвяченій року дії Директиви про тимчасовий захист, єврокомісар із питань внутрішніх справ Ілва Йоганссон зазначила: «16 млн українців приїхали на територію Євросоюзу протягом минулого (2022 р. – Авт.) року. 11 мільйонів з них повернулися назад. Чотири мільйони залишаються. Ще 1 мільйон поїхав далі за межі України, наприклад, до Канади, США та Великої Британії»[207].

[205] Åslund, A. (2022). A New Perspective on the Ukrainian Refugee Crisis. *CESifo Forum*. 4, vol. 23. P. 7.

[206] Chachko, E., Linos, K. (2022).

[207] Додому в Україну з ЄС повернулися 11 мільйонів біженців – єврокомісар. (2023). *Укрінформ*. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3679776-dodomu-v-ukrainu-z-es-povernulisa-11-miljoniv-bizenciv-evrokomisar.html (дата звернення: 19.02.2024).

Як правило, спочатку українські біженці в'їжджали в сусідні з Україною країни (Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія, Молдова) і або залишалися в них, або переміщувалися далі в інші, зокрема європейські, країни. Українці потрапляли до країн Європейського Союзу не лише напряму, а й з інших країн, де вони перебували на момент повномасштабного російського вторгнення. Приміром, у Єгипті в цей час на відпочину за різними оцінками перебувало від 16 тис. до 20 тис. громадян України. За підтримки єгипетського уряду вони отримали можливість безкоштовно дістатися літаками до Польщі, Словаччини та Угорщини. Лише до 4 березня 2022 р. можливістю такого перельоту скористалися близько 4 тис. осіб[208].

Станом на кінець листопада 2022 р. у країнах ЄС було офіційно зареєстровано понад 4,75 млн громадян України[209]. Наприкінці жовтня 2023 р. чисельність українців із тимчасовим захистом становила майже 4,24 млн осіб[210]. Подібна чисельність та географія українців з тимчасовим захистом у країнах ЄС була представлена і в подальшому. У жовтні 2024 р. в ЄС офіційно було зареєстровано близько 4,2 млн громадян України[211]. Станом на 31 грудня 2025 р. статус тимчасового захисту мали понад 4,35 млн українців[212].

Тривалий час найбільше українських біженців було зареєстровано у Польщі, Німеччині та Чехії[213]. У другій половині

[208] Ahmed, S. (2022). Egypt Flies Out Stranded Ukrainians to Neighbouring Europe for Free. *Egyptian Streets*. URL: https://egyptianstreets.com/2022/03/07/egypt-flies-out-stranded-ukrainians-to-neighbouring-europe-for-free/ (дата звернення: 21.02.2024).

[209] В ООН назвали кількість українських біженців, які зареєструвалися в Європі. (2022). *Слово і діло*. URL: https://www.slovoidilo.ua/2022/11/28/novyna/suspilstvo/oon-nazvaly-kilkist-ukrayinskyx-bizhenczіv-yaki-zareyestruvalysya-yevropi (дата звернення: 11.02.2024).

[210] Гірник, К. (2023).

[211] Temporary protection for 4.2 million people in October. (2024). *Eurostat*. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/en/web/products-eurostat-news/w/ddn-20241206-2 (дата звернення: 10.03.2026).

[212] Temporary protection for 4.35 million in December 2025. (2026).

[213] В ООН назвали кількість українських біженців, які зареєструвалися в Європі. (2022).

2023 р. першість у розміщенні українських біженців зайняла Німеччина. На кінець жовтня 2023 р. у Німеччині перебувало понад 1,215 млн осіб (28,7% від загального числа), у Польщі – більше 960 тис. осіб (22,7% від загальної чисельності біженців), у Чехії – понад 364 тис. осіб (8,6% від загальної чисельності українських біженців). Із загальної чисельності українських біженців жінки становили 46,4%, діти – 33,4%, чоловіки – 20,2%. У цей же час у середньому в ЄС кількість українців, які отримали тимчасовий захист, становила 9,5 осіб на тисячу жителів. Порівняно з іншими країнами найбільше таких було у Чехії (33,7 осіб на тисячу жителів), Естонії (26,3 особи на тисячу жителів), Польщі й Болгарії (26,1 особа на тисячу жителів), Литві (25,8 осіб на тисячу жителів)[214].

Українські біженці нерідко з різних причин, передусім економічних, переїжджали з однієї країни ЄС до іншої. Саме через це, значною мірою, можна пояснити зміну у першості розміщення українських біженців – з Польщі до Німеччини (хоча основна причина зменшення українських біженців у Польщі – це їхнє повернення на батьківщину). Адже найбільше українців з Польщі переїжджали саме до Німеччини, а також до Нідерландів та Норвегії[215].

Наприкінці 2025 р. із понад 4,35 млн українців із тимчасовим захистом 43,6% становили дорослі жінки, 30,5% – неповнолітні, 25,9% – дорослі чоловіки. Уже традиційно найбільше українців в цей час перебувало в Німеччині – 1 250 620 осіб (28,7% від загальної чисельності), Польщі – 969 240 осіб (22,3% від загальної кількості українців), Чехії – 393 055 осіб (9% від загальної чисельності українських біженців). У цей час значна кількість українців також проживала в Іспанії (255 180 осіб), Румунії (201 865 осіб), Словаччині (139 580 осіб), Нідерландах (134 090 осіб), Ірландії (119 380 осіб), Бельгії (93 425 осіб), Австрії (92 445 осіб), Болгарії (78 105 осіб),

[214] Гірник, К. (2023).

[215] Топ-3 країни, куди переїжджають українські біженці з Польщі. (2024). *Finance.ua.* URL: https://news.finance.ua/ua/top-3-krainy-kudy-pereizzhayut-ukrains-ki-bizhenci-z-pol-shhi (дата звернення: 21.02.2024).

Португалії (66 760 осіб), Італії (60 485 осіб) та інших країнах ЄС[216]. Загалом упродовж 2024–2025 рр. спостерігалася тенденція до відносної стабілізації чисельності українських біженців у країнах ЄС. Це пояснюється як частковим поверненням українців на батьківщину, так і поступовою інтеграцією значної частини вимушених мігрантів у соціально-економічне середовище країн ЄС.

Особливістю європейської міграційної кризи, що розпочалася після 24 лютого 2022 р., є те, що переважна частина українських біженців повернулася після відносної стабілізації фронту бойових дій та звільнення північних окупованих регіонів України. Так, за повідомленням прес-служби польської прикордонної служби, станом на кінець листопада 2022 р. кордон Польщі з 24 лютого 2022 р. на в'їзд перетнуло 8,031 млн українців, на виїзд – 6,219 млн українців[217]. Як зауважувалося вище, свого часу єврокомісар Ілва Йоганссон відзначала, що у 2022 р. із 16 млн українців, які в'їхали в країни ЄС, до України повернулося 11 млн осіб[218].

Українські біженці зі статусом тимчасового захисту в країнах Євросоюзу користуються правом тимчасового повернення на батьківщину. Щоб не втратити матеріальну підтримку, така поїздка зазвичай не має перевищувати 30 днів. Відповідний процес можна розглядати як прояв циркулярної міграції, яка передбачає багаторазове переміщення між країною походження та країнами перебування без остаточного переселення. Значна кількість українців періодично повертається в Україну, зберігаючи водночас статус тимчасового захисту в країнах ЄС.

Останнім часом окремі країни Європи почали впроваджувати заохочувальні заходи, зокрема фінансового характеру, для тих українських біженців, які вирішать повернутися до

[216] Temporary protection for 4.35 million in December 2025. (2026).

[217] Стало відомо, скільки українців повернулися з Польщі за час війни. (2022). *Слово і діло*. URL: https://www.slovoidilo.ua/2022/11/28/novyna/suspilstvo/stalo-vidomo-skilky-ukrayinczіv-povernulysya-polshhi-chas-vijny (дата звернення: 11.02.2024).

[218] Додому в Україну з ЄС повернулися 11 мільйонів біженців – єврокомісар. (2023).

України[219]. Однак таке стимулювання на офіційному рівні було засуджено УВКБ ООН. УВКБ ООН заявило, що дії європейських країн, які спрямовані на заохочення повернення українських біженців додому, зважаючи на тривалу повномасштабну війну, не є доречними, та закликало утриматися від примусового виселення українців[220].

Українські біженці після чотирьох років за кордоном. П'ята хвиля дослідження.URL: https://ces.org.ua/ukrainian-refugees-fifth-wave/?gad_source=1&gad_campaignid=22439086746&gbraid=0AAAACM-mc1MxqvOQKZRa-mPMhWaR1ZMl&gclid=CjwKCAjw857RBhAgEiwAI-1yKB

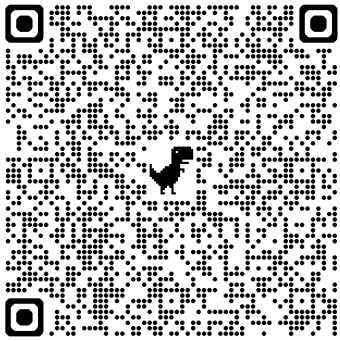

3. Наслідки європейської міграційної кризи для України та перспективи повернення українських біженців

Окремої уваги потребує розгляд наслідків європейської міграційної кризи, спричиненої повномасштабним російським військовим вторгненням, для України. Мільйони українців, перебуваючи в країнах ЄС, зберегли своє життя та здоров'я. У складний період вимушена еміграція частини населення також певною мірою зменшила соціальне навантаження на державний бюджет України. Крім того, скорочення чисельності населення

[219] Любченко, Ю. (2023). Які країни готові платити українським біженцям, щоб вони повернулися додому. *РБК-Україна.* URL: https://www.rbc.ua/rus/styler/ki-krayini-gotovi-platiti-ukrayinskim-bizhentsyam-1699535694.html (дата звернення: 20.02.2024).

[220] Ukraine Refugee Situation. (2024). *Operational Data Portal.* URL: https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine (дата звернення: 24.02.2024).

сприяло зниженню споживання енергоносіїв у період масованих російських атак на енергетичну інфраструктуру України.

За результатами різних аналітичних прогнозів, значна частина українських біженців навіть після завершення війни може залишитися в країнах ЄС. Передусім це стосується тих осіб, чиє житло було зруйноване унаслідок бойових дій. За відносно тривалий час перебування в Європі багато українців адаптувалися, опанували мови країн перебування, вирішили житлово-побутові проблеми, працевлаштувалися та налагодили соціальні зв'язки. Також не менш важливим є те, що рівень життя в країнах ЄС залишається вищим, ніж в Україні.

Відповідно до розрахунків української дослідницької організації Центр економічної стратегії, проведених у середині 2023 р., після завершення війни за кордоном планувало залишитися від 1,3 млн до 3,3 млн українських біженців. Це на 0,4–0,6 млн осіб більше, ніж згідно оцінок кінця 2022 р.[221] Водночас, за даними УВКБ ООН, у 2024 р. частка громадян України, які висловлювали бажання повернутися на батьківщину, зменшилася до 65% (у 2023 р. таких було 77% осіб). Кількість тих, хто точно не планував повертатися, зросла із 5% осіб до 11% осіб[222]. Таке зростання кількості українців, які висловлювали намір залишитися за кордоном, є наслідком тривалості війни та поступовою адаптацією вимушених мігрантів у країнах перебування[223]. Важливо враховувати й те, що у разі тривалого перебування за кордоном тимчасово розлучених сімей після завершення війни до них може приєднатися частина українських чоловіків.

Прогнозоване неповернення частини біженців матиме негативні демографічні та соціально-економічні наслідки для Украї-

[221] Біженці з України: хто вони, скільки їх та як їх повернути? Фінальний звіт. (2023). *Центр економічної стратегії.* URL: https://ces.org.ua/refugees-from-ukraine-ukr-final-report/ (дата звернення: 13.02.2024).

[222] «Хто триматиме країну живою?» Де будують життя розкидані війною українці. (2024). *BBC News Україна.* URL: https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c2499np3ep7o (дата звернення: 03.11.2025).

[223] Біженці з України: хто вони, скільки їх та як їх повернути? Фінальний звіт. (2023).

ни. Передусім йдеться про можливе скорочення чисельності населення, адже серед вимушених мігрантів переважають жінки та діти, що у перспективі може суттєво погіршити демографічну ситуацію в державі. За оцінками Центру економічної стратегії, у разі неповернення від 1,3 млн до 3,3 млн біженців економіка України може щорічно втрачати від 2,7% до 6,9% ВВП[224]. Водночас окремі аналітики висловлюють більш песимістичні прогнози. За оцінками Bloomberg Economics, у деяких сценаріях масове неповернення біженців може призвести до втрати Україною до 10% довоєнного річного ВВП[225].

Для повернення після завершення війни максимальної кількості українських біженців необхідним є формування цілеспрямованої державної політики. Окремі кроки у цьому напрямку вже здійснюються. Зокрема, у згаданій «Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року» (схваленій розпорядженням Кабміну 12 липня 2017 р., із доповненнями від 19 січня 2024 р.) наголошується на необхідності створення умов для повернення громадян України, які вимушено перебувають за кордоном. У документі зазначається: «Для відбудови знищених міст, відновлення зруйнованої інфраструктури і забезпечення економічного зростання Україна потребуватиме значного людського потенціалу, а тому повернення всіх громадян України, які перебувають за кордоном, є основним завданням держави. В контексті цього важливим є забезпечення проведення моніторингу вимушеної еміграції, вивчення найбільш гострих потреб громадян України, їх інтересів та намірів і в подальшому розроблення ефективних програм та механізмів заохочення їх до повернення.

<…> Ціль 14. Забезпечити захист прав і інтересів населення України, яке вимушене було покинути свої домівки через широкомасштабну військову агресію, розпочату 24 лютого 2022 р.

[224] Там само.

[225] Україна потребує повернення жінок для відновлення економіки – Bloomberg. (2023). *Радіо Свобода.* URL: https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-potrebuye-povernennya-zhinok-dlya-vidnovlennya-ekonomiky-bloomberg/32532541.html (дата звернення: 20.02.2024).

Російською Федерацією проти України, та створити умови для повернення в Україну»[226].

У березні 2024 р. прем'єр-міністр України Денис Шмигаль, коментуючи складну демографічну ситуацію, посилену викликами війни та вимушеної еміграції, під час національного телемарафону закликав до збільшення народжуваності до трьох і більше дітей у кожній сім'ї. Голова уряду наголосив на критичній необхідності повернення українських громадян та державного (фінансового) стимулювання зростання народжуваності. Він зазначив: «Демографічна ситуація в Україні надзвичайно важка. Ми втратили величезну кількість людей, при чому в різний спосіб. На жаль, люди гинуть через цю повномасштабну російську агресію, через цю війну. На жаль, ми втратили людей, які покинули Україну з дітьми. Понад мільйон українських дітей находиться за кордоном. Задача – повернути ці сім'ї, повернути цих дітей, а також мотивувати українців народжувати якомога більше діточок, для того, щоби Україна процвітала в своєму мирному майбутньому після нашої перемоги»[227].

Серед небагатьох потенційно позитивних наслідків можливого неповернення значної частини українців після завершення російсько-української війни може стати посилення української присутності в Європі. Це сприятиме репрезентації України в європейському суспільному просторі та лобіюванню українських інтересів на міжнародному рівні. Водночас українці, які залишаться за кордоном, поповнять ряди української діаспори, формування якої в Європі активно почалося ще після завершення Першої світової війни.

Подолання ж наслідків європейської міграційної кризи значною мірою буде залежати від завершення російсько-української війни та створення безпечних умов для повернення українських громадян на батьківщину.

---

[226] Стратегія державної міграційної політики України на період до 2025 року. (2017).

[227] В кожній українській сім'ї має бути не менше трьох дітей, для того, щоб Україна мала перспективи, – Шмигаль. (2024). *Українські новини.* URL: https://ukranews.com/ua/news/992210-v-kozhnij-ukrayinskij-sim-yi-maye-buty-ne-mensh e-troh-ditej-dlya-togo-shhob-ukrayina-mala (дата звернення: 03.12.2024).

ЛЕКЦІЯ 8
Умови перебування українських біженців в країнах Європейського Союзу

1. Тимчасовий захист для українських біженців у Євросоюзі.
2. Соціальна підтримка українських біженців у країнах ЄС.
3. Освіта для дітей-біженців з України в Європейському Союзі.

1. Тимчасовий захист для українських біженців у Євросоюзі

Після початку повномасштабної російської військової агресії проти України у лютому 2022 р. країни ЄС зіткнулися з найбільшою міграційною кризою в Європі з часів Другої світової війни. Мільйони громадян України були змушені залишити свої домівки та шукати прихистку в Європі. У зв'язку з цим особливого значення набули питання правового статусу, соціальної підтримки та доступу до освіти українських біженців.

У попередній лекції зауважувалося, що 4 березня 2022 р. ЄС активізував Директиву про тимчасовий захист переміщених осіб для тимчасового захисту біженців з України[228]. Вона передбачала спрощену процедуру надання захисту для громадян України на території ЄС та гарантувала їм право законного перебування, доступ до житла, ринку праці, медичної допомоги, освіти для дітей тощо[229]. Механізм тимчасового захисту був запроваджений строком на один рік із можливістю подальшого продовження. Відповідно до норм ЄС максимальний строк дії такого режиму не може перевищувати

[228] Council Implementing Decision (EU) 2022/382 of 4 March 2022 establishing the existence of a mass influx of displaced persons from Ukraine within the meaning of Article 5 of Directive 2001/55/EC, and having the effect of introducing temporary protection. (2022).

[229] Fleeing Ukraine: Your rights in the EU. (2025). *European Commission.* URL: https://commission.europa.eu/topics/eu-solidarity-ukraine/eu-assistance-ukraine/information-people-fleeing-war-ukraine/fleeing-ukraine-your-rights-eu_en (дата звернення 01.02.2026).

трьох років, тобто він мав діяти до 4 березня 2025 р.[230] Однак у зв'язку з тривалою російською військовою агресією проти України 25 червня 2024 р. Рада Європейського Союзу ухвалила рішення продовжити дію механізму тимчасового захисту до 4 березня 2026 р.[231], а 13 червня 2025 р. – до 4 березня 2027 р.[232]

Право на тимчасовий захист отримали громадяни України, які проживали в Україні до 24 лютого 2022 р.; особи без громадянства та громадяни третіх країн і члени їхніх сімей, які отримали міжнародний захист або подібний захист в Україні до 24 лютого 2022 р. й були переміщені з України починаючи з 24 лютого 2022 р. Громадяни третіх країн й особи без громадянства, які могли довести, що легально проживали в Україні до 24 лютого 2022 р., і які не могли повернутися на безпечних умовах та на тривалий час до країни свого походження, мали право на тимчасовий захист або належний національний захист, залежно від країни ЄС[233].

Для отримання тимчасового захисту відповідні категорії біженців з України повинні були повідомити компетентні органи країни перебування про бажання скористатися механізмом тимчасового захисту та виконувати встановлені процедурні вимоги. Це можна було зробити в усіх країнах Євросоюзу, а також у Швейцарії, Норвегії, Ліхтенштейні та Ісландії.

У рамках дії Директиви про тимчасовий захист переміщених осіб українські біженці в країнах ЄС отримали право на:

– проживання;

– забезпечення житлом;

---

[230] Council Implementing Decision (EU) 2022/382 of 4 March 2022 establishing the existence of a mass influx of displaced persons from Ukraine within the meaning of Article 5 of Directive 2001/55/EC, and having the effect of introducing temporary protection. (2022).

[231] Ukrainian refugees: Council extends temporary protection until March 2026. (2024).

[232] Temporary protection for 4.35 million in December 2025. (2026).

[233] Council Implementing Decision (EU) 2022/382 of 4 March 2022 establishing the existence of a mass influx of displaced persons from Ukraine within the meaning of Article 5 of Directive 2001/55/EC, and having the effect of introducing temporary protection. (2022).

– соціальну допомогу;

– медичну допомогу, зокрема психіатричну допомогу та психологічну підтримку дітей;

– юридично оформлену опіку над дітьми та підлітками без супроводу та їхнє безпечне розміщення;

– доступ до освіти та/або професійної підготовки для дітей і підлітків;

– доступу до ринку праці (на умовах політики ринку праці держав-членів Євросоюзу);

– доступ до банківських послуг, зокрема відкриття базового банківського рахунку;

– можливість переїзду до іншої країни ЄС до отримання дозволу на проживання;

– вільне пересування в країнах Євросоюзу (в інших країнах ЄС, а не в тій, де проживає особа) протягом 90 днів у межах 180-денного періоду після отримання дозволу на проживання в приймаючій країні[234].

Поряд із механізмом тимчасового захисту громадяни України, які перемістилися до країн ЄС після 24 лютого 2022 р., мали можливість звернутися за міжнародним захистом, тобто подати заяву про набуття статусу біженця, прохача притулку. Однак між тимчасовим захистом та міжнародним захистом існує суттєва відмінність. Міжнародний захист, або статус біженця напряму не пов'язується з українськими біженцями (хоча ключовим по відношенню до них є, власне, термін «біженець»), які перемістилися до країн ЄС у зв'язку з російською військовою агресією. Міжнародний захист у вигляді статусу біженця пов'язаний із захистом від держави, з якої втекла особа через переслідування за ознаками раси, релігії, громадянства, належності до певної соціальної групи, політичних переконань тощо[235].

Відтак, статус біженця особа отримує не лише через факт війни або пошук безпечного притулку в іншій державі, а пе-

[234] Fleeing Ukraine: Your rights in the EU. (2025).

[235] Голова ДМС пояснила різницю між статусом «біженця» та «тимчасовим захистом» українців за кордоном. *Державна міграційна служба України*. URL: https://dmsu.gov.ua/news/dms/14957.html (дата звернення: 22.02.2024).

редусім у зв'язку з необхідністю захисту від переслідувань у країні свого походження. Статус біженця безстроковий. Для отримання міжнародного захисту – статусу біженця – проводяться тривалі перевірки обставин, які змусили особу втекти зі своєї країни; особа має надати докази того, що вона є жертвою переслідувань у своїй країні. Таке міжнародно-правове значення терміну «біженець» не співпадає із його суспільним розумінням. Адже здебільшого суспільство сприймає біженців як людей, які залишають країну у тому числі через небезпеку воєнних дій[236]. Саме в такому широкому значенні цей термін нерідко застосовується до громадян України, які були змушені залишати державу через повномасштабну російську військову агресію.

Отож, українці, які опинилася в країнах Європейського Союзу після 24 лютого 2022 р., з точки зору міжнародного права отримали не статус біженців, а статус тимчасового захисту. Водночас у публічному дискурсі таких українських громадян часто називають «біженцями».

Кількість українських громадян, які перемістилися до країн Європейського Союзу, була найбільшою у перші місяці повномасштабної російсько-української війни. Загалом кордон України з країнами Європейського Союзу у цей період перетнули близько 16 млн осіб[237]. Водночас значна частина з них згодом повернулася до України або перемістилася до інших держав. Уже до кінця листопада 2022 р. у країнах ЄС було зареєстровано трохи більше 4,75 млн громадян України, які отримали або могли отримати тимчасовий захист[238]. У подальшому їхня кількість коливалася від близько 4,2 млн осіб у жовтні 2024 р. до 4,35 млн осіб у грудні 2025 р.[239]

---

[236] Там само.

[237] Додому в Україну з ЄС повернулися 11 мільйонів біженців – єврокомісар. (2023).

[238] В ООН назвали кількість українських біженців, які зареєструвалися в Європі. (2022).

[239] Temporary protection for 4.35 million in December 2025. (2026).

2. Соціальна підтримка українських біженців у країнах ЄС

Соціальна підтримка українських біженців у країнах Європейського Союзу здійснювалася у межах механізму тимчасового захисту. Як уже зазначалося, він передбачав право на проживання, забезпечення житлом, соціальну допомогу, медичну підтримку, доступ до ринку праці та освіти тощо[240].

Громадянам України, які почали прибувати до країн ЄС із 24 лютого 2022 р., надавалося державне або муніципальне житло. Поширеними випадками також були проживання українців у будинках місцевих сімей, які добровільно приймали їх та надавали допомогу. Подекуди українські громадяни проживали у спеціальних центрах для розміщення біженців[241].

Згодом держави-члени ЄС почали запроваджувати більш жорсткі вимоги щодо забезпечення житлом українських біженців. У низці країн поступово скорочувалася кількість безкоштовного державного житла. У подальшому почали впроваджуватися програми самостійного орендування житла українцями з частковим відшкодуванням орендної плати з боку держави. Передусім це стосувалося тих категорій біженців, які не належали до вразливих соціальних груп. Така політика, зокрема, реалізовувалася у Чехії. Президент країни Петр Павел зазначив, що «нові норми потрібні для того, щоб умови, в яких зараз живуть біженці, які вже інтегрувалися у чеське суспільство, були наближеними до тих, які застосовуються до власних громадян Чехії»[242]. Згодом обмеження щодо

[240] Fleeing Ukraine: Your rights in the EU. (2025).

[241] Practical recommendations on the provision of emergency placement in private accommodation for persons displaced from Ukraine. (2022). *European Union Agency for Asylum.* URL: https://www.euaa.europa.eu/sites/default/files/publications/2022-05/Private-accommodation-persons-displaced-from-Ukraine_0.pdf (дата звернення: 01.08.2025).

[242] Шевченко, О. (2023). «Тисячі втратять житло». Пояснюємо, як із липня зміняться правила для біженців у Чехії. *Радіо Свобода.* URL: https://www.radiosvoboda.org/a/refugees-czech-republic-benefits/32480974.html (дата звернення: 11.02.2024).

забезпечення українських біженців житлом поширилися в інших державах, зокрема в Польщі[243].

В Ірландії з 14 березня 2024 р. почали діяти правила, відповідно до яких нових біженців розміщують у державному житлі лише на 90 днів. У цей період їм були передбачені скорочені виплати у розмірі 38,80 євро на дорослого й 28,90 євро на дитину на тиждень. Водночас біженці, які прибули до країни раніше, продовжували отримувати 220 євро на дорослого на тиждень. Якщо ж українські біженці в Ірландії виїжджали з державного житла й орендували його самостійно, вони могли розраховувати на вищі грошові виплати[244]. У Німеччині з 1 січня 2024 р. виділялося від 750 до 850 євро на людину на оренду житла[245].

Щодо грошових виплат, які надавалися українським біженцям у країнах Європейського Союзу, то вони відрізнялися залежно від держави та могли змінюватися з часом. Наприклад, у Польщі українці, які отримали статус тимчасового захисту, могли користуватися системою соціальної підтримки, що включала одноразову допомогу у розмірі 300 злотих, а також щомісячну допомогу на дітей у 500 злотих, а пізніше – 800 злотих[246]. У Німеччині українські біженці отримали доступ до системи со-

[243] Озтурк, І. (2024). Польща планує урізати виплати для біженців з України: хто втратить право на допомогу. *Главком.* URL: https://glavcom.ua/world/observe/polshcha-urizatime-viplati-dlja-bizhentsiv-z-ukrajini-khto-vtratit-pravo-na-dopomohu-982236.html (дата звернення: 01.02.2024).

[244] Маджумдар, О. (2024). Житло і виплати. У країні ЄС почали діяти нові правила для українських біженців. *РБК-Україна.* URL: https://www.rbc.ua/rus/news/zhitlo-i-viplati-krayini-es-pochali-diyati-1710407462.html (дата звернення: 15.03.2024).

[245] Ульяненко, В. (2024). У яких країнах Європи найбільші виплати для українських біженців. *Главком.* URL: https://glavcom.ua/world/observe/u-jakikh-krajinakh-jevropi-najbilshi-viplati-dlja-ukrajinskikh-bizhentsiv-986257.html (дата звернення: 09.03.2024).

[246] Куліковська, О., Головата, У. (2025). Кому і скільки: допомога українським біженцям в ЄС у 2025. *Вокс Україна.* URL: https://voxukraine.org/novi-pravyla-prozhyvannya-ukrayinskyh-bizhentsiv-u-yes (дата звернення: 02.02.2026).

ціального забезпечення на рівні з громадянами країни. Розмір їхньої щомісячної соціальної допомоги, яка поступово зростала, залежав від сімейного статусу та віку. Останніми роками фінансова допомога для українських біженців в Німеччині становила: для самотніх дорослих – 563 євро; для дорослого члена сім'ї – до 506 євро; дітям різного віку – від 357 євро до 471 євро. Вагітні жінки та одинокі батьки мали право на підвищені виплати[247]. Водночас у деяких країнах ЄС, зокрема у Чехії, розмір виплат поступово зменшувався або переглядався у бік більш адресної моделі підтримки[248]. Це було пов'язано з переходом від екстреної гуманітарної підтримки до політики довгострокової інтеграції українських біженців у соціально-економічне життя держав перебування.

Українські біженці зі статусом тимчасового захисту в країнах Європейського Союзу отримали право на медичну допомогу, у тому числі на психіатричну допомогу та психологічну підтримку дітей. У різних державах така підтримка могла відрізнятися залежно від особливостей національних систем охорони здоров'я. У Німеччині, наприклад, українські біженці отримали доступ до системи обов'язкового медичного страхування, яка покриває основні медичні послуги та екстрену стоматологічну допомогу. У разі виникнення проблем зі здоров'ям вони могли звертатися до сімейних лікарів, які, за потреби, направляли пацієнтів до вузьких спеціалістів. Прийом до лікарів у більшості випадків відбувався за попереднім записом[249].

Українські біженці не лише отримували фінансову допомогу

[247] Німеччина змінює правила допомоги: що тепер чекає на українських біженців. (2026). *Економічні новини.* URL: https://enovosty.com/uk/news-ukr/news_abroad-ukr/full/nimechchina-zminyuye-pravila-dopomogi-shho-teper-chekaye-na-ukrainskix-bizhenciv (дата звернення: 03.02.2026).

[248] Куліковська, О., Головата, У. (2025).

[249] Медична допомога та психологічна підтримка в Німеччині для українців: як отримати та контакти. (2022). *EnableMe Ukraine.* URL: https://www.enableme.com.ua/ua/article/medicna-dopomoga-ta- psihologicna-pidtrimka-v-nimeccini-dla-ukrainciv-ak-otrimati-ta-kontakti-8975 (дата звернення: 22.02.2024).

в країнах Європейського Союзу, а й поступово інтегрувалися в економічне життя держав перебування, зокрема через працевлаштування. Наприклад, у 2022 р. українські біженці в країнах Євросоюзу витратили 20 млрд доларів США, підписали 1,87 млн трудових контрактів (за даними щодо 17 країн Євросоюзу). Чи не найвищий показник працевлаштування українців зафіксовано у Польщі. Станом на жовтень 2023 р. тут працювало близько 70% українців зі статусом тимчасового захисту[250]. Однією з причин такого високого рівня зайнятості стала відсутність грошових виплат для повнолітніх осіб, що стимулювало їх до самостійного забезпечення власного утримання. Важливу роль також відігравала відносна мовна близькість між українцями та поляками.

У деяких країнах, як-от у Німеччині[251] та Чехії[252], знання місцевої мови стало важливою умовою працевлаштування українців. У зв'язку з цим для біженців організовувалися спеціальні мовні курси, які мали сприяти їхній інтеграції на ринку праці.

Незважаючи на досить високий рівень освіти та професійної підготовки, багато українських біженців у країнах Європейського Союзу були змушені працювати на низькокваліфікованих робочих місцях із нижчою заробітною платою, ніж місцеві працівники. Відповідно до дослідження чеської соціологічної дослідницької організації PAQ Research та Інституту соціології Академії наук Чехії, у 2023 р. серед приблизно 325 тис. українських біженців у Чехії дві третини були працевлаштовані. Однак значна частина з них виконувала роботу нижчу за рівень своєї кваліфікації або ж працювала не за фахом. Це стосувалося

[250] Абрамович, О. (2023).

[251] Озтурк, І. (2023). Освіта українських біженців: німці помітили цікавий факт. *Главком*. URL: https://glavcom.ua/world/observe/osvita-ukrajinskikh-bizhentsiv-nimtsi-pomitili-tsikavij-fakt-974229.html (дата звернення: 28.12.2023).

[252] Пеленська, О. (2023). Життя і працевлаштування українських біженців у Чехії у цифрах: результати соціологічного дослідження. *Радіо Свобода*. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayinski-bizhentsi-robota-umovy-zhyttya-statystyka/32547242.html (дата звернення: 11.02.2024).

41% працевлаштованих українців, тоді як лише 30% працювали відповідно до своєї професійної підготовки. Приблизно третина працевлаштованих отримувала нижчу заробітну плату, ніж місцеві працівники, а 55% українських біженців у 2023 р. працювали у важких або нестабільних умовах праці[253].

Присутність українських біженців у країнах Європейського Союзу мала помітний економічний ефект. Особливо це проявилося у Польщі, де перебувала одна з найбільших груп українських біженців та з високим відсотком їхнього працевлаштування. За результатами досліджень міжнародних організацій, упродовж 2022–2025 рр. українці внесли в економіку Польщі приблизно 328,6 млрд злотих. Це майже у вісім разів перевищує обсяг коштів, які польська держава витратила на допомогу українським біженцям (близько 40,3 млрд злотих). Економічний ефект пояснюється активною участю українців у польському ринку праці, сплатою податків, розвитком підприємницької діяльності та зростанням внутрішнього споживання. За оцінками аналітиків, у 2022 р. внесок українських біженців у польську економіку становив близько 1,5%, у 2023 р. – у межах 2,3%, а у 2024 р. – до 2,7% ВВП країни[254].

3. Освіта для дітей-біженців з України в Європейському Союзі

Понад третину із загальної чисельності українських біженців становили діти (у Польщі їхня частка у 2022 р. перевищувала 40%)[255]. Тому одним із важливих завдань, яке намагалися вирішити країни ЄС, – надати українським дітям можливість про-

[253] Там само.

[254] Чорний, А. (2026). Українці принесли Польщі 328,6 млрд злотих: у 8 разів більше, ніж країна витратила на допомогу Україні. *Mega.* URL: https://mega.if.ua/ukrayinczi-prynesly-polshhi-3286-mlrd-zlotyh-u-8-raziv-bilshe-nizh-krayina-vytratyla-na-dopomogu-ukrayini/ (дата звернення: 04.03.2026).

[255] Яким буде наступний навчальний рік для українських дітей-біженців за кордоном. (2022). *Освіторія Медіа.* URL: https://osvitoria.media/experience/yakym-bude-nastupnyj-navchalnyj-rik-dlya-ukrayinskyh-ditej-bizhentsiv-za-kordonom/ (дата звернення: 01.12.2023).

довжити здобувати освіту. Відповідно до механізму тимчасового захисту держави-члени Європейського Союзу повинні були забезпечити дітям з України доступ до системи освіти[256].

У зв'язку із затягуванням війни країни Європейського Союзу почали переходити від короткострокової підтримки українських дітей-біженців до середньо- та довгострокової політики їхньої освітньої інтеграції. У червні 2022 р. Європейська комісія представила Робочий документ персоналу, розроблений у консультаціях з УВКБ ООН та ЮНІСЕФ, у якому були висловлені ідеї щодо підтримки держав-членів ЄС у сфері залучення дітей з України до освітнього процесу у 2022–2023 н. р. Документ вимагав, щоб учні зараховувалися до шкіл тієї країни, що їх прийняла, упродовж трьох місяців після переїзду до неї. Також системи освіти країн ЄС мали готувати українських дітей-біженців, які навчалися в адаптаційних, перехідних класах, до переходу у звичайні місцеві школи. Окремі країни, зокрема Бельгія, Данія, Франція, Словаччина, Іспанія, запровадили у школах спеціальні класи для дітей-біженців. У них надавали додаткову мовну підготовку, психологічну підтримку та іншу допомогу, що мало полегшити перехід учнів у загальні класи[257].

Від початку перебування в європейських країнах більшість українських дітей або продовжували навчання онлайн в українських школах, або навчалася в місцевих школах, у тому числі в спеціальних адаптаційних класах. Частина учнів намагалася поєднувати ці два підходи до здобуття освіти. Що стосується студентів з числа українських біженців, то їхнє здобуття вищої освіти здебільшого відбувалося в онлайн-форматі на базі українських закладів вищої освіти. У міру затягування війни українські діти-біженці та випускники шкіл почали вступати не лише до українських університетів, а й до закладів вищої освіти країн Європейського Союзу[258].

[256] Fleeing Ukraine: Your rights in the EU. (2025).

[257] Яким буде наступний навчальний рік для українських дітей-біженців за кордоном. (2022).

[258] Там само.

Відповідно до опитувань Агентства ЄС з питань фундаментальних прав людини, станом на травень 2023 р. понад половина дітей-біженців з України (59%) продовжували навчання в онлайн-форматі в українських школах та університетах. Водночас 43% опитаних українських учнів і студентів навчалися у школах та університетах країни перебування. Частка українських дітей-біженців віком від 12 років до 15 років, які відвідували місцеві школи, становила 92%, серед підлітків 16–17 років – 73%. Серед опитаних, які не навчалися у місцевих освітніх закладах, 74% зазначили, що вже завершили навчання. Ще 19% респондентів пояснили невідвідування шкіл незнанням мови країни перебування. Лише 10% українських дітей добре або відмінно володіли місцевою мовою. Для подолання цієї проблеми у школах часто створювалися спеціальні мовні або адаптаційні класи, де учні отримували додаткову мовну підготовку[259].

Водночас частина українських дітей в країнах ЄС перебувала поза системою освіти: вони не відвідували місцеві школи і не навчалися дистанційно в українських навчальних закладах. Наприклад, у Польщі, за словами голови польської правозахисної Фундації імені Інни Пжестжень Вітольда Гебановського, станом на кінець 2023 р. була значна кількість українських дітей, які перебували поза місцевою освітньою системою. При цьому не було можливості перевірити, чи навчалися вони онлайн в українських школах. Вітольд Гебановський наголосив: «Це дуже велика проблема, яка потребує спеціальних законодавчих ініціатив і проведення міжурядових консультації між Києвом і Варшавою»[260]. Подібна ситуація спостерігалася і в інших країнах Євросоюзу, де частина українських дітей залишалася поза системами як місцевої, так і української освіти.

[259] Осадча, Я. (2023). Майже 59% дітей-біженців у ЄС продовжують навчання у школах України – опитування. *Українська правда. Життя.* URL: https://life.pravda.com.ua/society/2023/05/16/254314/ (дата звернення: 09.01.2024).

[260] Власенко, В. (2023). Слухання у ПАРЄ: школам у Європі потрібні українські студії. *Deutsche Welle.* URL: https://www.dw.com/uk/sluhanna-u-pare-do-evropejskih-skil-treba-vvesti-ukrainski-studii/a-67738867 (дата звернення: 12.01.2024).

За словами єврокомісара з питань внутрішніх справ Ілви Йоганссон, станом на початок червня 2023 р. у країнах ЄС навчалося близько 450 тис. українських дітей-біженців. Водночас частина дітей продовжувала навчання онлайн на базі українських шкіл. Єврокомісар наголосила на необхідності того, щоб навіть ті учні, які навчалися онлайн, відвідували місцеві школи та, за можливості, поєднували онлайн-навчання за українською програмою з навчанням у країні перебування. Коментуючи цю ситуацію, Ілва Йоганссон зазначила: «І це свого роду виклик, мушу сказати, бо дітям потрібна не лише освіта – їм потрібна шкільна соціалізація, спілкування з однокласниками, ігри на шкільних майданчиках та інші подібні речі. Тому, я думаю, надовго зосереджуватися на онлайн-навчанні не варто»[261]. Таким чином, освітня інтеграція українських дітей у країнах ЄС передбачала поєднання двох моделей: навчання в українській освітній системі в онлайн-форматі та поступову інтеграцію до освітніх систем держав перебування.

Під час слухань у ПАРЄ 15 грудня 2023 р., присвячених становищу дітей-біженців з України, зокрема питанням їхнього доступу до систем освіти та охорони здоров'я в країнах-членах Ради Європи, було висловлено думку: «І чим довше триває війна в Україні, тим складніше підтримувати баланс між необхідністю інтегрувати українських дітей до освітньої системи країни перебування, що має вирішальний вплив на процес соціалізації та їхнє ментальне здоров'я, і потребою продовжувати навчання за українською системою в онлайн-форматі»[262]. Також під час слухань підкреслювалося, що українські діти-біженці повинні мати можливість вивчати українську мову: «Це дозволить їм зберегти свою етнічну ідентичність і водночас допоможе краще інтегруватися у суспільне життя поза межами батьківщини»[263]. Загалом, освітня політика щодо українських дітей у країнах Єв-

[261] У школах країн ЄС навчається близько 450 тисяч українських дітей – єврокомісарка з питань внутрішніх справ. (2023). *Суспільне новини.* URL: https://suspilne.media/497968-u-skolah-krain-es-navcaetsa-blizko-450-tisac-ukrainskih-ditej-evrokomisarka-z-pitan-vnutrisnih-sprav/ (дата звернення: 26.12.2023).

[262] Власенко, В. (2023).

[263] Там само.

ропейського Союзу формувалася на перетині двох важливих завдань: інтеграції дітей у суспільство країн перебування та збереження їхнього зв'язку з українською мовою та системою освіти.

У цьому контексті згаданий голова польської правозахисної Фундації імені Інни Пжестжень Вітольд Гебановський зазначав, що серед основних проблем українських дітей-біженців у Польщі є нестача фінансових ресурсів для підтримки їхньої інтеграції, а також брак учителів і педагогічних асистентів, підготовлених до роботи з дітьми-біженцями. Він наголосив: «Збереження української самобутності – дуже важливе, оскільки чим ліпше діти розумітимуть свою ідентичність, тим ліпше вони інтегруються у суспільство, в якому перебувають»[264].

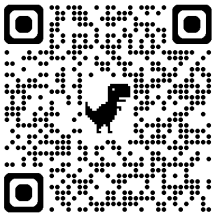

Українські діти в Польщі (адаптація, освіта, мова, школа, садочок). URL: https://www.youtube.com/watch?v=WauPz7uSNcg

За даними ЮНЕСКО, упродовж трьох років повномасштабної війни кількість українських дітей, зарахованих до шкіл у європейських країнах, поступово зростала. У 2024 р. 50% з них навчалися лише у школах країн перебування; 29% поєднували навчання у місцевих школах із дистанційним навчанням в українських онлайн-школах; 16% навчалися тільки онлайн за українською програмою; 6% українських дітей взагалі не були охоплені навчанням. Через те, що багато українських школярів намагалися поєднувати навчання у місцевій школі з навчанням за українською програмою, їхнє навчальне навантаження значно зростало: понад чверть дітей щодня витрачали більше трьох додаткових годин на онлайн-уроки, щоб встигати виконувати вимоги двох освітніх систем[265].

Після початку повномасштабної російської агресії проти України у 2022 р. країни ЄС стали важливим напрямом про-

[264] Там само.

[265] Освіта українських дітей-біженців у Європі: нові дані про досягнення і виклики. (2025). *UNESCO.* URL: https://www.unesco.org/uk/articles/osvita-ukrayinskykh-ditey-bizhentsiv-u-yevropi-novi-dani-prodosyahnennya-i-vyklyky (дата звернення: 11.01.2026).

довження вищої освіти для української молоді. За оцінками дослідників освітньої міграції, у 2023–2024 н. р. у західних університетах (країни ЄС, Велика Британія, США та Канада) навчалося близько 115 тис. студентів з України. При цьому значна частина української молоді навчалася саме в країнах Європейського Союзу. Найбільшим центром навчання українських студентів залишалася Польща, де зосереджувалося приблизно 40% українців, які здобували вищу освіту в західних університетах[266].

Важливу роль у підтримці українських студентів відігравали уряди держав Європейського Союзу та самі університети. У багатьох країнах було запроваджено спеціальні стипендіальні програми, спрощені процедури вступу, підготовчі мовні курси та програми академічної мобільності. Так, у 2023 р. уряд Латвії виділив українцям 688 тис. євро на навчання та проведення наукових досліджень. Упродовж січня – червня 2023 р. завдяки державній ініціативі українським студентам було надано 92 стипендії на навчання та 20 стипендій на проведення наукових досліджень на загальну суму 259 880 євро. Українські студенти всіх рівнів навчання у державних і приватних закладах вищої освіти Латвії (включаючи коледжі) могли отримувати стипендію у розмірі 140 євро на місяць[267]. Подібні програми підтримки українських студентів та науковців діяли також в інших країнах ЄС.

[266] Strengthening Human Capital: How Ukraine and Moldova Can Retain and Reconnect Their Students. (2025). *Free Network*. URL: https://freepolicybriefs.org/2025/12/22/how-ukraine-moldova-retain-students/ (дата звернення: 09.01.2026).

[267] Latvian state support for Ukrainian students and researchers continues in 2023. (2023). *Study in Latvia.* URL: https://www.studyinlatvia.lv/article/news/this-semester-january-june-2023-92-study-scholarships-and-20-research-fellowships-have-been-awarded-to-ukrainian-civilians-by-latvia-state-and-continues-till-the-end-of-2023 (дата звернення: 21.06.2023).

ЛЕКЦІЯ 9
Європейці в українських міграційних процесах від найдавніших часів до початку XX ст.

1. Грецька колонізація Північного Причорномор'я та Криму як початок міграцій європейців на українські землі.

2. Міграції представників європейських народів на українські землі у період Середньовіччя.

3. Європейці на українських землях у Новий час та на початку XX ст.

1. Грецька колонізація Північного Причорномор'я та Криму як початок міграцій європейців на українські землі

Перші значні міграційні переміщення європейського населення на територію сучасної України були пов'язані з процесом Великої грецької колонізації, що відбувалася у VIII–VI ст. до н. е. У цей період мешканці давньогрецьких полісів активно засновували нові поселення на узбережжях Середземного та Чорного морів. Важливими осередками цього процесу у VII–VI ст. до н. е. стали Північне Причорномор'я та Крим, де сформувалася мережа грецьких міст-колоній. Серед основних причин колонізації були: зростання чисельності населення, війни, внутрішньополітична боротьба, а також пошук ринків збуту ремісничих виробів та джерел сировини[268].

Усього в Північному Причорномор'ї та Криму греки заснували понад 30 колоній. Найдавнішою колонією вважається Борисфеніда на острові Березань (нині – Миколаївська область), яка була заснована у середині VII ст. до н. е. Згодом виникла мережа колоній у Південно-Західному Причорномор'ї та Криму, які швидко перетворилися на розвинені поліси: Ольвія (поблизу сучасного с. Парутине Миколаївської області), Тіра (у межах м. Білгород-Дністровський Одеської області), Ніконій (у межах нинішнього с. Роксолани Одеської області), Керкінітида (у межах м. Євпаторія АР Крим), Херсонес (у межах м. Севастополь

[268] Крижицький, С. Д., Зубар, В. М., Русяєва, А. С. (1998). Античні держави Північного Причорномор'я. Київ: Альтернативи, 1998. С. 20.

АР Крим), Пантікапей (у межах м. Керч АР Крим) та інші. Основу населення цих колоній становили греки-переселенці[269]. У першій половині V ст. до н. е. грецькі колонії у східній частині Криму та на Таманському півострові були об'єднані у Боспорське царство. Його столицею став Пантікапей[270].

Наприкінці II ст. до н. е. частина античних міст Північного Причорномор'я та Криму, зокрема Боспорське царство, опинилася під владою Понтійської держави Мітрідата VI Євпатора. До кінця I ст. до н. е. вони увійшли до сфери впливу Римської імперії[271].

Грецькі колонії стали осередками античної культури на українських землях. Окрім інших, на чорноморському острові Левке (нині – Зміїний) греки з Ольвії створили святилище героя Троянської війни Ахілла та пов'язаної з ним Іфігенії[272]. Показовим є також розвиток ремесел: відома скіфська нагрудна прикраса – пектораль – у IV ст. до н. е., ймовірно, була виготовлена грецькими майстрами у Пантікапеї або Афінах на замовлення представників скіфської знаті[273].

---

[269] Античні міста-колонії Північного Причорномор'я (VII ст. до н. е. – IV ст. н. е). (2021). *Скарбниця Національного музею історії України.* URL: https://goldenukr.com.ua/?page_id=2689 (дата звернення: 09.01.2026).

[270] Гутів, Б. І., (2023). Становлення та розвиток Боспорського царства: окремі історико-правові аспекти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* Вип. 79, Ч. 1. С. 31–32.

[271] Буйських, А. В. (2021). Античні держави Північного Причорномор'я. *Велика українська енциклопедія.* URL: https://vue.gov.ua/Античні_держави_Північного_Причорномор'я (дата звернення: 18.02.2026).

[272] Там само; Лейпунська, Н. О. (2009). Левке. *Енциклопедія історії України. Т. 6: Ла-Мі.* URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=DOP&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Levke (дата звернення: 19.02.2026).

[273] Українець, який відшукав унікальний скарб Стародавнього світу. (2019). *24 канал.* URL: https://24tv.ua/ukrayinets_yakiy_vidshukav_unikalniy_skarb_starodavnogo_svitu_n1105603 (дата звернення: 11.01.2026).

Із I ст. н. е. у грецьких колоніях Північного Причорномор'я та Криму почало поширюватися християнство. Зокрема, у Херсонесі у 101 р. н. е. мученицькою смертю загинув четвертий Папа Римський Климент, засланий сюди давньоримським імператором Траяном[274]. На початку IV ст. н. е. було засновано Херсонеську єпархію (кафедру)[275].

У 70–80-х роках IV ст. н. е. більшість античних міст Північного Причорномор'я, передусім у його північно-західній частині, зазнала руйнувань унаслідок гунської навали. У V–VI ст. н. е. грецькі колонії Криму опинилися під владою Візантійської імперії, що стало завершенням античного етапу їхньої історії[276]. Перехід цих колоній в Криму під владу Візантійської імперії не означав зникнення грецької культурної традиції, а засвідчив їх трансформацію з античних полісів у візантійські міські центри, що функціонували вже в межах християнської середньовічної цивілізації.

2. Міграції представників європейських народів на українські землі у період Середньовіччя

У середньовічний період українські землі перебували на перехресті важливих торговельних шляхів, що сприяло міграції представників різних європейських народів. Їхні епізодичні переміщення на українські землі розпочалися в часи Київської Русі. Тут передусім варто назвати вихідців зі Скандинавії (норманів, або варягів, як їх називали у руських джерелах), а також поляків, німців, чехів, угорців та генуезців (вихідців з Генуезької республіки на півночі Італії).

«Повість минулих літ» містить розповідь про так зване «покликання варягів». За літописом, нібито у 862 р. через міжусобиці деякі східнослов'янські та фіно-угорські племена звернулися до варязьких правителів із проханням встановити владу

[274] Святий Климент I, Папа і мученик. (2024). *Одесько-Сімферопольська дієцезія.* URL: https://www.rkc.odessa.ua/23- (дата звернення: 11.01.2026).

[275] Античні міста-колонії Північного Причорномор'я (VII ст. до н. е. – IV ст. н. е). (2021).

[276] Там само.

і порядок: «Земля наша велика і щедра, а порядку в ній нема. Ідіть-но княжити і володіти нами»[277]. За легендою, на заклик відгукнулися троє братів зі своїми родами – Рюрик, Синеус, Трувор. Найстарший брат, Рюрик, почав князювати у Ладозі, а його брати в сусідніх землях. Через два роки Синеус і Трувор померли, тому Рюрик став правити і їхніми землями, а місцем його перебування став Новгород. Саме з ним і пов'язується заснування князівської династії Рюриковичів. Помер Рюрик у 879 р. У 882 р. наближений Рюрика та регент його малолітнього сина Ігоря Олег на чолі війська варягів захопив Київ та убив місцевих правителів Аскольда і Діра. Утвердившись у місті, Олег став першим варягом, який очолив Київ. Хоч Олег був і самостійним князем, але правив від імені малолітнього Ігоря, сина Рюрика[278]. Якщо припустити, що ця літописна розповідь реальна, то варяги, хоч і не були дуже численними, але, представляючи правлячу еліту ранньої Київської Русі, здійснили значний вплив на її військово-політичне життя. Однак варяги не становили численної групи і поступово інтегрувалися у місцеве середовище[279].

За літописом, саме Олег, утвердившись у Києві, назвав його «матір'ю міст руських»: «І сів Олег, князюючи, в Києві, і мовив Олег: "Хай буде се мати городам руським"»[280]. На думку дослідників, оскільки слово «Київ» чоловічого роду, то тут Олег використав кальку з грецької мови (мається на увазі слово «метрополія», яке походить від слів «мати» та «місто»), щоб показати центральне місто, столицю своїх володінь. Водночас у сучасній російській пропагандистській риториці цей літописний вислів, як і розповідь про «покликання варягів», використовується не лише для привласнення історико-культурної спадщини Київської Русі, а й для легітимізації агресивної війни, спрямованої на окупацію України.

---

[277] Літопис руський. За Іпатським списком. (1989) / Перекл. Л. Махновець. Київ: Дніпро. С. 12.

[278] Там само. С. 12–13.

[279] Котляр, М. Ф. (1993). Утворення Давньоруської держави. Київ: Ін-т історії України АН України. С. 20–24.

[280] Літопис руський. За Іпатським списком. (1989). С. 13.

У часи Русі в Києві з'явилися польські купці, а також челядь польських княгинь, які виходили заміж за київських князів. У Києві в цей час навіть існував окремий польський квартал. Після воєнних походів Ярослава Мудрого на Польщу у 1030–1031 рр. у районі річки Рось на південь від Києва було розселено доволі численну групу польських полонених. Досить масова міграція поляків на українські землі розпочалася після розпаду Галицько-Волинського князівства та особливо після завоювання Польським Королівством Галичини, Холмщини та Західного Поділля. Ці процеси посилилися після Люблінської унії 1569 р., коли більшість етнічних земель українців опинилися у складі Речі Посполитої[281].

У період Київської Русі на українських землях почали з'являтися німці. Спочатку це були купці й мандрівники, представники делегацій посольств. Зокрема, в XI–XII ст. невеликі групи німців (переважно із Відня, Любека, Реґенсбурґа, Майнца) займалися торгівлею у Києві, Володимирі-Волинському, Луцьку та інших містах. Після захоплення українських земель Литвою та Польщею німецька колонізація українських земель активізувалася. Такі переселенці переважно осідали в містах[282].

Із другої половини XIII ст. на українських землях почали з'являтися чехи. У польських хроніках є відомості, що під час голоду в Чехії у 1281–1282 рр. деяка кількість чехів переселилася до Галицького князівства. Вихідці з Чехії, Моравії, Сілезії були в оточенні князя Галицько-Волинської держави Юрія II Болеслава (перша половина XIV ст.) та князя Володислава Опольського (друга половина XIV ст.), як і серед галицької та волинської шляхти. Також чехи індивідуально селилися у великих містах, зокрема у Львові. Через важливе торговельно-господарське зна-

[281] Калакура, Я. (2006). Поляки на землях України: ментально-етнографічний портрет XX століття. *Наукові записки. Курасівські читання.* Кн. 1. С. 173–174.

[282] Кудряченко, А. І., Солошенко, В. В. (2021). Німці. *Енциклопедія Сучасної України.* URL: https://esu.com.ua/article-72429 (дата звернення: 11.02.2024).

чення Львова сюди починаючи з XV ст. почали мігрувати колоністи з чеських та німецьких земель[283].

У період середньовіччя на українських землях Закарпаття з'являються угорці. До речі, саме через Закарпаття наприкінці IX ст. вони з південних українських степів прибули на територію сучасної Угорщини (етнічна батьківщина угорців – територія між Волгою та Уралом). Від початку X ст. угорці почали селитися у межах нинішньої Закарпатської області. Із утворенням у 1000 р. Угорського королівства Закарпаття ввійшло до його складу. Значна частина угорців регіону загинула внаслідок вторгнення сюди монголів на чолі з ханом Батиєм.

Наступний етап угорської міграції на Закарпаття розпочався після монгольської навали. Після поразки угорських військ від Османської імперії у битві під Могачем (1526 р.) Угорщина розпалася на 3 частини: Королівство Угорщину, яке стало підвладне Габсбургам, Трансильванське князівство (Семигороддя) під протекторатом Османської імперії та території, які ввійшли безпосередньо до Османської імперії. Нинішнє Закарпаття було поділене між Королівством Угорщиною (західна частина) та Трансильванським князівством (східна частина) по лінії, яка проходила через Мукачеве. У цей час на територію Закарпаття продовжилася міграція угорців[284].

Також у період Середньовіччя, в XIII–XV ст., у Північному Причорномор'ї та в Криму були присутні генуезці – населення Генуезької республіки на півночі Італії. На півдні України вони створили мережу торговельних колоній («генуезькі колонії»): Кафа (нині – Феодосія), Солдая (нині – Судак), Чембало (нині – Балаклава), Джаліта (нині – Ялта), Лупіко (нині – Алупка), Горзувіум (нині – Гурзуф), Партеніт (нині – селище на півдні Криму) та інші. Генуезькі колонії були важливими вузлами між-

[283] Віднянський, С. В. (2013). Чехи в Україні. *Енциклопедія історії України.* URL: http://www.history.org.ua/?termin=Chekhy_Ukraini (дата звернення: 11.02.2024).

[284] Кобаль, Й. В. (2013). Угорці в Україні. *Енциклопедія історії України.* URL: http://www.history.org.ua/?termin=Uhortsi_v_Ukraini (дата звернення: 12.02.2024).

народної торгівлі. У цих містах проживали представники різних народів – італійці, греки, вірмени, татари, євреї, русини (так у середньовіччі називали українців) та інші, що робило їх великими багатонаціональними торговельними центрами. Пізніше генуезькі колонії були об'єднані в адміністративну одиницю – Капітанство Готія[285].

3. Європейці на українських землях у Новий час та на початку XX ст.

Міграції представників європейських народів на українські землі продовжилися і в Новий час. На відміну від середньовіччя, вони набули більш системного характеру та в багатьох випадках були пов'язані з колонізаційною політикою держав, до складу яких входили українські території. Імперські адміністрації заохочували переселення іноземних колоністів з метою господарського освоєння нових земель, розвитку торгівлі, ремесел, зміцнення державного контролю над прикордонними регіонами. Найбільш численними серед європейських переселенців на українських землях у цей період були поляки, німці, чехи, угорці, греки, болгари та румуни.

Під час Національно-визвольної революції українського народу у 1648–1676 рр. значна частина польського населення, рятуючись від повсталих, була змушена залишати українські землі. Польсько-московське перемир'я, закріплене Андрусівським договором 1667 р. та Вічним миром 1686 р., а також результати польсько-турецького суперництва за українські землі створили міжнародно-правові передумови для закріплення Правобережної України у складі Речі Посполитої. Це призвело до відновлення польської влади над регіоном і сприяло новій хвилі переселення польського населення на українські землі. Водночас соціальні, національні та релігійні суперечності між українцями та поляками залишалися гострими, що зокрема проявилося у

[285] Верховський, В. (2020). Генуезькі колонії у Північному Причорномор'ї. *Голос Криму – Культура*. URL: https://culture.voicecrimea.com.ua/uk/henuezki-koloni-u-pivnichnomu-prychornomor-i/ (дата звернення: 22.12.2025).

гайдамацькому русі XVIII ст. Міграційний рух поляків на Правобережжя припинився у зв'язку з поділами Речі Посполитої у 1772–1795 рр. та включенням цього регіону до складу Російської імперії. У подальшому польська етнічна меншина Правобережжя через активний польський національно-визвольний рух зазнавала обмежень з боку царської влади.

Відповідно до перепису населення Російської імперії від 1897 р., в українських губерніях проживало 400 тис. осіб, які визнали рідною мовою польську (цей перепис фіксував передусім мовну належність, а не національність населення). На початку XX ст. поляки складали близько 28% населення Східної Галичини, яка перебувала у складі Австро-Угорської імперії[286].

В історії міграції німців на українські землі новий етап розпочався в останній третині XVIII ст., коли російська влада почала масово запрошувати до країни переселенців. Відповідно до маніфестів Катерини II від 4 грудня 1762 р. та 22 липня 1763 р., німецькі переселенці отримували широкі привілеї, зокрема свободу віросповідання, звільнення від податків та військових повинностей, а також право на місцеве самоврядування (ці права були скасовані у 1870 р.). У цей час німці, як і інші іноземні колоністи, переважно оселялися на півдні України. Російська імперська влада прагнула таким чином забезпечити освоєння нових захоплених земель. Після знищення Запорозької Січі у 1775 р. понад 25% її земель було передано німецьким колоністам. У 1780-х роках німецьке населення значно поширилися у цьому регіоні. Німці заселялися у Приазов'ї, Причорноморських степах та у Криму. Уже до середини XIX ст. на півдні України існувало близько 250 німецьких поселень, а у 1914 р. їхня кількість зросла до 966. Важливим осередком німецької колонізації була також Волинь – Житомирський, Новоград-Волинський, Луцький, Володимир-Волинський, Дубенський повіти. За переписом населення 1897 р., на півдні України проживало 377,8 тис. німців, а на Волині – 171,3 тис. німців. Німецькі переселенці оселялися

[286] Папакін, А. Г. (2011). Поляки в Україні. *Енциклопедія історії України.* URL: http://www.history.org.ua/?termin=poljaky_v_ukrajni (дата звернення: 22.02.2024).

також на українських землях Австро-Угорської імперії. Станом на 1914 р. у Галичині проживало 47 тис. німців, на Буковині – 21 тис. німців, на Закарпатті – понад 10 тис. німців[287].

Німці в Україні. Хто вони? URL: https://www.ukrainer.net/nimtsi-ukrainy/

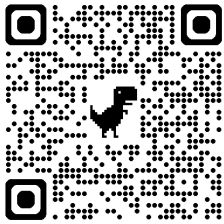

Унаслідок релігійного протистояння в Богемії (сучасна Чехія) між чеськими протестантами і католицькими військами Габсбургів, а також після поразки чехів у битві на Білій Горі (околиця Праги) 1620 р. та втрати Богемією незалежності частина чехів почала переселятися на західноукраїнські землі. Здебільшого це були представники протестантської громади «чеських братів».

Чеське походження мали деякі козацькі роди. Одним із найвідоміших був рід Орликів, до якого належав гетьман Пилип Орлик.

Масове переселення чехів із Австро-Угорщини на українські території у складі Російської імперії розпочалося у другій половині XVIII ст. У цей час Катерина II заохочувала переселення європейських колоністів, обіцяючи їм земельні наділи. Серед таких переселенців було чимало чехів. Чергова хвиля переселення чехів до України розпочалася у другій половині XIX ст. після скасування кріпосного права. Уже в 1860-х – 1870-х роках виникли чеські колонії на Волині, Поділлі та у Криму. Чеські поселення з'явилися також на півдні України. Зокрема, упродовж 1868–1870 рр. на Волині оселилися 946 чеських родин. Із 1874 р. потік чеських переселенців зменшився через ускладнення процесу придбання землі та поширення на них військового обов'язку. На початку XX ст. на українських землях існувало близько 130 чеських поселень, а чисельність чехів досягала 65 тис. осіб[288].

[287] Кудряченко, А. І., Солошенко, В. В. (2021).

[288] Віднянський, С. В. (2013).

Хто такі волинські чехи? URL: https://localhistory.org.ua/texts/statti/khto-taki-volinski-chekhi/

У 1703–1711 рр. Закарпаття стало центром антигабсбурзької визвольної боротьби під керівництвом угорського князя Ференца II Ракоці. До цієї боротьби долучилися і українці. Визвольна війна проти Габсбургів 1703–1711 рр., напад татар 1717 р. та епідемія 1738–1742 рр. призвели до значного скорочення населення Закарпаття, у тому числі угорського. Після цих подій розпочалася чергова хвиля заселення регіону угорцями, переважно з території Угорського королівства. Міграції угорців до Закарпаття тривали до початку XIX ст., продовжилися у другій половині XIX ст. Станом на 1910 р. на Закарпатті проживало 185 тис. угорців, які складали 30,6% від загальної чисельності населення краю[289].

Із середини XV ст., після падіння Візантійської імперії, частина греків почала переселятися на українські землі. Цей процес тривав упродовж усього часу панування Османської імперії на Балканах і в басейні Середземного моря. Основні грецькі громади на українських землях були сформовані у XVII – на початку XIX ст. Грецькі поселення існували в різних українських землях, однак найбільш відомими були грецькі громади Приазов'я[290]. У 1778 р. за ініціативою російської влади понад 18 тис. кримських греків було переселено з Криму до Приазов'я. Тут вони заснували нові поселення, зокрема місто Маріуполь та численні навколишні села. Упродовж XIX ст. грецьке населення Приазов'я сформувало одну із найбільших національних громад Південної

[289] Кобаль, Й. В. (2013).

[290] Шкляр, Л. Є. (2004). Греки. *Енциклопедія Сучасної України.* URL: https://esu.com.ua/article-26956 (дата звернення: 18.02.2025).

України[291]. Про чисельність греків на українських землях свідчать, зокрема, результати перепису населення 1926 р., відповідно до якого їх кількість на території УСРР становила близько 124 тис. осіб[292].

Унаслідок османського панування в Болгарії частина болгарського населення почала переселятися на українські землі. Масове переселення болгар розпочалося у другій половині XVIII ст. і тривало до 1870-х років. Поряд з османським панування на Балканах рух болгар на південь України був зумовлений колонізаційною політикою Російської імперії, яка прагнула освоїти малозаселені території Північного Причорномор'я. Російська влада надавала переселенцям значні пільги: виділяла земельні наділи, субсидії, звільняла від військової служби та податків на певний час, гарантувала свободу віросповідання та господарської діяльності.

Перші болгарські переселенці, які тікали від османського панування, з'явилися на українських землях у 1773 р., оселившись на річці Синюха, де згодом виникло село Вільшанка. У 1790 р. значна група болгар увійшла до складу Бузького козацького війська і була розселена на території Херсонщини. Подальша хвиля переселення відбулася на початку XIX ст., коли царський уряд почав надавати болгарським колоністам землі у Бессарабії. Уже в середині XIX ст. тут існувало близько 100 болгарських поселень, серед яких найбільш відомим стало місто Болград (нині – Одеська область). На початку XX ст. чисельність болгар у Російській імперії перевищувала 250 тис. осіб. Значна частина цього населення була зосереджена на українських землях[293].

---

[291] Етнічні депортації греків України. (2024). *Новини українців на Кіпрі.* URL: https://ukrcy.news/2024/02/09/etnichni-deportacziyi-grekiv-ukrayiny/ (дата звернення: 27.02.2024).

[292] Шкляр, Л. Є. (2004).

[293] Врадій, В., Шкляр, Л. (2004). Болгари. *Енциклопедія Сучасної України.* URL: https://esu.com.ua/article-36706 (дата звернення: 24.04.2025); Павленко, В. В. (2003). Болгари в Україні. *Енциклопедія історії України. Т. 1: А–В.* URL: http://www.history.org.ua/?termin=Bolhary_Ukraini (дата звернення: 24.04.2025).

Болгари в Україні. Хто вони? URL: https://www.ukrainer.net/bolgary/

Румуни також належать до тих європейських народів, які тривалий час проживали на українських землях. У середньовічні волохи – предки румунів і молдован – почали переселятися на територію сучасного Закарпаття. Наприкінці XIV ст. тут виникли перші волоські поселення. У XIV–XV ст. молдавські воєводи заселяли прикордонні території між Прутом і Дністром невеликими волоськими землевласниками, що сприяло формуванню тут румунських громад. Подальші хвилі переселення були пов'язані з рухом волоського населення з Трансильванії до Молдавії. Після приєднання Буковини до Австрійської імперії у 1774 р. влада заохочувала переселення волоського населення для збільшення чисельності жителів краю. Після утворення Румунської держави у другій половині XIX ст. волохи, у тому числі на українських землях, поступово почали називати себе румунами. У результаті в XIX – на початку XX ст. румуни становили одну з найбільших етнічних груп Буковини. За австрійською статистикою, у 1851 р. на Буковині проживало близько 185 тис. румунів, а у 1910 р. їхня чисельність зросла до 273 тис., що становило 34,4% населення краю[294].

Поряд з поляками, німцями, чехами, угорцями, греками, болгарами та румунами на українських землях проживали представники інших європейських народів, міграції яких здебільшого мали локальний характер. Зокрема, у XVIII ст. на півдні України існували військові поселення сербів (Нова Сербія та

[294] Добржанський, О. В., Чучко, М. К. (2012). Румуни в Україні. *Енциклопедія історії України.* URL: http://www.history.org.ua/?termin=rumuny_v_ukrajini (дата звернення: 18.12.2025).

Слов'яносербія), у XIX ст. виникали окремі колонії швейцарських виноградарів у Бессарабії (наприклад, колонія Шабо), а в містах Південної України працювали італійські архітектори, інженери та купці. Також у прикордонних районах Закарпаття проживали невеликі групи словаків. У сукупності ці процеси сприяли формуванню багатонаціонального складу населення України та її тісним історичним зв'язкам із європейським світом.

У подальшому, в умовах комуністичного тоталітарного режиму в СРСР 1920-х – початку 1990-х років, традиційні міграції представників європейських народів до України припинилися. Лише після проголошення незалежності України у 1991 р. зовнішні міграційні процеси були відновлені.

ЛЕКЦІЯ 10
Європейці в українських міграційних процесах кінця XX – першої чверті XXI ст.

1. Особливості міграцій європейців до України наприкінці XX – у першій чверті XXI ст.
2. Європейські волонтери в умовах російсько-української війни.
3. Участь громадян країн ЄС у повномасштабній російсько-українській війні.

1. Особливості міграцій європейців до України наприкінці XX – у першій чверті XXI ст.

Після проголошення незалежності України спостерігалася міграція не лише українців до європейських країн, а й розпочалися міграційні рухи європейців, зокрема представників країн ЄС, до України. Офіційної статистики, яка б відображала відвідування громадянами європейських країн України у період кінця XX – першої чверті XXI ст., немає. Окрім того, до загальної статистики часто входять усі іноземці, не лише країн Європи, які перетинали український кордон. Однак традиційно найбільше відвідувань України у різні роки припадає саме на європейців, передусім на громадян сусідніх з Україною країн. Як-от: серед 3,3 млн іноземців, які перебували в Україні у 2020 р., понад 930 тис. прибули із Молдови, 229 тис. – із Румунії і лише трохи більше 149 тис. – із Туреччини[295]. Також у статистиці враховується кількість фактичних перетинів кордону, через що кількаразовий перетин кордону однією і тією ж особою додається до загальної статистики. Подекуди сюди ж вносили і тих осіб, які проїжджали через Україну транзитом. Також зауважимо, що іноді у різних джерелах статистика відвідувань України іноземцями дещо різниться (очевидно, що в одних ви-

[295] Захаров, Д. (2021). У 2020 році Україну відвідали вчетверо менше іноземців, ніж у 2019 р. *Уніан*. URL: https://www.unian.ua/tourism/news/u-2020-roci-ukrajinu-vidvidali-vchetvero-menshe-inozemciv-nizh-u-2019-novini-11339438.html (дата звернення 18.11.2024).

падках враховувалося відвідування з туристичною метою, а в інших, – не лише).

Для розуміння загальної динаміки міграційного руху в Україну, у тому числі з країн Європи, звернемо увагу на міграційні потоки в окремі періоди. Зауважимо, що чіткої статистики відвідувань України громадянами іноземних держав упродовж першої половини 1990-х років, немає. Упродовж другої половини 1990-х років чисельність іноземних громадян, які, зокрема, відвідували Україну з туристичною метою, зростала, що, однак, було перервано економічною кризою 1998 р. Отож, за даними ресурсу «Ukraine – International tourism», 1995 р. Україну відвідало 3,7 млн, 1996 р. – 3,8 млн, 1997 р. – майже 7,6 млн, 1998 р. – 6,2 млн, 1999 р. – 4,2 млн, 2000 р. – 6,4 млн. іноземних громадян[296]. Як бачимо, в умовах стабілізації фінансової ситуації як у світі, так і в Україні почала зростати чисельність іноземців, які виявляли бажання її відвідати. Така тенденція зберігалася упродовж 2000-х років. Якщо 2001 р. Україну відвідало 9,1 млн, то в кінці десятиліття, у 2010 р., – 21,2 млн. іноземців. Також у 2008 р. зафіксоване пікове відвідування громадянами інших країн України – 25,4 млн осіб, що стало найвищим показником за всю історію незалежності[297].

Звернемо увагу на кількість громадян країн ЄС (станом на 2008 р. – 27 країн), які відвідали Україну у 2008 р. відповідно до інформації Державної служби статистики України: Польща – 5 242 980 осіб, Румунія – 1 440 466 осіб, Угорщина – 1 033 376 осіб, Словаччина – 644 918 осіб, Німеччина – 231 632 особи, Італія – 70 625 осіб, Велика Британія – 68 709 осіб, Литва – 56 991 особа, Франція – 50 403 особи, Латвія – 44 737 осіб, Чехія – 43 959 осіб, Нідерланди – 30 305 осіб, Австрія – 30 044 особи, Болгарія – 24 588 осіб, Естонія – 21 094 особи, Греція – 18 156 осіб, Швеція – 16 992 особи, Іспанія – 14 135 осіб, Бельгія – 12 913 осіб, Данія – 10 996 осіб, Фінляндія – 8 298 осіб, Словенія – 7 570 осіб,

[296] Ukraine – International tourism. (2022). *Countryeconomy.com.* URL: https://countryeconomy.com/trade/international-tourism/ukraine (дата звернення 12.06.2025).

[297] Там само.

Ірландія – 5 091 особа, Кіпр – 4 061 особа, Португалія – 3 959 осіб, Люксембург – 811 осіб, Мальта – 418 осіб[298].

На початку 2010-х років кількість іноземців, які відвідували Україну, також залишалася на досить високому рівні. Сприяло цьому і проведення в українських містах чемпіонату Європи з футболу у 2012 р. Так, у 2010 р. Україну відвідали 21,2 млн, 2011 р. – 21,4 млн, 2012 р. – 23 млн, 2013 р. – 24,7 млн. іноземних громадян.

На відвідування іноземцями України вплинув початок російської військової агресії у 2014 р., окупація Криму та частин Донецької і Луганської областей. Уже в 2014 р. кількість іноземних громадян, які відвідали Україну у порівнянні з 2013 р., скоротилася удвічі – до 12,7 млн. осіб. При цьому значна частина іноземців, які приїжджали до України в попередні роки, була росіянами. Так, якщо в 2010 р. таких було 8 млн осіб, то в 2013 р. – близько 11 млн осіб, у 2014 р. – близько 2,5 млн осіб, а у 2015–2016 рр. – лише понад мільйон осіб щорічно. Також у цей час майже вдвічі скоротилося відвідування України білорусами: із 3,4 млн осіб у 2013 р. до 1,6 млн осіб у 2014 р.[299] Кількість і росіян, і білорусів, які відвідували нашу державу, впала до мінімуму в умовах повномасштабної російської військової агресії проти України від початку 2022 р.

У середньому 12–14 млн іноземних громадян відвідували Україну у 2015–2018 рр.[300] У 2019 р. таких було 13,7 млн осіб. Однак через карантинні обмеження, пов'язані з поширенням коронавірусу COVID-19, міграційні процеси в ЄС, як і з європейських країн до України, значно скоротилися. (В Україні карантин був запроваджений 12 березня 2020 р.) Упродовж 2020 р.

[298] Foreign citizens who visited Ukraine in 2008 year, by countries. (2008). *Державна служба статистики України.* URL: https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2009/tyr/tyr_e/vig2008_e.htm?utm (дата звернення 01.05.2025).

[299] Скільки іноземців щорічно відвідує Україну? (2017). *Дзеркало медіа.* URL: https://dzerkalo.media/news/skilki-inozemtsiv-schorichno-vidvidue-ukrainu-infografika (дата звернення 22.12.2024).

[300] Ukraine – International tourism. (2022).

Україну відвідали лише 3,3 млн іноземців, що у 4 рази менше, ніж 2019 р.[301] Зростання в'їзду іноземців до України на понад 26% було зафіксовано уже в 2021 р. Тоді нашу державу відвідало близько 4,3 млн осіб, з яких понад 71% – з європейських країн, у тому числі з Молдови (понад 1 млн осіб), Польщі (більше 310 тис. осіб), Румунії (понад 264 тис. осіб), Угорщини (понад 227 тис. осіб), Німеччини (понад 154 тис. осіб), Італії (понад 65 тис. осіб), Великобританії (понад 54 тис. осіб)[302].

Різке зниження кількості іноземців, які відвідували Україну, зафіксовано з повномасштабним російським військовим вторгненням у лютому 2022 р. Із цього часу і до початку 2025 р. Україну відвідали лише понад 7,3 млн іноземних громадян. У цей період найбільше іноземців відвідали Україну у 2024 р. – понад 2,5 млн осіб. Це – громадяни 185 країн світу, серед яких найбільше з Молдови (понад 1 млн 121 тис. осіб), Румунії (понад 423 тис. осіб), Польщі (понад 219 тис. осіб), Угорщини (понад 127 тис. осіб), Словаччини (понад 67 тис. осіб), Німеччини (понад 49 тис. осіб), Великобританії (майже 33 тис. осіб), Італії (понад 24 тис. осіб), Чехії (близько 23 тис. осіб), Франції (близько 15 тис. осіб), Литви (близько 14 тис. осіб), Болгарії (близько 11 тис. осіб), Латвії (понад 10 тис. осіб)[303].

Принагідно зауважимо, що 5 грудня 2001 р. в Україні був проведений Всеукраїнський перепис населення, який у тому числі відобразив його національний склад. Відповідно до перепису, загальна чисельність населення України становила 48 млн 457 тис. осіб, а у національному відношенні його абсолютну більшість складали українці – 37 541 693 особи, або 77,82%. Станом

[301] Захаров, Д. (2021).

[302] Україну торік відвідали понад 4 мільйони іноземців. (2022). *Укрінформ.* URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-tourism/3388681-ukrainu-torik-vidvidali-ponad-4-miljoni-inozemciv.html (дата звернення: 07.10.2023).

[303] Скільки іноземців відвідало Україну з 2022 року: громадяни яких країн серед лідерів. (2025). *Comments.ua.* URL: https://society.comments.ua/ua/news/migration/skilki-inozemciv-vidvidalo-ukrainu-z-2022-roku-gromadyani-yakih-krain-sered-lideriv-757624.html (дата звернення: 11.08.2025).

на 2021 р. в Україні проживали представники понад 130 національностей та народностей. Чисельність представників європейських народів, чиї країни є членами ЄС (станом на 2025 р.), становила: болгари – 204 574 особи (0,42%), угорці – 156 566 осіб (0,32%), румуни – 150 989 осіб (0,31%), поляки – 144 130 осіб (0,3%), греки – 91 548 осіб (0,19%), німці – 33 302 особи (0,07%), литовці – 7 207 осіб, словаки – 6 397 осіб, чехи – 5 917 осіб, латиші – 5 079 осіб, естонці – 2 868 осіб, іспанці – 965 осіб, фіни – 768 осіб, італійці – 420 осіб, французи – 258 осіб, голландці – 139 осіб, хорвати – 126 осіб, австрійці – 112 осіб. У 2021 р. у складі населення України були відсутні бельгійці, данці, ірландці, кіпріоти, люксембуржці, мальтійці, португальці, словенці, шведи. Відтак, загальна чисельність представників європейських народів, чиї країни є членами ЄС (станом на 2025 р.), складала 811 365 осіб, або 1,67% від загальної чисельності населення України (згідно перепису населення 2001 р.)[304]. Необхідно зазначити, що вказані вище цифри представників етнічних меншин – це громадяни України відповідного національного походження.

Причини відвідування іноземцями, у тому числі громадянами країн ЄС, України проілюструємо статистикою початку 2020-х років. Відповідно до відомостей Державного агентства розвитку туризму України, для 29,5% громадян інших держав, які 2021 р. відвідали Україну, основною метою подорожі були відпустка, дозвілля, відпочинок (29,5%); 25,9% іноземців прибували в Україну з діловими поїздками; 22,4% відвідували рідних та друзів. На лікування й оздоровлення до України у 2021 р. приїжджали 11,7% іноземців, на шопінг – 4,6%. 1,2% іноземців відвідали Україну з метою пошуку предків. Більшість іноземних громадян у 2021 р. – 36,5% – подорожували Україною разом з родинами; 35,4% – наодинці; 21,8% – разом з друзями; 5,1% – з

[304] Розподіл населення за національністю та рідною мовою. (2001). *Всеукраїнський перепис населення.* URL: http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/nationality_population/nationality_popul1/select_5/?botton=cens_db&box=5.1W&k_t=00&p=0&rz=1_1&rz_b=2_1%20%20%20

колегами; 1,2% – у складі туристичних груп[305]. У 2024 р. із понад 2,5 млн іноземців, які відвідали Україну, практично 99% перебували тут з «приватними візитами»[306].

2. Європейські волонтери в умовах російсько-української війни

В умовах російської військової агресії, починаючи від 2014 р., в Україні перебувала значна кількість іноземців, передусім громадян європейських країн, які проводили волонтерську діяльність. Тут розпочали волонтерську діяльність як європейські благодійні фонди, зокрема неурядові, так і громадяни країн ЄС. Така робота спочатку здебільшого проводилася на сході України, а від 2022 р. – на всій території України і передбачала різносторонню гуманітарну (матеріальну), медичну допомогу, психологічну підтримку й реабілітацію постраждалих унаслідок російської військової агресії, внутрішньо-переміщених осіб та тих, хто залишався у зоні бойових дій. Для прикладу: широку волонтерську діяльність в Україні із 2014 р. розгорнула чеська неурядова організація «Люди в біді», яка упродовж 10 років підтримала понад 5 млн українців. Така робота європейської волонтерської спільноти активізувалася в умовах повномасштабного російського військового вторгнення та появою масштабної гуманітарної кризи. Згадана чеська неурядова організація «Люди в біді» лише у 2024 р. підтримала понад 1,1 млн осіб в Україні[307]. До речі, з цього часу розпочалася і широка іноземна волонтерська підтримка ЗСУ. Так, з початком повномасштабної війни групи польських волонтерів займалися евакуацією поранених українських солдатів у зоні бойових дій. Один із польських добровольців зі складу медично-евакуаційних бригад, Даміан Дуда, пояснюючи, чому він під час війни, ризикуючи життям,

[305] Україну торік відвідали понад 4 мільйони іноземців. (2022).

[306] Скільки іноземців відвідало Україну з 2022 року: громадяни яких країн серед лідерів. (2025).

[307] A year of solidarity with Ukraine. (2024). *People in Need.* URL: https://www.peopleinneed.net/what-we-do/humanitarian-aid-and-development/ukraine (дата звернення: 04.09.2025).

допомагає українським військовослужбовцям, зауважив: «Це війна між цивілізацією смерті та цивілізацією життя»[308].

Наведемо ще кілька прикладів волонтерської діяльності громадян країн ЄС в Україні. Після повномасштабного російського військового вторгнення італійський студент Ріккардо Рільяно надсилав до України гуманітарну допомогу. Пізніше, під час відпустки, юнак вирішив приїхати до України. Знайшовши інформацію про волонтерство в Україні, він купив квиток і приїхав до Києва. Приєднавшись до волонтерської спільноти, Ріккардо Рільяно готував військові сухі пайки.

Навесні 2022 р. із Данії до України прибув Мікаель Колвілл-Андерсен, започаткувавши тут волонтерський проєкт «Bikes4Ukraine». Проєкт передбачав ввезення в Україну вживаних велосипедів з усієї Європи для їх подальшої передачі внутрішньо-переміщеним особам, у деокуповані райони. Мікаель Колвілл-Андерсен зазначив: «Більшість велосипедів потрапляють до деокупованих районів, де неурядові організації, волонтери та соціальні працівники використовують їх для доставки гуманітарної допомоги людям додому. Один велосипед може допомогти 5 000 людей за один рік, перевезти 12 000 кілограмів припасів та подолати 18 000 кілометрів. Лише один вживаний велосипед. Уявіть собі 1 000 чи 5 0000 – це змінює життя».

Громадянка Нідерландів Анжела Ступ від червня 2022 р. розпочала волонтерську діяльність з порятунку тварин в зонах бойових дій в Україні. Першим таким досвідом волонтерки стала місія з порятунку покинутих домашніх тварин у звільнених містах Бучі та Ірпені. Згодом вона продовжила волонтерську діяльність в деокупованому Ізюмі на Харківщині та на Херсонщині[309].

[308] Klitina, A. (2023). Meet the Polish Volunteers Evacuating Injured Troops from Besieged Soledar. *Kyiv Post.* URL: https://www.kyivpost.com/post/11256 (дата звернення: 11.09.2025).

[309] Tymoshenko, O. (2024). «You stay because you're needed». Foreigners volunteering in wartime Ukraine. *The Kyiv Independent.* URL: https://kyivindependent.com/foreign-volunteers-in-ukraine/ (дата звернення: 10.08.2025).

Після деокупації населених пунктів Київщини в області працювали іноземні волонтери-рятувальники екстрених служб Німеччини, Польщі, а також США та Австралії. 16 квітня 2022 р. вони почали роботу в селищі Бородянка, 18 квітня – у селищі Гостомелі. Передусім волонтери-рятувальники розбирали завали та деблокували будівлі. Із іноземними волонтерами зустрілися голова Державної служби України з надзвичайних ситуацій Сергій Крук та міністр внутрішніх справ України Денис Монастирський. Останній, зокрема, під час цієї зустрічі *зауважив:* «Усі сили акумульовані, щоби максимально швидко зробити раніше окуповані території придатними та безпечними для життя. Роботи в нас багато й ця допомога для нас дуже вагома»[310].

Важливо, що іноземна волонтерська спільнота, яка працювала в Україні, вела діалог із владними структурами, як центральними, так і регіональними. На різних зустрічах обговорювалися найбільш важливі поточні питання волонтерської діяльності. Одна із зустрічей – ІІІ Міжнародний волонтерський саміт – відбулася 16 грудня 2023 р. у Львові. До засідання долучилися представники Львівської обласної військової адміністрації, Львівської обласної ради, Державної прикордонної служби України, Відділу центрального оформлення документів для іноземців, Центру демократії та верховенства права та благодійної релігійної організації «Карітас»[311].

У Львові відбувся масштабний міжнародний волонтерський саміт. URL: https://lviv.media/lviv/83300-u-lvovi-vidbuvsya-tretij-masshtabnij-mizhnarodnij-samit-volonteriv-ta-vladi/

[310] На Київщині працюють іноземні рятувальники-волонтери. (2022). *Militarnyi.* URL: https://mil.in.ua/uk/news/na-kyyivshhyni-pratsyuyut-inozemni-ryatuvalnyky-volontery/ (дата звернення: 03.11.2023).

[311] Іноземні волонтери зустрілись з представниками владних структур. (2023). *Львівська обласна військова адміністрація.* URL: https://loda.gov.ua/news/87239 (дата звернення: 05.01.2024).

Діяльність іноземних волонтерів в Україні, особливо у зоні активних бойових дій, пов'язувалася із серйозними ризиками. Унаслідок російських військових атак неодноразовими були випадки загибелі іноземних волонтерів. 9 вересня 2023 р. поблизу м. Часів Яр Донецької області російські окупанти вдарили з протитанкового ракетного комплексу по автомобілю іноземних волонтерів. Унаслідок атаки загинула волонтерка з Іспанії Емма Ігуаль та канадієць Ентоні Ігнат. Ще двоє волонтерів – з Німеччини та Швеції – були поранені. У зв'язку з атакою 9 вересня 2023 р. на автомобіль іноземних волонтерів Президент України Володимир Зеленський наголосив: «Цей російський обстріл підтверджує, наскільки близькою є війна проти України для усіх у світі, хто справді цінує людське життя і хто вважає спільним моральним обов'язком людства зупинити терор і перемогти зло»[312]. 1 лютого 2024 р. унаслідок ворожих обстрілів м. Бериславі Херсонської області двоє французьких волонтерів загинули, троє – були поранені[313].

3. Участь громадян країн ЄС у повномасштабній російсько-українській війні

Із початком російсько-української війни з'явилася нова форма міграцій громадян європейських (і не лише європейських) держав до України. Мова йде про іноземних добровольців, спочатку у складі добровольчих батальйонів (від 2014 р.; пізніше, після внесення змін до законодавства, – частково і в ЗСУ), а згодом – і у складі ЗСУ (від 2022 р.). Із 2014 р., після початку російської військової агресії проти України, іноземні громадяни

[312] Зеленський – про вбивство Росією іноземних волонтерів: «Обстріл показав, на скільки близько є війна для всіх у світі». (2023). *Суспільне новини.* URL: https://suspilne.media/569735-zelenskij-pro-vbivstvo-rosieu-inozemnih-volonteriv-obstril-pokazav-na-skilki-blizkou-e-vijna-dla-vsih-u-sviti/ (дата звернення: 06.03.2024).

[313] У Бериславі на Херсонщині внаслідок російських обстрілів є загиблі та поранені іноземні волонтери. (2024). *Суспільне новини.* URL: https://suspilne.media/674998-u-berislavi-na-hersonsini-vnaslidok-rosijskih-obstriliv-e-zagibli-ta-poraneni-inozemni-volonteri/ (дата звернення: 06.03. 2024).

почали вступати до складу українських добровольчих батальйонів на Донбасі. Відповідно до дослідження старшого аналітика Польського інституту міжнародних справ Аркадіуша Легєча, упродовж 2014–2019 рр. на боці України протистояли російській військовій агресії 3 879 іноземців. Відносно невелика частина таких добровольців прибула до України з країн ЄС: Хорватії (60 осіб), Австрії (35 осіб), Італії (35 осіб), Швеції (25 осіб), Данії (15 осіб), Литви (15 осіб), Німеччини (15 осіб), Фінляндії (15 осіб), Франції (15 осіб), Великобританії (10 осіб), Естонії (10 осіб), Польщі (10 осіб), Латвії (8 осіб), Словаччини (8 осіб), Ірландії (7 осіб), Болгарії (6 осіб), Чехії (5 осіб), Румунії (4 особи), Нідерландів (3 особи), Греції (2 особи), Бельгії (1 особа), Португалії (1 особа)[314].

Другий, масовий, етап прибуття іноземних добровольців в Україну розпочався на початку 2022 р. У умовах повномасштабної російської військової агресії 27 лютого 2022 р. Президент України Володимир Зеленський з зверненні до громадян іноземних держав наголосив: «Усі, хто хоче приєднатися до захисту безпеки у Європі та світі, можуть приїхати й стати пліч-о-пліч з українцями проти загарбників XXI століття». У зв'язку з цим Президент України оголосив про створення Інтернаціонального легіону територіальної оборони ЗСУ, до складу якого отримали право вступати громадяни інших держав[315]. Також іноземці могли включитися до складу загальних підрозділів ЗСУ.

Така ініціатива відповідала чинному законодавству України. Іноземці отримали право вступити до ЗСУ на військову службу за контрактом у добровільному порядку, у тому числі до Сил територіальної оборони ЗСУ відповідно до «Положення про проходжен-

[314] White Supremacy Extremism: The Transnational Rise of the Violent White Supremacist Movement. The Soufan Center, 2019. P. 29.

[315] Звернення до громадян іноземних держав, які прагнуть допомогти Україні у її боротьбі проти російської агресії. (2022). *Президент України*. URL: https://www.president.gov.ua/news/zvernennya-do-gromadyan-inozemnih- derzhav-yaki-pragnut-dopom-73213 (дата звернення: 08.11.2023).

ня військової служби у Збройних Силах іноземцями та особами без громадянства» (затверджене Указом Президента України від 10 червня 2016 р.). Згодом Генеральний штаб ЗСУ заявив, що іноземні громадяни та особи без громадянства у складі ЗСУ прийняті у добровільному порядку на військову службу до ЗСУ за контрактом відповідно до Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» (1992 р.)[316]. Відповідно до міжнародного гуманітарного права (Женевські конвенції про захист жертв війни від 1949 р. та Додаткові протоколи до них від 1977 р.), іноземні громадяни у складі ЗСУ отримали правовий статус комбатантів[317].

На початку 2024 р. у ЗМІ з'явилася інформація, що до складу Інтернаціонального легіону були включені понад 20 тис. іноземних добровольців 50 національностей[318]. Це громадяни різних країн світу, у тому числі з країн ЄС. Зі зрозумілих причин на сьогодні поки що немає можливості говорити ні про точний загальний чисельний склад Легіону, ні про точну кількість представників тих або інших, зокрема європейських, держав. Водночас зазначимо, що до Інтернаціонального легіону територіальної оборони ЗСУ долучилося й кілька політиків європейських країн, серед яких, до прикладу, депутат латвійського парламенту Юріс Юраш[319] та екс-депутатка шведського парламенту Керолін Норденґріп[320].

[316] Поліщук, В. (2023). Іноземці у складі ЗСУ: кого беруть та що гарантують. *Армія Inform.* URL: https://armyinform.com.ua/2023/01/10/inozemczi-u-skladi-zsu-kogo-berut-ta-shho-garantuyut/ (дата звернення: 15.12.2024).

[317] Там само.

[318] ЗМІ назвали, скільки іноземців воюють за ЗСУ. (2024). *Українські новини.* URL: https://ukranews.com/ua/news/988434-zmi-nazvaly-skilky-inozemtsiv-voyuyut-za-zsu (дата звернення: 10.08.2025).

[319] Līcīte, M. (2022). Jurašs paziņojis par Saeimas deputāta mandāta nolikšanu. *Lsm.lv.* URL: https://www.lsm.lv/raksts/zinas/latvija/jurass-pazinojis-par-saeimas-deputata-mandata-noliksanu.a447809/ (дата звернення: 22.06.2025).

[320] Мельник, В. (2023). Зі шведського Риксдагу до української армії: історія екс-депутатки Керолін Норденґріп. *Вікна.* URL: https://vikna.tv/istorii/rozpovidi/shvedska-deputatka-vstupyla-do-zsu-istoriya-kerolin-nordengrip/ (дата звернення: 22.06.2025).

У середині 2025 р. екс-головний іноземний кореспондент британського видання «The Telegraph» Колін Фрімен опублікував книгу «The Mad and the Brave: The Untold Story of Ukraine's Foreign Legion» («Божевільні та хоробрі: Нерозказана історія Іноземного легіону України»)[321]. У ній повномасштабна російсько-українська війна показана крізь досвід групи іноземців з різних країн у складі Іноземного (Інтернаціонального) легіону. Серед таких абсолютно різні люди, значна частина яких прибула до України у перші дні повномасштабної війни після «палкого заклику» Президента Володимира Зеленського: як особи з військовим досвідом, так і ті, що тікали від невдалих шлюбів[322].

На початку березня 2022 р. при Головному управлінні розвідки Міністерства оборони України також було створено спеціальний підрозділ Інтернаціонального (Міжнародного) легіону оборони України.

Офіційний сайт Інтернаціонального (Міжнародного) легіону оборони України. URL: https://ildu.mil.gov.ua/uk

Одразу понад 20 000 громадян із 52 країн світу висловили бажання приєднатися до українського спецпідрозділу для протистояння російській військовій агресії. (Однак, очевидно, що чисельність цієї структури з іноземних добровольців відносно незначна і не є загальнодоступною з міркувань національної

[321] Freeman, C. (2025). The Mad and the Brave: The Untold Story of Ukraine's Foreign Legion. Harper Collins Publishers Limited. 320 p.

[322] Wordsworth, A. (2025). The extraordinary story of the foreign volunteers fighting for Ukraine. *The Telegraph.* URL: https://www.telegraph.co.uk/books/non-fiction/review-the-mad-and-the-brave-colin-freeman/ (дата звернення: 17.09.2025).

безпеки.) 7 березня 2022 р. Начальник Головного управління розвідки Міністерства оборони України Кирило Буданов висловив подяку іноземним бійцям за намір захищати Україну. Він наголосив: «Сьогоднішня війна ведеться не лише проти України, а й проти всього вільного світу, проти правового устрою людства, що головною умовою миру визначає право націй і країн на свободу і самовизначення, недоторканність територіальних кордонів держав. Злочинний путінський режим вирішив повторити долю Гітлера і Третього Рейху: вдався до тотальної загарбницької війни з масовим вбивством цивільного населення»[323].

Вище зазначалося, що іноземні добровольці отримали право вступу до складу загальних підрозділів ЗСУ. Серед таких прикладів – 18-річний громадянин Польщі Войцех Антоні. У середині березня 2025 р. польська поліція розпочала пошук зниклого юнака Войцеха Антоні, який мав їхати з Познані до Варшави. Однак було висловлене припущення, що він міг відправитися до Литви або України. У вересні 2025 р. Войцех Антоні поширив відео з Центру рекрутингу іноземців в Україні, у якому заявив, що виявив бажання захищати Україну проти російської військової агресії та вступив до 25-ї Бригади Десантно-штурмових військ[324].

Окрім того, відомі випадки створення з громадян деяких європейських країн окремих спецпідрозділів у складі ЗСУ. У лютому 2023 р. із польських добровольців було створено Польський добровольчий корпус, який напряму підпорядкувався Мініс-

[323] Створено спецпідрозділ Інтернаціонального легіону при ГУР МО України, він вже виконує бойові завдання. (2022). *Головне управління розвідки Міністерства оборони України.* URL: https://gur.gov.ua/content/stvoreno-spetspidrozdil-internatsionalnoho-lehionu-pry-hur-mo-ukrainy-vin-vzhe-vykonuie-boiovi-zavdannia.html (дата звернення: 15.12.2024).

[324] Zaginiony 18-latek miał jechać do Warszawy. Odnalazł się w Ukrainie. (2025). *Onet.* URL: https://wiadomosci.onet.pl/poznan/zaginiony-18-latek-mial-jechac-do-warszawy-odnalazl-sie-w-ukrainie/37mwd50?utm_source=babel.ua_viasg_wiadomosci&utm_medium=referal&utm_campaign=leo_automatic&srcc=undefined&utm_v=2 (дата звернення: 17.09.2025).

терству оборони України. 4 червня 2023 р. Польський добровольчий корпус повідомляв, що разом з Російським добровольчим корпусом брав участь в операціях у Бєлгородській області Російської Федерації[325].

За успішне виконання бойових завдань під час російсько-української війни, за проявлені мужність і героїзм іноземні військові, у тому числі європейських країн, відзначені державними нагородами та відзнаками ЗСУ[326].

[325] Кожушко, А. (2023). Польський добровольчий корпус: що відомо про формування. *Факти.* URL: https://fakty.com.ua/ua/svit/20230604-polskyj-dobrovolchyj-korpus-shho-vidomo-pro-formuvannya/ (дата звернення: 11.12.2024).

[326] Бійці Інтернаціональних легіонів оборони України отримали нагороди за мужність у боях проти російських загарбників. (2025). *International Legion for the Defense of Ukraine.* URL: https://ildu.mil.gov.ua/uk/news/biytsi-internatsionalnykh-lehioniv-oborony-ukrayiny-otrymaly-nahorody-za-muzhnist-u-boyakh (дата звернення: 15.09.2025).

Навчальне видання

Білобровець Ольга Матвіївна,
Венгерська Вікторія Олексіївна,
Ковальчук Іван Васильович,
Максимов Олександр Вікторович,
Стельникович Сергій Володимирович.

ЄВРОПЕЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ ТА УКРАЇНА: ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ТА МІГРАЦІЙНІ ВИКЛИКИ.

Навчальний посібник

Надруковано в авторській редакції

Підписано до друку 26.06.2026.
Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 27,90.
Тираж 300 прим. Замовлення № 0590.

Видавець
ТОВ «Видавничий дім "Бук-Друк"»
м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17А.
тел.: 063 101 22 33

Свідоцтво серія ДК № 7412 від 27.07.2021 р.

Друк та палітурні роботи ФОП О. О. Євенок
м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17А.
тел.: 063 101 22 33, e-mail: bookovych@gmail.com

Свідоцтво серія ДК № 3544 від 05.08.2009 р.